

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики**

**КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ БАТЫРАЛЫ СЫДЫКОВА**

**НАУКА
ОБРАЗОВАНИЕ
ТЕХНИКА**

Международный научный журнал

№ 3 (78), 2023

Ош – 2023

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Мамасыдыков А.А.** - гл. редактор, ректор Кыргызско-Узбекского Международного университета (КУМУ) им. Б.Сыдыкова, доктор экономических наук
- Исманов М.М.** - зам. гл. редактора, проректор по науке и инновациям КУМУ, доктор технических наук
- Самиева Ж.Т.** - отв. секретарь, директор НИИ КУМУ им. Б.Сыдыкова, доктор биологических наук

Технические науки

- Абидов А.О.** - доктор технических наук, профессор
- Воробьев А.Е.** - доктор технических наук, профессор
- Кенжаев И.Г.** - доктор технических наук, профессор
- Мамасаидов М.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Маруфий А.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Мендекеев Р.А.** - доктор технических наук, профессор

Физико - математические науки

- Джураев А.М.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Панков П.С.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Сатыбаев А.Дж.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Ташполотов Ы.Т.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Курбаналиев А.Ы.** - доктор физико-математических наук, профессор

Химико - биологические науки

- Жумабаева Т.Т.** - доктор биологических наук, профессор
- Мурзубраимов Б.М.** - доктор химических наук, профессор
- Смаилов Э.А.** - доктор сельскохозяйственных наук, профессор

Медицинские науки

- Мамасаидов А.Т.** - доктор медицинских наук, профессор
- Шатманов С.Т.** - доктор медицинских наук, профессор
- Маметов Р.Р.** - доктор медицинских наук, доцент

Экономические науки

- Култаев Т.Ч.** - доктор экономических наук, профессор
- Кожошев А.О.** - доктор экономических наук, профессор
- Райымбаев Ч.К.** - доктор экономических наук, профессор КУМУ
- Кудбиев Д.** - доктор экономических наук, профессор

Историко - философские науки

- Асанканов А.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Балтабаева А.Т.** - доктор философских наук, профессор КУМУ
- Нурумбетов Б.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Шарипова Э.К.** - доктор философских наук, профессор

Филологические науки

- Абдувалиев И.** - доктор филологических наук, профессор
- Зулпукаров К.З.** - доктор филологических наук, профессор
- Мадмарова Г.** - доктор филологических наук

Педагогические науки

- Бабаев Д.Б.** - доктор педагогических наук, профессор
Сакиева С.С. - доктор педагогических наук, профессор
Момуналиев С. - доктор педагогических наук, профессор

Юридические науки

- Базарбаев Э.Б.** - доктор юридических наук, профессор
Кокоева А.М. - доктор юридических наук, доцент
Кулдышева Г.К. - доктор юридических наук, профессор
Мурзаibraимов Н.Б. - доктор юридических наук, профессор

Географические науки

- Низамиев А.Г.** - доктор географических наук, профессор
Камилова Л.И. - кандидат географических наук, доцент КУМУ
Обдунов Э.А. - кандидат географических наук, доцент

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский Международный
университет им. Б.Сыдыкова
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.
Перерегистрирован № 387 от 30.07. 2021г.

Адрес редакции:

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел./Факс: (03222) 4-20-64, 4-20-79, 5-53-45
E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg;
nurkyz.alisherovna78@bk.ru;
Web сайт: www.not.kg;
Подписной индекс: 77361

Журнал зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Журнал «Наука. Образование. Техника» (НОТ) был основан в 1999 году, включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ) РИНЦ, № 717-11/2015 от 12.11.2015 г. Двухлетний импакт-фактор РИНЦ (2022 г.) – 0,094. Присвоен префикс DOI: 10.54834.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Национальной аттестационной комиссией при Президенте Кыргызской Республики (НАК ПКР) для опубликования результатов диссертационных работ по 12 направлениям наук. Согласно постановлению президиума НАК ПКР № 588 от 29.12.2022 г. журнал имеет 20 баллов.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте НЭБ РИНЦ - elibrary.ru, КУМУ- not.kg.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским Международным университетом имени Батыралы Сыдыкова 3 раза в год. В нем публикуются основные результаты научных исследований (диссертационных работ) по 12 направлениям наук.

Научная статья в журнал «Наука. Образование. Техника» может быть представлена на кыргызском, русском и английском языках, с подписью автора(ов). Одновременно со статьей автор(ы) представляет(ют) рецензию члена редсовета, заключение экспертной комиссии (ведущих учёных) и проверки по системе «Антиплагиат». После подписывается двухсторонний Договор на выполнение научно-издательских работ.

Направляя статью в редакцию журнала «Наука. Образование. Техника», автор(ы) на безвозмездной основе передает(ют) издательству на срок действия авторского права по действующему законодательству Кыргызской Республики исключительное право на использование статьи или отдельной ее части (в случае принятия редакционным советом статьи к опубликованию) на территории всех государств, где авторские права в силу международных договоров Кыргызской Республики являются охраняемыми, в том числе следующие права: на воспроизведение, на распространение, на публичный показ, на доведение до всеобщего сведения и переработку (и исключительное право на использование переведенного и/или переработанного произведения вышеуказанными способами).

Особое внимание следует обратить на требования к содержанию и оформлению статьи, ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Требования к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале «Наука. Образование. Техника» с учетом ее структуры представлены на следующей странице. Рукопись статьи структурно оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам универсальной десятичной классификации), располагается слева сверху;

2. Ф.И.О. автора(ов), учёная степень и звание, должность, название организации располагаются справа сверху;

3. Название статьи (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующей строке, по центру страницы;

4. Аннотация (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующих строках, выравниванием по ширине страницы;

5. Ключевые слова (8 -10 слов, не более двух строк) - на следующей строке;

6. Основной текст статьи;

7. Выводы по результатам исследований;

8. Список литературы.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после проверки на плагиат, экспертного заключения и рецензирования, учитывая актуальность, научную новизну, практическую и экономическую значимость представленных материалов.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки. Материалы следует направлять по адресу: 723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, 2-й учебный корпус. Редакция международного научного журнала «Наука. Образование. Техника».

Тел./факс: (03222) 4-20-64, 4-20-79, 5-53-45.

E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg

Web сайт: www.not.kg

65 лет

**Мендекееву Райымкулу Абдыманановичу
Заслуженному деятелю Кыргызско-Узбекского Международного
университета им. Б.Сыдыкова,
члену Редсовета Международного научного журнала «Наука. Образование. Техника»**

В 2023 году 29 декабря исполнилось 65 лет нашему коллеге, доктору технических наук, профессору, Академику Инженерной Академии Кыргызской Республики, члену-корреспонденту Международной Инженерной Академии (г.Москва).

Искренне поздравляем дорогого нашего Коллегу с этой юбилейной датой и представляем его творческую биографию.

Р.А.Мендекеев является одним из известных ученых Кыргызстана в области горных и строительных машин, геотехнологии и строительства, внес также большой вклад в становление и развитие Кыргызско-Узбекского университета, работая с 1996 г. по 2011г. Проректором по научной работе и внешним связям и профессором нашего университета. С 2011г. по настоящее время он работает в КГУСТА, ныне КГТУ им. И.Раззакова, является Директором Научно-исследовательского института «Сейсмостойкое строительство» (НИИ СС) и Научно-технического центра «Строительство и Архитектура» (НТЦ СиА) КГТУ.

Р.А.Мендекеев родился в 1958 году в селе Ак-Муз Ат-Башинского района Нарынской области. В 1976 г. окончил школу в родном селе и отвечая вызовам райкома партии того времени, остался в родном колхозе, организовал из выпускников школы комсомольско-молодежную бригаду «Тан шооласы», был бригадиром и работал для родного села и колхоза.

В 1977 г. поступил в Инженерно-строительный факультет Фрунзенского политехнического института (ныне КИСИ им. Н.Исанова КГТУ), окончил его в 1982 г. с отличием по специальности «Строительные, дорожные машины и оборудование». Как молодой специалист был направлен в Институт автоматики АН Кирг. ССР. Здесь он с 1982 по 1996 гг. работал в научной лаборатории «Теория и конструкция камнедобывающих машин» Отдела горного машиноведения Института автоматики АН Кирг. ССР (позже НИЦ «Импульс», ныне лаб. КДК Института машиноведения и Автоматики НАН КР) на должностях от инженера до старшего научного сотрудника, которую тогда возглавлял наш первый ректор, акад. М.Т.Мамасаидов.

В 1986-89гг. учился в аспирантуре АН Кирг. ССР и в 1990г. успешно защитил кандидатскую диссертацию по специальности «Горные машины» под руководством акад. АН Кирг. ССР О.Д.Алимова и д.т.н. М.Т.Мамасаидова.

В 1990-96 гг. по совместительству работал зав. Отдела науки, Ученым секретарем Инженерной академии КР (ИА КР), внес свой большой вклад в развитие этой первой отраслевой академии КР совместно с Президентом ИА КР, крупнейшим ученым в области теории механизмов и машин, д.т.н., проф., акад. МИА С.Абдраимовым. Здесь он проводил большую научно-организационную работу с предприятиями, ведущими ВУЗами, НИИ и учеными, работниками Аппарата Правительства и министерств КР, прошел первый этап формирования как руководящего научного сотрудника.

В октябре 1996г. Р.А.Мендекеев, по приглашению вновь созданного Кыргызско-Узбекского университета, с переводом из АН Кирг. ССР, назначается Проректором по науке КУВК (высшего

колледжа, а с 1997г. - КУУ, с 2021г. - КУМУ). В период становления и первой госаттестации он также являлся, по совместительству, деканом Инженерно-технологического факультета КУУ. Работая до сентября 2011г. одним из руководителей нашего университета, Райымкул Абдымананович внес огромный вклад в становление и развитие молодого Кыргызско-Узбекского университета, созданного на базе вчерашнего колледжа. Во многом благодаря его деятельности в качестве Проректора по науке, при поддержке ректора, акад. М.Т.Мамасаидова и коллектива, формировалась структура научной деятельности и получила достаточно большое развитие наука университета. Об этом говорят следующие результаты деятельности КУУ за период 1996-2011гг.: количество тем госбюджетных НИР росло в 12 раз, были времена, когда число тем доходило до 24; объемы финансирования выросли (в те годы) в 32 раза; были открыты Аспирантура и Докторантура КУУ, число аспирантов и соискателей достигало 120 чел. и более, докторантов – до 5 чел.; были созданы и работали 7 научных центров, в т.ч. НИЦ «Природный камень» (Р.А.Мендекеев был также его первым директором в 1997-2011г.); в 2005г. был создан при КУУ Диссертационный совет по защите кандидатских диссертаций по 2 специальностям (ТММ и ВИЭ, Р.А.Мендекеев был ученым секретарем диссовета с 2005г. до 2012г.); в 1999г. был зарегистрирован в МЮ КР и регулярно издавался научный журнал КУУ «Наука.Образование.Техника» (НОТ), который в настоящее время является одним из ведущих научных изданий КР, входящих в БД НАК КР и РИНЦ с высоким импакт-фактором; были изданы первые Сборники научных трудов КУУ (1998г. и далее); в период 2000-2009гг. были организованы и проведены в КУУ 4 крупных международных научных конференций, в т.ч. посвященные 2200-летию Кыргызской государственности и 3000-летию города Ош; впервые среди вузов юга в КУУ с 1997г. начали проводиться научные сессии, где обсуждались результаты и определялись рейтинги научной деятельности кафедр и факультетов, ученых, докторантов, аспирантов и соискателей КУУ, с вручением переходящего Приза («Кубка») факультету-лидеру и денежных премий за 1-3-е места. Инициатором и автором идеи создания данного переходящего Приза науки (скульптура молодого ученого в национальной одежде - знаменосца Флага науки КУУ на коне) был Р.А.Мендекеев.

Благодаря такой целенаправленной деятельности М.Т. Мамасаидова и Р.А.Мендекеева был поднят научный и кадровый потенциал КУУ, из числа преподавателей и выпускников КУУ за 1996-2011гг. успешно защитили диссертации ок. 60 чел., в т.ч. 4 докторских диссертаций, Ученый совет КУУ получил от ВАК КР право аттестации на ученые звания доцента и профессора, многие преподаватели получили аттестаты о присвоении этих званий. Были установлены творческие связи с ведущими ВУЗами и НИИ КР, Узбекистана и др. стран СНГ, с предприятиями и организациями, с Кыргызпатентом, которые позволили создавать и внедрить первые разработки КУУ, на многие из которых были получены патенты.

Р.А.Мендекеев в 1996-2011гг. работал и как преподаватель КУУ, избирался доцентом, профессором кафедр «Машиноведение», «Стандартизация и метрология», «Автотранспорт и БД», читал курсы лекций по дисциплинам «Материаловедение и ТКМ», «Основы взаимозаменяемости, стандартизация и метрология», «Теория механизмов и машин» и «Автомобильные дороги». Руководил курсовыми и дипломными проектами, ВКР бакалавров, за те годы им были разработаны учебно-методические пособия и курсы лекций, подготовлены ок. 25 инженеров по специальности и бакалавриату.

За такую плодотворную работу в КУУ он был награжден Почетной Грамотой КР (2005г.), медалью «Отличник образования КР» (2006г.) и Золотой медалью «Заслуженный деятель КУУ» (2002г.).

С сентября 2011г. Р.А.Мендекеев работает в КГТУ (до сентября 2022г. КГУСТА им. Н.Исанова) профессором каф. «ЭТТМ» (до 2017г. каф. «ПТСДМ») и с 2013г. является директором НИИ СС и НТЦ СиА (до 2023г. НТЦ «Технопарк»).

Научная и научно-педагогическая деятельность. Р.А.Мендекеев является одним из крупных ученых КР в области создания горных машин и технологии для добычи и обработки природного камня, в 2008 г. им была защищена вторая докторская диссертация в КР в данной области (первая докт. дисс. – акад. М.Т.Мамасаидова, 1989 г.) на тему «Научно-прикладные основы создания техники и технологий для камнедобывающей промышленности» (науч. консультант – акад. М.Т.Мамасаидов), где были обобщены и анализированы мировые достижения науки и техники за 20 лет, предложены разработки автора и результаты их внедрения.

Им разработаны основы теории технологического процесса направленного откола блоков камня и выпиливания строительных изделий непосредственно из горного массива природного камня, направленного раскола каменных заготовок при производстве колотых строительных изделий. Для реализации этих технологий им были разработаны конструкции, созданы и внедрены опытные образцы машин. Разработана оригинальная конструкция Гидроклинового устройства с индивидуальным

встроенным приводом высокого давления типа ГКИ-1 (50-70 МПа) для добычи блоков камня и безвзрывного разрушения монолитных бетонных, кирпичных и др. сооружений буроклиновым способом. Создана и внедрена модернизированная Передвижная гидроклиновая установка ПГУ-1 «Аскатеш». В ряде объектов были внедрены технологии направленного безвзрывного разрушения с помощью гидроклиновых устройств: «Дарда» Е1 (ФРГ) при пассивировке блоков камня на заводе камнеобработки (г.Токмок); ДС-230/А «Диамонд» (Япония) на карьере «Сары-Таш» (с.Узген, Ошс. обл.) при добыче блоков камня; КМ-45 «Росоргтехстром» (Россия) при реконструкции цеха ИФиМГП АН Кирг. ССР (ныне ИГОН НАН КР) и путепровода по ул. Советской (Байтик Баатыра) г.Фрунзе (Бишкек); ПГУ-1 при селективной разборке кирпичных зданий на выставочном комплексе ВДНХ СССР (Москва). Экономический эффект от внедрений в те годы (1985-90гг.) составил св. 45 тыс. руб. в год (1 руб. СССР был равен ок.1,25-1,42 долл. США).

В 1997-2009 гг. им совместно с учениками в НИЦ «Природный камень» КУУ (общ. науч. рук. М.Т.Мамасаидов) были созданы и внедрены следующие машины: Передвижной модуль камнекольного пресса ПКА-800п (соавтор Н.А.Калдыбаев) и Винтовой электро-механический камнекольный пресс ВКП-1 и ВКП-2 (соавторы Т.Т.Якубов и И.Э.Исаев), прошли апробацию в КУУ при производстве колотых изделий из камня; Переносной буровой станок ПБС-1 (соавтор Б.М.Жоробеков), внедрен на карьере «Сары-Таш» при добыче блоков травертина (Узгенс. район, с.Жалпак-Таш); Карьерная камнераспиловочная машина ККМ-1 (соавтор М.М.Исманов) внедрен на карьере «Ак-Таш» рудника Терек-Сай ОАО «Кыргызалтын» при выпиливании строительных изделий из массива камня. Разработаны конструкция мобильного камнекольного агрегата МКА-800 на базе автомобиля КраЗ-257 (соавтор Н.А.Калдыбаев), теория расчета и конструкции новых машин для аварийно-спасательных работ – мобильных навесных гидравлических ножниц МГН-1 и МГН-2 «Кескич» на базе экскаваторов, ручных гидроножниц типа РКГ-1. Конструкции этих машин и способы добычи блоков защищены 6 авторскими свидетельствами СССР и 6 патентами КР на изобретение. С помощью этих машин были реализованы: технология получения колотых строительных изделий (брусчатки, тротуарные плитки, бортовые камни) из речных камней «сай таш» и отходов камнераспиловки. Успешно внедрена технология строительства тротуаров из колотых изделий на склоне горы Сулайман-Тоо и на территории учебных корпусов КУУ, экономический эффект составил в те годы св. 200 тыс. сомов в год. Успешно были апробированы и внедрены технология получения облицовочных и стеновых изделий из массива камня с помощью созданной машины ККМ-1 на карьере ракушечника «Ак-Таш» (Ала-Букинский район, экономический эффект составил ок. 2,5 млн. сомов в год) и технология оконтуривания и добычи блоков с помощью бурового станка ПБС-1 на карьере «Сары-Таш» (экономический эффект - св. 480 тыс. сомов в год). На основе этих разработок М.М.Исманов, Н.А.Калдыбаев, Б.М.Жоробеков и И.Э.Исаев (рук.: акад. М.Т.Мамасаидов и к.т.н. Р.А.Мендекеев) успешно защитили свои диссертационные работы.

С переходом в КГУСТА, проф. Р.А.Мендекеев с 2013г., сам активно занимается и руководит творческой деятельностью коллектива ученых и исследователей НИИ «Сейсмостойкое строительство» и НТЦ «Технопарк» (с 2023г. НТЦ «Строительство и Архитектура»). Все госбюджетные НИР КГУСТА (с 2022г. КГТУ) ведутся в НИИ СС, а НТЦ СиА осуществляет коммерциализацию разработок путем заключения договоров по НИР с заказчиками-партнерами. НТЦ выполняет научно-исследовательские и проектно-изыскательские работы по обследованию зданий и сооружений, проектированию мостов и дорог, генпланов населенных пунктов, разработке проектов озеленения городских улиц, повышению квалификации специалистов и подготовке по рабочим специальностям и др. работы. Только в 2023г. в НИИ СС КГТУ были выполнены 4 проекта (МОН КР) на общую сумму св. 4,8 млн. сомов, 3 проекта перешли на продолжение в 2024г., также находятся на стадии рассмотрения и финансирования в текущем году еще 5 новых научных проектов. НТЦ ежегодно выполняет договорные работы по заказам предприятий и организаций (ЗАО «Кумтор Голд Компани, НК «Кыргыз Темир Жолу, Бишкекглавархитектура, Мэрия Бишкека, подразделения МЧС КР и др.), так в 2022г. выполнены работы на сумму св. 27,4 млн. и в 2023г. – св. 16,1 млн. сомов.

Р.А.Мендекеевым разработан и успешно апробирован метод определения физического состояния и сейсмостойкости зданий и сооружений с помощью микросейсм (соавтор С.Ж.Орунбаев). Обобщены технологии строительства зданий и сооружений из нетрадиционных материалов, в частности, из соломенных блоков и пластиковой тары. Он ведет исследования по скважинной технологии добычи твердых полезных ископаемых бесшахтным способом и технологии бестраншейной прокладки коммуникаций в строительстве путем проходки скважин в грунте, для их реализации разработан проект оригинального электрогидроимпульсного устройства (соавторы А.А.Асанов, Ж.Усубалиев, К.Эликбаев). Разработаны теоретические основы и конструкция нового

ковша строительных экскаваторов с упругими элементами (соавтор Тургунбаев М.С., защищена патентом КР) для повышения эффективности разработки каменистых грунтов при строительстве. Проведены и ведутся НИР по обследованию и экспериментальным испытаниям сейсмостойкости индивидуальных жилых домов из местных материалов, из ЛСТК, мостов, разработке их проектов и др. сооружений (соавторы Ж.Ы.Маматов, М.П.Камчыбеков, М.Ч.Апсеметов, К.Т.Темикеев).

Исследован и обобщен мировой опыт создания и применения технологии и устройств навесных вентилируемых фасадов для различных зданий, совместно с инженерами ОсОО «Стилекс» (Бишкек), им разработаны конструкции и освоено производство (на базе ОсОО, соавтор Р.О.Сайдилканов) подсистемы (подконструкции) навесного вентфасада, которыми облицованы фасады многих высотных зданий г.Бишкек и сейчас применяются ведущими строительными компаниями КР (Авангард-Стиль и др.).

Одним из очень важных для КР работ стало строительство железной дороги «Балыкчы-Кочкор» с протяженностью 63,4 км, которое впервые в истории нашей страны осуществляется собственными силами. Изыскание и проектирование данной дороги выполняют ученые НТЦ «Строительство и Архитектура» КГТУ (рук.: Р.А.Мендекеев и М.Ч.Апсеметов) на основе Договора с ГП «Мостоотряд» Национальной компании «Кыргыз Темир Жолу» на общую сумму ок. 49 млн. сомов. С марта 2022г. и в 2023г. были выполнены полевые изыскательские работы по грунтам трассы и проект железной дороги, включая ТЭО, расчетов и смету. На начало 2024г. ПСД участка дороги до 0 - 29,812 км успешно прошли госэкспертизу и НК КТЖ построил первые 20 км новой железной дороги, проекты участков 29,8-64 км находятся на рассмотрении и экспертизе госорганов.

Активно занимаясь наукой, Р.А.Мендекеев успешно работает и как профессор кафедр «ЭТТМ» и «СКЗС» КГУСТА, где им были подготовлены ок. 25 инженеров и исследователей, в т.ч. 4 магистра по специальности «ПТСДМ» и 2 магистра по специальности «ПГС», разработаны курсы лекций, учебно-методические труды и комплексы.

За такие плодотворные работы в КГУСТА, проф. Р.А.Мендекеев был награжден Дипломом 1-й степени «Лучший профессор года» (2014г.), Сертификатом «Лучший директор НИИ» (2019г.). Научно-исследовательскому институту «Сейсмостойкое строительство» КГУСТА им. Н.Исанова 25 декабря 2019 года, как одному из ведущих научно-исследовательских учреждений, внедривших новые инновационные технологии, была присуждена Премия Кыргызской Республики по качеству «Сапат» (Распоряжение №500-р Правительства КР от 25.12.2019г.) одним из первых среди ВУЗов и НИИ КР.

Р.А.Мендекеев активно участвует в подготовке научных кадров. Он является членом двух диссертационных советов по защите докторских диссертаций при Институте машиноведения и Институте геомеханики и освоения недр НАН КР. Результаты его исследований опубликованы в научных изданиях, входящих в БД Веб-оф-сайнс, РИНЦ, в журналах и сборниках трудов известных ВУЗов и НИИ Кыргызстана, Казахстана, Узбекистана, Туркмении, Белоруссии, России, и США. Он является автором и соавтором св. 210 трудов, в т.ч. 5 книг, 5 брошюр, св. 170 статей, 21 учебно-методических трудов и 13 изобретений.

За цикл работ в 2018г. он был избран членом-корреспондентом Международной Инженерной Академии (МИА, г.Москва) по специальности «Строительство», является членом Президиума и председателем Секции «Геология, добыча и переработка полезных ископаемых» Инженерной Академии КР.

Он награжден Золотыми медалями Международной Инженерной Академии и Международной Транспортной Академии (г.Москва, 2022г.), Дипломами и Почетными грамотами Кыргызпатента и др. ведомств, организаций.

Сердечно поздравляем нашего дорогого коллегу, профессора Р.А.Мендекеева с 65-летием и желаем ему крепкого здоровья, долгих лет жизни и счастья, больших творческих успехов в профессиональной и научной карьере!

Профессорско-преподавательский состав Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова

УДК 662.997.534

Ташиев Н.М.

к.т.н., доцент Ошского технолог. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

Дилишатов О.У.

к.т.н., доц. Кыргызско-Узбекс. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

ЖЫЛУУЛУК КАРМООЧУ ТҮЗҮЛҮШТҮН КЫЙМЫЛЫНЫН АЗЫКТАРДЫН КУРГОО ЫЛДАМДЫГЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп Кыргызстандын шартында айыл чарба азыктарынын кээ бир түрүнүн түшүмдүүлүгүнүн жоготуусун эске алуу менен, аларды күн энергиясынын жардамында кургатуу менен айыл чарба азыктарынын күкүм түрүндө пайдалануу жараяны эсептелет. Изилдөөлөрдүн максаты - жылуулук кармоочу түзүлүштүн кыймылынын мүнөзүнүн азыктардын кургоо ылдамдыгына тийгизген таасирин аныктоо болуп саналат. Эксперименталдык ыкманын натыйжасында кургатуу камерасында муздаткычтын бир өтүү жана эки өтүү кыймылынын азыктардын кургоо ылдамдыгына тийгизген таасири изилденген. Изилдөөлөрдүн натыйжасында жылуулук кармоочу түзүлүштүн бир жақтау жана эки тараптуу кыймылы менен помидорду, сабизди, чамгырды, ашкабакты кургатуу камерасында кургатуунун натыйжалары көрсөтүлдү. Алынган изилдөөлөрдүн жыйынтыгына ылайык: айыл чарба азыктарынан нымдын буулануусунун жогорку темптерин камсыз кылуу гана эмес, ошондой эле кургатуучу камерада нымды тез, өз убагында чыгарууну камсыз кылуу зарыл экендиги белгиленген. Буюмдун бетиндеги жана айлана-чөйрөдөгү суу бууунун парциалдык басымдарынын айырмасы катары көрсөтүлүүчү буулануу потенциалы төмөндөгөндүгү көрсөтүлгөн. Изилдөөдөгү алынган жыйынтыктын өзгөчөлүгү жана илимий баалуулугу күн жардамында кургатуучу түзүлүштө суюк илешкек айыл чарба азыктарынын кургоо жараянынын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн азыктардын түрүнө жана физикалык мүнөздөмөсүнө, күн радиациясына, айлана чөйрөгө болгон көз карандылыгы аныкталды. Практикалык маанилүүлүгү иштелип чыккан күн аркылуу кургат уучу түзүлүштөр айыл чарба азыктарын суюк илешкек абалда төмөнкү арткан нымдуулукка чейин кургатууга жана азыктардын күкүмүн алууга мүмкүнчүлүк берет. Алынган изилдөөнүн жыйынтыктарын келечекте өндүрүштө ишке киргизүү жаңы иш орундарын түзүүгө, аймактардын экономикасын көтөрүүгө жардам берет.

Негизги сөздөр: күн энергиясы; күндөн кургатуучу түзүлүш; айыл чарба азыгы; нымдуулук; майдаланган азык; буулануу; масса; конденсация.

ВЛИЯНИЕ ХАРАКТЕРА ДВИЖЕНИЯ ТЕПЛОНОСИТЕЛЯ НА СКОРОСТЬ СУШКИ ПРОДУКТОВ

Предметом исследования в данной работе является процесс использования сельскохозяйственной продукции в порошковом виде путем ее сушки с помощью солнечной энергии с учетом потери продуктивности некоторых видов сельскохозяйственной продукции в условиях Кыргызстана. Целью данной работы является изучение результатов исследования влияния характера движения теплоаккумулирующего устройства на скорость сушки изделий. В результате экспериментального метода изучено влияние одноходового и двухходового движения холодильника в сушильной камере на скорость сушки изделий. Следует отметить, что при наблюдаемых скоростях охлаждающей воды в устройствах типа «горячий ящик», в том числе в радиационно-конвективных солнечных осушителях, реализуется ламинарный режим течения с естественным движением теплоносителя (0,1-0,4 м/с). Приведены результаты сушки томатов и моркови, редьки и тыквы в сушильной камере с односторонним и двусторонним движением теплоаккумулирующего устройства. По результатам исследований можно сделать следующие выводы: необходимо не только обеспечить высокие показатели испарения влаги из сельскохозяйственной продукции, но и обеспечить быстрое и своевременное удаление влаги из сушильной камеры. В противном случае уменьшится потенциал испарения, который выражается как разность парциальных давлений водяных паров на поверхности изделия и в окружающей среде (в данном случае - объеме сушильной камеры). Свообразие и научная

ценность полученных в ходе исследования результатов определялась зависимостью закономерностей процесса сушки жидко-вязких сельскохозяйственных продуктов от вида и физических характеристик продуктов, солнечной радиации, и окружающей среды. Практическая значимость разработанных солнечных сушильных устройств заключается в том, что они позволяют высушивать сельскохозяйственную продукцию в жидко-вязком состоянии до более низкой влажности и получать из продуктов порошок. Внедрение полученных результатов исследований в производство в дальнейшем поможет создать новые рабочие места и оживить экономику регионов.

Ключевые слова: солнечная энергия; сушильная установка; сельхозпродукты; остаточная влажность; порошковый продукт; испарения; масса; конденсация.

THE INFLUENCE OF THE CHARACTER OF HEAT CARRIER MOTION ON THE RATE OF DRYING OF PRODUCTS

The subject of research in this paper is the use of agricultural products in powder form by drying them with solar energy, taking into account the loss of productivity of some types of agricultural products in the conditions of Kyrgyzstan. The purpose of this work is to study the results of a study of the influence of the nature of the movement of a heat storage device on the speed of drying products. As a result of the experimental method, the influence of one-way and two-way movement of the refrigerator in the drying chamber on the drying rate of products was studied. It should be noted that at the observed cooling water velocities in "hot box" devices, including radiative-convective solar dryers, a laminar flow regime with natural movement of the coolant (0.1-0.4 m/s) is realized with). The results of drying tomatoes and carrots, radishes and pumpkins in a drying chamber with one-way and two-way movement of a heat storage device are given. Based on the research results, the following conclusions can be drawn: it is necessary not only to ensure high rates of moisture evaporation from agricultural products, but also to ensure quick and timely removal of moisture from the drying chamber. Otherwise, the evaporation potential will decrease, which is expressed as the difference in partial pressures of water vapor on the surface of the product and in the environment (in this case, the volume of the drying chamber). The originality and scientific value of the results obtained in the course of the study was determined by the dependence of the regularities of the process of drying liquid viscous agricultural products on the type and physical characteristics of the products, solar radiation and the environment. The practical significance of the developed solar dryers lies in the fact that they allow drying agricultural products in a liquid-viscous state to a lower humidity and obtaining powder from the products. The introduction of the obtained research results into production in the future will help create new jobs and revive the economy of the regions.

Key words: solar energy; drying plant; agricultural products; residual moisture; powder product; evaporation; mass; condensation.

Переработка сельскохозяйственных продуктов (СХП) в порошковидное состояние одновременно решает несколько проблем: снижение потерь урожая, решение проблемы с хранением (не нужно строить дорогостоящие хранилища и поддерживать в них микроклимат с помощью специального оборудования), существенно (8-10 раз) уменьшить транспортные расходы, отпадает необходимость охлаждать продукты во время транспортировки и так далее [1].

Ежегодно в Кыргызстане производится несколько миллионов тонн фруктовой, плодовой и бахчевой СХП. По данным ученых, в условиях Кыргызстана, где отсутствует промышленные хранилища, доля теряемой продукции отдельных видов СХП достигает до 30%.

Нами исследовано влияние одноходового и двухходового движения теплоносителя в камере сушки на скорость сушки продуктов.

Следует отметить, что при наблюдающихся скоростях теплоносителя в установках типа «горячий ящик», в том числе и в радиационно – конвективных солнечных сушильных установках (ССУ) при естественном движении теплоносителя (0,1- 0,4 м/с) будет иметь место ламинарный режим движения [2].

Действительно, критерий Рейнольдса [3],

$$Re = w d/\nu, \quad (1)$$

рассчитанная для геометрических размеров воздушного канала камеры сушки ССУ (ширина 780 мм, высота 35 мм и при значениях коэффициента кинематической вязкости воздуха в интервале температур от 20 до 80⁰С дают величины от 127 до 449). При этом предварительно рассчитан эквивалентный диаметр воздухопровода круглого сечения по выражению [4]:

$$d = 2ab/(a+b), \quad (2)$$

при котором для той же скорости движения теплоносителя, что и в канале прямоугольного сечения удельные потери давления на трение были бы равны.

Следовательно, режим движения теплоносителя в канале камеры сушки (КС) – ламинарный.

На рисунке 1 показано размещение поддонов с продуктами (томаты) в камере сушки ССУ с двухходовым движением теплоносителя [5].

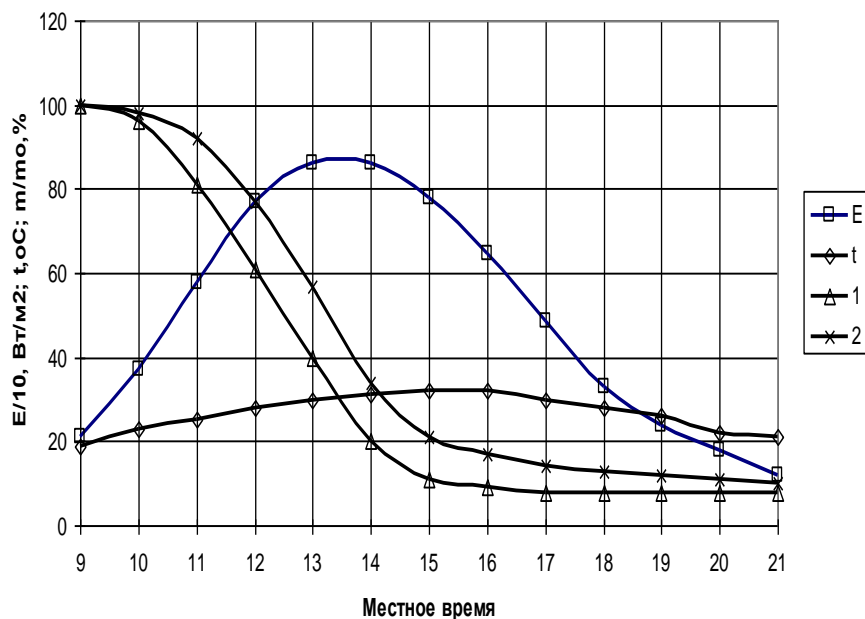

Рисунок 1 - Размещение поддонов с продуктами (томаты) в камере сушки ССУ с двухходовым движением теплоносителя

При одноходовом (прямоточном) движении теплоносителя, как показали эксперименты, скорость движения теплоносителя больше, чем в случае двухходового движения теплоносителя. Это объясняется большим (почти в два раза) аэродинамическим сопротивлением каналов чем при одноходовом. В результате этого, испарившаяся с продуктов влага удаляется с камеры сушки медленнее, чем при одноходовом движении. В результате этого влага оседает на внутренней поверхности стеклянного ограждения камеры сушки сначала в виде пленочной, а затем, по мере утолщения пленки - в виде капельной конденсации. Образующиеся капли частично падают обратно на продукты, тем самым увлажняют их и увеличивают продолжительность сушки.

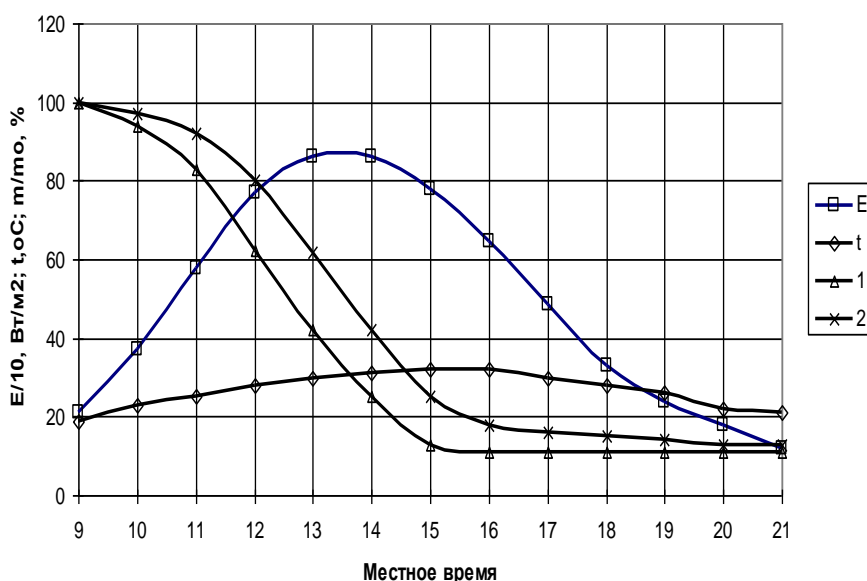
В ССУ с одноходовым движением теплоносителя пленка влаги и капельная конденсация происходят в редких случаях. Скорость движения теплоносителя здесь несколько высокая и она успевает повывести ассимилированную ею влагу в атмосферу [6,7].

На рисунках 2 и 3 приведены результаты сушки томатов и моркови в КС с одноходовым и двухходовым движением теплоносителя.

E – плотность интегральной солнечной радиации; t – температура окружающего воздуха

Рисунок 2 - Результаты сушки томатов в КС с одноходовым (1) и двухходовым (2) движением теплоносителя

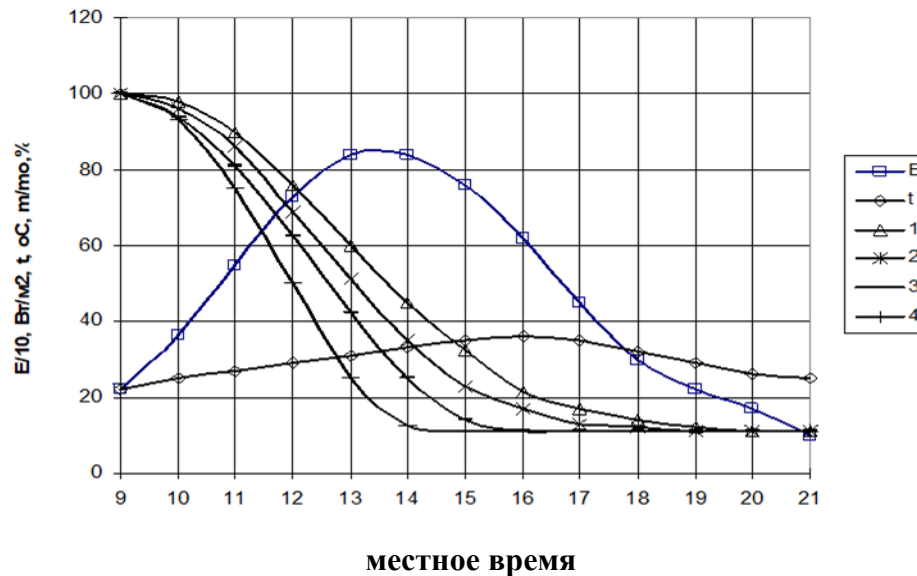
E – плотность интегральной солнечной радиации; t – температура окружающего воздуха

Рисунок 3 - Результаты сушки моркови в КС с одноходовым (1) и двухходовым (2) движением теплоносителя

Как видно из рисунка, скорость сушки в случае двухходового движения теплоносителя в целом на 15 - 25% меньше скорости сушки в КС с одноходовым движением теплоносителя.

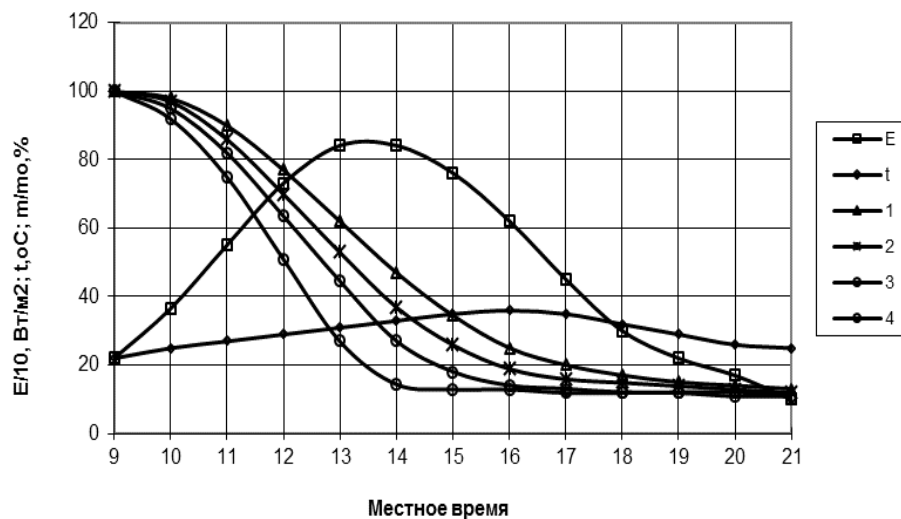
Это является результатом большего (практически в 2 раза) аэродинамического сопротивления каналов КС с двухходовым движением теплоносителя, чем в КС с одноходовым движением.

Температуры продуктов в КС с двухходовым движением теплоносителя растут быстрее, чем в КС с одноходовым движением теплоносителя. Быстрее начинается испарение влаги с продуктов. Затем, в силу указанных причин скорость сушки замедляется. В конце сушки, когда интенсивность влагоудаления с продуктов падает, скорости сушки продуктов в обоих случаях движения теплоносителя практически выравниваются.

1, 2 – воздушно – солнечная сушка; 3, 4 – сушка с ССУ; 1 и 3 – с инфракрасным нагревательным элементом; 2 и 4 – радиационно – конвективная сушка.

Рисунок 4 - Результаты сушки моркови желтой, в июле месяце

1, 2 – воздушно – солнечная сушка; 3, 4 – сушка с ССУ; 1 и 3 – с ИКНЭ; 2 и 4 – радиационно – конвективная сушка.

Рисунок 5 - Результаты сушки редьки и тыквы, в июле месяце

Как показывают графики, при сушке жидковязких СХП в ССУ радиационно – конвективного типа, какими являются наши ССУ, испарение влаги с продуктов происходит особенно интенсивно. ССУ работает почти как солнечный опреснитель. Испаряющаяся с продуктов влага конденсируется на внутренней стороне стеклянного покрытия камеры сушки подобно опреснителю. После стадии пленочной конденсации образуются капли и они падают

обратно на продукт. Это замедляет процесс сушки СХП. С другой стороны, это явление имеет и другую отрицательную сторону: слой воды дополнительно отражает проходящую через стеклянное покрытие солнечную радиацию и тем самым снижает инсоляцию в КС. Чтобы этого не происходило надо своевременно удалить влагу из КС и не дать конденсироваться на внутренней стороне стеклянного покрытия. Для этого должна быть увеличена скорость движения теплоносителя в КС.

При сушке меняется масса материала во времени. Зная начальное влагосодержание (в кг/кг) или абсолютную влажность (в %) и массу образца, можно по изменению его массы в процессе сушки рассчитать влагосодержание материала в различные моменты сушки. Полученная по опытным данным кривая выражает зависимость среднего влагосодержания материала u от времени сушки τ :

$$u = f(\tau), \quad (3)$$

и называется кривой сушки. Кривая сушки показывает, как во времени продукт отдает влагу. Все материалы отдают влагу во времени неравномерно. В связи с этим процесс сушки подразделяется на различные периоды, имеющие свои особенности [8-11].

Выводы:

1. Выявлено необходимость обеспечить высокую скорость испарения влаги с продуктов, но и обеспечить быстрое, своевременное удаление влаги из камеры сушки. В противном случае потенциал испарения, выражающегося как разность парциальных давлений водяных паров у поверхности продукта и в окружающей среде (в данном случае в объеме камеры сушки) уменьшается;
2. Показано, что внедрение солнечной технологии получения порошков сельскохозяйственных продуктов в Кыргызской Республике дает возможность существенно уменьшить потери урожая сельхоз культур, переработать сельхозпродукцию в долго хранящийся вид - порошок. Достигается большая экономия финансовых средств и материалов при хранении, транспортировке продукции.

Список литературы:

1. **Лыков, А.В.** Теория сушки [Текст] / А.В. Лыков. – М.: Энергия, 1968. - 472 с.
2. **Исманжанов, А.И.** Моделирование и расчет солнечных воздухонагревательных коллекторов [Текст] / А.И. Исманжанов, Ш.И. Клычев, М.С. Самиев. – Бишкек: Илим, 1979. - 188 с.
3. **Прозоров, И.В.** Гидравлика, водоснабжение и канализация городов [Текст] / И.В. Прозоров, Г.И. Николадзе, А.Б. Минаев. - М.: Высшая школа, 1975. - 420 с.
4. **Русланов, Г.В.** Отопление, вентиляция жилых и гражданских зданий [Текст]: справочник / Г.В. Русланов, М.Я. Розкин. - Киев: Будивельник, 1983. - 272 с.
5. Пат. №1615. Кыргызская Республика, МПК6 F 24 J 2/46, F 26 B 17/09. Солнечная сушильная установка [Текст] / А.И. Исманжанов, К. Абдырахман у., Н.М. Ташиев.
6. **Ismanzhanov, A.I.** Development and research of the technology for powdering agricultural products using solar energy [Текст] / A.I. Ismanzhanov, N.M. Tashiev // Applied Solar Energy. - New York, 2016. - Vol. 52, Issue 4. - Pp. 256-258.
7. **Ташиев, Н.М.** Исследование скорости сушки жидковязких сельхозпродуктов на солнечных сушильных установках [Текст] / Н.М.Ташиев, А.И. Исманжанов, К.А. Бокоев // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2017. - № 3-4. - С. 7-12.
8. **Гинзбург, А.С.** Основы теории и техники сушки пищевых продуктов [Текст] / А.С. Гинзбург. - СПб.: Университетская книга, 1997. - 728 с.

9. **Исманжанов, А.И.** Разработка и исследование солнечных сушильных установок для получения порошков сельхозпродуктов [Текст] / [А.И.Исманжанов, Б.С.Расаходжаев, Ж.Ч.Райымбаев, И.И.Асанбаев] // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2018. - № 2. - С. 13-23.
10. **Дилишатов, О.У.** Анализ и расчет солнечной радиации на территории города Ош и Карасуйского района [Текст] / О.У.Дилишатов, З.К.Эрмекова, Б.У.Хасанов // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2022. - № 2. - С. 35-43.
11. **Эрмекова, З.К.** Разработка конструкции солнечной опреснительной установки для питьевого водоснабжения [Текст] / З.К.Эрмекова, И.И.Асанбаев // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2023. - № 1. - С. 5-12.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_5

Поступила в редакцию: 20.06. 2023 г.

УДК 622.83, 622.834.1

Абдибаитов Ш.А.*к.т.н., доц. Кыргызского горно-металлург. инст. им. У.Асаналиева, Кыргызская Республика***Ганиев Ж.М.***ст. преп. Кыргызского горно-металлург. инст. им. У.Асаналиева, Кыргызская Республика*

ЖЕР АСТЫНДАГЫ БОШТУКТАРДЫН КООПТУУЛУГУН АНЫКТОО ЫКМАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЖОЮУ ЖОЛДОРУ

Жумушта изилдөөнүн предмети катары жер астындагы боштуктардын кооптуулугун аныктоо ыкмалары жана аларды жоюу жолдору каралат. Изилдөөнүн максаты- руда казып алууда пайда боло турган жер астындагы боштуктардын кооптуулугун аныктоо жана көңдөйлөрдүн үстүндө жаткан тектердин урап түшүү мүнөзүнө жараша аларды оптималдуу, коопсуз жоюу ыкмаларын тандоо жана ошондой эле түртүлүп чыгарылган абанын ылдамдыгынын көрсөткүчүнө жараша ар бир казып алуучу бирдиктердин коопсуздугун аныктоо. Ошондой эле рудниктердеги жер астында топтолгон боштуктарынын кооптуулугун баалоо ыкмаларына жалпы талдоо жүргүзүү боюнча белгилүү жумуштарды талдоо жана аларды конкреттүү тоо-кен геологиялык шарттарда колдонуусун аныктоо. Изилдөө жүргүзүүнүн ыкмасы: жер астында иштетилген блок жана камераларды жоюунун белгилүү ыкмаларын тактоо. Илимий жаңылык: жер астында казып иштетүү системаларынын варианттарынын колдонуусуна жараша боштуктардын кооптуулугун аныктоо жана аба агымынын ылдамдыгына жараша боштуктарга кошулган тоо казмаларды бөлүп салуучу курулуштардын түрлөрүн тандоо. Практикалык сунуштар: илимий изилдөөлөрдүн кээ бир жыйынтыктары рудниктердин долбоорчуларына жана инженер-техникалык кызматчыларына катуу тоо тектерин жер астынан казып алууда тоо тулкусун башкаруу учурунда оптималдуу жана коопсуз ыкмасын тандоодо сунушталат.

Негизги сөздөр: жер астында иштетүү; боштуктар; кооптуулук; урап түшүү; руданын үстүндөгү тектер; аба агымынын ылдамдыгы; аба тулкусу; категория; жоюу.

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ОПАСНОСТИ ПОДЗЕМНЫХ ПУСТОТ И СПОСОБЫ ИХ ПОГАШЕНИЯ

Предметом исследования рассматриваются определения опасности подземных пустот и способы их устранения. Целью исследования является оценка степени опасности образуемых в процессе добычи руд подземных пустот и по характеру обрушений пород кровли выработанных пространств, выбор наиболее оптимального и безопасного способа их погашения. Также анализ известных работ по оценке степени опасности на рудниках и их применимости в конкретных горно-геологических условиях. Метод исследований: обобщенный анализ методов оценки опасности накопленных объемов подземных выработанных пространств рудников. Научная новизна: в зависимости от применяемых вариантов систем подземной разработки можно оценить опасность подземных пустот и выбрать тип изолирующих сооружений по скорости воздушного потока в подходящих выработках, а также в зависимости от величины скорости выталкиваемого воздуха

выборочно определить степень опасности каждой выемочной единицы. Практические рекомендации: отдельные результаты научных исследований рекомендуется использовать проектировщикам и инженерно-техническому персоналу рудников при выборе оптимального и безопасного метода управления горным давлением при подземной разработке месторождений твердых полезных ископаемых.

Ключевые слова: подземная разработка; пустоты; опасность; обрушение; кровля; скорость воздушного потока; воздушный удар; категория; погашение.

METHODS FOR ASSESSING THE DANGER OF UNDERGROUND VOIDS AND WAYS TO EXTINGUISH THEM

The subject of the research is methods for determining the danger of underground voids and ways to eliminate them. In this work, the purpose of the study is to assess the degree of danger of underground voids formed during ore mining and, based on the nature of collapses of the roof rocks of mined-out spaces, to select the most optimal and safe way to extinguish them. Also an analysis of known works on assessing the degree of danger in mines and their applicability in specific mining and geological conditions. Research method: generalized analysis of methods for assessing the danger of accumulated volumes of underground mined-out spaces in mines. Scientific novelty: depending on the variants of underground mining systems used, it is possible to assess the danger of underground voids and select the type of insulating structures based on the speed of air flow in the approach workings, and also, depending on the speed of the ejected air, selectively determine the degree of danger of each excavation unit. Practical recommendations: individual results of scientific research are recommended to be used by designers and engineering and technical personnel of mines when choosing the optimal and safe method of controlling rock pressure during underground mining of solid mineral deposits.

Key words: underground mining; voids; danger; collapse; roof; air flow rate; air strike; category; redemption.

Подземная разработка рудных месторождений при производстве очистной выемки любыми вариантами систем сопровождается образованием пустот, объем которых нередко достигает нескольких десятков и даже сотен тысяч м³. Подземные пустоты представляют серьезную опасность для горнорабочих из-за возможных воздушных ударов, происходящих при внезапном самообрушении рудных потолочин или вмещающих пород. При этом, находящийся в пустотах воздух в течение короткого промежутка времени, исчисляемого несколькими секундами (продолжительностью падения обрушающихся масс породы), выталкивается из пустоты в действующие выработки шахты большой скоростью и давлением производя разрушение и сметающего все на своем пути.

Опасность подземных пустот определяется целым рядом факторов, к которым необходимо отнести накопленный объем пустот, время их образования и последствия в результате внезапного разрушения целиков, и обрушения массива налегающих пород.

Наибольшую опасность в отношении воздушного удара представляет внезапное обрушение пород всячего бока, когда заполнения пустоты обрушенными породами происходит по всей площади обнажения нависающих пород кровли. Так, исследованиями ряда ученых ИГД УрО РАН в области изучения аэродинамических закономерностей в пустотах была установлена зависимость между скоростью воздушного потока и изменением его объема [1]:

$$V_6 = \sqrt{\frac{\rho_1(U_1 - U_2)}{U_2} \frac{S}{\alpha LP}}, \quad (1)$$

где: ρ_1 – давление воздуха до его сжатия, Па;

U_1, U_2 – объемы воздуха до и после сжатия, Па;

S – площадь поперечного сечения выработок, м^2 ;

α – коэффициент сопротивления воздуха;

L – длина выработки до места, где производится определение падения давления воздуха, м ;

P – периметр выработки, м .

Данная формула была применена для условий протяженных мощных залежей железных руд Урала, где подземная разработка производилась системами с обрушением пород.

Основываясь на классических законах механики и современной теории фильтрации В.Р. Именитов, В.Ф. Абрамов и А.Н. Меркулов получили следующую зависимость [2]:

$$U_{\max} = \sqrt{\frac{2\gamma}{\gamma-1} \frac{P_{\kappa}}{\rho_{\kappa}} \left(1 - \frac{P_{\max}}{P_{\kappa}}\right)^{\frac{\gamma-1}{\gamma}}}, \quad (2)$$

где: U_{\max} – максимальная скорость истечения воздуха из пустоты, м/с ;

P_{κ} – давление воздуха в камере, Па ;

P_{\max} – максимальное давление на выходе из камеры, Па :

$$P_{\max} = \left(\frac{2}{\gamma+1}\right)^{\frac{\gamma}{\gamma-1}} P_{\kappa}, \quad (3)$$

где: γ – показатель адиабаты, для воздуха $\gamma = 1,41$;

ρ_{κ} – плотность воздуха, кг/м^3 .

Подставляя (3) в (2) и числовое значение $\gamma = 1,41$, получим

$$U_{\max} = 0,6\sqrt{P_{\kappa}} \quad (4)$$

Для условий Криворожского месторождения Г.М. Малаховым получено выражение [3]:

$$W = \sqrt{2g \frac{k}{k-1} P_1 V_1 \left[1 - \left(\frac{P_2}{P_1}\right)^{\frac{k-1}{k}}\right]}, \quad (5)$$

где: W – скорость истечения воздуха из пустоты, м/с ;

g – ускорение свободного падения, м/с^2 ;

k – показатель адиабаты;

P_1 – давление воздуха в пустоте, Па ;

P_2 – давление воздуха в атмосфере, Па ;

V_1 – объем воздуха в пустоте, м^3 .

Экспериментальными исследованиями на моделях Г.М. Малаховым получены аналогичные зависимости с добавлением в (2) скорости падения и объема камер.

Использование приведенных формул для определения скорости истечения воздуха, и следовательно, определить степень опасности той или иной пустоты связаны с трудностями, так как давление воздуха в пустоте при обрушении потолочин или кровли камер – величина

неизвестная. Существующие методы расчета скорости воздушных потоков на выходе из камер при обрушениях, несмотря на ряд допущений в расчетных схемах, учитывают такие основные факторы, как размеры пустот, фильтрацию воздуха через обрушающиеся породы и в породной подушке, количество выработок, примыкающих к пустоте, площади их поперечных сечений и другие. Однако, во всех расчетных схемах обрушение налегающих пород принимается одновременным по всей площади кровли. Для практических расчетов необходимо иметь ввиду, что обрушения вмещающих пород на многих месторождениях происходят не по всей площади камер. По периметру камер и целиков остаются необрушившиеся консоли, размеры которых зависят от горно-геологических и горно-технологических условий разработки. Следовательно, определение скорости воздушного потока должно производиться с учетом характера самообрушений кровли камер в зависимости от параметров обнажений и физико-механических свойств пород [4-6]. Поэтому, в практических условиях при отработке рудных залежей предлагается оценить степень опасности подземных пустот следующим образом:

$$V_{\max} = \frac{\eta S_k \sqrt{2gh_k}}{S_n + (1 - \eta)S_k}, \quad (6)$$

где: V_{\max} – скорость выхода воздуха из камеры, м/с;

η – коэффициент обрушения,

$$\eta = \frac{S_{обр}}{S_k};$$

$S_{обр}$ – площадь обрушающихся пород, м²;

S_k – площадь камеры, м²;

g – ускорение свободного падения, м/с²;

h_k – высота камеры по вертикали, м;

S_n – суммарная площадь поперечного сечения всех подходных выработок, м².

Определив скорость воздушного потока по формуле (6) можно установить степень опасности обрушения данной камеры. Учитывая внезапность действия воздушного потока, опасной следует считать скорость движения воздуха, которая превышает 15м/с. Следовательно, если при обрушении скорость выхода воздуха из камеры $V_{\max} < 15\text{м/с}$, то обрушение данной камеры можно считать неопасным.

В зависимости от скорости воздушного потока можно выделить по степени опасности три категории пустот:

1 – неопасные (скорость выхода воздуха $V \leq 15\text{м/с}$);

2 – пустоты, требующие сооружения изоляционных перемычек в подходных выработках (скорость воздуха у выхода $15\text{м/с} < V < 100\text{м/с}$);

3 – пустоты, представляющие повышенную опасность и требующие специального решения (когда $V > 100\text{м/с}$).

Выемочные блоки и камеры даже в пределах одного горизонта могут находиться в разных условиях, и отдельные камеры или блоки могут иметь более высокую степень опасности, чем накопленные пустоты на горизонте или в руднике в целом. Поэтому оценку степени опасности необходимо производить по руднику в целом, по горизонтам и отдельным камерам, блокам, и принять своевременные меры по их погашению [6].

В настоящее время наиболее распространенными способами ликвидации подземных пустот являются обрушение, закладка и поддержание. При этом использование каждого из этих способов ограничивается условиями применения. Так, обрушение вмещающих пород

используется в тех случаях, когда естественным путем поддерживать налегающий массив невозможно или нецелесообразно (из-за больших потерь руды в целиках), а необходимость земной поверхности и вообще поддержание налегающей толщи пород ограничивает применение такого метода погашения. Закладка выработанного пространства наиболее трудоемкий и дорогостоящий процесс, но дает возможность отработать месторождение без оставления целиков, обрушения вмещающих пород и следовательно, обеспечить минимальные потери, и разубоживание руды (что особенно важно при разработке ценных руд), сохранить ненарушенными налегающие массивы и земную поверхность (при полной и плотной закладке), отрабатывать самовозгорающиеся руды, разместить под землей часть отходов производства. Поддержание подземных пустот различного рода целиками производится за счет естественной устойчивости руд и вмещающих пород, и как следствие обеспечивает наиболее экономичный, и простой способ погашения. Однако, в связи с углублением горных работ этот способ приобретает существенные недостатки – увеличиваются потери руды и самое главное – появляется опасность внезапных обрушений [7-8].

Выводы:

1. Выявлено, что при отработке небольших залежей безопасность работ обеспечивается изоляцией подземных пустот от действующих горизонтов и выработок, сооружением перемычек или породных завалов. При значительной протяженности залежей погашение пустот производят разделением пустот на отдельные участки изолирующими сооружениями или оставлением массивных барьерных целиков. В последующем массивные целики отрабатываются и происходит полная посадка кровли;

2. Определено, что в сложных горно-геологических условиях (изменения мощности, угла падения, морфологии рудных тел и так далее) следует отдать предпочтение комбинированному способу погашения подземных пустот, как наиболее эффективному.

Список литературы:

1. **Влох, Н.П.** Управление горным давлением на железных рудниках [Текст] / Н.П. Влох, А.Д. Сашурин. – М.: Недра, 1974. -184 с.
2. **Именитов, В.Р.** Локализация пустот при подземной добыче руды [Текст] / В.Р. Именитов, В.Ф. Абрамов, В.В.Попов. – М.: Недра, 1983. -192 с.
3. **Малахов, Г.М.** Управление горным давлением при разработке рудных месторождений Криворожского бассейна [Текст] / Г.М.Малахов. –Киев: Наукова Думка, 1990. – 204 с.
4. **Галаев, Н.З.** Управление состоянием массива горных пород при подземной разработке рудных месторождений [Текст] / Н.З. Галаев. –М.: Недра, 1990. – 176 с.
5. **Борщ-Компонице, В.И.** Горное давление при отработке мощных пологих рудных залежей [Текст] / В.И. Борщ-Компонице, А.Б. Макаров. –М.: Недра, 1986. – 271 с.
6. **Ялымов, Н.Г.** Теоретические основы управления давлением пород при разработке месторождений в горных районах [Текст] / Н.Г. Ялымов. –Бишкек: Илим, 1992. -184 с.
7. **Абдибаитов, Ш.А.** Методы погашения подземных пустот на рудниках [Текст] / Ш.А. Абдибаитов, Ж.М. Ганиев, М.А. Эрматов // Горный журнал КГГУ им. акад. У.Асаналиева. – Бишкек: КГГУ, 2020. – Т1(1). - С.142-146.
8. **Тажибаев, К.Т.** Выбор и обоснование дробильного оборудования для циклично-поточной технологии при открытой разработке месторождения Джеруй [Текст] / К.Т.Тажибаев, Б.К.Карабаева, Д.К.Тажибаев // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУМУ, 2023.- С. 19-23.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_11

Поступила в редакцию: 05.10. 2023 г.

Сатыбаев А.Дж.

д.ф-м.н., проф. Ошского технол. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

Курманалиева Г.С.

ст. преп. Ошского технол. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

Анищенко Ю.В.

к.т.н. Ошского технол. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

НЕРВ ТАЛЧАЛАРЫНДАГЫ ПОТЕНЦИАЛДЫН ТАРКАЛУУСУНУН ТҮЗ ГИПЕРБОЛИКАЛЫК МАСЕЛЕСИНИН САНДЫК АЛГОРИТМИН ТАЛДОО

Изилдөөнүн предмети болуп бул жумушта нерв талчаларындагы потенциалдын таркалуусунун түз гиперболикалык маселеси. Изилдөөнүн максаты- нерв талчаларындагы потенциалдын таркалуусунун түз гиперболикалык маселесинин сандык алгоритмин талдоо. Нерв талчасы боюнча иш-аракет потенциалын жайылтуу боюнча түздөн-түз маселенин сандык чечилишин талдоо нейрофизиологиядагы маанилүү изилдөө багыты болуп саналат. Нерв талчалары нерв тутумундагы электрдик сигналдарды берүүчү негизги канал катары кызмат кылат жана алар аркылуу аракет потенциалынын таралуу процессинин түшүнүү механизмдерин жана бүтүндөй нерв системасынын иштешин түшүнүү үчүн чоң мааниге ээ. Нерв жипчеси боюнча иш-аракет потенциалынын таралышынын түздөн-түз маселесин сандык чечүү диффузия процессин сандык моделдөө жана алынган натыйжаларды талдоо болуп саналат. Ыкма таралуу процессинин ар кандай аспектилерин изилдөөгө мүмкүндүк берет. Бул жумушта нерв жипчесинин аракет потенциалынын гиперболикалык типтеги таралышынын түз маселесин болжолдуу чечүү үчүн алгоритмди куруу каралат. Мүнөздөмөлөр боюнча берилген маселе чектүү айырмачылык ыкмасы менен чечилген. Түз маселенин туруктуулугу орнотулуп, чечүү алгоритми түзүлүп, компьютердик ишке ашыруу жүргүзүлдү. Болжолдуу чечимдердин графиктери келтирилип, абсолюттук каталар белгиленет, ошондой эле алар алгоритмдин сандык туруктуулугу, моделдик функциялардын варианттары, теңдеменин параметрлерин көбөйтүү жана нерв талчасынын узундугу боюнча анализденет.

***Негизги сөздөр:** нерв талчасы; түз гиперболикалык маселе; алгоритм; сандык чечим; компьютердик ишке ашыруу.*

АНАЛИЗ ЧИСЛЕННОГО АЛГОРИТМА ПРЯМОЙ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОЙ ЗАДАЧИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛА ДЕЙСТВИЯ НЕРВНОГО ВОЛОКНА

Предметом исследования в данной работе является прямая гиперболическая задача распространения потенциала в нервных волокнах. Цель исследования – анализ численного алгоритма решения прямой гиперболической задачи распределения потенциала в нервных волокнах. Анализ численного решения прямой задачи распространения потенциала действия по нервному волокну является важным направлением исследований в нейрофизиологии. Нервные волокна служат основным каналом передачи электрических сигналов в нервной системе и понимание процесса распространения потенциала действия по ним имеет большое значение для понимания механизмов нервной передачи, и функционирования нервной системы в целом. Численное решение прямой задачи распространения потенциала действия по нервному волокну заключается в численном моделировании процесса распространения и анализе полученных результатов. Этот подход позволяет исследовать различные аспекты процесса распространения. В данной работе рассмотрено построение алгоритма приближенного решения прямой задачи гиперболического типа распространения потенциала действий нервного волокна. Приведенная задача с данными на характеристиках решена конечно-разностным методом. Установлена устойчивость прямой задачи, построен алгоритм решения, а также проведена компьютерная реализация. Приведены графики приближенных решений и установлены абсолютные погрешности, а также они проанализированы по численной устойчивости

алгоритма, по вариантам модельных функций, по увеличению параметров уравнения и по длине нервного волокна.

Ключевые слова: нервное волокно; прямая гиперболическая задача; алгоритм; численное решение; компьютерная реализация.

ANALYSIS OF A NUMERICAL ALGORITHM FOR THE DIRECT HYPERBOLIC PROBLEM OF NERVE FIBER ACTION POTENTIAL PROPAGATION

The subject of research in this work is the direct hyperbolic problem of potential propagation in nerve fibers. The purpose of the study is to analyze the numerical algorithm of the direct hyperbolic problem of potential distribution in nerve fibers. The analysis of the numerical solution of the direct problem of action potential propagation along a nerve fiber is an important area of research in neurophysiology. Nerve fibers serve as the main channel for transmitting electrical signals in the nervous system, and understanding the process of spreading the action potential through them is of great importance for understanding the mechanisms of nervous transmission and the functioning of the nervous system as a whole. The numerical solution of the direct problem of propagation of the action potential along a nerve fiber consists in numerical modeling of the propagation process and analysis of the results obtained. This approach allows us to investigate various aspects of the propagation process. This article discusses the construction of an algorithm for an approximate solution of the direct problem of hyperbolic type propagation of the action potential of a nerve fiber. The given problem with data on characteristics was solved by the finite-difference method. The stability of the direct problem was established, a solution algorithm was constructed, and a computer implementation was carried out. Graphs of approximate solutions are presented and absolute errors are established, and they are also analyzed by the numerical stability of the algorithm, by variants of model functions, by increasing the parameters of the equation and by the length of the nerve fiber.

Keywords: nerve fiber; direct hyperbolic problem; algorithm; numerical solution; computer implementation.

Введение. Анализ численных алгоритмов является важным шагом в разработке и совершенствовании методов решения сложных физических задач. В области нейробиологии и нейрофизиологии одной из таких задач является моделирование распространения потенциала действия по нервному волокну. Этот процесс является ключевым для понимания механизмов передачи информации в нервной системе.

Прямая гиперболическая задача распространения потенциала действия по нервному волокну описывает динамику электрического импульса, который передается вдоль нервных волокон. Точное решение этой задачи является сложной задачей, требующей вычислительной мощности и времени. Поэтому важным инструментом для изучения таких задач является численный анализ, позволяющий приближенно моделировать и исследовать их характеристики.

Целью данной работы является анализ численного алгоритма, предназначенного для решения прямой гиперболической задачи распространения потенциала действия по нервному волокну. Мы сосредоточимся на оценке эффективности алгоритма, его точности и устойчивости к различным факторам, таким как параметры волокна, временные и пространственные шаги и другие возможные искажения.

Результаты данного исследования представят значимый вклад в область нейрофизиологии, позволяя более глубоко понять процессы распространения потенциала действия и предоставить информацию о точности и надежности численных алгоритмов для его моделирования. Это может иметь практическое применение в разработке новых методов диагностики и лечения неврологических заболеваний, а также способствовать развитию более эффективных алгоритмов моделирования нервных систем.

Учитывая вышесказанное, на основе алгоритмов нами создан программный комплекс для вычисления максимальных значений и абсолютной величины распространения потенциала действия по нервному волокну.

Обзор литературы. В работах [1–4] разработана солитонная модель изменения трансмембранного потенциала нервного волокна при распространении по нему возбуждения. Точное аналитическое решение задачи распространения нервного импульса в рамках модели Ходжкина–Хаксли на основе интегрального преобразования Лапласа и теоремы Эфроса, когда входной импульс возбуждения отклоняется от ступенчатой функции Хевисайда, получено в [5].

Решение задачи распространения потенциала действия по нервному волокну для возбуждающего импульса произвольной формы дано в [6].

В работе Е.М.Андреева [7] разработана модель электрической активности нейронной сети на основе модели Ижикевича и алгоритм её реализации с использованием технологии GPGPU.

Моделирование распространения потенциала действия с учетом генерации потенциала на каждом участке волокна изложено в работе Богатова [8].

Научная новизна. В данной работе представлен анализ численного алгоритма для решения гиперболической задачи распространения потенциала действия по нервному волокну. Это представляет собой оригинальное исследование, поскольку на сегодняшний день существует ограниченное количество исследований, посвященных численному моделированию этого процесса.

В статье представлены новые результаты исследования, касающиеся эффективности, точности и устойчивости численного алгоритма, применяемого для моделирования распространения потенциала действия по нервному волокну. Эти результаты могут быть полезными для дальнейшего развития численных методов в области нейрофизиологии.

Актуальность. Исследование проблемы распространения потенциала действия по нервным волокнам является важным в контексте понимания работы нервной системы. Правильное моделирование этого процесса имеет решающее значение для разработки новых методов диагностики и лечения неврологических заболеваний, а также для улучшения понимания механизмов нервной передачи сигналов.

Несмотря на значительный прогресс в области численного моделирования нервных сигналов, существует необходимость в совершенствовании алгоритмов и методов, особенно в области гиперболических задач распространения потенциала действия. Эта работа отвечает на эту потребность, предлагая анализ численного алгоритма, который может быть использован в дальнейших исследованиях и разработке новых методов моделирования нервной системы.

Результаты этой работы могут быть полезны для широкого спектра специалистов, работающих в области нейробиологии, нейрофизиологии, вычислительной нейронауки и биомедицинской инженерии. Актуальность этого исследования связана с его потенциальной способностью привести к разработке новых методов моделирования и улучшению практического применения.

Практическая значимость. Развитие методов диагностики и лечения неврологических заболеваний: результаты анализа численного алгоритма, представленные в данной работе, могут быть использованы для разработки новых методов диагностики и лечения неврологических заболеваний. Понимание процессов распространения потенциала действия в нервной системе является ключевым для выявления и понимания патологий, связанных с этим процессом и разработки эффективных методов исследования и лечения.

Оптимизация технологий моделирования нервных систем: исследование численного алгоритма прямой гиперболической задачи распространения потенциала действия по нервному волокну позволяет оптимизировать технологии моделирования нервных сигналов. Улучшение точности, эффективности и устойчивости численных алгоритмов имеет практическую значимость для различных областей, включая разработку электронных протезов, создание биологически основанных компьютерных моделей и оптимизацию стимуляционных методов в медицинских исследованиях.

Улучшение понимания нейрофизиологических механизмов: Анализ численного алгоритма позволяет углубить понимание нейрофизиологических механизмов, связанных с распространением потенциала действия в нервной волокне. Понимание численных методов моделирования нервных сигналов и свойств позволяет разрабатывать более точные и эффективные вычислительные модели нервной системы.

Постановка задачи. При исследовании обратных задач (об обратных задачах см. монографии [9]-[10]) необходимо установить корректность прямых задач, то есть определить существования, единственность и устойчивость решения.

Были установлены существование и единственность решения прямой задачи [11]-[12]. Особенно надо уточнить третье условие: установить устойчивость построенных численных приближенных решений, то есть точность аппроксимации и сходимости приближенного решения к точному решению и получения оценки сходимости.

Математическая модель распространения потенциала действий по нервному волокну описывается параболическим уравнением вида

$$C_m(x) \frac{\partial u(x,t)}{\partial t} = \frac{r_a(x)}{2r_a(x)} \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2} - \frac{u(x,t)}{r_m(x)}, \quad x \in R_+, t \in R_+, \quad (1)$$

$$u(x,t)|_{t=0} = 0, \quad u_x|_{x=0} = h_0 q(t) + t_0 q_1(t) + p_0 q_2(t), \quad t \in R_+, \quad (2)$$

где: $r_a(x)$ - радиус нервной волокны; $r_m(x), r_a(x)$ - удельное сопротивление аксоплазмы и нервной волокны соответственно; $C_m(x)$ - емкость на единицу площади мембраны; l - толщина мембраны, $u(x,t)$ - плотность электрического тока в точке x во времени t , h_0, t_0, r_0 - заданные положительные числа; $q(t)$ - тета функция Хевисайда,

$$q_1(t) = tq(t), \quad q_2(t) = \frac{t^2}{2} q(t).$$

Прямая параболическая задача заключается в определении функции $u(x,t)$ - плотности электрического тока из задачи (1) - (2).

Используя преобразования Лапласа [13] прямая параболическая задача приводится к решению прямой гиперболической задачи

$$C_m(x) \frac{\partial^2 V(x,t)}{\partial t^2} = \frac{r_a(x)}{2r_a(x)} \frac{\partial^2 V(x,t)}{\partial x^2} - \frac{1}{r_m(x)} V(x,t), \quad (x,t) \in R_+^2, \quad (3)$$

$$V(x,t)|_{t=0} = 0, \quad \frac{\partial V(x,t)}{\partial x} \Big|_{x=0} = h_0 d(t) + r_0 q(t) + p_0 q_1(t), \quad t \in R_+, \quad (4)$$

$$u(x,t) = \int_0^t V_i(x,t) G_i(t,t) dt = \int_0^t V(x,t) G_{ii}(t,t) dt, \quad G(t,t) = \frac{1}{\sqrt{pt}} e^{-\frac{t^2}{4t}} - \text{функция Грина.}$$

Пусть относительно параметров нервного волокна выполнено условие

$$\{C_m(x), r_a(x), r_a(x), r_m(x)\} \in L_0, \quad (5)$$

где: $L_0 = \{C_m(x) \in C^6(R_+), C_m'(a) = 0, 0 < M_1 \leq C_m(x) \leq M_2, \|C_m(x)\|_{C^2} < M_3\}$,

где: M_1, M_2, M_3 - положительные постоянные.

Прямая гиперболическая задача заключается в определении функции $V(x,t)$ из (3), (4) при известных значениях коэффициентов $C_m(x), r_a(x), r_a(x), r_m(x)$, а также постоянных h_0, r_0, p_0 .

Для определения функции $V(x,t)$ задачу (3) – (4) приведем к прямой задаче с данными на характеристиках.

Для этого, во-первых, применяя метод выпрямления характеристики уравнения, введя новую переменную

$$z(x) = \int_0^x \sqrt{\frac{r_a(x) \times C_m(x)}{r_a(x)}} dx, \quad z(0) = 0, \quad \lim_{x \rightarrow \infty} z(x) = 0. \quad (6)$$

Введем новые функции:

$$C_m(z(x)) = C_m(x), \quad r_a(z(x)) = r_a(x), \quad r_a(z(x)) = r_a(x),$$

$$r_m(z(x)) = r_m(x), \quad V(z(x), t) = V(x, t) \quad (6^*)$$

Произведем выкладки описанные в работе [14], получаем следующую прямую задачу:

$$V_{zz}(z,t) = V_{zz}''(z,t) - \frac{C'(z)}{C(z)} V_z(z,t) - \frac{V(z,t)}{C_m(z) r_m(z)}, \quad (z,t) \in R_+^2, \quad (7)$$

$$V_z(z,t)|_{z=0} = \frac{1}{C(0)} [h_0 d(t) + r_0 q(t) + r_0 q_1(t)]. \quad (8)$$

Применяя метод выделения особенностей по методике В.Т.Романова [9] представим решение задачи (7) – (8) в виде

$$V(z,t) = \tilde{V}(z,t) + S(z) q(t - |z|) + R(z) q_1(t - |z|), \quad (9)$$

так как уравнение (7) является гиперболическим уравнением и коэффициенты уравнения ограничены, то задачу можно рассматривать в определенной области, а также учитывая решения задачи (9) получим задачу с данными на характеристиках:

$$V_{tt}''(z,t) = V_{zz}(z,t) - 2 \frac{S'(z)}{S(z)} V_z(z,t) - \frac{1}{Cm(z)rm(z)} V(z,t), \quad (z,t) \in D(2T), \quad (10)$$

$$V(z,t)|_{t=|z|} = S(z), \quad z \in [0, T]. \quad (11)$$

Так как, $C(z) = \frac{ra(z) \times Cm(z)}{ra(z)}$, $ra(z)$, $Cm(z)$, $ra(z)$, $rm(z)$, l -известные, то $C(z)$ - известная функция, то функция $S(z)$ также известная функция, то есть

$$S(z) = \sqrt{C(z)} = \sqrt{\frac{ra(z) \times Cm(z)}{ra(z)}}. \quad (11^*)$$

Теперь задачу (10) – (11) можно решить конечно-разностным методом.

Конечно-разностное решение гиперболической задачи.

Введем сеточную область

$$D_h(T) = \left\{ x_i = ih, \quad i \in \overline{0, N}, \quad h = \frac{2T}{N}; \quad t = tk, \quad k \in \overline{0, M}, \quad t = \frac{2T}{M} \right\}, \quad t, h - \text{шаги сетки по } t, x.$$

Затем пишем разностный аналог дифференциальной задачи (10) – (11) при этом используя сеточные обозначения [15] и отбрасывая малые члены получаем:

$$u_i^{k+1} = 2u_i^k - u_i^{k-1} + \frac{t^2}{h^2} [u_{i+1}^k - 2u_i^k + u_{i-1}^k] - t^2 f_i^k, \quad (x_i, t_k) \in D_h(2T), \quad (12)$$

$$u_i^i = S_i, \quad i \in \overline{0, N}. \quad (13)$$

$$\text{где } f_i^k = [u_{i+1}^k - 2u_i^k + u_{i-1}^k] + \frac{S_{i+1} - S_{i-1}}{S_i} * [u_i^k - u_{i-1}^k] + \frac{1}{Cm_i rm_i} u_i^k, \quad i = \overline{1, N-1},$$

$$2Nh + |ih| < tk < 2Nh - |ih|.$$

Шаги сетки по x и по t должны быть равны, то есть $h = t$, таким образом выполняется условие Куранта-Лакса $\frac{h}{t} \leq 1$, и можно показать устойчивость решения прямой задачи. Из (8) определим сеточную функцию S_i

$$S_i = \sqrt{\frac{r a_i * C m_i}{r a_i}}, i = 0, N \quad (14)$$

Решение. Прямая задача заключается в определении сеточной функции u_i^k из задачи (12) - (13) при вышеуказанных известных функциях.

При выполнении условия относительно коэффициентов уравнений (5) и при выполнении условия Куранта-Лакса приближенное решение прямой задачи (12) – (13) устойчиво и оно сходится к точному решению прямой задачи (10) – (11).

Для решения прямой задачи (12) – (13) нами создан алгоритм и по созданному алгоритму вычислена прямая задача и она реализована на компьютере, на языке Delphi.

Одномерная прямая задача для уравнения потенциала действий по нервному волокну (12) – (13) численно реализована для функций $C_m(x)$, $r_a(x)$, $r_m(x)$ в следующих видах (таблицу 1).

На всех представленных значениях функций (см. таблицу 1) выведены графики $dpin(k)$ – дополнительная информация для исследования обратной задачи.

Алгоритм решения прямой задачи для уравнения потенциала действий по нервному волокну

1. Задаем $T = 4$, $N = 200$, $h = T/N$, $t = T/2N$.

2. Задаем значения функций: $C_m(x)$ - емкость на единицу площади мембраны, $r_a(x)$ - радиус нервного волокна, $r_m(x)$ - удельное сопротивление аксоплазмы и $r_a(x)$ - удельное сопротивление нервного волокна.

3. Вводим новую переменную (6) и новые функции (6*).

4. Вычисляется формула (11*) и определяются значения функции $S(z)$.

5. Затем эти значения присваиваются к $V(z, z) = S(z)$, то есть определяются значения функции V на характеристиках (на рисунке 1. отмечены).

6. По значениям $V(z, z)$ определяются значения $V(z, z + Dz) = S(z) + (S(z + Dz) - S(z))/\sqrt{2}$, по формуле Тейлора (на рисунке 1).

7. Дополнительные внутренние точки также определяются по формуле (10) (на рисунке 1).

8. Внутренние точки вычисляются по формуле (12) (на рисунке 1).

9. После завершения вычисления определяется дополнительная информация для решения одномерной обратной задачи уравнения потенциала действий по нервному волокну $dpin(t) = V(0, t)$.

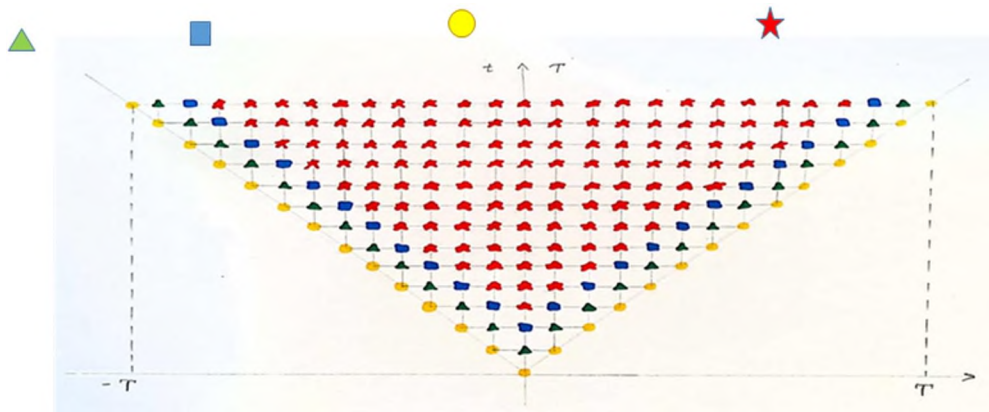

Рисунок 1 - Область вычисления прямой задачи.

Анализ возможности разработанного алгоритма прямой задачи

1. Численная устойчивость алгоритма

В ходе исследования выявлена численная устойчивость алгоритма путем проведения следующих действий: последовательно уменьшали шаги сетки, в результате получили значения решения задачи и абсолютную погрешность прямой задачи в нескольких точках. Здесь абсолютные погрешности почти одинаковы, что и подтверждает устойчивость алгоритма.

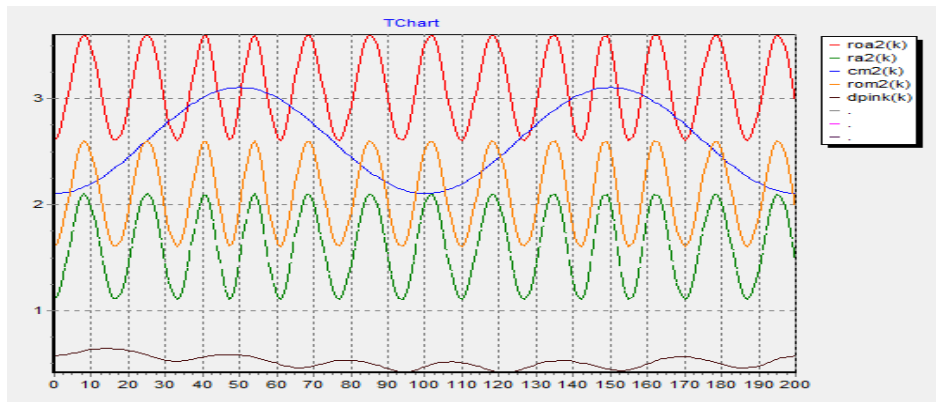

Рисунок 2 - Графики функций $dpink(k)$ – дополнительная информация для обратной задачи, $C_m(x) = 3.1 - \cos^2(b(x))$ при $r_a(x) = 2.1 - \cos^2(6.28x)$, $r_a(x) = 3.6 - \cos^2(6.28x)$, $r_m(x) = 2.6 - \cos^2(6.28x)$, $t = 0.01$.

2. Анализ на увеличение параметров уравнения

Если значительно увеличить величину при параметре $C_m(x)$ - емкость на единицу площади мембраны, и постоянную при параметре $r_a(x)$ - радиус нервного волокна, то максимальное значение решения задачи тоже увеличивается. А если значительно увеличить величину при параметре $r_a(x)$ - удельное сопротивление нервного волокна, и величину при параметре $r_m(x)$ - удельное сопротивление аксоплазмы, то максимальное значение решения задачи уменьшается. Все эти показатели утверждают уравнение прямой задачи.

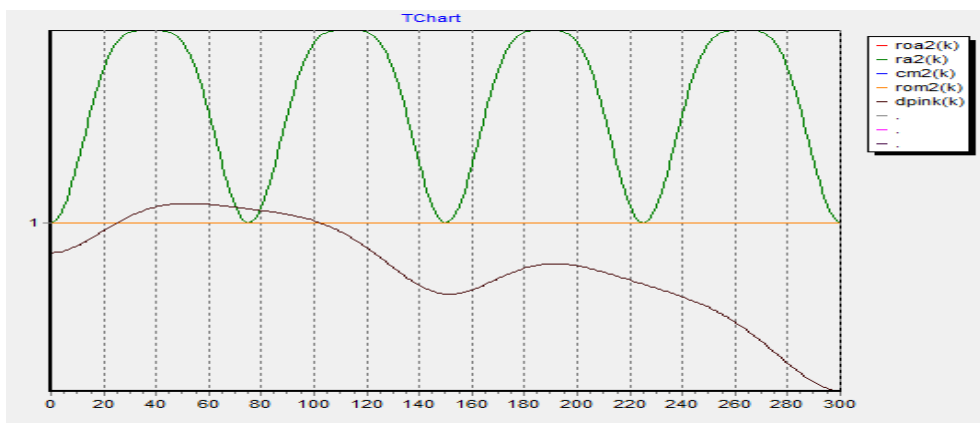

Рисунок 3 - Графики функций $dpin(k)$ – дополнительная информация для обратной задачи, $r_a(x) = 2 - \cos^4(b(x))$ при $C_m(x) = 1$, $r_a(x) = 1$, $r_m(x) = 1$, $b(x) = 6.28$, $t = 0.006$.

3. Варианты функций $C_m(x)$, $r_a(x)$, $r_a(x)$, $r_m(x)$.

В качестве функции $C_m(x)$ - емкость на единицу площади мембраны, задавали различные функции: косинусообразные, импульсные, ступенчатые. Здесь установили, что при увеличении $b(x)$ максимальное значение решения задачи либо уменьшается, либо не меняется.

Затем последовательно задавали косинусообразные, импульсные, ступенчатые функции для функций $r_a(x)$, $r_a(x)$, $r_m(x)$. Здесь тоже увеличивали $b(x)$ и выяснили, что решение прямой задачи распространения потенциала действий существенно и сильно зависит от функции $r_a(x)$ - радиус нервного волокна, и слабо зависит от функций $C_m(x)$ - емкость на единицу площади мембраны, $r_a(x)$ - удельное сопротивление нервного волокна, $r_m(x)$ - удельное сопротивление аксоплазмы. Это означает, что:

1. При увеличении радиуса нервного волокна увеличится площадь поперечного сечения, через которую распространяется нервный импульс. Это может увеличить эффективность проведения импульса и ускорить скорость передачи сигналов по нервной системе.

2. Увеличение радиуса нервного волокна может увеличить дистанцию, на которую может передаваться нервный импульс без значительной потери сигнала. Это может быть полезно при передаче нервных сигналов на большие расстояния в организме.

3. Увеличение радиуса нервного волокна уменьшает его сопротивление, что позволяет электрическому сигналу более эффективно распространяться. Это может способствовать более точной и быстрой передаче сигналов.

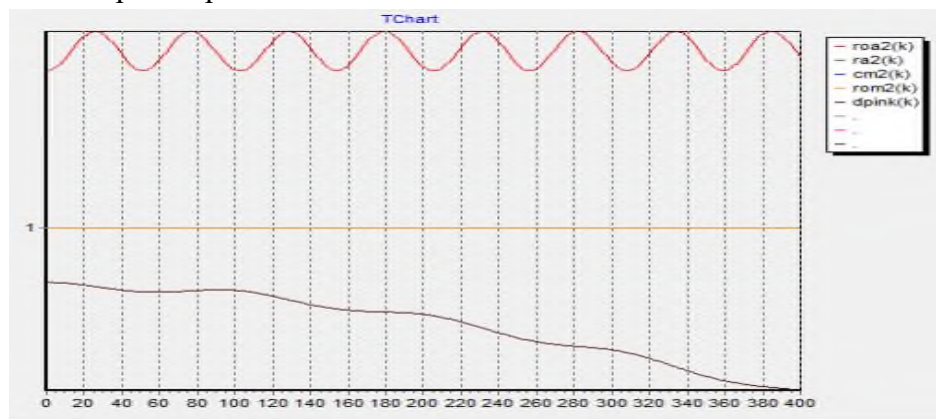

Рисунок 4 - Графики функций $dpin(k)$ – дополнительная информация для обратной задачи, $r_a(x) = 2 - 0.2 \cos^2(b(x))$ при $C_m(x) = 1$, $r_a(x) = 1$, $r_m(x) = 1$, $b(x) = 6.28$, $t = 0.005$.

4. Анализ на вычисление по длине нервного волокна T

Вычисление производилось по длине нервного волокна и она составила $40 \leq T \leq 120$ условной единицы (см). При увеличении T от 40 до 60 графики $dpin(k)$ выходят выразительные и четкие, при увеличении T от 80 до 120 графики значительно ухудшаются. Значит, длина нервного волокна влияет на передачу нервных импульсов. Импульсы могут пропадать или становиться слабыми и искаженными с увеличением длины волокна. Это может быть связано с потерей энергии или дисперсией сигнала. А также длина нервного волокна может влиять на его физические свойства, такие как сопротивление, ёмкость. Если эти свойства неоптимальны, это может приводить к искажениям и потере сигнала при передаче через волокно.

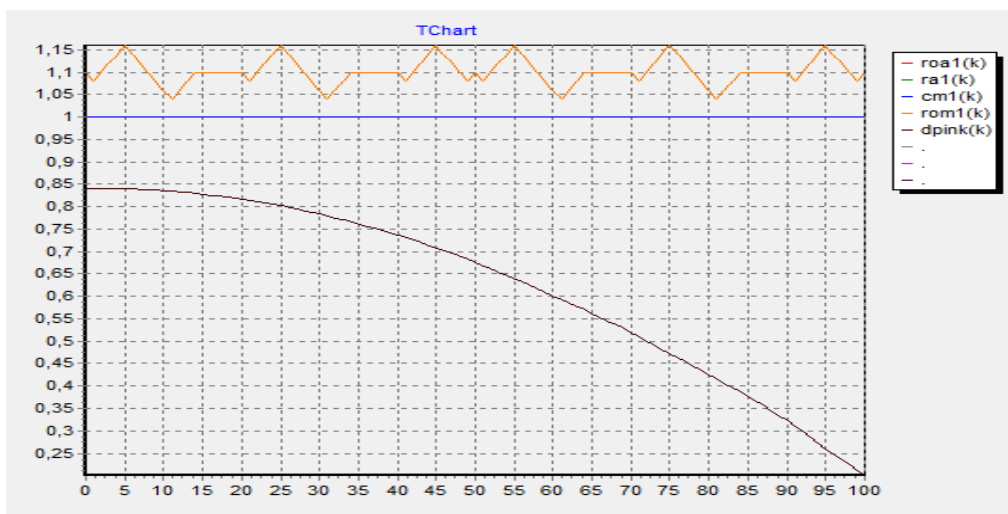

Рисунок 5 - Графики функций $dpin(k)$ – дополнительная информация для обратной задачи, $r_m(x)$ - импульсная при $C_m(x) = 1$, $r_a(x) = 1$, $r_a(x) = 1$, $t = 0.02$.

Последний анализ необходим для решения обратной задачи.

Вывод

В ходе исследования выявлена численная устойчивость алгоритма, был сделан анализ на увеличение параметров уравнения, а также сделан анализ на вычисление по длине нервного волокна T.

Список литературы:

1. **Максименко, Е.В.** Аналитическая модель нервного импульса [Текст] / Е.В. Максименко // Обозрение прикл. и пром. матем.- 2003. -Т.10.- Вып. 3. - С. 696–697.
2. **Максименко, Е.В.** Использование уравнения Кортевега- де Фриза для моделирования трансмембранного потенциала в нервном волокне [Текст] / Е.В. Максименко // Вестник Северо-Кавказского гос. техн. универ., серия ¾ Естественная. - 2004. - №1(7). - С. 234–235.
3. **Максименко, Е.В.** Моделирование распространения нервного импульса с использованием ЭВМ [Текст] / Е.В. Максименко // Обозрение прикл. и пром. матем.- 2004. - Т.11.- Вып.2.- С. 368–369.
4. **Максименко, Е.В.** Об использовании математических методов в биологических исследованиях [Текст] / Е.В. Максименко // Обозрение прикл. и пром. матем.- 2005. - Т.12.- Вып.2.- С. 431–432.

5. **Селезов, И.Т.** Обобщение задачи возбуждения и распространения потенциала действия по нервному волокну [Текст] / И.Т. Селезов, Л.В.Морозова // Прикладна гідромеханіка, 2010. - Т.12. - № 3.- С.75– 83.
6. **Богатов, Н.М.** Моделирование распространения электрического импульса в нервном волокне [Текст]: Коллективная монография / Н.М. Богатов, Л.Р. Григорьян, Е.Г. Понетаева // Современные проблемы физики, биофизики и инфокоммуникационных технологий.- Краснодар: Краснодарский ЦНТИ, 2012. - С. 33–44.
7. **Андреева, Е.М.** Моделирование электрической активности нейронов с использованием технологии параллельных вычислений [Текст] / [Е.М.Андреева, В.В.Бавин и др.] // Матем. био. и биоинф.- 2015.- Т10.- №2. - С. 344-355.
8. **Богатов, Н.М.** Анализ изменения потенциала действия в нервном волокне [Текст] / Н.М.Богатов, Л.Р.Григорьян, Е.Г.Понетаева // Эколог. вестник науч. центр. ЧЭС.- 2013. -№3. -С.21-25.
9. **Романов, В.Г.** Устойчивость в обратных задачах [Текст] / В.Г.Романов.- М.: Научный мир.- 2005.- 296 с.
10. **Кабанихин, С.И.** Обратные и некорректные задачи [Текст] / С.И.Кабанихин.- Новосибирск: Сибирское научное, 2009. – 458 с.
11. **Сатыбаев, А.Ж.** Единственность решения двумерной прямой задачи распространения потенциала действий по нервному волокну [Текст] / А.Ж.Сатыбаев, Г.С.Курманалиев // Вестник КРСУ.- Бишкек: КРСУ, 2019. - Т19. - №4. – С. 19-25.
12. **Satybaev, A.J.** The existence of a solution of the two-dimensional direct problem of propagation of the action potential along nerve fibers [Текст] / A.J. Satybaev, G.S. Kurmanalieva // Filomat, 2019. –Т 33.- №5.- Pp.1287-1300.
13. **Кабанихин, С.И.** Обратные и некорректные задачи [Текст] / С.И.Кабанихин // Монография.- Сибирское научное, 2008. – 450 с.
14. **Курманалиева, Г.С.** Численное решение одномерной обобщенной прямой задачи распространения потенциала действий по нервному волокну [Текст] / Г.С.Курманалиева, А.Дж. Сатыбаев // Вестник КГУСТА.-2022. -Т 3. -№2(76). - С 1104-1111.
15. **Самарский, А.А.** Численные методы математической физики [Текст] / А.А. Самарский, А.В.Гулин.–М.: Научный мир, 2003. -316 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_16
Поступила в редакцию: 31.10.2023 г.

Таблица 1 - Заданные функции для прямой задачи, шаг сетки и погрешность вычисления

№п/п	№ рисунка	Функции				b(x)	Шаг сетки	Dpin(k)	Абсолютная погрешность
		$C_m(x)$ - ёмкость на единицу площади мембраны	$r_a(x)$ - радиус нервного волокна	$r_a(x)$ - удельное сопротивление нервного волокна	$r_m(x)$ - удельное сопротивление аксоплазмы				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.		$3.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	0.393	0.02	0.6335	0.0244
2.		$3.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	1.57	0.0133	0.6415	0.0180
3.		$3.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	3.14	0.01	0.6388	0.0153
4.		$3.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	6.28	0.005	0.6267	0.0068
5.		1	$2 - \cos^4(b(x))$	1	1	4.71	0.0066	1.0800	0.0090
6.		1	$2 - \cos^4(b(x))$	1	1	4.71	0.005	1.0792	0.0067
7.		1	$2 - \cos^4(b(x))$	1	1	6.28	0.0066	1.0992	0.0114
8.		1	$2 - \cos^4(b(x))$	1	1	6.28	0.005	1.0988	0.0086
9.		1	1	$2 - 0.2 \cos^2(b(x))$	1	4.71	0.0066	0.7259	0.0038
10.		1	1	$2 - 0.2 \cos^2(b(x))$	1	4.71	0.005	0.7259	0.0028
11.		1	1	$2 - 0.2 \cos^2(b(x))$	1	6.28	0.0066	0.7259	0.0042
12.		1	1	$2 - 0.2 \cos^2(b(x))$	1	6.28	0.005	0.7259	0.0032
13.		1	1	1	импульсная		0.02	0.8408	0.0128
14.		1	1	1	импульсная		0.01	0.8408	0.0048

15.		ступенчатая	1	1	1	1			0.0066	0.5397	0.0213
16.		ступенчатая	1	1	1	1			0.005	0.5554	0.0214
17.		$13.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	6.28	0.0066	0.4331	0.0206
18.		$13.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	6.28	0.005	0.4353	0.0116
19.		$13.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	4.71	0.0066	0.4304	0.0203
20.		$13.1 - \cos^2(b(x))$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.1 - \cos^2(6.28x)$	$3.6 - \cos^2(6.28x)$	$2.6 - \cos^2(6.28x)$	4.71	0.005	0.4308	0.0120

ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 595.76812

Карабаев Ж.

ст.преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

Сагынбаева Г.А.

ст.преп. Ошского гос. пед. универ. им. А.Ж.Мырсабекова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАҢГАК-ЖЕМИШТҮҮ ТОКОЙЛОРУНУН АБАЛЫНА ТААСИР КЫЛГАН ЭНТОМОФАГДАР

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлоруна таасир этүүчү энтомофагдар саналат. Изилдөөнүн максаты - Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлорунда негизги энтомофагтарды аныктоо болуп эсептелинет. Изилдөөдө биологиялык, химиялык жана физикалык-механикалык методдор колдонулган. Зыянкечтердин тизмеси аныкталып, алар келтирген зыяндардын кыскача баяндамасы келтирилет. Энтомофагдардын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар, зыянкечтердин таасиринин принцибине негизделген топтор, зыянкечтерге каршы күрөшүүнүн эффективдүү методдору, энтомофагдарга каршы күрөшүүнүн эффективдүү методдору аныкталды. Кокустан көпөлөктөр, фитофагдар, грибоктук жана бактериялык оорулар, нематоддор, кемирүүчүлөр жана адамдардын антропологиялык таасири каралган. Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлорунда аныкталган ондон ашык жибек куртунун энтомофагдары жадыбалы келтирилген.

Негизги сөздөр: *фактор; Кыргызстандын жаңгак токойлору; бактериялар; козу карындар; нематоддор; энтомофагдар.*

ЭНТОМОФАГИ ВЛИЯЮЩИЕ НА СОСТОЯНИЕ ОРЕХОВО-ПЛОДОВЫХ ЛЕСОВ КЫРГЫЗСТАНА

Предметом исследования в данной работе является энтомофаги влияющие на орехово-плодовые леса Кыргызстана. Цель исследования - выявление основных энтомофагов, присутствующих в орехово-плодовых лесах Кыргызстана. В исследованиях использованы биологические, химические и физико-механические методы. Определен список вредителей, дано краткое описание проблем порождающими ими: плодоярки, фитофаги, грибковые и бактериальные болезни, нематоды, грызуны и антропологическое воздействие человеком. Выявлены основные энтомофаги присутствующие в ореховых лесах Кыргызской Республики. Определена благоприятная среда развития энтомофагов, группы по принципу воздействия вредителей, эффективные методы борьбы с вредителями, эффективные способы борьбы с энтомофагами. Приведена таблица с более десятию энтомофагов шелкопряда определенных в орехово-плодовых лесах Кыргызстана.

Ключевые слова: *фактор; ореховые леса Кыргызстана; бактерия; грибок; нематоды; энтомофаги.*

ENTOMOPHAGS AFFECTING THE CONDITION OF WALN-FRUIT FORESTS OF KYRGYZSTAN

The subject of research in this article is entomophages affecting the nut-fruit forests of Kyrgyzstan. The purpose of the research is to identify the main entomophages present in the walnut-fruit forests of Kyrgyzstan. Biological, chemical and physical-mechanical methods were used in the research. A list of pests is defined, a brief description of the problems they cause is given: codling moths, phytophages, fungal and bacterial diseases, nematodes, rodents and anthropological human impact. A favorable environment for the development of entomophages, groups based on the principle of pest influence, effective methods of pest control, and effective methods of controlling entomophages have been determined. A table with more than 10 silkworm entomophages identified in the walnut-fruit forests of Kyrgyzstan is given.

Key words: *factor, walnut forests of Kyrgyzstan, bacteria, fungus, nematodes, entomophage.*

Орехово-плодовые леса – это жемчужина экосистемы Кыргызстана, простирающаяся как на Ферганском, так и на Чаткальском хребтах, является естественной плантацией по сбору орехов и фисташек. Их сегодняшнее состояние зависит от таких факторов, как изменение климата, пожары, вырубка лесов и так далее. Рельеф орехоплодовых лесов также разнообразен, варьирующего от равнинных до горных. Но более распространённым типом все таки остаются холмистые местности со склонами и уклонами.

Таблица 1 – Основные вредители орехово-плодовых насаждений и лесов.

№	Вредитель	Описание
1.	Опрыскиватели (плодожорки, фитофаги)	Насекомые, которые питаются листьями и плодами деревьев, причиняющие значительный ущерб урожаю.
2.	Опавшие листья	Листья, оставшиеся на земле и не сгнившие до нового сезона привлекают болезни и вредителей, которые могут перенестись и на деревья.
3.	Болезни	Грибковые и бактериальные заболевания, наносящие вред как самому дереву так и урожаю.
4.	Нематоды	Вредители корней, приводящих к ослаблению дерева и уменьшению урожая.
5.	Грызуны	Вызывают колоссальный ущерб поеданием коры дерева и их корней.
6.	Человек	Антропогенное воздействие: вырубка, использование земли не по назначению, увеличение пастбищ и пахотных земель.

Плодожорки – это насекомые, несущие вред растениям поглощая их плоды и листья. Основными лидерами по нанесению урона орехоплодовым насаждения являются: орехоплодовая плодожорка (*Sarothrips musculana* Ersch), непарный шелкопряд (*Lymantria dispar* L.), а также вишневый слизистый пилильщик (*Coliropa cerasi* L.).

Основой питания плодожорки – это ядра орехов, которые поедаются изнутри. Необходимо при обнаружении пораженных плодов орехов собрать и сжечь. При необходимости использовать «ловчие пояса», чтобы иметь возможность собрать гусеницы плодожорки и как-то воспрепятствовать их росту (на рисунке 1,2).

Рисунок 1- Взрослая плодожорка

Рисунок 2- Гусеница плодожорки

Рисунок 3 - Ловчие пояса

Рисунок 4 - Последствия плодоярки

Фитофаги - это организмы, которые питаются растительными материалами, такими как листья, стебли, корни и плоды. Это могут быть насекомые, птицы, млекопитающие и другие виды животных. Фитофаги могут быть как вредителями, наносящими ущерб культурным растениям, так и полезными, играющими важную роль в экосистеме. К таким вредителям относятся: *Acantho sinusaedilis* (L) - Серый длинноусый усач, *Lymantria dispar* (L) - Непарный шелкопряд (рисунок 5,6), *Nucum* (C) - Орешниковый плодожил.

а

б

Рисунок 5 - Личинки и

взрослый непарный шелкопряд

а

б

Рисунок 6 - Личинка плодожила

и взрослая особь

Приведем таблицу энтомофагов шелкопряда определенных в ореховоплодовых лесах Кыргызстана.

Таблица 2 - Энтомофаги

№	Название энтомофага	Тип	Класс	Отряд	Семейство
1.	Hexameris albicans Sieb.	Круглые черви	Нематоды	Мермитиды	Мермитиды
2.	Calosoma sycophanta L.	Членистоногие	Насекомые	Жуки	Жужелицы
3.	C.auripunctatum dzungaricum Gebl.				Кожееды
4.	D. coronatus Steb			Верблюжки	Raphidiidae
5.	Raphidia ophiopsis Scum. O				
6.	Aleodes nocturnus Tel.	Перепончатокрылые	Наезднико-вые	Бракониды	Roganinae
7.	Meteorus versicolor Wesm.				Euphorinae
8.	Apanteles liparidis (Bouché)				Microgasterinae
9.	Gelis sp.				Gelinae
10.	Dibrachys cavus (Walk.)				Pteromalidae

Опавшие листья – способствуют росту болезней и вредителей, так как они могут стать источником питания для микроорганизмов и насекомых. Опавшие листья также могут увеличить влажность на лесной почве, что может способствовать размножению вредоносных организмов. Однако, в лесной экосистеме все явления взаимосвязаны и определенные виды микроорганизмов и насекомых могут быть полезными для растительности.

Листья грецкого ореха содержит в себе большое количество полезных минеральных веществ: азот, железо, калий, кальций, магний, сера, фосфор и другие. Помимо этого при постепенном разложении, листья образуют необходимое органическое удобрение, которое не только питает почву, но и является мерой защиты ее от сильных холодов.

Следующий фактор влияющий на рост и развитие ореховых лесов – это **болезни**, то есть заболевания как грибковые, так и бактериальные. Отметим некоторые болезни древесины в ореховых лесах:

- бактериальный рак ореха;
- корневая гниль;
- грибковые болезни (антракноз, пятнистость листьев, плодовая гниль);
- ржавчина листьев;
- ореховая мозаика;
- фитофтороз и так далее.

Бактериальный рак ореха - это заболевание, вызванное бактериями, которые атакуют растение ореха.

Рисунок 7 - Бактериальный рак:
а- бактериальный рак плода; б- бактериальный рак ствола

Перечислим ряд эффективных способов борьбы с этим заболеванием:

- применение противомикробных средств в виде антибиотиков;
- уничтожение зараженных деревьев, для предотвращения распространения бактерий на здоровые растения;
- следовать правильным методам посадки и ухода за растениями с учетом регулярного подкармливания, а также орошения;
- пользоваться генетически устойчивыми сортами ореха, более устойчивых к бактериальному раку;
- не нарушать принципы санитарной обрезки, для удаления поврежденных, зараженных ветвей и для предотвращения или распространения заболевания.
- следовать правильным методам хранения, транспортировки орехов, для предотвращения заражения других растений.

Антракноз ореха - это грибковое заболевание древесины, которое может привести к серьезным повреждениям ореховых культур.

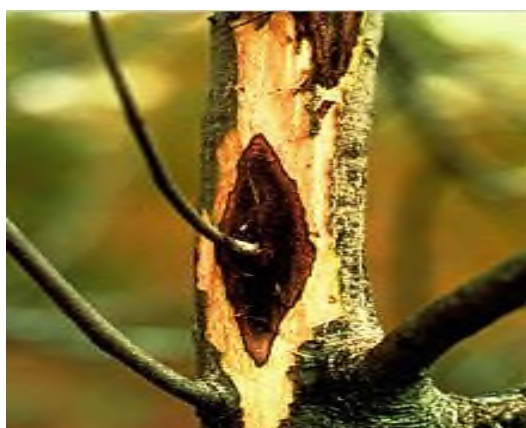

Рисунок 8 - Антракноз ореха

Перечислим ряд способов борьбы с антракнозом ореха:

- профилактические обработки растений на ранних стадиях поражения препаратами Topsin- M, Abiga-Peak, Экомик, Оксихом и другие;
- обрезка пораженных ветвей или их полное уничтожение;
- регулирование влажности почвы, особенно в периоды пиковой активности;

- вовлечение микроорганизмов, которые способны нейтрализовать грибковую инфекцию;

- использование каштана белого.

Нематоды (Nematoda) - это большие группы круглых червей, включающие в себя более 25 000 видов, которые обычно находятся в воде, почве и других местах, обладают длинным цилиндрическим телом, различным размером и формой. Они являются важной частью экосистемы и влияют на многие процессы, как разложение органического материала, иммунная защита растений, животных и так далее.

Рисунок 9 - Нематоды

Перечислим ряд методов борьбы с нематодами:

Профилактические меры: предотвращение появления нематодов в почве. Для этого следует следить за чистотой инструментов, применять дезинфицирующие растворы, хранить семена и почву в сухих условиях.

Биологические методы: они основаны на использовании враждебных организмов, которые могут уничтожить нематодов.

Физические методы: изменение химического состава почвы, погода и обработка почвы. Часто используются обработки почвы горячей водой, ультразвуком или магнитными полями.

Химические методы: использование пестицидов для уничтожения нематодов. Однако следует учитывать, что они могут иметь отрицательное воздействие на окружающую среду и человека, а также вызывать резистентность нематод.

В качестве заключения можно сказать, что действия по борьбе с вредителями и болезнями леса можно разделить по принципу их действия и технического применения на группы.

Лесохозяйственные – в основном профилактические работы. Цель предупреждение распространения вредных болезней и насекомых, путем повышения биологической устойчивости растения, отбором высококачественного и продуктивного посадочного материала. Особое внимание необходимо отдать агротехническим приемам посадки и посева.

Рисунок 10 - Работа в лаборатории по селекции новых устойчивых к болезням рассад.

Биологические – использование хищников, а также паразитарных насекомых *энтомофагов*, птиц и зверей питающихся насекомыми, вирусов и патогенных бактерий. Использование микробиометода основан на внедрении патогенных микроорганизмов, с задействованием бактериальных препаратов битотоксибациллин, дендробацилин, гомелин, инсектин, таксобактерин, экзотоксин и другие. Данные препараты внедряются с условием не нанесению вреда человеку и его среде.

Химический метод – предполагает использование ядовитых веществ в виде *инсектицидов* для борьбы с насекомыми, *фунгицидов* для борьбы с грибковыми заболеваниями. Они осуществляются при помощи специальной техники: тракторов, машин, дронов, самолетов и вертолетов. Эффективность инсектицидов и фунгицидов полностью зависит от его химического состава.

Физико-механический метод – основан на соскабливании яиц непарного шелкопряда, обрезке паутинных гнёзд златогузки и пораженных участков, вырубка неизлечимых деревьев.

Карантинные мероприятия осуществляются тогда, когда определяются болезни в новых районах, где ранее их небыли известны или определены. В большинстве случаев этому способствует деятельность человека обособленный транспортировкой продуктов или растений вместе с возбудителями. Чтобы предотвратить нужно вводить специальные карантинные правила.

Выводы:

1. Выявлены основные энтомофаги, присутствующие в ореховых лесах Кыргызской Республики;
2. Определена благоприятная среда развития энтомофагов, группы по принципу воздействия вредителей, эффективные методы борьбы с вредителями, эффективные способы борьбы с энтомофагами.

Список литературы:

1. **Ашимов, К.С.** Дендрофильные насекомые орехово-плодовых лесов Юго-Западного Тянь-Шаня [Текст] / К.С. Ашимов. – Бишкек, 2005. - 254 с.
2. **Ванек, Г.** Атлас болезней и вредителей плодовых, ягодных. Овощных культур и винограда [Текст] / Г.Ванек, В.Н.Корчагин, Л.Г.Тер-Симонян. – Братислава: Природа. - М.: Агропромиздат, 1989. - 415 с.

3. **Воронцов, А.И.** Лесная энтомология [Текст] / А.И.Воронцов. - М.: Высшая школа, 1992. - 384 с.
4. **Карашова, Б.Г.** Методическое указания по проведению лесопатологического обследования в орехово-плодовых лесах Кыргызстана [Текст] / Б.Г.Карашова. – Бишкек, 2003. - 39 с.
5. **Тропин, И.В.** Справочник по защите леса [Текст] / И.В.Тропин, Н.М.Ведерников, Р.А.Крангауз. – М.: Лесная промышленность, 1980. - 376 с.
6. **Шевченко, С.В.** Лесная фитопатология [Текст] /С.В.Шевченко. - Львов: Вища школа, 1978. - 320 с.
7. Экологические основы сохранения биоразнообразия Кыргыз-Атинского государственного природного парка [Текст]: бюлл. науки и прак. / [Ж. А. Исмаилова, З. А. Тешебаева, Р. Р. Абсатаров, Б. Н. Шамшиев]. – 2022. – Т. 8.- № 3. – С. 45-57.
8. **Нурмаилова, Ж.Т.** Литературный обзор устойчивости и экологической значений хвойных древесных пород урбанизированной среды города [Текст] / Ж. Т. Нурмаилова, Г. С. Мамаева, Р. Р. Абсатаров // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2015. – № 2(52). – С. 202-208.
9. **Исмаилова, Ж.А.** Естественное восстановление можжевеловых лесов национального природного парка «Кыргыз-Ата» [Текст] / Ж.А. Исмаилова, Р.Р. Абсатаров, А. Мамасадык у. // Наука.Образование.Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – № 3(75). – С. 64-67.
10. **Тешебаева, З.А.** Биоразнообразие биологических агентов доминантных листогрызущих вредителей орехово-плодовых лесов юга Кыргызстана [Текст] / [З.А.Тешебаева, Г.И.Жусупбаев, Г.Н.Калыков и др.]// Наука.Образование.Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – №3. – С. 58-66.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_29

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 632 (573)

Кунсуралиева И.К.

к.б.н., с.н.с. НАН Кыргызской Республики

Хегай И.В.

к.б.н., с.н.с. НАН Кыргызской Республики

Токторалиев Б.А.

академик НАН Кыргызской Республики

Курманбеков С.К.

м.н.с. НАН Кыргызской Республики

БИШКЕК ШААРЫНДА ЭМЕН ТААРЫЧУДАН (*PROFENUSA PYGMAEA KLUG*) АНГЛИС ЭМЕНИН(*QUERCUS ROBUR L.*) ЖОРГОО ҮЧҮН СӨҢӨК ИЧИНЕ ИНЪЕКЦИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ

Бул жумушта англиялык эменди (*Quercus robur L.*) эмен таарычудан (*Profenusa pygmaea Klug*) коргоо үчүн сөңгөк ичине инъекцияларды колдонуу боюнча изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул түр тарыхый жактан Бишкек шаарына жакында эле кирип, эмен дарактарына олуттуу зыян келтире баштаган. Шаардын жашыл мейкиндиктерин сактоо боюнча, жарандар жана айлана-чөйрө үчүн коопсуз болгон, бул зыянкечке каршы натыйжалуу биологиялык жана башка каражаттарды издөө актуалдуу жана башкы милдет болуп саналат. 2021-жылы Бишкек шаарынын сейил бактарында жана жашыл аймактарында эмен таарычудан коргоо үчүн Савой 2 препараты менен англис эмен дарагына сөңгөк ичине инъекцияларды колдонуу боюнча эксперименттер жүргүзүлгөн. Препараттын көлөмү дарактын сөңгөгүнүн диаметрине жараша эсептелген. Препарат англиялык эмен дарагын эмен таарычудан начар коргогон. Савой 2 менен эмен дарактарын коргоо боюнча так корутундуларды алуу үчүн, сөңгөк ичине инъекцияларды колдонуу боюнча бир катар эксперименттерди жүргүзүү зарыл.

Негизги сөздөр: эмен таарычу; англиялык эмен; сөңгөк ичине инъекциялар; Савой 2 препараты; биологиялык коргоо; зыянкечтер; эксперимент.

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ВНУТРИСТВОЛОВЫХ ИНЪЕКЦИЙ ДЛЯ ЗАЩИТЫ ДУБА ЧЕРЕШЧАТОГО (*QUERCUS ROBUR L.*) ОТ ДУБОВОГО МИНИРУЮЩЕГО ПИЛИЛЬЩИКА (*PROFENUSA PYGMAEA KLUG*) В ГОРОДЕ БИШКЕК

В данной работе проведены исследования по применению внутривидовых инъекций для защиты дуба черешчатого (*Quercus robur L.*) от дубового минирующего пилильщика (*Profenusa pygmaea Klug*). Этот вид исторически недавно проник в город Бишкек и стал наносить существенный вред дубовым деревьям. Поиск эффективных биологических и других безопасных для горожан, и окружающей среды средств борьбы с этим вредителем, является актуальной и первоочередной задачей для сохранения зеленых городских насаждений. В 2021 году в парках и озелененных зонах города Бишкек были проведены эксперименты по применению внутривидовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, для защиты от дубового минирующего пилильщика. Расчет объема препарата проводили в зависимости от диаметра ствола дерева. Препарат слабо защитил дубы от минирующего дубового пилильщика. Для получения окончательных выводов по защите препаратом Савой 2 дуба черешчатого от дубового минирующего пилильщика, необходимо провести серию экспериментов по применению внутривидовых инъекций.

Ключевые слова: дубовый минирующий пилильщик; дуб черешчатый; внутривидовые инъекции; препарат Савой 2; биологическая защита; вредитель; эксперимент.

EXPERIENCE IN THE USE OF INTRATRUNCAL INJECTIONS FOR THE PROTECTION OF ENGLISH OAK (*QUERCUS ROBUR L.*) FROM THE OAK MINER (*PROFENUSA PYGMAEA KLUG*) IN BISHKEK

In this work, studies were carried out on the use of intratruncal injections for the protection of English oak (*Quercus robur L.*) from the oak miner (*Profenusa pygmaea Klug*). This species has historically recently entered the city of Bishkek and began to cause significant damage to oak trees. The search for effective biological and other means of combating this pest that are safe for citizens and the environment is an urgent and paramount task for preserving green urban spaces. In 2021 year in the parks and green areas of Bishkek, experiments were carried out on the use of intratruncal injections on English oak with Savoy 2 preparation to protect against oak miner. The volume of the drug was calculated depending on the diameter of the tree trunk. The drug weakly protected the oaks from the mining oak sawfly. In order to obtain final conclusions on the protection of pedunculate oak from oak miner with Savoy 2, it is necessary to conduct a series of experiments on the use of intratruncal injections.

Key words: oak mine; English oak; intratruncal injections; Savoy 2 preparation; biological protection; pest; experiment.

Введение. Одной из групп скрыто живущих филофагов, являются минирующие насекомые или минеры, которые несут наибольший ущерб в городских насаждениях. Биологические исследования насекомых минеров, сравнительно молодое направление в современной энтомологии [1, 2]. Дубовый минирующий пилильщик (*Profenusa pygmaea Klug*, 1818) относится к семейству настоящие пилильщики – Tenthredinidae, отряда перепончатокрылых (Hymenoptera), класса насекомых, типа членистоногие. Дубовый минирующий пилильщик – облигатный минер, развивающийся по типу полного превращения, полное личиночное развитие у которого проходит внутри листовой пластинки.

Дубовый минирующий пилильщик исторически недавно, примерно в начале 2000-х годов проник в город Бишкек и стал видом, наносящим существенный вред дубовым деревьям. В 2013 – 2014 годах сотрудниками Научно-производственного центра исследования лесов Института биологии Национальной академии наук Кыргызской Республики (НПЦИЛ ИБ НАН КР) (в те годы Института леса имени П.А. Гана Национальной академии наук Кыргызской Республики) были проведены исследования по дубовому минирующему пилильщику. Осуществлен мониторинг динамики численности: проводились учеты

поврежденности деревьев на 10 пробных площадях, заложенных в различных местах зеленых насаждений столицы, где имеются кормовые растения указанного вида, то есть различные виды дуба (*Quercus*), и учеты численности вредителя. Были определены факторы смертности на разных стадиях развития [3].

Из 19 видов интродуцированных дубов, произрастающих в Ботаническом саду имени Э.Гареева НАН КР, в дендропарке Института леса НАН КР, а также на территории Бишкека и его окрестностей, 15 видов повреждаются дубовым минирующим пилильщиком. В зеленых насаждениях Бишкека из дубов-интродуцентов наиболее представлен дуб черешчатый. Этот вид дуба больше других повреждается пилильщиком. Однако среди сильно поврежденных деревьев встречаются, менее поврежденные, а также вообще не поврежденные. В разные годы массового размножения вредителя доля неповрежденных деревьев была различной. Наблюдается тенденция к постепенному снижению количества неповрежденных деревьев. Так в начале вспышки (к примеру, в 2005 г.) количество неповрежденных деревьев дуба черешчатого составляла в среднем 11,6%, а в 2013 г. – только 3,1% [4].

Были проведены исследования биологических и экологических особенностей дубового минирующего пилильщика на дубе черешчатом (*Quercus robur* L.) (откладка яиц, особенности минирования листьев, развития личинок и окукливания) в городе Бишкек. Был составлен фенокалендарь развития и определено, что дубовый минирующий пилильщик является краткосрочным вредителем, размножение которого происходит один раз в год. Вредитель откладывает яйца, в основном среднюю и нижнюю части деревьев. Дубовый минирующий пилильщик – монофаг, селится только на дубе и наносит значительный ущерб, съедая внутреннюю мякоть (хлоропласт) листьев, тем самым способствуя уменьшению площади фотосинтезирующей части листьев [5].

С 2009 года наблюдаются краткосрочные локальные вспышки численности дубового минирующего пилильщика на городских насаждениях в Бишкеке. В городских дубовых насаждениях уровень плотности популяций насекомого в последние годы находился на постоянном и сравнительно высоком уровне, и на протяжении весеннего и летнего периодов времени представляет существенную угрозу для дубовых деревьев. При вспышках массового размножения дубовый минирующий пилильщик способен повреждать дубовые насаждения в сильной степени и на больших площадях.

Материалы и методы. Распылять инсектициды в городе Бишкек нельзя, так как они представляют опасность для людей и окружающей среды. Поиск эффективных биологических и других безопасных для горожан, и окружающей среды средств борьбы с дубовым минирующим пилильщиком является актуальной, и первостепенной задачей для сохранения зеленых городских насаждений.

В апреле 2021 года сотрудниками лаборатории экологии и защиты леса НПЦИЛ ИБ НАН КР совместно с сотрудниками муниципального предприятия «Бишкекзеленхоз» был заложен эксперимент по применению внутривенных инъекций на дубах препаратом Савой 2 против дубового минирующего пилильщика в Бишкеке. Савой 2 - это инъекционный двухкомпонентный российский препарат, широкого спектра применения для профессиональной защиты от вредных насекомых и для лечения растений.

Опыты были заложены с помощью инъектирования дуба черешчатого (*Quercus robur* L.) препаратом Савой 2, в парках (Дубовый парк, парк им. Чапаева, парк Физкультурный) и в озелененных зонах вдоль дорог по улице Ибраимова (между улицей Фрунзе и проспектом Чуй), по проспекту Манаса (между проспектом Чуй и улицей Рыскулова) города Бишкек. Препарат был введен 87 дубовым деревьям.

Эксперимент был заложен в теплую, солнечную погоду. Расчет препарата проводился по формуле:

$$V = \frac{D}{5} * 10,$$

где: V – объем препарата, мл;

D – диаметр ствола дерева на высоте груди, см.

Препарат вносили с помощью медицинского шприца, размером 10 мл. Отверстие для внесения препарата в дерево делали с помощью электрического шуруповерта, сверлом диаметром 8 мм. В одно отверстие вносили необходимое количество препарата Савой 2, согласно инструкции производителя. После внесения препарата в дерево, отверстие замазывали специальной искусственной корой. После чего дерево помечали красной краской.

Результаты и обсуждение. В июне 2021, когда личинки дубового минирующего пилильщика ушли из листа в землю для зимовки, собраны ветки с листьями опытных и контрольных деревьев в лабораторию. Ветки с листьями брались с нижней части кроны деревьев. С каждого дерева по 2-3 ветки. В последующем в мае 2022 и 2023 годов, также был произведен сбор листовых веток с опытных и контрольных деревьев. В лаборатории был проведен осмотр листьев, подсчет пораженных минами, и чистых листьев.

При подсчёте зараженности листа минирующим дубовым пилильщиком, первоначально учитывали количество мин на листе. Но в некоторых случаях на листе было очень много мин, в результате чего они объединялись и образовывалась одна сплошная мина на листе и уже не было возможности посчитать количество мин на листе.

Поэтому, было решено считать только количество листьев с минами и чистые листья без мин. Результаты опыта с 2021 по 2023 годы представлены в таблицах 1, 2, 3. Для более удобного анализа и наглядности полученные данные были оформлены в диаграмме (на рисунке 1, 2, 3).

Таблица 1- Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкек (2021 г.)

Место проведения экспериментов	Опыт		Контроль	
	чистые листья, %	листья с минами, %	чистые листья, %	листья с минами, %
Парк Физкультурный	25,0	75,0	10,5	89,5
Парк Чапаева	36,7	63,3	26,6	73,4
Филармония	39,17	70,83	6,4	93,6
ул. Ибраимова	96,35	3,65	80,6	19,4
Парк Дубовый	-	-	50,95	49,05

Таблица 2- Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкек (2022 г.)

Место проведения экспериментов	Опыт		Контроль	
	чистые листья, %	листья с минами, %	чистые листья, %	листья с минами, %
Парк Физкультурный	89,9	10,1	40,6	59,4
Парк Чапаева	88,9	11,1	54,0	46,0
Филармония	-	-	-	-

ул. Ибраимова	99,0	1,0	85,5	14,5
Парк Дубовый	89,5	10,5	72,6	27,4

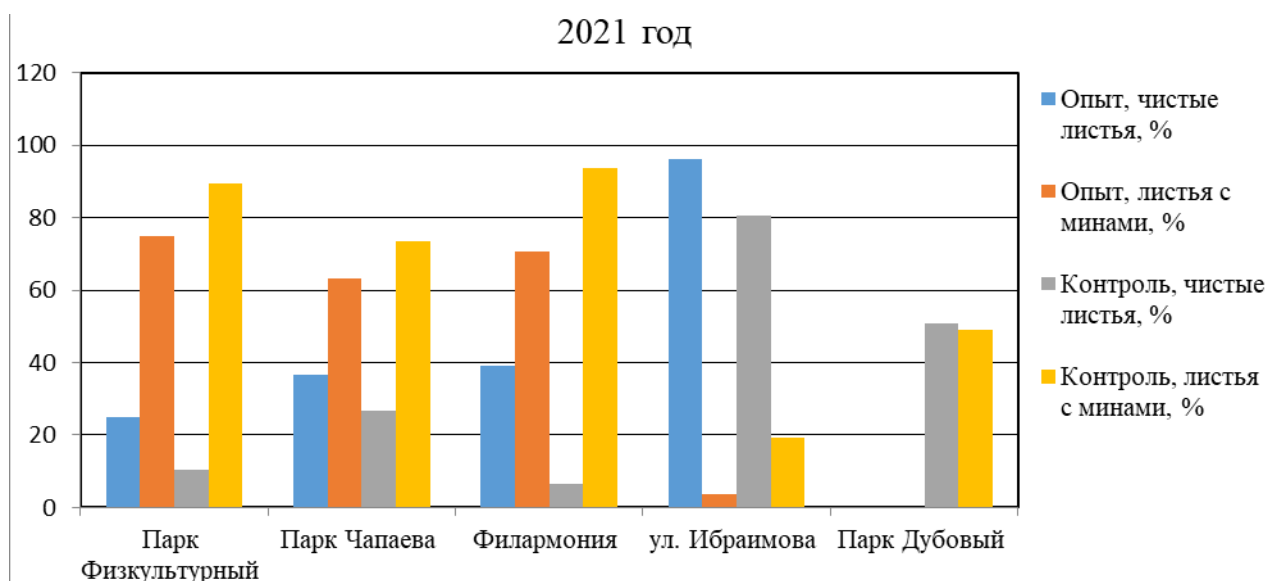

Рисунок 1 - Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкек (2021 г.)

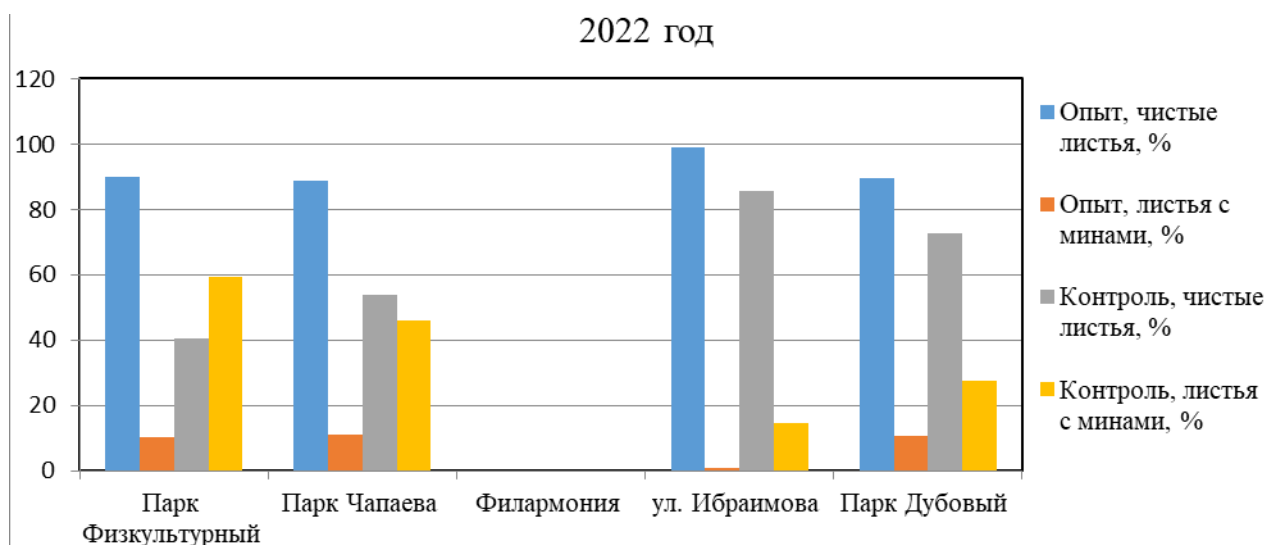

Рисунок 2 - Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкек (2022 г.)

Таблица 3 - Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкеке (2023 г.)

Место проведения экспериментов	Опыт		Контроль	
	чистые листья, %	листья с минами, %	чистые листья, %	листья с минами, %
Парк Физкультурный	95,7	4,3	90,7	9,3
Парк Чапаева	97,4	2,6	93,0	7,0
Филармония	82,8	17,2	72,3	27,7
ул. Ибраимова	99,0	1	98,4	1,6
Парк Дубовый	92,2	7,8	77,1	22,9

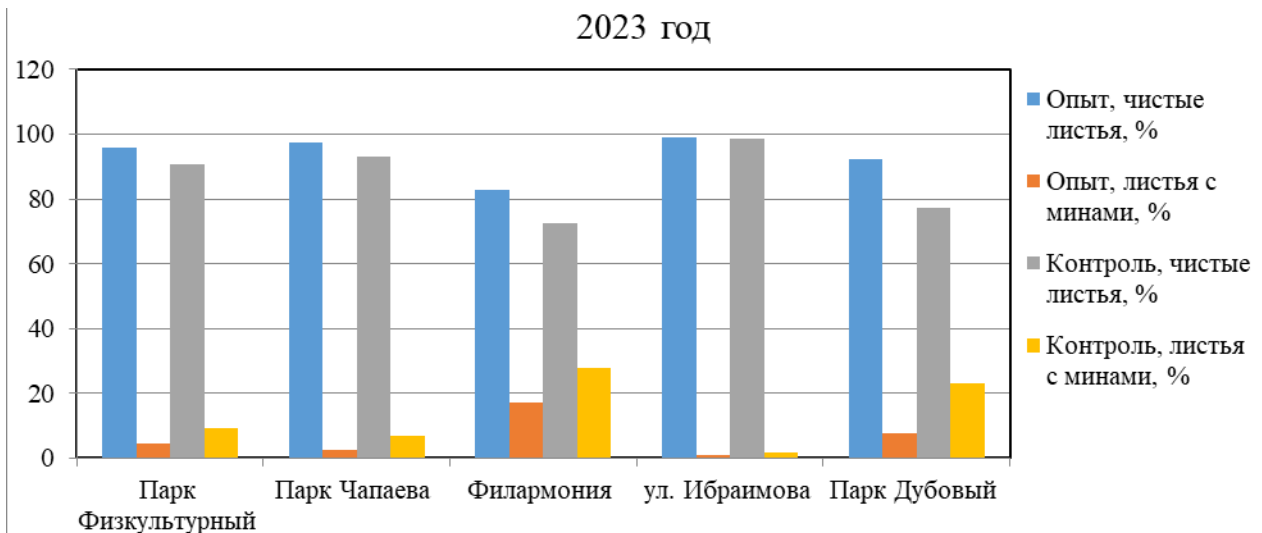

Рисунок 3 - Результаты опыта по применению стволовых инъекций на дубе черешчатом препаратом Савой 2, в г. Бишкек (2023 г.)

По результатам эксперимента видно, что в 2021 году препарат в должной степени не защитил деревья дуба черешчатого от заселения дубовым минирующим пилильщиком. Листья дуба были заселены вредителем, как в опытных так и на контрольных деревьях. Однако, если посмотреть на результаты заселения листьев в контроле и в опыте, то на опытных деревьях процент чистых листьев (не заселенных минирующим пилильщиком) больше, по сравнению с контролем. В опытах процент чистых листьев составил от 25% до 96,35%, в контроле же чистых листьев от 10,5% до 80,6%. В 2022 году на разных экспериментальных участках, в опытах процент чистых листьев составил от 88,9% до 99,0%, в контроле же чистых листьев от 40,6 до 85,5%. В 2023 году в опытах процент чистых листьев составил от 82,8% до 99,0%, в контроле же чистых листьев от 72,3% до 98,4%.

Выводы:

1. Препарат в какой-то мере повлиял на защиту дубов от минирующего дубового пилильщика. Для хорошего продвижения препарата Савой 2 необходим хороший полив дерева, после внесения препарата в ствол. Сам препарат продвигается по стволу дерева по вверх ходящим потокам, совместно с питательными элементами. В 2021 году была нехватка воды, в связи с чем полив парков был проведен в недостаточной мере. В связи с чем, препарат не достаточно быстро достиг кроны деревьев. Когда он достиг кроны и попал в листья, там уже были личинки минирующего дубового пилильщика. Поэтому в 2021 году препарат не сработал должным образом;

2. В последующие годы после внесения препарата Савой 2, результаты улучшились, чем в 2021 году. В то же время на контрольных деревьях в 2022-2023 годах больше неповрежденных листьев, чем в 2021 году. Отмечена тенденция, что на всех экспериментальных участках в течении двух лет, по сравнению с 2021 годом к 2023 году произошло уменьшение пораженности дубовых деревьев, что возможно связано с наличием цикличности, когда чередуются спад численности и массовое размножение вредителя;

3. Отмечено, что как на опытных, так и на контрольных деревьях, дубы наименее повреждены минирующим дубовым пилильщиком на улице Ибраимова (между ул. Фрунзе и проспектом Чуй). Так как улица Ибраимова с двусторонним и очень интенсивным движением

транспортных средств, предполагается, что эта территория неблагоприятна в экологическом отношении для насекомых и в частности для минирующего дубового пилильщика. Для получения однозначных выводов по защите препаратом Савой 2 дуба черешчатого от дубового минирующего пилильщика, необходимо провести серию экспериментов по применению внутривидовых инъекций, с обязательным обеспечением деревьев достаточным обильным поливом.

Список литературы:

1. **Баранчиков, Ю.Н.** Роль взаимоотношений растение-насекомое в динамике численности лесных вредителей [Текст] / Ю.Н.Баранчиков. –Красноярск: ИЛИД СОАН СССР, 1983. –С.48-71.
2. **Краснобаев, Ю.П.** Фауна беспозвоночных [Текст] / [Ю.П.Краснобаев, Л.В.Антропов, Т.В.Любвина, С.И.Забелин] // Жигулей. V. Отряд Нуменоптера Самарская Лука. - Самара, 1995.- С.123-144.
3. Информационный отчет Института леса им. П.А. Гана НАН КР за 2013 г.
4. Информационный отчет Института леса им. П.А. Гана НАН КР за 2014 г.
5. **Темиркул, к. К.** Биоэкологические особенности дубового минирующего пилильщика (*Profenusa rugtaaa*, Klug, 1814) в условиях [Текст] / К. Темиркул к. // Ученый XXI века.- Бишкек, 2016.- № 5-3 (18).- С. 3-9.
6. **Темиркул, к. К.** Насекомые-вредители древесно-кустарниковых пород г.Бишкек и пригородных зон[Текст] / К.К.Темиркул, Б.А.Токторалиев // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2023.- С.41-48.
7. **Мидинова, Э.А.** Выбор экологически безопасных и щадящих средств защиты плодовых садов [Текст] / [Э.А.Мидинова, Ж.Т.Самиева, Э.А.Мойдунова, Н.А.Салиева] // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУМУ, 2023.-№1.- С.35-40.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_36

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 528.8.04

Абсатаров Р.Р.

к.б.н., доц. Ошского гос. пед. универ. им. А. Мырсабекова, Кыргызская Республика

Маметова К.К.

аспирант Ошского технол. универ. им. М. Адышева, Кыргызская Республика

Асанбаева А.А.

магистрант Ошского гос. пед. универ. им. А. Мырсабекова, Кыргызская Республика

ОШ ШААРЫНЫН ЖАШЫЛДАНДЫРУУ АБАЛЫН НОРМАЛДАШТЫРЫЛГАН САЛЫШТЫРМАЛУУ ВЕГЕТАЦИЯ ИНДЕКСИ (NDVI) АРКЫЛУУ БААЛОО

Бул жумуштун изилдөө предмети катары Ош шаарынын жашыл аймактары каралды. Макалада Ош шаарынын жашылдандыруу абалына нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси аркылуу баалоо боюнча изилдөө берилген. Жашыл аймактар экологиялык тең салмактуулукту камсыз кылуу жана шаар тургундарынын жашоо сапатын жакшыртууда маанилүү ролду аткарат. Ошондуктан изилдөөнүн негизги максаты болуп Ош шаарынын жашылдандыруу абалын, сапатын жана шаар боюнча жашыл аймактардын бөлүштүрүлүшүн аныктоо болду. Изилдөө усулдары катары жерди алыстан зонддоо методдору, спутниктен алынган сүрөттөр жана анын негизинде эсептелген фотосинтетикалык активдүү биомассанын нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси көлөмүнүн индикатору аркылуу жүргүзүлдү. Алынган жыйынтыктар нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси шаардык жашыл аймактардын санитардык абалынын, сапатынын эффективдүү көрсөткүчү боло аларын көрсөтүп турат. Сунушталган ыкма шаардык жашыл инфраструктураны башкаруу жана пландаштыруу үчүн,

ошондой эле убакыттын өтүшү менен жашыл мейкиндиктердин абалынын өзгөрүшүнө мониторинг жүргүзүү үчүн пайдалуу боло алат.

Негизги сөздөр: жашыл инфраструктура; жашыл аймактар; баалоо; нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси; спутник сүрөттөрү; Landsat.

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ОЗЕЛЕНЕНИЯ ГОРОДА ОШ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОРМАЛИЗОВАННОГО ОТНОСИТЕЛЬНОГО ВЕГЕТАЦИОННОГО ИНДЕКСА (NDVI)

В качестве предмета исследования данной работы были рассмотрены зеленые зоны города Ош. В работе представлено исследование по оценке состояния озеленение города Ош с использованием нормализованного относительного вегетационного индекса. Зеленые зоны играют важную роль в обеспечении экологического баланса и повышении качества жизни горожан. Цель исследования - определение состояния и качества озеленения города Ош, и распределение зеленых насаждений по всему городу. Исследования осуществлялись с использованием методов дистанционного зондирования земли, спутниковых снимков и рассчитанного на их основе показателя фотосинтетически активной биомассы нормализованного относительного вегетационного индекса. Полученные результаты показывают, что нормализованный относительный вегетационный индекс может быть эффективным индикатором санитарного состояния и качества городских зеленых насаждений. Предложенный метод может полезен для управления и планирования городской зеленой инфраструктуры, а также для мониторинга изменения состояния зеленых насаждений с течением времени.

Ключевые слова: зеленая инфраструктура; зеленые зоны; нормализованного относительного вегетационного индекса; спутниковые изображения; Landsat.

ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY AS A RESULT OF USING THE NORMALIZED DIFFERENCE VEGETATION INDEX (NDVI)

The subject of the study of this work was the green zones of the city of Osh. The article presents a study to assess the state of greening in the city of Osh using the normalized difference vegetation index (NDVI). Green areas play an important role in ensuring environmental balance and improving the quality of life of city residents. Therefore, the purpose of the study was to determine the state and quality of landscaping in the city of Osh and the distribution of green spaces throughout the city. The research methods were carried out using remote sensing methods, satellite images and the photosynthetically active biomass index (NDVI) calculated on their basis. The results show that NDVI can be an effective indicator of the health and quality of urban green spaces. The proposed method can be useful for the management and planning of urban green infrastructure, as well as for monitoring changes in the condition of green spaces over time.

Key words: green infrastructure; green zones; NDVI; satellite images; Landsat.

Киришүү. Акыркы мезгилдерде шаарлардын ландшафттары жыл өткөн сайын күчөгөн антропогендик таасирге дуушар болууда, анын натыйжасында алардын аймагындагы жашыл объектилери бардык жерде деградацияланып жатат. Антропогендик жүктүн жогорулашынын кесепетинен экологиялык абал начарлап, жашыл аймактардын аянттары кыскарып, шаардагы бак-дарактарды карап багуунун технологиясына талаптар күчөп жатат. Дүйнөдө урбанизациянын тынымсыз өсүшү менен шаардагы жашыл мейкиндиктерди сактоо жана башкаруу барган сайын маанилүү болуп баратат. Бириккен улуттар уюму 2015-жылдын 25-сентябрындагы генералдык ассамблеясында 2030-жылга чейинки аралыкта теңсиздик менен жакырчылыкты жоюу, социалдык интеграцияга жетишүү, глобалдык климаттын өзгөрүшүн токтотуу жана дүйнөнү куруу, урпактардын татыктуу жашоосу үчүн 17 максаттын жана 169 милдеттердин комплексин кабыл алышып ага 193 мүчө-мамлекеттер милдеттенмелерди алышкан. Кабыл алынган 17 максаттын ичинде 11-максат “Туруктуу шаарлар жана калктуу конуштар” - деп аталып шаарларды жана калктуу конуштарды ачык, коопсуз, тиричиликке туруктуу жана экологиялык туруктуулугун камсыз кылуу тапшырмалары коюлган [1].

Ошондой эле 2030-жылга чейин калктын санынын эсебинде шаарларга экологиялык терс таасирди азайтуу, анын ичинде абанын сапатына, шаардык жана башка чыгындыларды жоюуга өзгөчө көңүл буруу каралган. Бул багыттан алып караганда бак-дарактар рекреациялык, структуралык-пландоо жана декоративдик-эстетикалык функциялар менен катар айлана-чөйрөнүн санитардык-гигиеналык абалын жакшыртуунун олуттуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Бул, баарынан мурда, алардын атмосферанын газ курамын жөнгө салуу жана андагы зыяндуу аралашмалардын (күкүрттүү суутек, азот кычкылы, көмүртек кычкылы жана башка) жана чаңдын концентрациясын азайтуу, аба бассейнинин булганышынын жалпы деңгээлин азайтуу жөндөмдүүлүгүндө турат. Мындан тышкары, жашылдандырылган аймактар жаратылыш чөйрөсүнүн климаттык мүнөздөмөлөрүнө (температуралык режим, абанын нымдуулугу) таасирин тийгизет, аба агымдарын жөнгө салууга көмөктөшөт, үн чагылтуучу жана үн жутуучу касиеттеринен улам шаардык ызычуунун деңгээлин төмөндөтөт. Шаардагы өсүмдүктөр дүйнөсүнө натыйжалуу башкаруу ага мониторинг жүргүзүү жана баалоо үчүн ишенимдүү инструменттер талап кылынат. Заманбап шарттарда мейкиндик маалыматтарды талдоо ыкмаларын жана мейкиндик объекттери жөнүндө маалыматты жаңылоо методдорун өркүндөтүү шаар куруу үчүн өзгөчө мааниге ээ. Учурда өлкөбүздөгү шаарлардагы жашыл аймактарды космостук аралыктан зонддоо аркылуу изилдөө маалыматтары өтө аз жана жетишсиз, ал эми чет өлкөлөрдөгү ири шаарлардагы жашыл аймактардын абалы активдүү жана комплекстүү изилденип жатат.

Мындай изилдөөлөрдүн тажрыйбасын карап чыгуу шаарды жашылдандыруу системасын талдоо максатында жерди аралыктан зонддоо маалыматтарын түздөн-түз колдонуу шаардык инфраструктураны пландоонун көп сандаган милдеттерин чечүүгө өбөлгө түзөрүн көрсөтүп турат, архивдик аэро жана космостук сүрөттөрдүн негизинде бак - дарактардын абалынын динамикасына ыкчам мониторинг жүргүзүүгө, жашылдандырылган аймактардын аянттык жана сандык көрсөткүчтөрүн баалоого, анын ичинде вегетациялык индекстердин негизинде баалоого, шаар чөйрөсүн комплекстүү жакшыртуу жана жашылдандыруу боюнча иштерди пландаштырууга мүмкүндүк берет.

Изилдөө усулдары. Ош шаары чоңдугу боюнча Кыргызстандагы шаарлардын ичинен экинчи орунда туруп, аянты 182,5 км² барабар. Кыргыз Республикасынын Шаар куруу жана архитектура жөнүндө мыйзамына ылайык калкынын саны боюнча Ош шаары өлкөбүздөгү ири шаарлардын катарын толуктайт. Аталган мыйзам боюнча 250 миңден миллионго чейин адам жашаган жерлер - ири шаарлар категориясына кирет [2]. Шаар Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш чет-жакасында, Ош-Карасуу түздүгүндө, деңиз деңгээлинен 700-1200 м бийиктикте жайгашып, кургак талаа жана жарым чөл ландшафты мүнөздүү. Ош шаарынын аймактарында көбүнчө кадимки боз топурак басымдуулук кылат, ал эми төмөнкү зонада гипстүүлүгү, кыртыштын жукалыгы жана аз скелеттүүлүгү менен айырмаланган ачык боз топурак учурайт. Бирок шаарда көрктөндүрүү жумуштарын жүргүзүүдө гумустуу кара топурак сырттан алынып келип иштетилет. Ош шаары субтропиктик климаттык алкактарда жайгашкан. Ош шаарында кыш кыска, декабрдын 2-3-декадасында башталып, февралдын 2-декадасында аяктайт. Шаардын климаты жылуу, жарым чөлдүү; кышы мелүүн, жылуу (январдын орточо температурасы -3 -4°C), кыска. Жайы ысык (июлдуку 24-25°C), кургакчыл. Аптап ысыкта 40°Cге чейин көтөрүлөт. Вегетация мезгили 210-215 күнгө созулат.

Ош шаарындагы жашыл аймактарынын абалын баалоо жерди алыстан зонддоо методдору – спутниктен алынган сүрөттөр жана анын негизинде эсептелген фотосинтетикалык активдүү биомассанын (NDVI) көлөмүнүн индикатору аркылуу жүргүзүлдү.

NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) - нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси, көбүнчө вегетация индекси деп аталат - өсүмдүктөрдүн катмарын сандык баалоону колдонгон маселелерди чечүү үчүн эң кеңири таралган жана колдонулган индекстердин бири.

Изилдөөгө алган шаардагы бак-дарактардын индексинин диапазону -1ден +1ге чейин, бул көрсөткүч "нормалаштырылган" экенин түшүндүрөт: ал жашыл түстүн минималдуу жана максималдуу чагылдырылышынын ортосундагы айырманы билдирет. Бул алгоритм боюнча жансыз жаратылыш объектилерин өсүмдүктөрдөн айырмалай алууга болот:

- кар, суу, топурак, таш, жана башка индекс -1ден 0гө чейинки маанини алат;
- өсүмдүктөрдө NDVI 0 дөн 1ге чейин өзгөрөт (жашыл масса канчалык чоң болсо, маани 1ге жакындайт).

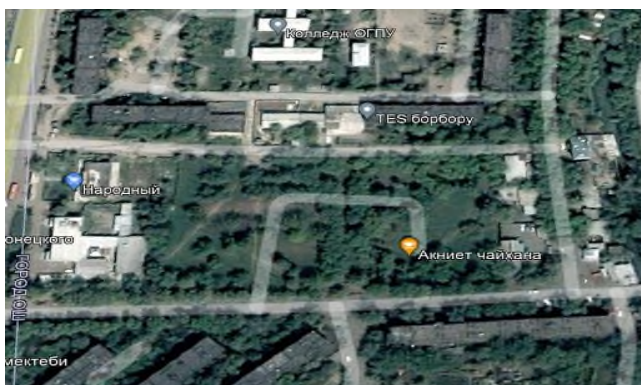
Нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси төмөнкү формула (1) аркылуу эсептелинет:

$$NDVI = \frac{NIR - Red}{NIR + Red}, \quad (1)$$

мында: NIR – спектрдин жакын инфракызыл аймагында чагылуусу;
RED – спектрдин кызыл аймагындагы чагылуусу [3].

NDVI өсүмдүк вегетациясынын активдүүлүгүн чагылдырып, көбүнчө өсүмдүктөрдүн абалын баалоо үчүн колдонулат. Баалоо адатта начар канатандыраарлык жана жакшы деп бөлүнөт. Шаардын экосистемаларын изилдөөдө NDVI жашыл аймактын абалын, алардын түзүлүшүн, имараттардын жана ачык мейкиндиктердин сейректигин (фрагментациясын) аныктоодо колдонулат.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкулоо. Спутниктен алынган сүрөттөргө анализ жүргүзүү менен шаардын айрым райондорундагы жашыл аймактардын кыскарганына күбө болубуз. 1-2-сүрөттө көрүнүп тургандай студенттер шаарчасындагы Н. Исанов көчөсүндө жайгашкан жашыл аймактын акыркы 20 жыл аралыгында бир топко кыскарып, имараттар курулганын көрүүгө болот.

1-сүрөт. 2003-жылдагы Н. Исанов көчөсүндөгү сквер

2-сүрөт. 2023-жылдагы Н. Исанов көчөсүндөгү сквердин орду

Ошону менен бирге эле спутниктен алынган маалыматтардын анализинин негизинде Ош шаарындагы жашыл мейкиндиктердин бөлүштүрүлүшүн чагылдырган NDVI картасы алынды (3-сүрөт). Спутник сүрөттөрү 2022-жылдын август айында алынган.

Сүрөттө көрүнүп тургандай 1-Студенттер шаарчасындагы вегетация индекси 0,18 ге барабар болду. Туран микрорайону боюнча орточо вегетация индекси 0,10, ал эми Манас-Ата районунда орточо 0,07, шаардын борбордук бөлүгү 0,20 көрсөткүчтөрүн берди. Ал эми парк зонасы 0,6 вегетация индексин көрсөтөт.

3-сүрөт. NDVI картасынын көрүнүшү:

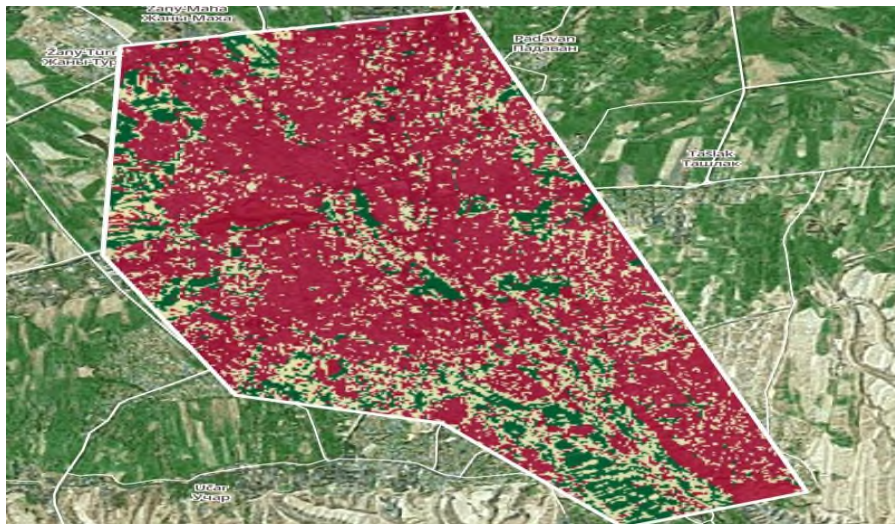
- 1 - Студенттер шаарчасы. Ак-Буура дарыясынын жээк экосистемалары менен бирге тартылышы; 2- Туран микрорайону; 3 - Манас Ата району; 4 - Шаардын борбордук бөлүгү

Нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индексинин төмөнкү шкаласы (4-сүрөт) аркылуу карап көрсөк шаарда вегетация индекси өтө сейрек экендигине күбө болубуз.

	0,95-1,00	жыш өскөн өсүмдүк
	0,90-0,95	жыш өскөн өсүмдүк
	0,85-0,90	жыш өскөн өсүмдүк
	0,80-0,85	жыш өскөн өсүмдүк
	0,75-0,80	жыш өскөн өсүмдүк
	0,70-0,75	жыш өскөн өсүмдүк
	0,65-0,70	жыш өскөн өсүмдүк
	0,60-0,65	жыш өскөн өсүмдүк
	0,55-0,60	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,50-0,55	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,55-0,60	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,50-0,55	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,45-0,50	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,40-0,45	орто жыштыктагы өсүмдүк
	0,35-0,40	сейрек өсүмдүк
	0,30-0,35	сейрек өсүмдүк
	0,25-0,30	сейрек өсүмдүк
	0,20-0,25	сейрек өсүмдүк
	0,15-0,20	топурак
	0,10-0,15	топурак
	0,05-0,10	топурак
	-1,0-0,05	топурак

4-сүрөт. Нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индексинин шкаласы

Төмөнкү картада (5-сүрөт) Ош шаарынын 5337 гектар аянтын бөлүп алып вегетация индекси боюнча анализ жүргүзгөнүбүздө, жыш өскөн өсүмдүктөр катмары 697.7 га, же болбосо жалпы аянттын 13,08% түзүп, орточо вегетация индекси 0,6 көрсөткүчүн берди. 1310 га аянт орточо жыштыкта болуп, 24%, вегетация индекси 0,33 түздү. Ал эми 3325 га аянт же болбосо 62,36%, 0,12 вегетация индекс көрсөткүчүн берди. Бул көрсөткүч жолдордун, курулуштардын эсебинен көбөйгөн жана да бак-дарактардын сейректигинен кабар берип турат.

5-сүрөт. Ош шаары боюнча нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индексинин (NDVI) картасы

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөдө шаардын жашылдандыруу абалын баалоо үчүн NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) - нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индексин колдонуунун натыйжалуулугу көрсөтүлдү. Шаардагы жашыл инфраструктураны башкаруу жана пландаштыруу үчүн, ошондой эле убакыттын өтүшү менен жашыл мейкиндиктердин абалынын өзгөрүшүнө мониторинг жүргүзүү үчүн вегетация индексин пайдалануу сунушталды;

2. Вегетация индексинин (NDVI) эң жогорку деңгээли Ош шаарынын борбордук бөлүгүндө, тактап айтканда сейил бактар жайгашкан жерлерде байкалары аныкталды. Төмөн NDVI деңгээли жашыл мейкиндик эң аз болгон өнөр жай жана соода аймактарында аныкталды;

3. NDVIнын негизги артыкчылыгы аны алуунун жеңилдиги: индексти эсептөө үчүн спутниктен тартылган сүрөттөрдүн өзүнөн жана анын параметрлерин билүүдөн башка эч кандай кошумча маалымат же техника талап кылынбагандыгы белгиленди.

Адабияттардын тизмеси:

1. Сайт ООН [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://kyrgyzstan.un.org/ky/about/about-the-un_
2. Кыргыз Республикасынын Шаар куруу жана архитектура жөнүндө мыйзамы [Текст] / Бишкек, 1994.- 11-январы.- № 1372-ХП.
3. NDVI: Теория и практика [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gis-lab.info/qa/vi.html>.
4. **Баймаганбетова, Г.А.** Данные дистанционного зондирования Земли для оценки состояния зеленых насаждений г. Астана [Текст] / Г.А.Баймаганбетова, Е.И.Голубева, М.В.Зимин // Материалы 6-й Всероссийской конф. "Аэрокосмические методы и геоинформационные технологии в лесоведении, лесном хозяйстве и экологии". - М.: ИКИ РАН, 2016. - С. 88 - 91.
5. **Попова, И.В.** Применение геоинформационных систем для мониторинга и развития системы зеленых насаждений города [Текст] / И.В.Попова, Е.Э. Бурак, Ю.А. Воробьева // Вестник Воронежского гос. техн. универ. – Воронеж: ВГТУ, 2018. - № 4. - С. 67 - 75.
6. **Табунщик, В.А.** Оценка вегетационного индекса NDVI на территории города федерального значения Севастополь в 2017 году по результатам анализа космических снимков SENTINEL-2 [Текст] / В.А.Табунщик, Р.В. Горбунов, А.А. Даниленко // Труды Карагандинской науч. станции им. Т.И. Вяземского. – Кара-Даг: КНС, 2019. - № 4. - С. 56 - 70.
7. **Шабайкина, В.А.** Оценка состояния системы озеленения г. Рузаевка с использованием многозональных космических снимков [Текст] / В.А.Шабайкина, А.В. Ларина, В.А. Саулин // Вектор ГеоНаук. – Белгород: БГТУ, 2020. -Т.3. - №3. - С. 96-105.

8. Географические информационные системы и дистанционное зондирование. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gis-lab.info>.
9. Геологическая служба США. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.usgs.gov>.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_42

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 581.4; 581.8; 581.5

Бердибаева Ж.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

ЧИЕЛЕРДИН (*CERASUS L.*) АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮНҮН ТҮРДҮҮ ЗОНАЛАРДА ӨСКӨН ФОРМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗДӨӨ

Жумушта изилдөөнүн предмети катары чиелердин эки жапайы түрүнүн (*Cerasus alaiica* Rojark., *C. tahaleb* (L.) Miil) Кыргызстандын түштүгүнүн түрдүү зоналарында өскөн формаларынын көп жылдык сабактарынын түзүлүшүндөгү байкалган өзгөчөлүктөрү салыштырмалуу иликтенди. Жумуштун максаты – изилденген түрлөрдүн түрдүү шарттарда кездешкен формаларынын көп жылдык сабактарынын структуралык өзгөчөлүктөрүн жана алардын жашаган чөйрөсүнө ыңгайлануу мүнөздөрүн аныктоо. Изилдөө методу - салыштырма анатомиялык болуп саналат. *C. tahaleb* жана *C. alaiica* нын ар түрдүү аймакта кездешкен формаларынын сабактарынын структурасынын жалпы түзүлүштөрү бирдей элементтерден түтүктөрдөн, трахеиддерден, паренхимадан, либриформ булалардан туруп, ар бир түр үчүн мүнөздүү түзүлүшкө ээ. Изилденген формалардын көп жылдык сабагынын түзүлүшүндөгү байкалган айырмачылык сандык гана мүнөздө болгондугу байкалып, көп жылдык сабактын жалпы түзүлүшүнүн консервативдүүлүгү белгиленет. *C. tahaleb* тин Кадамжай аймагында кыюу асты катары питомниктерде өстүрүлгөн формалары Өзгөн аймагынан табигый шарттан алынган формага караганда сабактын элементтеринин көрсөткүчтөрү жагымдуу шарттарда жашаган организмдерге мүнөздүүлүгү менен айрымаланат. Ноокат аймагынан алынган *C. alaiica* нын формасынын белгилерине караганда Гүлчө дарыясынын бассейнинен жана Ош шаарынын айланасында өскөн чиелерден алынган формаларынын белгилери чөйрөнүн факторлору жагымсыз таасир этүүсүнөн калыптангандыгы байкалат.

Негизги сөздөр: *Cerasus L.*; радиалдык; туурасынан; тангенталдык; сабак; түтүктөр; либриформ; булалар; өзөк нурлар; флора; климат; адаптация; ареал.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ВИШНИ (*CERASUS L.*) ИЗ РАЗНЫХ ЗОН АРЕАЛА

В работе показано, что в качестве предмета исследования сравнивались наблюдаемые особенности строения многолетних стеблей двух диких видов вишни (*Cerasus alaiica* Rojark., *C. tahaleb* (L.) Miil), произрастающих в разных зонах юга Кыргызстана. Цель работы – определить особенности строения многолетнего течения форм изучаемых видов, встречающихся в разных условиях, и особенности их адаптации к среде обитания. Метод исследования сравнительно-анатомический. Структуры стеблевого строения форм *C. tahaleb* и *C. alaiica* общие встречающихся в разных регионах, состоят из одних и тех же элементов сосуда, трахеиды, паренхимы, либриформных волокон, и имеют характерное для каждого вида строения. Было замечено, что наблюдаемое различие в строении многолетнего стебля изученных форм носило лишь количественный характер, а также отмечалась консервативность общего строения многолетнего стебля. Формы *C. tahaleb*, выращиваемые в питомниках виде черенков Кадамжайском районе отличаются от формы, взятой из природных условий Узгенского района, а показатели стеблевых элементов характерны для организмов, обитающих в благоприятных условиях. *C. alaiica* взята из Ноокатского района. По сравнению с признаками формы алайки видно, что признаки форм взятых из бассейна реки Гүлчи и деревьев, растущих вокруг города Оша, сформировались вследствие неблагоприятного влияния факторов внешней среды.

Ключевые слова: *Cerasus L.*; радиальный; горизонтально; тангентальный; стебель; сосуды; либриформ; волокна; сердцевинные лучи; флора; климат; адаптация; ареал.

COMPARATIVE ANALYSIS OF FORMS OF SOME TYPES OF CHERRY (*CERASUS L.*) FROM VARIOUS ZONES OF THE AREA

This article, as the subject of research, compared the observed structural features of perennial stems of two wild cherry species (*Cerasus alaiica* Pojark., *C. mahaleb* (L.) Miil), growing in different zones of southern part of Kyrgyzstan. The purpose of the work is to determine the structural features of the long-term flow of forms of studied species found in different conditions, and the features of their adaptation to environment. The research method is comparative anatomical. The structures of the stem structure of the forms *C. mahaleb* and *C. alaiica* are common, found in different regions, consist of the same elements (vessels, tracheids, parenchyma, libriform fibers) and have a structure characteristic of each species. It was noted that the observed difference in the structure of the perennial stem of the studied forms was only quantitative in nature, and the conservatism of the general structure of the perennial stem was also noted and confirmed. The forms of *C. mahaleb* grown in nurseries in the form of cuttings in the Kadamzhai region differ from the form taken from the natural conditions of the Uzgen region, and the indicators of the stem elements are characteristic of organisms living in favorable conditions. *C. alaiica* was taken from the Nookat region. In comparison with the characteristics of the *alalyka* form, it is clear that the characteristics of the forms taken from the pool of Gulche River and trees growing around the city of Osh were formed due to the unfavorable influence of environmental factors.

Key words: *Cerasus L.*; radial; horizontally; tangential; stem; vessels; libriform; fibers; medullary rays; Flora; climate; adaptation; area.

Актуалдуулугу. Түрдүн жаратылыштагы кездешкен ареалынын түрдүү участкарундагы факторлор тирүү организмдер үчүн бардык жерде бирдей болбойт. Өзгөчө мындай ар түрдүүлүк тоолуу аймактарда жакшы байкалат. Ар бир жердин шарттарына ыңгайланган түрлөр чөйрөнүн факторлору канчалык ар түрдүү болбосун жашап, көбөйүп, таралып, ал эми ыңгайланыша албаган түрлөр же формалар акырындык менен жок болот [1]. Азыркы кезде табияттын катаал же жагымдуу шарттарына өсүмдүктөрдүн органдарынын ыңгайлануу белгилерин аныктоо жана ошолор боюнча организмдердин адаптациясына баа берүү актуалдуу маселелерден болуп саналат. Себеби, өсүмдүктөрдүн органдарынын түзүлүшү алардын жашаган чөйрөсүнүн таасиринин жыйынтыгы экендиги белгилүү.

Жумуштун максаты – чиелердин 2 түрүнүн (*Cerasus alaiica* Pojark., *C. mahaleb* (L.) Miil) түштүк Кыргызстандын түрдүү аймактарында кезиккен формаларынын көп жылдык сабактарынын түзүлүшүн салыштыруу жана жашаган климатка ыңгайлануу мүнөздөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

- алынган материалдар аркылуу *Cerasus alaiica*, *C. mahaleb* тин жылдык сабактарынын түзүлүшүндөгү анатомиялык айырмачылыктарын жана окшоштуктарын талдоо;
- берилген маалыматтарды экологиялык аспектиден баалоо.

Изилдөө объектиси болуп чиелердин 2 түрүнүн (*Cerasus alaiica*, *C. mahaleb*) түрдүү жерлерде таралган формаларынын көп жылдык сабактары саналды. Материалдар республиканын түштүгүнүн ар кайсы аймактарынан (Ош шаарынын Сулайман-Тоосунан, Алай районунун Сары-Ой жайлоосунан, Өзгөн районунун Зындан жылгасынан, Ноокат районунун Таш жылга участкарунан, Кадамжай районунун Үч-Коргон айылындагы питомнигинен) алынган. Материалдар июнь, июль айларында жыйналган. Аталган жерлердин жайгашышы, экспозициясы, деңиз деңгээлинен бийиктиги кескин айырмаланат жана ошого жараша климаттык факторлору бири-бирине дал келбейт.

Материалдарды - көп жылдык жыгачтын анатомиялык түзүлүшүн изилдөө А.Ф.Гаммерман жана башка [2], А.А.Яценко-Хмелевскийдин методдору боюнча

жүргүзүлдү[3]. Изилдөө үчүн алынган органдардан препараттар 3 түрдө: туурасынан, узун түрүндө жана тангенталдык түрдө кесилип даярдалды. Жыгачтын айрым элементтерин изилдөө үчүн сабактын бир бөлүгү концентрацияланган азот кислотасында мацерацияланды. Препараттарды изилдөө Биолам микроскобунун жардамында жүргүзүлдү. Үйрөнүлгөн органдардын элементтеринин көрсөткүчтөрү 10 жолудан ченелип, орточо чоңдуктары, алардын айырмачылыктарынын көрсөткүчтөрү таблицкага түшүрүлдү.

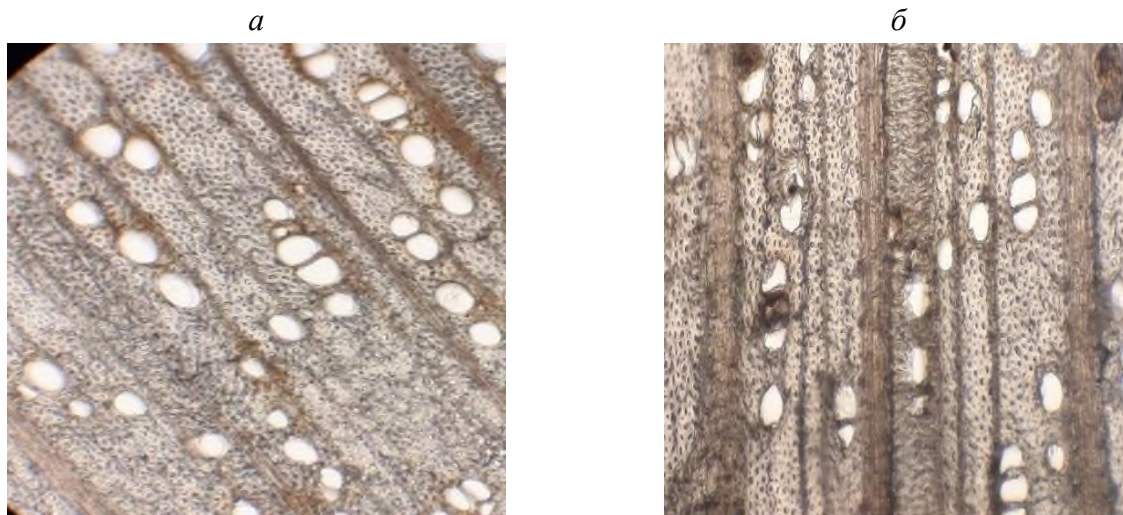
C.alaica жана *C.mahaleb* түрлөрүнүн формаларынын көп жылдык сабактарынын түзүлүшү негизинен ар бир түр үчүн мүнөздүү окшош, бирдей түзүлүштө, бирдей эле элементтерден: паренхимадан, трахеиддерден, либриформ булалардан жана түтүктөрдөн турат. Бирок, бул эки түрдүн сөңгөктөрүнүн туурасынан кесилишинде кескин айырмачылыктар байкалат. Алсак, *C.mahaleb* түрүнүн сабагы чачылган түтүкчөлүү типке кирип, жылдык шакектердин чек аралары начар байкалат. Сабактын жылдык шакектериндеги түтүктөрдүн диаметри кескин кичирейбейт. Түтүктөрдүн жайгашуусу жекеден же радиалдык катардагы топто болот (1-сүрөт. а,б). Сөңгөктүн эң көп бөлүгүн либриформ булалары ээлеп, алардын арасында чачылган сөңгөк паренхимасынын клеткалары учурайт.

*C.mahaleb*тин изилденген формаларында өзөк нурлары бир топ чоң, көлөмдүүлүгү байкалат. Көп жылдык сабактын тангенталдык кесилишинде өзөк нурларынын жалпы көрүнүшү изилденген формаларда анчалык чоң айырмачылыктарга ээ эмес экендигин байкоого болот. (2-сүрөт). Өзөк нурлары негизинен гетерогендүү - нурлардын четиндеги клеткалар вертикалдык тик клеткалар абалында болсо, ортоңку клеткалар тескерисинче майда, жатып жайгашкан болот. Жакындашкан нурлар кездешет. Түтүктөрдүн бири-бирине улануусу көбүнчө кыйгач жүрөт, перфорациялары жөнөкөй. *C. mahaleb* де түтүктөрдүн 1мм² тагы саны (351-352 мкм), ачык байкалган чачылган түтүкчөлүү. Чачыранды тартиптеги эрте жаздагы түтүктөрдөн акырындык менен кечки жай мезгилинде калыптанган кууш түтүктөргө өтүү көрсөткүчү боюнча бул түрдө салыштырмалуу мезоморфтук түзүлүшкө мүнөздүүлүк байкалат. Демек, бул чиелердин жаратылышта бир топ кургак жерде кездешкендигине карабастан көп жылдык сабактын мындай абалда болушу, анын сугат жерде жана табигый кургак жерде кездешкен формаларында сабактын түзүлүшү анчалык айырмаланбашын мүнөздөйт. Демек, бул көп жылдык сабактын түзүлүшү консервативдүү болуп, жашаган чөйрөнүн факторлорунун таасирлеринен аз өзгөрөрүн көрсөтөт. Түрдүн формаларынын сабактарынын анатомиялык түзүлүшүнүн көрсөткүчтөрүнүн маалыматтары таблицада келтирилген (таблица). Бул таблицадан *C. mahaleb* тин Кадамжайдагы питомникте өскөн формасынын түтүктөрүнүн диаметри бир топ кең экендигин жана анын мындай болуусу сугат жердеги шарттардын жагымдуулугу менен түшүндүрүлөт.

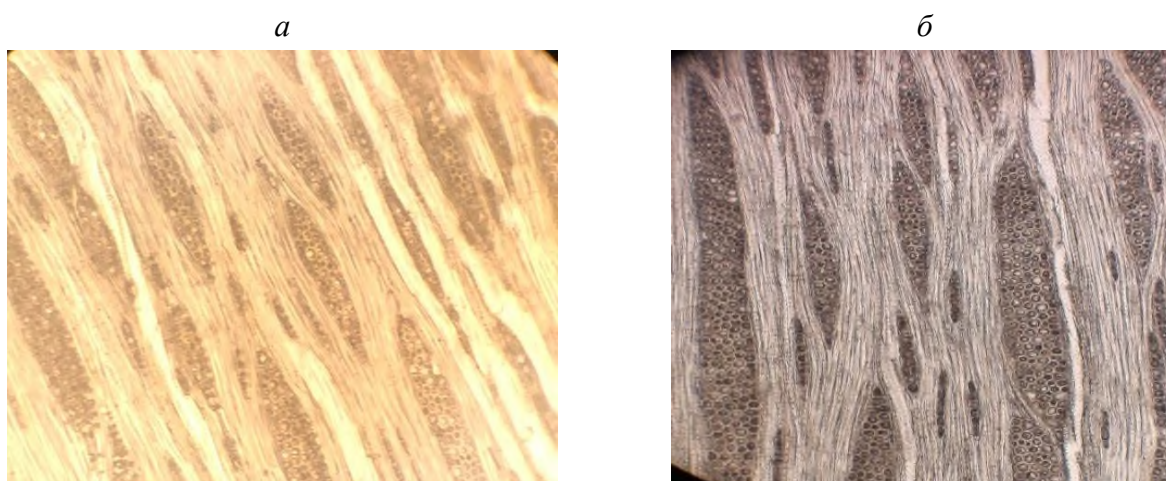
Cerasus тукумунун түрлөрүнүн көп жылдык сабактарынын түзүлүшү ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Алсак, үйрөнүлгөн түрлөрдүн ичинде *C.alaica*нын сабактарынын элементтеринин жайгашуусу *C. mahaleb* тен бир топ айырмаланат (3-сүрөт). Мисалы, *C.alaica* да жылдык шакектердин калыңдыгы анчалык чоң эмес көлөмдү ээлешет. Сабактын туурасынан кесилишинде *C.alaica* да түтүктөрдүн жайгашуусу шакек тибинде болот, 1мм² тагы саны өтө көп (673-1201 мкм), айрым түтүктүн диаметри жылдык шакектеги эрте жаздагы кең түтүктөрдөн диаметри кеч күзгү элементтерге карай кескин кууш формаларына өткөн. Бул көрсөткүчтөр кургак жашоо шартына ыңгайланган ксероморфдуу түзүлүшкө мүнөздүү болот.

Бир эле түрдүн түрдүү экологиялык шарттарда кездешкен формаларын салыштыруудан алардын түзүлүшүнүн жалпы көрүнүшү өзгөрбөй тургандыгын, байкалган айырмачылык сандык гана мүнөздө экендиги А.Тажимаевдин эмгегинде айтылган [4-6]. Бул пикирди биздин изилдөөлөрүбүз да бекемдейт. Мисалы, *C.mahaleb* тин табигый шартта (Өзгөн, районунун

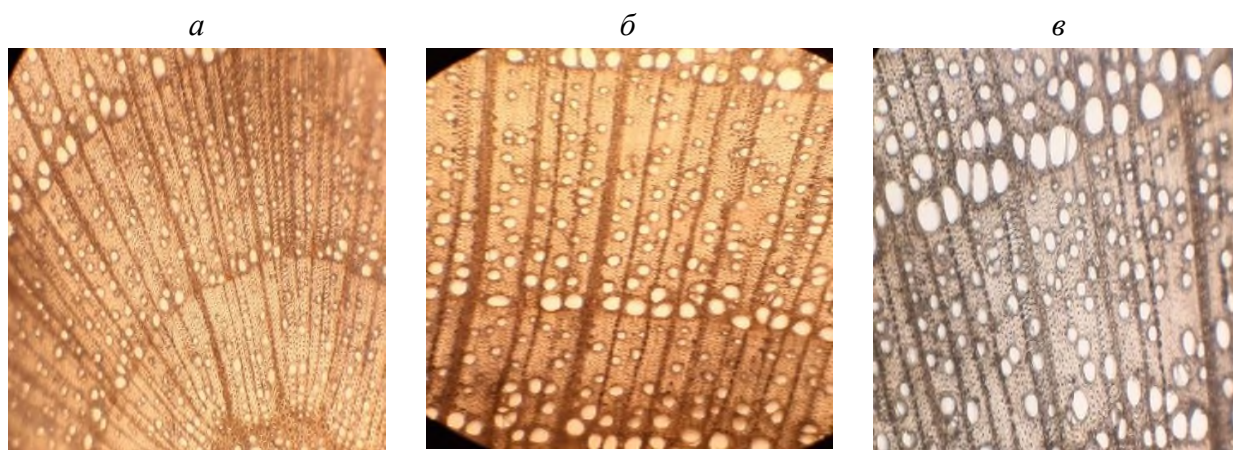
тоолуу аймагы) өскөн формасында сабагынын түзүлүшүндө түтүктөрдүн диаметри (24мкм), 1мм² тагы саны 352, кабыгынын калыңдыгы (3,26мкм), булалардын узундугу (149мкм) болсо, сугат жерлерде (Кадамжай районунун аймагы) өскөн формасында түтүктөрдүн диаметри (35мкм), 1мм² тагы санында 351, кабыгынын калыңдыгы (3мкм), булалардын узундугу (255мкм) болуп кескин байкалаарлыктай өзгөрүү жок.

1-сүрөт. *C. magaleb*тин түрдүү зонада кездешкен формаларынын көп жылдык сабактардын туурасынан кесилишинин жалпы көрүнүшү:
a- Кадамжай; *б*- Өзгөн.

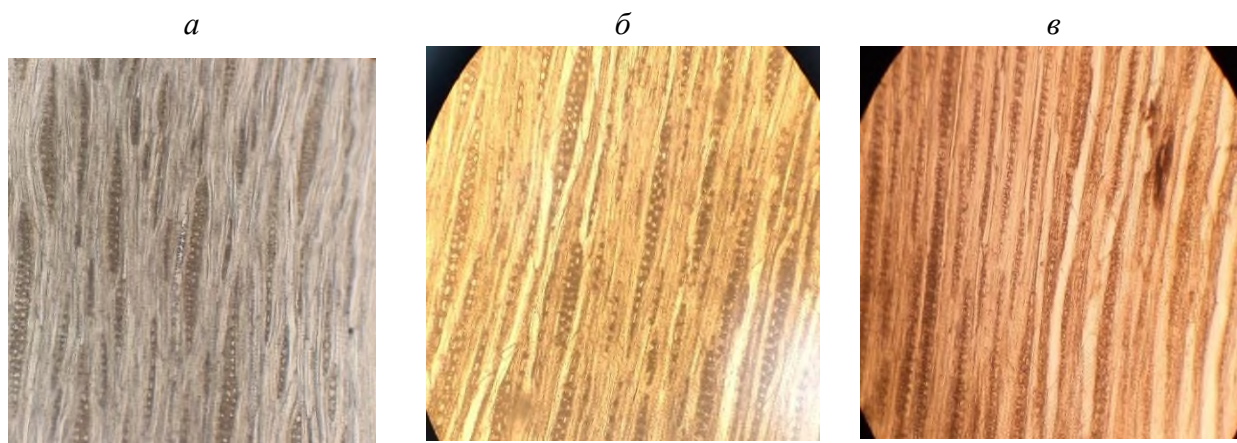
2-сүрөт. *C. mahaleb*. Көп жылдык сабактардын тангенталдык кесилиши:
a- Кадамжай; *б*- Өзгөн

3-сүрөт. *C. alatica* чиезинин түрдүү зонада кездешкен формаларынын көп жылдык сабактардын туурасынан кесилишинин жалпы көрүнүшү:
a- Ош шаары; *б*- Алай; *в*- Ноокат.

C. alatica нын үйрөнүлгөн формаларынын сабактарынын элементтеринин сандык көрсөткүчтөрү бири-биринен бир топ айрымаланат (1 таблица). *C. alatica* нын түрдүү формаларында түтүктөрдүн диаметринде (26-27мкм), кабыгынын калыңдыгында (3,4-3,7мкм) айырмачылык жок. Түтүктөрдүн 1 мм² аянттагы саны Алайдан алынган формасында эң көп (1201), Ош шаарынан алынган формасында өтө аз (673), Ноокаттан алынган формасында аралык абалда (905) кездешет. Түтүктөрдүн узундугу Ноокаттан алынган формасында (163мкм) болсо, Ош шаарынан алынган формасында түтүктөрдүн кыска (96мкм) экендигин белгилөөгө болот. Ош шаарындагы Сулайман Тоонун аска-таштуу жерлеринен алынган форманын боюунун өсүүсү өтө начар болгондуктан түтүктөрдүн айрым элементтеринин да кыска болушуна алып келген.

Өзөк нурларынын жалпы көрүнүшү көп жылдык сабактын тангенталдык кесилишинде бир топ өзгөчөлүктөрү бар экендигин көрүүгө болот (2, 4-сүрөт). Мисалы, *C. alatica* да алар анчалык чоң эмес көлөмдү ээлешип, айрым нурлардын катарлары жана катмарлары аз болсо, *C. mahaleb* де бир топ көлөмдүү, клеткалардын катары көп, бийик нурлуу экендиги байкалат. Өзөк нурлары гетерогендүү - нурлардын чекесиндеги клеткалар вертикалдык түрдөгү клеткалар болсо, ортосундагы клеткалар –кичине, жатып жайгашкан болушат. Түтүктөрдүн бири-бирине кошулуусу көбүнчө кыйгач жүрөт, перфорациялары жөнөкөй.

4-сүрөт. *C. alatica*. Көп жылдык сабактардын тангенталдык кесилиши:
a- Ош шаары; *б*- Алай; *в*- Ноокат

1-таблица. Түрлөрдүн ар түрдүү чөйрөдө кездешкен формаларынын сабактарынын анатомиялык көрсөткүчтөрү

<i>Cerasus</i> L. тукумунун түрлөрүнүн формалары	Түтүктөрдүн диаметри, мкм	Түтүктүн кабыгынын калыңдыгы, мкм	Түтүктөрдүн I мм тагы саны ²	Түтүктөрдүн узундугу, мкм	Булалардын диаметри, мкм	Булалардын узундугу, мкм	Өзөк нурлары			
							Катмары	Бийиктиги, мкм	Катары	Кеңдиги, мкм
<i>C. mahaleb</i> (Өзгөн району, Зындан жылгасы)	24	3,26	352	149	9-18	328	59	392	1-6	40
<i>C. mahaleb</i> (Кадамжай району, Үч-Коргон питомниги)	35	3	351	122	10	255	34	252	1-5	42
<i>C. alaiica</i> (Алай району, Сары-Ой участогу)	26	3,4	1201	122	8,7	225	23	256	1-2 (3)	31
<i>C. alaiica</i> (Ош шаары, Сулайман-Тоо)	26	3,7	673	96	8,1	215	39	327	1-3	25
<i>C. alaiica</i> (Ноокат району, тескей Кожеке айылы)	27	3,7	905	163	7,7	224	46	385	1-3	28

Жыйынтык:

Cerasus тукумунун *C. mahaleb* жана *C. alaiica* түрлөрүнүн ар түрдүү аймакта кездешкен формаларынын көп жылдык сабактарынын структурасын талдоодон алар бирдей эле элементтерден туруп, бирдей түзүлүшкө ээ экендиги байкалат. Бул өсүмдүктөрдүн көп жылдык сабактарынын түзүлүшү бул органдын салыштырмалуу консервативдүү болорун көрсөтүп, чөйрөнүн факторлорунан аз өзгөрөт деген ой-пикирди бекемдейт. Изилденген формалардын көп жылдык сабагынын түзүлүшүндөгү байкалган айырмачылык сандык гана мүнөздө экендиги белгиленди да алар климатка, экологиялык факторлорго (мисалы, күндүн нурунун интенсивдүүлүгү, температуранын өзгөрүшү, вегетация мезгили, күнгөй-тескей тарабы, жагымсыз жашоо жана башка) карай структуралары өзгөрөөрүн көрсөтөт. Көп жылдык сабактардын кээ бир көрсөткүчтөрү (түтүктөрдүн, либриформ булаларынын узундугу, өзөк нурларынын бийиктиги) изилденген формалардын бойлорунун бийиктигине көз каранды өзгөрөт: бийик формаларда аталган чоңдуктар көп болсо, кичине бойлуу формаларда аз мааниге ээ экендиги такталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Тахтаджян, А.Л.** Некоторые проблемы эволюционной морфологии покрытосеменных [Текст] / А.Л. Тахтаджян // Пробл. ботаники.-М.: Л., 1954. - Т.11. - С.785-778.
2. **Гаммерман, А.Ф.** Определитель древесин по микроскопическим признакам [Текст] / А.Ф.Гаммерман, А.А.Никитин, Т.А. Николаева -М.: Л.: АН СССР, 1946.-143с.
3. **Яценко-Хмелевский, А.А.** Основы и методы анатомического исследования [Текст] / А.А. Яценко-Хмелевский –Москва, Ленинград, 1954. -337с.
4. **Тажобаев, А.** Сравнительный анализ структуры многолетней древесины некоторых видов растений [Текст] / А.Тажобаев // Вестник.- Ош: ГУ, 2011.-111с.
5. **Бердибаева, Ж.Р.** Строение многолетних стеблей некоторых видов вишни [Текст] / Ж.Р.Бердибаева // Наука.Образование.Техника.-Ош:КУМУ, 2023.- №1.- С. 13-17.
6. **Миудинова, Э.А.** Выбор экологически безопасных и щадящих средств защиты плодовых садов [Текст] / [Э.А. Миудинова, Ж.Т. Самиева, Э.А.Момунова, Н.А. Салиева] // Наука.Образование.Техника.-Ош:КУМУ, 2023.- №1.- С. 35-40.
7. **Бердибаева, Ж.Р.** Влияние загрязнения атмосферы на человека [Текст] / Ж.Р.Бердибаева // Наука.Образование.Техника.-Ош:КУМУ, 2023.- №2.- С. 49-56.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_48

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 614.2+26.89

Жапаров К.А.

к.м.н., и.о. доцента Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Бугубаева М.М.

к.м.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Адылбекова А.А.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Абдирасулова Ж.А.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Таирова Ж.С.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

МЕДИЦИНАДАГЫ ХАРАССМЕНТ ПРОБЛЕМАСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп медициналык чөйрөдөгү куугунтуктоо маселелеринин кеңири көрүнүштөрү саналат. Изилдөөнүн максаты – саламаттык сактоо уюмдарына карата “харассмент” терминин заманбап түшүнүүгө болгон карама-каршы мамилелерди талдоо жана бул терс көрүнүштүн алдын алуу жана жоюу боюнча сунуштарды киргизүү. Изилдөөнүн негизги ыкмасы – жаралган көйгөйдү талдоо. Талдоонун негизинде алынган жыйынтыктар: саламаттык сактоо уюмдарында “харассментке” баарынан көп медициналык айымдар кабылышат. Кеңири мааниде медицина кызматкерлерин “куугунтукка” алып келүүчү негизги факторлор: социалдык статустун төмөндүгү, мамлекет тарабынан да, иш берүүчү тарабынан да социалдык камсыздоонун начардыгы. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу Кыргызстандын медициналык чөйрөсүндөгү “харассмент” көйгөйлөрү биринчи жолу изилденгендигинде. Натыйжалардын практикалык мааниси медициналык чөйрөдөгү “харассмент” феноменине баа берилип, ага каршы аракеттенүү жолдору сунушталганында. Бул көгөйдү ар кыл көз караштан, анын ичинде юридикалык жактан да изилдөө керек.

Негизги сөздөр: харассмент; медициналык айымдар; респонденттер; сурамжылоо; анкета; сексуалдык асылуу; аялдар кеңештери; иш берүүчү; куратор.

ПРОБЛЕМЫ ХАРАССМЕНТА В МЕДИЦИНЕ

В данной работе предметом исследования является проблемы домогательства в его широком проявлении в медицинской среде. Цель исследования - анализ сложившихся разрозненных подходов по современному пониманию термина «харассмент» применительно к организациям здравоохранения и выдвигание предложений по предотвращению и устранению данного негативного явления. Основной метод исследования – аналитический. На основе анализа получены результаты: к харассменту больше всех в организациях здравоохранения подвергаются медицинские сестры. Основными факторами к домогательству медицинским работникам в широком понимании этого слова являются: низкий социальный статус, плохая социальная защищенность как со стороны государства, так и со стороны работодателя. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что впервые изучены проблемы харассмента в медицинской среде Кыргызстана. Практическая значимость полученных результатов состоит в том, что дана оценка явлению харассмента в медицинской среде и предложены пути противодействия к нему. Данная проблема нуждается в изучении из разных точек зрения, в том числе с юридической.

Ключевые слова: харассмент; медицинские сестры; респонденты; опрос; анкета; сексуальное домогательство; женские советы; работодатель; куратор.

PROBLEMS OF HARASSMENT IN MEDICINE

In this paper, the subject of research is the problem of harassment in its wide manifestation in the medical environment. The purpose of the study is to analyze existing disparate approaches to the modern understanding of the term “harassment” in relation to healthcare organizations and put forward proposals for the prevention and elimination of this negative phenomenon. The main research method is analytical. Based

on the analysis, the following results were obtained: nurses are most exposed to harassment in healthcare organizations. The main factors leading to harassment of medical workers in the broadest sense of the word are: low social status, poor social security both on the part of the state and on the part of the employer. The scientific value of the results obtained lies in the fact that for the first time the problems of harassment in the medical environment of Kyrgyzstan were studied. The practical significance of the results obtained lies in the fact that an assessment of the phenomenon of harassment in the medical environment is given and ways of counteracting it are proposed. This problem needs to be studied from different points of view, including legal ones.

Key words: *harassment, nurses, respondents, survey, questionnaire, sexual harassment, women's councils, employer, curator.*

Актуальность. В последнее время в социальных сетях все чаще употребляется слово «харассмент» и скандалы связанные с ним. Для Кыргызстана термин относительно новый, но это не говорит, что харассмента нет в нашей стране.

С английского харассмент (harassment) переводится как домогательство. Однако на самом деле этот термин гораздо шире. Харассмент – это нарушение личных границ и субординации, приставания, унижение и нарушение неприкосновенности частной жизни. Он может проявляться как физически (нежелательные прикосновения, поцелуи, обнимания, щипки), так и вербально (пошлые или оскорбляющие комплименты, неоднозначные намеки на сексуальную связь и так далее). К харассменту также можно отнести и нежелательные звонки, пошлые жесты, оскорбления, принуждение к интимной близости, преследования, посвистывания и выкрикивания на улице.

К сожалению, термина «харассмент» нет в законодательстве Кыргызстана. Закон не регулирует такие нарушения и уголовной ответственности за домогательства нет. Чаще всего такие действия определяется как «мелкое хулиганство» и регулируются Административным кодексом. Наказание за это – штраф на 15 расчетных показателей (18 долларов США) с привлечением к общественным работам или арест на 5 суток. Сексуальные домогательства регулируются уже Уголовным кодексом – статья 163 УК КР «Понуждение к действиям сексуального характера». Наказание – лишение права занимать определенные должности либо заниматься определенной деятельностью от 4 до 5 лет или исправительными работами от 2,5 до 3 лет или штрафом от 2200 до 2600 расчетных показателей (от 2 709 до 3 202 долларов США), или лишением свободы до 2,5 лет.

Во всем мире в условиях трепетного отношения к вопросам охраны неприкосновенности личности наблюдается особая обеспокоенность проблемой сексуальных домогательств и тендерного насилия. В зарубежных литературах освещаются широкий круг проблем, связанных с сексуальными домогательствами и понуждением к действиям сексуального характера: сексуальное насилия в школах, университетах, на рабочих местах, среди различных корпоративных групп.

К большому сожалению, в нашей стране руководители организаций, правоведы этой проблеме почти не уделяют внимания. Акцент делается преимущественно на изучении «традиционных» сексуальных преступлений - изнасилований, насильственных действий сексуального характера.

Между тем к настоящему времени имеются немало проблем, связанных с нормативной регламентацией и дифференциацией ответственности за понуждение к харассменту и его уголовно-правовой оценкой, интерпретацией признаков состава преступления.

Указанные моменты формируют социальный спрос на проведение исследования, посвященного проблемам установления, дифференциации и реализации ответственности за понуждение к харассменту.

Материалы и методы: в целях получения объективной оценки нами было проведено исследование, основанное на анкетировании медицинских сестер из центров семейной медицины и стационаров г. Ош и Ошской области. Возраст респондентов колеблется от 18 до 45 лет, стаж работы в здравоохранении от 1 до 27 лет. Общее количество респондентов составило 127 человек.

Изучение данной проблемы охватывало очень широкий круг вопросов: от «обычных» проблем, возникающих в связи с приемом на работу и до даже криминальных.

Важно отметить, что с учетом нашего менталитета и особо личного характера изучаемой проблемы, в ходе проведения опроса у исследователей были определенные затруднения при получении информации у респондентов.

При подготовке к данному исследованию нами выяснено, что к харассменту в прямом смысле этого термина больше всех в организациях здравоохранения подвергаются медицинские сестры. Медицинские сестры являются наиболее многочисленной армией работников в системе. Одновременно они более уязвимы, менее социально защищены и часто контактируют с мужчинами-пациентами, чем врачи-женщины. И на основании вышеуказанных данных заранее можно предполагать, что основными факторами к домогательству медицинским работникам в широком понимании этого слова являются: низкий социальный статус, плохая социальная защищенность как со стороны государства, так и со стороны работодателя.

Отдельным моментом необходимо отметить, что основной контингент населения медицинскую помощь воспринимают как потребительскую услугу. Сей факт тоже создает определенные предпосылки для возникновения конфликтных ситуаций, необоснованных требований и оскорблений по отношению к медицинским работникам.

Среди опрошенных 37% считают свою профессию престижной на все года и на всю жизнь, 48% основной причиной выбора профессии считают желание оказать медицинскую помощь близким и родственникам. 10% респонденток хотели бы дальше продолжить учебу в высших медицинских учебных заведениях. 5% считают, что с дипломом медицинской сестры можно удачно выйти замуж и жена-медсестра удобный, и удачный выбор для многих мужчин, и даже для мужчин с высшим образованием. Как видно из мотивов, выбор большинства сотрудниц осознанный с долей прагматизма и с благородными, вполне домашними намерениями. Профессия достаточно мирная, не спровоцирующая к конфликтам, харассменту и его различным проявлениям.

По данным исследования 87% респонденток испытали на себе харассмент в различных его проявлениях хотя бы один раз. Это связано с их учебной или профессиональной деятельностью. Начиная с учебы в медицинском колледже, будущие медицинские сестры постоянно находятся под пристальным вниманием пациентов, старшекурсников, преподавателей и других особ противоположного пола. Именно в период студенчества большинство молодых девушек в белых, накрахмаленных халатах, впервые ощущали «вкус мужского взгляда». Далее в процессе трудовой деятельности 51% опрошенных регулярно подвергались психологическому прессингу как со стороны руководителей и врачей, так и со стороны пациентов. Такие внешние давления выражались в виде обоснованных и необоснованных замечаний, оскорблений, унижений и приставаний, в том числе сексуального характера. Таким образом, можно предполагать, что путь становления и трудовая деятельность медицинской сестры полон различными внешними барьерами и данную категорию медицинских работников можно отнести к группе с наиболее высоким риском к харассменту.

По данным исследования 43% медсестер оценили частоту возникновения различных вариантов домогательства несколько раз в год. 25% охарактеризовали частоту необоснованных обвинений, упреков и унижений несколько раз в месяц. 17%, ответили, что вынуждены принимать участие в конфликте с руководством, врачами и пациентами несколько раз в неделю. 13% ответили, что не сталкивались с любыми проявлениями харассмента в своей профессиональной деятельности.

При анализе анкетированных данных, полученных в результате данного опроса, связи между частотой возникновения харассмента без сексуального домогательства с возрастом, местом работы медицинских сестер, а также специализацией и стажем работы в здравоохранении не выявлено.

Харассмент с элементами сексуального домогательства с медицинскими сестрами наиболее часто происходит в рабочее время, во время воскресных, праздничных и ночных дежурств. Такие случаи больше регистрируются в отделениях хирургического профиля, где больше трудятся мужчины и куда больше обращаются более молодое поколение. В наших исследованиях в отделениях терапевтического профиля домогательства сексуального характера в рабочее время отмечены в единичных случаях.

По нашим данным харассменту в буквальном смысле подверглись 19% опрошенных. Эти действия выражались в виде прямых и косвенных намеков на сексуальную близость, нежелательных поцелуев, обнимания вплоть до насильственной интимной близости. В организациях здравоохранения медицинские сестры наиболее часто подвергаются к сексуальному домогательству со стороны коллег-мужчин (32%), пациентов (21%) и их родственников (19%), руководителей (9%), а также со стороны знакомых и малознакомых мужчин (19%), на рисунке 1.

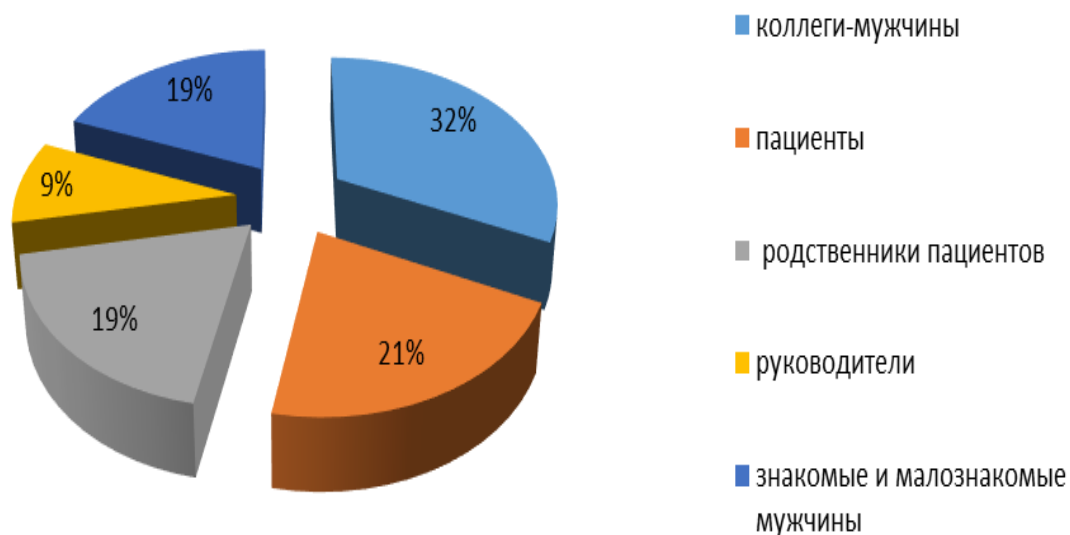

Рисунок 1 - Харассмент на медицинских сестер (домогательство)

Сексуальным домогательствам больше подвергаются молодые, неопытные и незамужние медицинские сестры. Чем старше возраст и выше статус сотрудницы, тем реже регистрируются такие случаи. Определенная часть респонденток такие действия со стороны мужчин расценивали как флирт, неординарное выражение симпатий, эмоциональный порыв и минутная слабость с их стороны. Другая часть затруднялась в понимании истинных намерений домогателей. Однозначно все опрошенные категорически против в допустимости таких поступков на рабочем месте, независимо от мотивов.

Из числа лиц, подвергшихся к насильственным действиям 58% в первую очередь испытывали страх за себя и за свое будущее, 25% ощущали свою беспомощность, 10% - отвращение к людям, к себе и работе, 7% - различные комплексы неполноценности.

Рисунок 2 - Последствия после харассмента

Абсолютное большинство медицинских сестер, испытавшие на себе разные варианты сексуального домогательства никуда не обращались за помощью и советами. Более того они боялись рассказать об этом кому-нибудь из-за отсутствия доверия и понимания с их стороны. Только 7% опрошенных поделились со своими «скелетами в шкафу» близкими подружками, коллегами, парнями. Хотя от них тоже не были получены дельные советы или рекомендации по противодействию к этим негативным явлениям.

К большому сожалению ни в одной организации здравоохранения города Ош и Ошской области не зарегистрированы случаи харассмента в отношении медицинских сестер. Нет письменных обращений, протоколов разборов в профсоюзном или коллективном собраниях. Если даже были, устные жалобы или обращения, в конечном итоге сотрудницы оставались со своими проблемами одни.

Аналитический подход изучения этой проблемы дал возможность делать определенные выводы и предложить некоторые механизмы для борьбы с харассментом в организациях здравоохранения.

Выводы:

1. В законодательстве Кыргызской Республики термин “харассмент” отсутствует, поэтому не регулируется такого рода нарушения и уголовная ответственность за домогательства не предусмотрены. В организациях здравоохранения наиболее часто к харассменту подвергаются медицинские сестры. Различные проявления харассмента по отношению медицинских сестер совершаются в рабочие будни, только лишь 7% из всех опрошенных поделились со своими близкими. Ни в одной организации здравоохранения города Ош и Ошской области официально не зарегистрированы случаи харассмента в отношении медицинских сестер;

2. Правоведам необходимо дифференцировать различные проявления харассмента с юридической точки зрения и определить конкретные меры наказания. В медицинских колледжах со старшекурсницами на кураторских часах провести беседы по понятию

«харассмент» и со дня трудоустройства провести разъяснительные работы с медицинскими сестрами на уровне заместителей директора по сестринскому делу или главных и старших медсестер. На общественных началах создать женские советы из числа опытных сотрудниц, усиление и укрепление гендерной политики в организациях здравоохранения. Тесное сотрудничество в борьбе с харассментом между работодателями, профсоюзными и неправительственными организациями.

Список литературы:

1. **Векленко, С.В.** Необходимо ли уголовное наказание за сексуальные домогательства? [Текст] / С.В. Векленко, А.В. Стулов // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского универ. МВД России.- С.-П.: КФС-ПУ, 2019.-№ 1.
2. **Дядькин, О.Н.** Вопросы квалификации понуждения к действиям сексуального характера [Текст] / О.Н. Дядькин, М.Н.Ахмедов // Вестник Владимирского юрид. инст.-ВЮИ, 2018.- № 3.
3. **Малеина, М.Н.** Аморальный проступок преподавателя: правовая оценка понятия и последствий в сфере трудового и гражданского права [Текст] / М.Н. Малеина // Журнал рос. права. 2018.- №10.
4. **Агазаде, Н.** Психологическое притеснение (харассмент) на рабочем месте и проблемы психического здоровья, сопровождающиеся суицидальными тенденциями [Текст] / Н.Агазаде // Медицинская психология в России.- 2013. - № 3(20).
5. **Еремеев, С.Г.** Психология права [Текст] : учеб. пособ. / С.Г. Еремеев. - Омск: ОМА МВД, 2014.
6. **Люсенко, Н.Е.** Индивидуально-типологические механизмы агрессивного поведения в норме и при психической патологии [Текст] / Н.Е. Люсенко // Прикладная юридическая психология.- 2018.- № 3(44).
7. **Сочивко, Д.В.** Гендерные типы индивидуального правосознания в структуре «Я» [Текст] / Д.В.Сочивко, Т.А. Симакова // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России.- С.-П.: С-ПУ, 2019. - № 4(84).
8. **Жапаров, К.А.** Анализ конфликтной ситуации во взаимоотношениях врача и пациента и их разрешение [Текст] / [К.А.Жапаров, А.М.Маматов, Ж.А.Абдирасулова и др.] // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2023.-№2.- С. 68-72.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_55

Поступила в редакцию: 12.10.2023 г.

УДК 614.2+26.89

Жапаров К.А.

к.м.н., и.о. доцента Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Маматов Р.Р.

д.м.н., профессор Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Жээнбекова Г.Б.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Абдирасулова Ж.А.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Таирова Ж.С.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

БАШТАПКЫ ДЕҢГЭЭЛДИН АМБУЛАТОРИЯЛЫК ХИРУРГИЯСЫНДАГЫ КАЙДЗЕН

Аткарылган иште изилдөөнүн предмети болуп баштапкы деңгээлде калкка амбулаториялык хирургиялык жардам көрсөтүү эсептелет. Изилдөөнүн максаты: Кайдзен (үнөмдүү өндүрүш) колдонуу негизинде кошумча баалуулуктарды жаратпаган чыгымдарды, кошумча жумуштарды жараткан функциялар менен процедураларды жоюу үчүн баштапкы деңгээлде көрсөтүлүүчү амбулаториялык хирургиялык жардамды оптималдаштыруу жолдорун изилдөө. Анализ жана

эксперттик баалоо изилдөөнүн негизги ыкмалары болуп кызмат кылды. Изилдөөнүн негизинде алынган маалыматтар: баштапкы деңгээлдеги хирургдун жумушун туура эмес уюштуруунун жыйынтыгында бейтапты дарылоодогу көзөмөл жоголот жана медициналык жардам көрсөтүүнүн сапаты төмөндөйт. Ошондой эле ашыкча процедуралар менен чыгымдарды жоюу үчүн аталган жардамды оптималдаштыруу жолдору сунушталган. Алынган жыйынтыктардын баалуулугу болуп биринчи жолу амбулаториялык хирургиялык жардамды уюштурууну оптималдаштыруу үчүн Кайдзен (үнөмдүү өндүрүш) элементтеринин колдонулушу эсептелет. Алынган маалыматтардын практикалык мааниси – кошумча жумуш жаратып, бирок кошумча баалуулук жаратпаган чыгымдарды аныктоодо. Кайдзен элементтерин амбулаториялык хирургиялык жардам көрсөтүүнүн ар кайсы этаптарында колдонсо болот: дарт аныктоодо, дарылоодо, калыбына келтирүүдө. Ошондуктан изилдөөлөр тынымсыз жүргүзүлүшү керек жана жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: кайдзен; амбулаториялык хирургия; үй-бүлөлүк медицина борбору; алдын ала кароо; күндүзгү стационар; чыгымдар; баштапкы деңгээл.

КАЙДЗЕН В АМБУЛАТОРНОЙ ХИРУРГИИ ПЕРВИЧНОГО ЗВЕНА

В проделанной работе предметом исследования является оказание амбулаторной хирургической помощи населению на первичном уровне. Цель исследования - на основании применения Кайдзен (бережливое производство) изучить пути оптимизации оказания амбулаторной хирургической помощи на первичном звене для исключения лишних функций и процедур, создающих дополнительную работу, издержек, не создающих дополнительных ценностей. Основными методами исследования служили анализ и экспертная оценка. На основе исследования получены данные: в результате неправильной организации работы хирурга первичного звена теряется контроль над лечением больного и снижается качество оказания медицинской помощи. А также рекомендованы пути оптимизации данной помощи по исключению лишних процедур и издержек. Ценность полученных результатов заключается в том, что впервые для оптимизации организации амбулаторной хирургической помощи применены элементы Кайдзен (бережливое производство). Практическая значимость полученных данных заключается в выявлении издержек, которые создают дополнительную работу, но не создают дополнительную ценность. Элементы Кайдзен можно применить на любом этапе оказания амбулаторной хирургической помощи: диагностика, лечение, реабилитация. Поэтому исследования должны и будут проводится непрерывно.

Ключевые слова: кайдзен; амбулаторная хирургия; центр семейной медицины; профилактический осмотр; дневной стационар; издержки; первичное звено.

KAIZEN IN OUTPATIENT PRIMARY CARE SURGERY

In the work done, the subject of the study is the provision of outpatient surgical care to the population at the primary level. The purpose of the study is to study, based on the application of Kaizen (lean manufacturing), ways to optimize the provision of outpatient surgical care at the primary level to eliminate unnecessary functions and procedures that create additional work, costs that do not create additional values. The main research methods were analysis and peer review. On the basis of the study, data were obtained: as a result of incorrect organization of the work of a primary care surgeon, control over the treatment of the patient is lost and the quality of medical care is reduced. And also recommended ways to optimize this assistance to eliminate unnecessary procedures and costs. The value of the obtained results lies in the fact that for the first time the elements of Kaizen (lean manufacturing) were applied to optimize the organization of outpatient surgical care. The practical significance of the obtained data lies in the identification of costs that create additional work, but do not create additional value. Kaizen elements can be applied at any stage of outpatient surgical care: diagnosis, treatment, rehabilitation. Therefore research should and will be ongoing.

Key words: kaizen, outpatient surgery, family medicine center, preventive examination, day hospital, costs, primary.

Использование элементов кайдзен в организации деятельности специалистов первичного звена имеет важное значение. Поэтому система здравоохранения постоянно испытывает значительные материальные и финансовые затруднения, таблице 1.

Таблица 1- Оптимизация деятельности хирургических кабинетов ЦСМ.

Предварительная работа	
Вопросы	Ответы
1	<p>Какую проблему вам нужно решить?</p> <p>Оптимизация деятельности хирургических кабинетов ЦСМ.</p> <p>Чего вы пытаетесь добиться?</p> <p>Улучшение качества оказания амбулаторной хирургической помощи приписанному населению ЦСМ.</p> <p>Как вы это сделаете?</p> <ul style="list-style-type: none"> -Рациональное использование рабочего времени хирургов первичного звена. -Организация еженедельных профилактических осмотров сотрудников организаций и учеников учебных заведений в стенах ОЗ, не отрывая хирургов от лечебного процесса. - Плановое и поэтапное обеспечение хирургических кабинетов современными оборудованиями и инструментами путем эффективного проведения тендеров для расширения объема и спектра оказания населению амбулаторной хирургической помощи. -Восстановление дневных стационаров в ЦСМ для оказания амбулаторной хирургической помощи пациентам, которые нуждаются в дневном или однодневном пребывании в стационар. -Обеспечение пациентоориентированности амбулаторной хирургической помощи и достижение удовлетворенности населения. <p>Чья помощь, поддержка, материалы, средства вам необходимы?</p> <ul style="list-style-type: none"> -Со стороны руководства: правильное составление графика работы хирургов (включая других узких специалистов ЦСМ). А также восстановление, доработка и утверждение оказания медицинской помощи населению в условиях дневных стационаров ЦСМ. -Со стороны отдела закупок и финансово-экономического отдела: плановая и поэтапная закупка современных оборудования, инструментов для расширения объема хирургических кабинетов, и спектра оказания амбулаторной хирургической помощи населению.
Документирование реальности	
Вопросы	Ответы
2	<p>В чем заключается существующий процесс в действительности?</p> <p>Существующий процесс:</p> <ul style="list-style-type: none"> -еженедельно хирург ЦСМ совместно с другими узкими специалистами круглый год 2 раза в неделю ходят на профилактические осмотры в организации и учебные заведения. В это время его больные вынуждены получать медицинскую помощь в других лечебных учреждениях, в том числе в частных клиниках и стационарах. При этом пациент теряет много времени, дополнительные материальные и финансовые расходы не говоря

	<p>еще о неудобствах и психологическом дискомфорте. Регулярно происходит срыв лечебного процесса;</p> <ul style="list-style-type: none"> -в настоящее время большинство хирургических кабинетов обеспечены элементарным хирургическим набором, с помощью которых можно провести только перевязки и вскрытие фурункулов. Отсутствие необходимых оборудований и инструментов не дает возможности для оказания более широкого спектра амбулаторной хирургической помощи населению; -отсутствие дневных стационаров не позволяет расширить объем и спектр оказания хирургической помощи в амбулаторных условиях.
<p>Создайте карту потока ценности желаемую (без потерь)</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Желаемый процесс: по первому варианту профилактические осмотры в организациях, учебных заведениях должны проводиться прикрепленными штатными врачами (обычно терапевты, педиатры и семейные врачи). В случае выявления ими больных и некомпетентности в ведении таких больных, они должны направляться на консультацию к узким специалистам в ЦСМ. По второму варианту процесс профилактического осмотра должны организовываться в стенах ЦСМ в определенные дни и часы при возможности через отдельные входы и выходы, чтобы избежать ненужного контакта с больными. Данные положения расписаны в приказе Министерства здравоохранения КР №225 от 16 мая 2011 года. За нами просто рациональное составление графика работы узких специалистов, в том числе хирурга, не отрывая их от лечебного процесса 2 раза в неделю. - Наличие современных оборудований и инструментов позволит хирургам в ЦСМ расширить объем оказываемой хирургической помощи населению. Иссечение и удаление грыж, доброкачественных опухолей малых и средних размеров, наложение и снятие гипсовых повязок на верхние и нижние конечности, и многие другие операции вплоть до малоинвазивных можно проводить в условиях хирургических кабинетов ЦСМ. Тем самым обеспечивается доступность высококвалифицированной специализированной медицинской помощи населению в амбулаторных условиях. Происходит значительная экономия финансовых и материальных ресурсов государственного бюджета и бюджета самого больного, не говоря об неудобствах и психологического дискомфорта получения стационарного лечения. - Наличие дневных стационаров в ЦСМ первую очередь удобно для пациентов, которые нуждаются в дневном или однодневном пребывании в стационарах. Для организации дневных стационаров в ЦСМ дополнительных расходов из государственного бюджета не требуется. Это обычно одна или две

	палаты, от 5 до 10 коек в отдельном крыле здания ЦСМ. Пациенты обслуживаются врачами и медсестрами ЦСМ по программе государственных гарантий. Медикаменты и изделия медицинского назначения приобретаются из дополнительного пакета или самими пациентами.
<p>Когда и где происходит сбой в процессе ?</p>	<p>При существующем процессе сбой происходит:</p> <ul style="list-style-type: none"> - отрыв от лечебного процесса врача-хирурга в дни проведения профилактических осмотров в организациях и учебных заведениях; - в эти дни больные вынуждены обращаться в другие лечебные учреждения к другим врачам, тратя много времени, дополнительные финансовые и материальные расходы, испытывая неудобства и психологический дискомфорт. <p>Периодически происходит срыв лечебного процесса.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Из-за отсутствия современных оборудований и инструментов в хирургических кабинетах, отсутствия дневных стационаров в ЦСМ вынуждает многих больных обращаться в стационар и частные клиники по поводу элементарных болезней и жалоб. При этом пациенты тратят уйму времени и финансы испытывая различные неудобства и стрессы.
Определить потери	
Вопросы	Ответы
<p>3</p> <p>Укажите любой(ые) из восьми видов потерь.</p>	<p>1. Излишнее перемещение:</p> <ul style="list-style-type: none"> - врач вынужден ходить по организациям и учебным заведениям для проведения профилактических осмотров, отрываясь от лечебного процесса. Хотя, данное мероприятие можно и нужно проводить в стенах ЦСМ определенные дни и часы, не отрывая хирурга от лечебной работы; - больной вынужден перемещаться для поиска другого лечебного учреждения и другого врача для получения хирургической помощи. <p>2. Ожидание:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пациент вынужден тратить время для получения необходимой хирургической помощи. <p>3. Дефекты:</p> <ul style="list-style-type: none"> - потеря врачом контроля лечебного процесса. - лишние расходы пациента в других лечебных учреждениях и у другого врача; - увеличение объема и спектра хирургической помощи на амбулаторном уровне, наличие дневных стационаров в ЦСМ привело бы к значительной экономии государственного бюджета и бюджета самого больного. <p>4. Нереализованный творческий потенциал сотрудников:</p> <ul style="list-style-type: none"> - создание хороших условий для лечебного процесса, отказ от неэффективных методов профилактических осмотров

		организованной части населения, рациональное распределение рабочего времени поспособствует к реализации творческого потенциала врача-хирурга.
	Есть ли проблема, которая возникает чаще других?	-Частые отрывы от лечебного процесса. Лечебной работе необходимо уделить больше времени, а на профилактические мероприятия значительно меньше. Больше нужно проводить метафилактические работы.
Выбор идеи для улучшения		
4	Вопросы	Ответы
	Определите идеи улучшений во время мозгового штурма.	<ul style="list-style-type: none"> - Организация еженедельных профилактических осмотров сотрудников организаций и учеников учебных заведениях в стенах ОЗ, не отрывая хирургов от лечебного процесса. - Плановое и поэтапное обеспечение хирургических кабинетов современными оборудованиями и инструментами путем эффективного проведения тендеров для расширения объема и спектра оказания населению амбулаторной хирургической помощи. - Восстановление дневных стационаров в ЦСМ для оказания амбулаторной хирургической помощи пациентам, которые нуждаются в дневном или однодневном пребывании в стационарах.
Проверка реальности		
5	Вопросы	Ответы
	Являются ли эти идеи реалистичными?	- Реалистичны.
	Приведут ли эти идеи к достижению ваших целей?	- Приведут.
	Откуда вы это знаете? Существует ли у вас система измерений?	В отдельные этапы реформы системы здравоохранения вышеуказанные модели и методы организации деятельности хирургов ЦСМ работали. Хирурги больше занимались лечебно-консультативной работой. Профилактические осмотры в школах проводились школьными врачами, сотрудники организаций проходили в стенах ЦСМ определенные дни и часы, не отрывая узких специалистов от лечебно-диагностического процесса. Функционировали и дневные стационары. Система измерений - % удовлетворенности пациентов, который тогда составил 89,2%, а сейчас составляет 60% среди пациентов, посещающих хирургические кабинеты. Количество проведенных малых операций и перевязок тоже снижается в результате отрыва хирурга от лечебного процесса.
Пробовали ли вы оценить достаточное	Нами изучены достаточное количество зарубежной и отечественной литературы по оптимизации оказания	

количество идей или торопились с процессом, пытаюсь найти наиболее очевидные решения?	амбулаторной хирургической помощи. Несмотря на существование института семейной медицины амбулаторная хирургия должна развиваться.
Реализация идей	
Вопросы	Ответы
Как вы будете внедрять изменения? <i>Каков ваш план внедрений?</i>	Поэтапно, согласно проводимым реформам здравоохранения, приказу главного врача, по мере подготовки сотрудников к новым изменениям режима и методов работы.
6 Сообщили ли вы об изменениях всем сторонам?	Сообщения делаются регулярно на коллективных собраниях, врачебных конференциях, хирургических обществах.
Как вы будете отслеживать процесс изменений?	Анализ % удовлетворенности пациентов, основных качественных показателей деятельности хирургических кабинетов ЦСМ.

Бережливое использование рабочей времени хирурга, повышая эффективность оказания амбулаторной хирургической помощи населению. На рисунке 1,2.

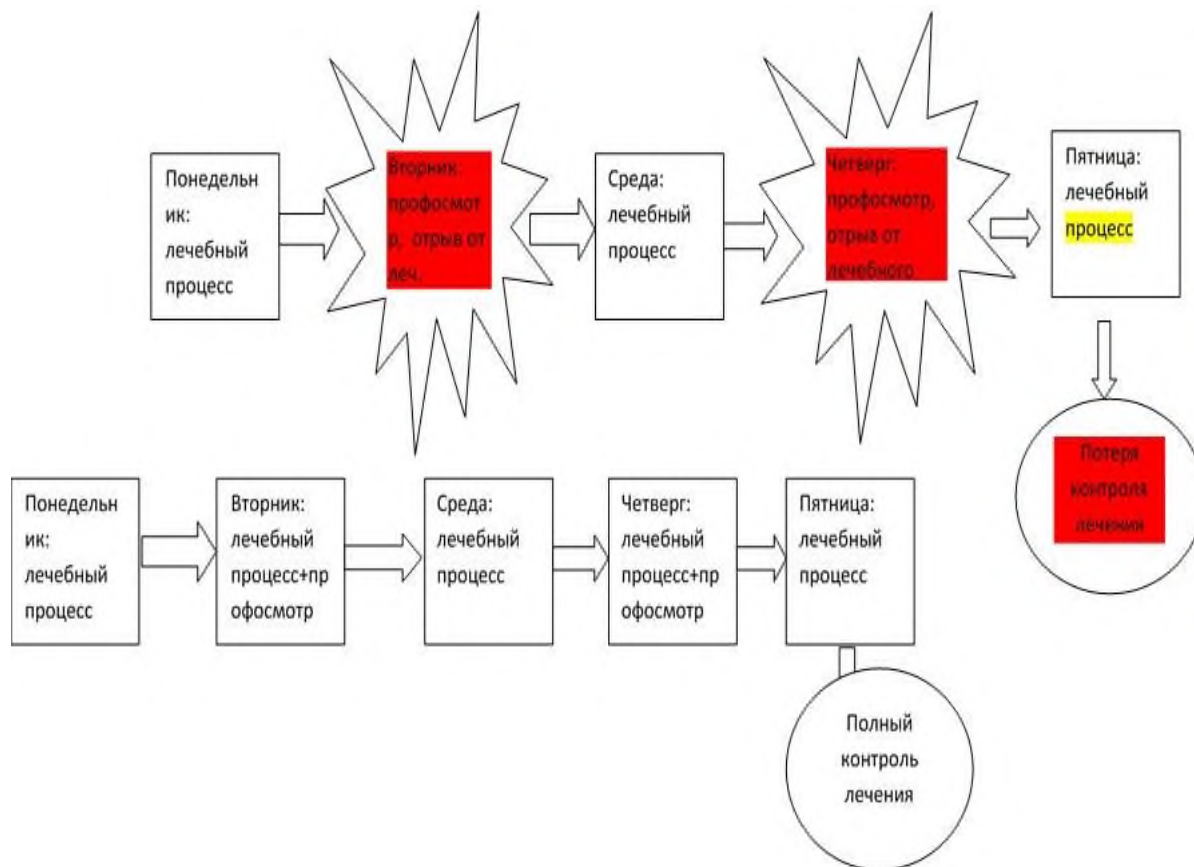

Рисунок 1- Кайдзен в работе хирурга

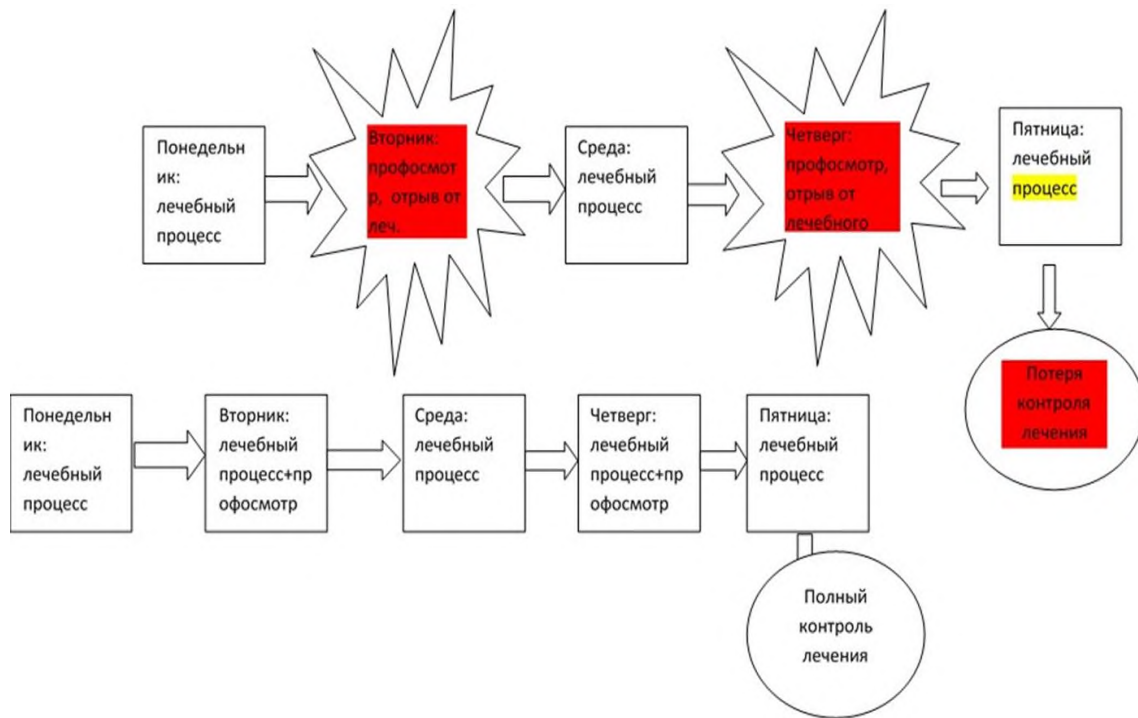

Рисунок 2- Кайдзен при лечении больного

Кайдзен помог значительной экономией времени и финансовых ресурсов у больных, при получении лечебного процесса.

Выводы:

1. При существующем процессе еженедельно хирург ЦСМ совместно с другими узкими специалистами, круглый год 2 раза в неделю, ходят на профилактические осмотры в организации и учебные заведения. В это время его больные вынуждены получать медицинскую помощь в других лечебных учреждениях, в том числе в частных клиниках и стационарах. При этом пациент теряет много времени, дополнительные, материальные и финансовые расходы, не говоря еще о неудобствах и психологическом дискомфорте. Регулярно происходит срыв лечебного процесса;

2. Профилактические осмотры в организациях, учебных заведениях должны проводиться прикрепленными штатными врачами: терапевты, педиатры и семейные врачи. В случае выявления ими больных и некомпетентности введении таких больных, они должны направляться на консультацию к узким специалистам в ЦСМ;

3. Выявленные дефекты организации работы амбулаторного хирурга: потеря врачом контроля лечебного процесса и лишние расходы пациента в других лечебных учреждениях, и у другого врача.

Список литературы:

1. **Вадан, О.** Кайдзен. Системные принципы [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://bizentropy.biz/articles/79-kajdzen-sistemnye-principy.html>.
2. Высшая школа бизнеса МГУ имени М. В. Ломоносова [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.mgubs.ru/?id=810&news>.
3. **Гончарова, I. I.** Застосування принципів філософії кайдзен у діяльності підприємств сфери послуг // Маркетинг: теорія і практика. -Луганськ, 2008. - № 14.
4. **Масааки, И.** Кайдзен: Ключ к успеху яп. компаний / [Пер. с англ. И. Гутман; Науч. ред. Ю. Адлер]. - 2-е изд. - М.: Альпина бизнес букс: Приоритет, 2006. - 271 с.

5. **Масааки, И.** Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества [Текст] / И. Масааки / пер. с англ. Д. Савченко; ред. П. Суворова, С. Тур-ко]. - М.: Приоритет, 2006. - 346 с.
6. Кайдзен (kaizen) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://formatta.ru/pages/id/326>.
7. **Марков, В.** Кайдзен - долгосрочная стратегия японского менеджмента [Текст] / В.Марков, П.Рабунец [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.leaninfo.ru/2010/06/11/kaizen-dolgosrochnaya-strategiya-yaponskogo-menedzhmenta/>.
8. **Жапаров, К.А.** Анализ конфликтной ситуации во взаимоотношениях врача и пациента и их разрешение [Текст] / [К.А.Жапаров, А.М.Маматов, Ж.А.Абдирасулова и др.] // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2023.-№2.- С. 68-72.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_60

Поступила в редакцию: 12.10.2023 г.

УДК - 616.718.4-001.5-089.227.84

Джумабеков С.А.*д.м.н., акад. НАН КР и РАН, зав. каф. КГМА им. И.К. Ахунбаева, Кыргызская Республика***Кармышбеков М.А.***научный сотрудник КГМА им. И.К. Ахунбаева, Кыргызская Республика***Шаршенов К.Т.***ассистент каф. КГМА им. И.К. Ахунбаева, Кыргызская Республика***Дюшеналиев Б.Б.***к.м.н., доцент КРСУ им. Б.Н. Ельцина, Кыргызская Республика*

САН СӨӨКТҮН ПРОКСИМАЛДЫК БӨЛҮГҮНҮН ПЕРИПРОТЕЗДИК СЫНЫКТАРЫ. ОСТЕОСИНТЕЗ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫН САЛЫШТЫРУУ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бул эмгектин изилдөө предмети болуп сан сөөгүнүн перипротездик сыныктарын хирургиялык дарылоодо остеосинтездин ыкмалары жана натыйжалары саналат. Изилдөөнүн максаты остеосинтездин ыкмаларын жана хирургиялык дарылоонун натыйжаларын салыштыруу болгон. Изилдөөдө клиникалык жана аспаптык методдор колдонулган. Жогорудагы остеосинтез ыкмаларынын схемалык көрүнүшү берилген. Атайын сөөк пластина бурамалар вертикалдан 5° дан 15° га чейин «жакындашууга» мүмкүндүк берет, бул аларга эндопротездин бутчасын айланып өтүп, кортикал аркылуу же цемент мантиясынан бикортикалык түрдө өтүүгө мүмкүндүк берет. Стандарттуу сөөк пластиналарын жана атайын сөөк пластинасын колдонуу менен оорулуларды хирургиялык дарылоонун натыйжалары талданды. Натыйжалардын салыштырма сыпаттамасы жүргүзүлдү. Алынган натыйжалардын илимий мааниси, фрагменттерди бекитүү методдорун мындан ары өркүндөтүүгө негиз боло алат. Алынган натыйжанын практикалык мааниси, эрте реабилитациялоо жана пациенттин эмгекке жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирүү болуп саналат. Ишти республиканын аймактарындагы практикалык дарыгерлерге сунуштоого болот.

Негизги сөздөр: перипротездик сынык; сөөк пластинасы; эндопротездин бутчасы; сан сөөк; проксималдык бөлүк; карматкыч; имплант; остеосинтез; Ванкувердик классификация; натыйжа.

ПЕРИПРОТЕЗНЫЕ ПЕРЕЛОМЫ ПРОКСИМАЛЬНОГО ОТДЕЛА БЕДРЕННОЙ КОСТИ. СПОСОБЫ ОСТЕОСИНТЕЗА И РЕЗУЛЬТАТЫ: СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Предметом исследования в данной работе являются методы и результаты остеосинтеза при хирургическом лечении перипротезных переломов проксимального отдела бедренной кости. Цель исследования — сравнить методы остеосинтеза и результатов хирургического лечения. В исследовании использованы клинические и инструментальные методы. Дано схематическое изображение выше указанных способов остеосинтеза. Специальная наклонная пластина дает возможность «схождению» винтов от 5° до 15° от вертикали, что позволит обойти ножку

эндопротеза, и пройти сквозь кортикальную стенку или бикортикально через цементную мантию. Проведен анализ результатов хирургического лечения пациентов с применениями стандартных накостных пластин и специальной накостной пластины. Сделаны сравнительные описания результатов. Научная ценность полученных результатов может служить базой для дальнейшего совершенствования способов фиксации отломков. Практическая значимость полученного результата - ранняя реабилитация конечности и восстановление трудоспособности больного. Работа может быть рекомендована практикующим врачам регионов республики.

Ключевые слова: перипротезный перелом; накостная пластина; ножка эндопротеза; бедренная кость; проксимальный отдел; фиксатор; имплант; остеосинтез; Ванкуверская классификация; результат.

PERIPROSTHETIC FRACTURES OF THE PROXIMAL FEMORAL BONE. OSTEOSYNTHESIS METHODS AND RESULTS: COMPARATIVE CHARACTERISTICS

The subject of research in this work is the methods and results of osteosynthesis in the surgical treatment of periprosthetic fractures of the proximal femur. The purpose of research is to compare osteosynthesis methods and the results of surgical treatment. The research used clinical and instrumental methods. A schematic representation of the aforementioned methods of osteosynthesis is provided. A special bone plate allows the screws to "converge" from 5° to 15° from the vertical, which will allow them to bypass the endoprosthesis leg and pass through the cortical wall or bicortically through the cement mantle. The results of surgical treatment of patients using standard bone plates and a special bone plate have been analyzed. A comparative description of the results is made. The scientific value of the results obtained lies in the fact that it can serve as a basis for further improvement of methods for fixing fragments. The practical significance of the obtained result is early rehabilitation of the limb and restoration of the patient's ability to work. The work can be recommended to medical practitioners in the regions of the republic.

Key words: periprosthetic fracture; bone plate; endoprosthesis stem; femoral bone; proximal; fixator; implant; osteosynthesis; Vancouver classification; result.

Актуальность. Перипротезные переломы вокруг ножки бедренной кости после эндопротезирования тазобедренного сустава, представляют собой серьезную и растущую техническую проблему для хирургов-ортопедов. Частота таких переломов продолжает расти по мере увеличения числа пациентов и продолжительности жизни, подвергающихся первичной и ревизионной эндопротезирования тазобедренного сустава [1,6]. Так переломы во время операции при первичном эндопротезировании, по данным различных авторов составляет: для бесцементных ножек 3–5,4 % и 1,2 % для цементных, а при повторных достигает до 18–30 % [2, 3]. В послеоперационном периоде составляет 1–6 % случаев [4, 5]. Риск к перипротезному перелому в 4,7 раза выше, у пациентов старше 70 лет [4]. М.В. Белов и соавторы (2006) отметили, что перипротезные переломы по литературным данным колеблются в диапазоне от 1% до 46% [7]. И.Ф. Ахтямов (2010) описывает, что на 497 случаев первичного эндопротезирования тазобедренного сустава приходилась 19 или 3,8% перипротезных переломов бедра. Из них интраоперационные переломы составили 15 (3%), а послеоперационные - 4 (0,8%) [8].

Эти переломы исторически лечились с использованием простого алгоритма, основанного на Ванкуверской классификации. Переломы вокруг хорошо фиксированной ножки лечат остеосинтезом, тогда как переломы с расшатыванием ножки бедренной кости требуют ревизионного эндопротезирования, а переломы с плохим костным материалом также необходимо дополнить костным трансплантатом [9,10]. В попытке преодолеть эти трудности хирурги использовали различные конструкции, в том числе кабели, проволоки, бандажи, зажимы, фиксирующие и нефиксирующиеся пластины, а также стойки аллотрансплантата.

Цель. Сравнить результаты и методов оперативного лечения больных с перипротезными переломами проксимального отдела бедренной кости.

Материалы и методы. В апреле месяца 2022 года мы получили патент № 334 на полезную модель от Кыргызпатент. Фиксатор выполненный под пластины с отверстиями под винты, содержащий метаэпифизарную и диафизарную часть, которая учитывает анатомическую особенность бедренной кости, что фиксирующий узел анатомически предизогнут по форме проксимального отдела бедренной кости. В проксимальной части пластины имеются отверстия, параллельно расположенные в два ряда со сходящимися каналами перпендикулярно к оси конечности и с возможностью «схождения» винтов от 5° до 15° от вертикали, что позволит обойти ножку эндопротеза, и пройти сквозь кортикальную стенку или бикортикально через цементную мантию как указана на схематичном изображении (рисунке 1). На рисунках 2 и 3 фото пластины.

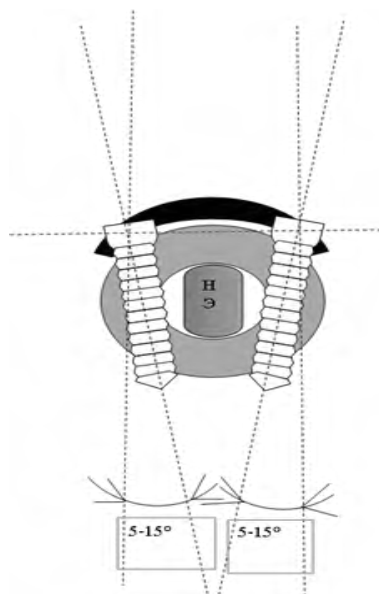

Рисунок 1- Вид сверху поперечный срез (схема)

Рисунок 2 - Вид сзади

Рисунок 3 - Вид спереди

Материалы и клинические наблюдения накоплены, обработаны с 2018 года по настоящее время в отделениях травматологии и ортопедии БНИЦТиО ныне КБ СМП. За это время мы имеем опыт 62 больных с применением различных методов оперативного лечения по данной патологии. У 19 больных, из-за нестабильности ножки протеза и плохого качества

костной ткани, произведена замена ножки эндопротеза на длинную, которые не вошли в группу наших наблюдений, так как у них не было дополнительной фиксации накостной пластины. 17 больным которые вошли в основную группу произведен остеосинтез специальным фиксатором. Остальным, 26 пациентам у которых имеется более хорошее качество костной ткани и стабильная ножка протеза, фиксировано стандартной накостной пластиной, мы ввели в контрольную группу. Возраст больных колебался от 25 до 81 года. Средний возраст больных составил $50,5 \pm 10,8$ лет. Из числа наблюдаемых нами 43 больных: мужчины 25 (58,1%), а женщины 18 (41,8%).

В нашей работе использована Ванкуверская классификация, разработанная в 1995 году, канадскими учеными С.Р. Duncan, В.А. Masr [11].

В группу наблюдения вошли пациенты с перипротезными переломами типа В1, В2, и С, локализацией перелома непосредственно под ножкой эндопротеза. А переломы находящиеся дистальнее от ножки протеза лечатся стандартными пластинами.

Распределение больных по типу:

- В1 - 7 пациентам, В2 – 6 пациентам и С – 4 пациентам, выполнялся остеосинтез специальным фиксатором.

- В1 – 10 пациентам, В2 – 8 пациентам и С – 8 пациентам, выполнялся остеосинтез стандартными накостными пластинами.

- Тип перелома С - всем 26ти пациентам проведена операция с заменой стандартной ножкой на длинные, фирмы Stryker и Aesculap.

Таблица 1- Распределение больных по Ванкуверской классификации

Группа	Типы перелома							
	В1		В2		В3		С	
	абс.ч	%	абс.ч	%	абс.ч	%	абс.ч	%
Основная	7	11,4	6	9,8	-		4	6,5
Контрольная	10	16,2	8	13,0	-		8	13,0
Замена ножки на длинную	-		-		19	30,1	-	

Результаты и обсуждения. С предложенным методом остеосинтеза в лечении перипротезного перелома проксимального отдела бедренной кости мы постарались дать сравнительную оценку результатов 43 больным которые были разделены на основную и контрольную группу. В основной группе, хороший результат получили 14 (82,3%) больных, при этом удовлетворительный 3 (17,7%). А результаты полученные в контрольной группе: хорошие - 16 (61,5%) больных, 7 (38,5%) удовлетворительные и 3 (11,5%) больных с различными осложнениями от общего числа (n 26).

Таблица 2 - Результаты остеосинтеза в промежутке 6 месяцев

Группа		Результаты лечения						
		Хороший		Удовлетворительный		Неудовлетворительный		
		абс.ч	%	абс.ч	%	абс.ч	%	
1	Основная	7	14	82,3%	3	17,7%	-	
2	Контрольная	26	16	61,5%	7	27,0%	3	11,5%

Получен патент № 334 на полезную модель Кыргызской Республики, где доказано преимущество фиксатора над стандартными накостными пластинами.

Выводы:

1. Определено, что при лечении перипротезных переломов проксимального отдела бедренной кости кроме типа А по Ванкуверской классификации, требуется хирургическое вмешательство;

2. Оперативное лечение с применением стандартных накостных пластин имеет некоторые неудобства: требует много времени для фиксации отломков, что приводит к травматизацию мягких тканей во время операции; не обеспечивает прочную фиксацию, что последующем требует много времени для начинания реабилитации. Все эти недостатки приводят к многочисленным осложнениям;

3. Выявлено, что потенциальная польза от остеосинтеза перипротезного перелома специальной накостной пластиной, увеличивает процент вероятности консолидации перелома, делает систему более стабильной, снижает количество осложнений и улучшает качество жизни пациента, в связи с более коротким функциональным восстановлением.

Список литературы:

1. **Морета, Дж.** Функциональные и рентгенологические результаты перипротезных переломов бедренной кости после эндопротезирования тазобедренного сустава [Текст] / [Дж. Морета, У. Агирре, де Угарте ОС и др.] // Функциональные и рентгенологические результаты перипротезных переломов бедренной кости после эндопротезирования тазобедренного сустава.- Травма, 2015.- 46:292-8.
2. **Meek, R. M. D.** The risk of periprosthetic fracture after primary and revision total hip and knee replacement [Текст] / R. M. D. Meek, T.Norwood, R.Smith // J. Bone Jt. Surg.Br. – 2011. – Vol. 93-B. – Pp. 96-101.
3. **Vedi, V.** Fracture patterns around a cementless anatomic stem and risk factors for periprosthetic fracture [Текст] / [V. Vedi, W. L. Walter, M. D. O’Sullivan et al.] // J. Bone Jt. Surg. Br. – 2005. – Vol. 87-B. – 363 p.
4. **Lindahl, H.** Epidemiology of periprosthetic femur fracture around a total hip arthroplasty [Текст] / H. Lindahl // Injury. – 2007. – Jun. – Vol.38, № 6. – Pp.651-654.
5. **Zuurmond, R.G.** Retrograde bridging nailing of periprosthetic femoral fractures [Текст] / R.G. Zuurmond, P. Pilot, A.D.Verburg // Injury. – 2007. – Aug. – Vol. 38, № 8. – Pp. 958-964.
6. **Abdel, M.P.** Epidemiology of periprosthetic femoral fractures in 5417 revision total hip arthroplasties [Текст] / [M.P. Abdel, M.T. Houdek, C.D.Watts et al.]-Bone Joint J.- 2016.- Pp. 468–474.
7. **Белов, М.В.** Сравнение эффективности способов лечения перипротезных переломов бедра [Текст] / [М.В. Белов, В.В. Ключевский, В.В. Даниляк и др.] // Травматология и ортопедия России. - Санкт-Петербург, 2006.- № 3.- С. 21-25.
8. **Ахтямов, И.Ф.** Новые способы профилактики интраоперационных и ранних послеоперационных осложнений при эндопротезирование тазобедренного сустава [Текст] / [И.Ф. Ахтямов, Г.Г.Гарифуллов, А.Н.Коваленко и др.] // Вестник травматологии и ортопедии им. Н.Н. Приорова. - Москва, 2010.- № 1.- С. 25-28.
9. **Lever, J.P.** The biomechanical analysis of three plating fixation systems for periprosthetic femoral fracture near the tip of a total hip arthroplasty [Текст] / J.P. Lever, R. Zdero, M.T. Nousiainen // J. Orthop. Surg. Res.- 2010.- vol.5.- 45 p.
10. **Zhang, Y.** Limited open reduction and double plates internal fixation for treatment of Vancouver type B1 periprosthetic femoral fracture after hip arthroplasty [Текст] / Y. Zhang, X. Fan, Y.Liu // Zhongguo Xiu Fu Chong Jian Wai Ke Za Zhi. -2013.- V.27.- Pp. 1428-1431.
11. **Duncan, C.P.** Fractures of the femur after hip replacement [Текст] / C.P. Duncan, B.A. Masri // Instr. Course Lect. -1995.-Vol. 44.- Pp. 293-304.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_68

Поступила в редакцию: 26.10.2023 г.

УДК:616.72-002.77

Мамасаидов А.Т.

д.м.н., профессор Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Исманов К.М.

*преп. Южного филиала Кыргызского государственного медицинского института
переподготовки и повышения квалификации, Кыргызская Республика*

Мамасаидов Ф.А.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ЛЮПУС НЕФРИТ ЖАНА ЛЮПУС ГЕПАТИТ ДАРТЫНЫН КЛИНИКАЛЫК ЖАНА ЛАБОРАТОРИЯЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

Бул жумушта люпус нефрит жана люпус гепатит дартынын белгилери изилдөөнүн предмети болуп эсептелинет. Тутумдашкан кызыл жүгүрүк оорусунда бөйрөктүн жабыркоосунун клиникалык-лабораториялык белгилерин жана боордун жабыркашын аныктоо изилдөөнүн максаты болуп эсептелинет. Изилдөөлөрдө люпус нефрит жана люпус гепатит дартынын белгилерин клиникалык-лабораториялык ыкмалар менен аныктоо методдору колдонулган. Тутумдашкан кызыл жүгүрүк оорусунда бөйрөктүн жабыркоосунун клиникалык-лабораториялык белгилери 48 (61,5%) жана боордун жабыркашы 41 (52,5%) бейтаптарда байкалган. Люпус нефрит оорусу менен ооругандардын 60,4%да нефропатия, 18,8% интерстициалдык нефрит, 6,2% дарылык нефрит жана 14,6% экинчилик антифосфолипид синдрому менен көрүнгөн. Боордун патологиясынын түрлөрүндө 53,7%да люпус гепатити, 19,5% дары-дармектик гепатит, 4,9% өнөкөт вирустук гепатит В, С, 7,3% экинчилик антифосфолипид синдрому жана 14,6% тутумдашкан кызыл жүгүрүк менен ооругандардын майлуу эмес алкогольсуз боор оорусу болгон.

Негизги сөздөр: тутумдашкан кызыл жүгүрүк; люпус нефрит; люпус гепатит.

КЛИНИКО-ЛАБОРАТОРНЫЕ ПРИЗНАКИ ЛЮПУС-НЕФРИТА И ЛЮПУС-ГЕПАТИТА

В данной работе предметом исследования является клиничко-лабораторные признаки люпус-нефрита и люпус-гепатита. Целью исследования является определение характеристики особенностей поражения печени у больных системной красной волчанкой и выявление наиболее значимых клиничко-лабораторных параметров для дифференциального диагноза вирусного гепатита. В исследованиях использованы клиничко-лабораторные методы определения признаков люпус-нефрита и люпус-гепатита. Клиничко-лабораторные признаки поражения почек отмечены у 48 (61,5%) и печени у 41 (52,5%) больных системной красной волчанкой. Нефропатия проявлялась люпус-нефритом у 60,4%, интерстициальным нефритом у 9 18,8%, лекарственным нефритом у 6,2% и вторичным антифосфолипидным синдромом у 14,6% больных системной красной волчанкой. Видами печеночной патологии были люпус-гепатит у 53,7%, лекарственный гепатит у 19,5%, хронический вирусный гепатит В, С у 4,9%, вторичным антифосфолипидным синдромом у 7,3% и нежировая алкогольная болезнь почек 14,6% пациентов системной красной волчанкой.

Ключевые слова: системная красная волчанка; люпус-нефрит; люпус-гепатит.

CLINICAL AND LABORATORY SIGNS OF LUPUS NEPHRITIS AND LUPUS HEPATITIS

In this paper, the subject of the study is the clinical and laboratory signs of lupus nephritis and lupus hepatitis. The aim of the study is to determine the characteristics of liver damage in patients with systemic lupus erythematosus and identify the most significant clinical and laboratory parameters for the differential diagnosis of viral hepatitis. Clinical and laboratory methods for determining the signs of lupus nephritis and lupus hepatitis were used in the studies. Clinical and laboratory signs of kidney damage were noted in 48 (61.5%) and liver in 41 (52.5%) patients with systemic lupus erythematosus. Nephropathy was manifested by lupus nephritis in 60.4%, interstitial nephritis in 9-18.8%, medicinal nephritis in 6.2% and secondary antiphospholipid syndrome in 14.6% of patients with systemic lupus erythematosus. The types of liver pathology were lupus hepatitis in 53.7%, medicinal hepatitis in 19.5%, chronic viral hepatitis B, C in 4.9%,

secondary antiphospholipid syndrome in 7.3% and low-fat alcoholic kidney disease in 14.6% of patients with systemic lupus erythematosus.

Key words: *systemic lupus erythematosus; lupus nephritis; lupus hepatitis.*

Введение. Системная красная волчанка (СКВ) относится к диффузным болезням соединительной ткани и характеризуется поражением многих органов, в том числе почек и печени. При этом, поражение почек различного генеза у больных СКВ встречается в 25 - 80% случаев, а различные виды поражения печени - в 18 - 70% случаев [1, 5, 11, 14, 22].

Поражение почек в начале развития наблюдается у 25–50% больных СКВ, а в дальнейшем в развернутой и поздней стадиях - у 60% взрослых и 80% детей [2, 7, 13, 25, 27]. Для СКВ характерно различные виды поражения почек, в том числе волчаночный нефрит или люпус-нефрит [3, 4, 6, 8, 9]. Люпус-нефрит относится к тяжелым с неблагоприятным прогнозом признакам СКВ и наблюдается у 40-60% больных, а при проведении биопсии почек определяется у 90% [10, 16, 26]. Патогенетической основой люпус-нефрита является гиперактивация В-лимфоцитов, что проявляется гиперпродукцией аутоантител, а также дефекты иммунного ответа Т-лимфоцитов с потерей толерантности иммунной системы к антигенам ядер собственных клеток органов и тканей.

Клинической особенностью люпус-нефрита является выраженность основных нефрологических синдромов, в зависимости от выраженности которых выделяют активный нефрит быстро прогрессирующий или медленно прогрессирующий с нефротическим синдромом или с выраженным мочевым синдромом и неактивный нефрит с минимальным мочевым синдромом или субклинической протеинурией [7].

Для поражения печени при СКВ характерным является повышение уровней трансаминаз и билирубина с развитием синдромов цитолиза и холестаза. Но при этом часто клинические проявления печени отсутствуют. К наиболее частым вариантам поражения печени у больных СКВ относятся лекарственные гепатиты (7 - 20%), вирусные гепатиты (В, С, цитомегаловирусные) (2 - 7%), неалкогольная жировая болезнь печени (НАЖБП) (3 - 20%), алкогольная болезнь печени (1 - 2%), аутоиммунные заболевания печени (2 - 20%) [1, 5, 11, 12, 14, 22,]. Волчаночный гепатит или люпус-гепатит (классическое поражение печени при СКВ), по результатам исследований, проведенных до 2000 года, встречалось в 10 - 35% случаев, а по данным исследований, выполненных после 2000 года, частота люпус-гепатита составляет 5 - 15% от всех случаев СКВ [11, 12, 14, 18, 22, 29]. Также отмечены сосудистые поражения печени у больных СКВ с вторичным антифосфолипидным синдромом (АФС) [19, 20, 24, 28].

Уточнение причины поражения печени у пациентов с СКВ имеет решающее значение для определения лечебной тактики и прогноза. Особенно важно выявление люпус-гепатита (классического поражения печени при СКВ), который имеет агрессивное течение с быстрым развитием цирроза печени [11, 14, 15, 22].

Целью настоящего исследования была характеристика особенностей поражения печени у больных СКВ и выявление наиболее значимых клинико-лабораторных параметров для дифференциального диагноза вирусного гепатита (ВГ).

Материал и методы исследования. В клиническое исследование были включены 78 больных СКВ, наблюдавшихся в отделениях ревматологии и нефрологии Ошской межобластной клинической больницы, в медицинских центрах «Доктор Ислам» и «Здоровье плюс» города Ош (таблица 1).

Таблица 1 - Характеристика больных системной красной волчанкой (n=78)

Признак болезни	Частота обнаружения	
	n	%
Женщины	69	88,5
Мужчины	9	11,5
<i>Возраст больных:</i>		
до 30 лет	33	42,3
30-50 лет	32	41,0
старше 50 лет	13	16,7
<i>Характер течения:</i>		
острое	22	28,3
подострое	27	34,5
хроническое	29	37,2
<i>Активность болезни:</i>		
низкая и средняя	25	32,1
высокая	53	67,9
Поражение суставов (люпус-артрит)	69	88,4
Поражение кожи, в том числе «бабочка»	58	74,4
Поражение слизистых оболочек, в том числе афты	19	24,3
Лихорадка	53	67,3
Люпус-серозит	24	30,8
Поражение ЦНС (нейролюпус)	21	26,3
Гематологические нарушения (лейкопения, лимфопения, тромбоцитопения, анемия)	55	70,5
АФС	25	32,1
Поражение почек	48	61,5
Поражение печени	41	52,5

Для установления диагноза СКВ были использованы критерии Американской коллегии ревматологов [17], а для определения активности болезни использован индекс SELENA-SLEDAI: при значении индекса более 10 баллов определялась высокая активность, а при значении 10 баллов и менее - невысокая (низкая и средняя) активность болезни [23]. Для подтверждения диагноза вторичный АФС применяли пересмотренные критерии АФС (австралийские (сиднейские) критерии, 2006) [24]. Активность люпус-гепатита выявляли по уровню аланинаминотрансферазы (АЛТ) сыворотки крови: при уровнях АЛТ > 10 раз от нормы определялась высокая активность, > 5, но < 10 раз от нормы – умеренная и < 5 раз от нормы – низкая активность люпус-гепатита.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием программы IBM SPSS Statistics 19 с вычислением *t*-критерия Стьюдента.

Как видно, (таблица 1), что из 78 больных СКВ, находившихся под нашим наблюдением, женщины составляли 69 (88,5%), а мужчины 9 (11,5%); больные в возрасте до 30 лет составляли 33 (42,3%), от 30 до 50 лет – 32 (41,0%) и старше 50 лет – 13 (16,7%); острое течение болезни было у 22 (28,3%) больных, подострое – у 27 (34,5%) и хроническое – у 29 (37,2%) больных; высокая степень активности заболевания отмечено у 53 (67,9%) и низкая/средняя степень – у 25 (32,1%) больных. Поражение суставов (люпус-артрит) выявлено у 69 (88,4%),

кожи, в том числе «бабочка», - у 58 (74,4%) и слизистых оболочек, в том числе «афты» - у 19 (24,3%) наблюдаемых нами больных СКВ. У находившихся под нашим наблюдением больных СКВ лихорадка отмечена у 53 (67,3%), серозиты выявлены у 24 (30,8% больных), поражение ЦНС (нейролюпус) обнаружен у 21 (26,3%), гематологические нарушения определены у 55 (70,5%) и АФС был у 25 (32,1%) пациентов.

Результаты и обсуждение. Клинико-лабораторные признаки поражения почек отмечены у 48 (61,5%) и печени у 41 (52,5%) больных СКВ (таблица 1). Виды поражения почек и печени у больных СКВ, находившихся под нашим контролем, представлены в таблице 2.

Из таблицы 2 следует, что у 48 пациентов СКВ с поражением почек, находившихся под нашим контролем, нефропатия проявлялась люпус-нефритом у 29 (60,4%), интерстициальным нефритом у 9 (18,8%), лекарственным нефритом у 3 (6,2%) и вторичным АФС у 7 (14,6%) больных. Таким образом, у наших подконтрольных больных СКВ самым частым видом поражения почек был люпус-нефрит, который ассоциировал с высокой клинико-лабораторной активностью как СКВ в целом, так и воспалительного нефрологического процесса в частности.

Как видно из таблицы 2, у 41 больного СКВ с поражением печени, которые находились под нашим контролем, видами печеночной патологии были люпус-гепатит у 22 (53,7%), лекарственный гепатит у 8 (19,5%), хронический вирусный гепатит В, с у 2 (4,9%), вторичный АФС у 3 (7,3%) и НАЖБП у 6 (14,6%) пациентов. То есть самым частым видом поражения печени у больных СКВ был люпус-гепатит, который сочетался с высокой клинико-лабораторной активностью как СКВ в целом, так и воспалительного печеночного процесса в частности.

Таблица 2 - Виды поражения почек и печени у больных системной красной волчанкой

Поражение почек (n=48)			Поражение печени (n=41)		
Вид поражения почек	Частота обнаружения		Вид поражения печени	Частота обнаружения	
	n	%		n	%
Люпус-нефрит	29	60,4	Люпус-гепатит	22	53,7
Интерстициальный нефрит	9	18,8	Лекарственный гепатит	8	19,5
Лекарственный нефрит	3	6,2	ХВГ В, С	2	4,9
Вторичный АФС	7	14,6	Вторичный АФС	3	7,3
			НАЖБП	6	14,6

Клинико-лабораторные признаки (основные клинические и лабораторные синдромы) люпус-нефрита и люпус-гепатита представлены в таблице 3.

Таблица 3 - Клинико-лабораторная характеристика люпус-нефрита и люпус-гепатита

Люпус-нефрит (n=29)			Люпус-гепатит (n=22)		
Признак люпус-нефрита	Частота обнаружения		Основные синдромы люпус-гепатита	Частота обнаружения	
	n	%		n	%
Нефротический синдром	15	51,7	Гепатомегалия	11	50,0

Выраженный мочево й синдром	9	31,0	Боль в правом подреберье	10	45,5
Минимальный мочево й синдром	5	17,3	Цитолиз гепатоцитов	16	72,7
Почечная АГ	6	20,7	Внутрипеченочный холеста з	7	31,8
Почечная недостаточность	4	13,8	Желтуха	5	22,7
			Печеночная недостаточность	3	13,4

Анализ данных таблицы 3 показывает то, что у 29 больных люпус-нефритом наблюдались признаки нефротического, выраженного и минимального мочевого синдромов, почечной артериальной гипертензии и почечной недостаточности как в единственном числе, так и в различных комбинациях. Но при этом, наиболее частым признаком была протеинурия. Как видно из таблицы 3, у 22 больных люпус-гепатитом отмечались различные комбинации таких синдромов, как гепатомегалия, боль в правом подреберье, цитолиз гепатоцитов, внутрипеченочный холестаза, желтуха и печеночная недостаточность. При этом, у 1 (одного) пациента отмечались одновременно признаки от 1 до 6 синдромов, но наиболее часто выявлялись лабораторные признаки синдрома цитолиза.

Выводы:

1. Выявлено, что наиболее частым видом поражения почек был люпус-нефрит, который наиболее часто проявлялся нефротическим синдромом и сочетался с высокой клинико-лабораторной активностью системной красной волчанки и воспалительными симптомами поражения почек, что должно учитываться при стратегии ведения и лечения люпус-нефрита;
2. Определено, что частым видом поражения печени являлся люпус-гепатит, наиболее часто проявляющийся лабораторными признаками синдрома цитолиза и сочетающийся с высокой клинико-лабораторной активностью системной красной волчанки и симптомами воспаления печени.

Список литературы:

1. **Богмат, Л.Ф.** Поражение печени при системной красной волчанке у подростков [Текст] / Л.Ф. Богмат, Н.С.Шевченко, Е.В.Матвиенко // Здоровье ребенка.- 2015.- 64(4).- С. 34-40.
2. **Камерон, Дж.С.** Волчаночный нефрит и его ведение в 2001 г. [Текст] / Под ред. Н.А. Мухина // Успехи нефрологии.- М.: Русский врач, 2001.- С. 145–64.
3. **Метелева, Н.А.** Поражение почек при антифосфолипидном синдроме [Текст] /А.Н. Метелева, Н.Л.Козловская.- Тер. арх., 2004.- 6 с.
4. **Мухин, Н.А.** Первичный антифосфолипидный синдром – «венозный» и «артериальный» варианты течения [Текст] / [Н.А.Мухин, Л.В. Козловская, Н.Л. Козловская и др.] // Клинические разборы. Внутренние болезни.- М.: Литтерра, 2005. - 261–77.
5. **Панова, А.П.** Поражение печени у больных системной красной волчанкой [Текст] / А.П. Панова, В.Г.Авдеев, Т.В.Краснова // Научно-практическая ревматология. – 2021.- № 59(2).- С. 164-172.
6. **Стенина, О.А.** Распространенность и факторы риска атеросклероза у больных системной красной волчанкой [Текст] / [О.А. Стенина, Е.В.Сорокин, О.А.Фомичева и др.]. – Кардиология, 2005.- 8 с.
7. **Тареева, И.Е.** Поражение почек при системной красной волчанке [Текст] / И.Е.Тареева, Т.Н.Краснова // Нефрология. -М.: Медицина, 2000.
8. **Тареева, И.Е.** Волчаночный нефрит в середине XX и начале XXI века [Текст] / [И.Е. Тареева, Е.М.Шилов, Т.Н.Краснова и др.]- Тер. арх., 2001. - С. 5–10.

9. **Шилов, Е.М.** Волчаночный нефрит: стратегия и лечение [Текст] / Е.М.Шилов.- Тер. арх., 2006.- С.76–85.
10. **Bastian, H.M.** Systemic lupus erythematosus in three ethnic groups. XII. Risk factors for lupus nephritis after diagnosis [Текст] / [H.M.Bastian, J.M. Roseman, Jr.G. McGwin et al.] // Lupus.- 2002.- 60 p.
11. **Bessone, F.** Challenge of liver disease in systemic lupus erythematosus: Clues for diagnosis and hints for pathogenesis [Текст] / F. Bessone, N. Poles, M.G. Roma // World J Hepatol.- 2014.- №6(6).- Pp. 394-409.
12. **Brewer, B.N.** Gastrointestinal and hepatic disease in systemic lupus erythematosus [Текст] / B.N.Brewer, D.L.Kamen // Rheum Dis Clin North Am. - 2018. - Pp. 165-175.
13. **Cervera, R.** Morbidity and mortality in systemic lupus erythematosus during a 10-year period [Текст] / R.Cervera, M.A. Khamashta, J. Font // Medicine.- 2003.- 82(5).- Pp. 299–308.
14. **Chowdhary, V.R.** Liver involvement in systemic lupus erythematosus: case review of 40 patients. [Текст] / [V.R. Chowdhary, C.S.Crowson, J.J.Poterucha, K.G.Moder] // J Rheumatol.- 2008.- Pp. 2159-2164.
15. **Efe, C.** Autoimmune liver disease in patients with systemic lupus erythematosus: A retrospective analysis of 147 cases [Текст] / [C.Efe, T.Purnak, E. Ozaslan, Z. Ozbalkan, Y.Karaaslan, E.Altiparmak et al.] // Scand J Gastroenterol. – 2011.- 46(6).- Pp. 732-737.
16. **Hiramatsu, N.** Revised classification of lupus nephritis is valuable in predicting renal outcome with an indication of the proportion of glomeruli affected by chronic lesions [Текст] / [N.Hiramatsu, T.Kuroiwa, H.Ikeuchi et al.] // Rheumatology (Oxford).- 2008.-7p.
17. **Hochberg, M.C.** Updating the American College of Rheumatology revised criteria for the classification of systemic lupus erythematosus [Текст] / M.C. Hochberg // Arthritis Rheum.- 1997.-40(9).- 1725p.
18. **Khalifa, M.** Lupus hepatitis: A case series of 12 patients [Текст] / [M.Khalifa, E.Benjazia, A.Rezgui, N.Ghannouchi, A.Alaoua, A.Braham et al.] // Rev Med Interne. – 2011.- Pp. 347-349.
19. **Li, C.** Hepatic infarction caused by antiphospholipid syndrome secondary to systemic lupus erythematosus [Текст] / C. Li, J. Zhao, Y. Zhao // J Rheumatol.- 2019.- Pp.755-756.
20. **Maruoka, M.** A case of HELLP syndrome at 34w-pregnancy with systemic lupus erythematosus and antiphospholipid antibody syndrome: Importance of measurement of VW factor [Текст] / [M. Maruoka, S. Tsunoda, T. Furukawa, O. Honda, T. Yoshikawa, K.Fujita et al.] // Nihon Rinsho Meneki Gakkai Kaishi.- 2015.- Pp. 121-126.
21. **Myakis, S.** International consensus statement on an update of the classification criteria or definite antiphospholipid syndrome (APS) [Текст] / [S. Myakis, M.D Lockshin, T.Atsumi, D.W. Branch, R.L. Brey, R. Cervera et al.] // J Thromb Haemost.- 2006.- Pp.295-306.
22. **Piga, M.** Liver involvement in systemic lupus erythematosus: incidence, clinical course and outcome of lupus hepatitis [Текст] / [M.Piga, A.Vacca, Porru G., Cauli A., A.Mathieu] // Clin Exp Rheumatol. - 2010.- 28(4).- Pp. 504-510.
23. **Petri, M.** Combined oral contraceptives in women with systemic lupus erythematosus [Текст] / [M. Petri, M.Y. Kim, K.C.Kalunian, J. Grossman, B.H.Hahn, L.R.Sammaritano et al.] // N Engl J Med.-2005.- 353(24).- Pp. 2550-2558.
24. **Sakhel, K.** Liver infarction in a woman with systemic lupus erythematosus and secondary antiphospholipid and HELLP syndrome [Текст] / [K.Sakhel, IM Usta, A. Hannoun, T.Arayssi, A.H.Nassar] // Scand J Rheumatol.- 2006.-35(5).-Pp. 405-408.
25. **Trager, J.** Mortality and causes of death in systemic lupus erythematosus [Текст] / J.Trager, M.M. Ward // Current Opinion in Rheumatology.- 2001.- 13.- Pp. 345–51.
26. **Weening, J.J.** The classification of glomerulonephritis in systemic lupus erythematosus revisited [Текст] / [J.J. Weening, V.D. D'Agati, M.M.Schwartz et al.] // J Am Soc Nephrol.- 2004.-5.- Pp.241-50.
27. **Vu, T.V.** A comparison if quality of life of patients with systemic lupus erythematosus [Текст] / T.V. Vu, A. Escalante // J Revmatol.- 1999.- 26.- Pp. 2595–601.
28. **Uthman, I.** The abdominal manifestations of the antiphospholipid syndrome [Текст] / I.Uthman, M.Khamashta // Rheumatology.- Oxford, 2007.- 46(11).- Pp.1641-1647.
29. **Zheng, R.H.** Clinical and immunopathological features of patients with lupus hepatitis. [Текст] / [R.H.Zheng, J.H.Wang, S.B.Wang, J. Chen, W.M.Guan, M.H.Chen] // Chin Med J (Engl). – 2013.- 126(2).- Pp. 260-266.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_73

Поступила в редакцию: 26.10.2023 г.

ГЛОБАЛДАШУУ ШАРТЫНДА САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАНЫН ӨНҮГҮҮСҮ

Бул жумушта улуттук экономикага таасирин тийгизген глобалдашуу жана экономиканы санариптештирүү процесстеринин ортосундагы байланыш изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты көп кырдуу процесс болуп саналат жана конкреттүү максаттарга, ошондой эле дүйнөлүк экономиканын жана коомдун алдында турган учурдагы чакырыктарга жана көйгөйлөргө көз каранды. Иште төмөнкүдөй изилдөө ыкмалары колдонулган: маалыматтарды талдоо, социологиялык изилдөө, экономикалык анализ. Изилдөөлөр санариптик экономика чакан жана орто ишканалар үчүн дүйнөлүк рынокторго кирүүнү жеңилдетүү жана эл аралык электрондук коммерциянын көлөмүн көбөйтүү аркылуу глобалдык сооданы күчөтөрүн көрсөтүп турат. Алынган натыйжалардын илимий мааниси жеке санариптик технологияларды киргизүүдөн глобалдык жана улуттук экономикалардын алкагында санариптик экосистеманы комплекстүү курууга өтүүнү аныктайт. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси бардык өлкөлөрдө санариптештирүү процессинин катышуучуларынын – мамлекеттик органдардын, бизнестин, окуу жайлардын, өнөр жай ишканаларынын жана финансы институттарынын натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүнүн зарылдыгын чагылдырат. Бул жумуш боюнча келечектеги изилдөөлөр үчүн сунуштар заманбап дүйнө тез өзгөрүп жаткан капиталга жана технологиялык ландшафтка кантип ыңгайлашып жатканын жаңы түшүнүүгө алып келет.

Негизги сөздөр: санариптик экономика; глобализация; санариптештирүү; маалыматтык экономика; маалыматтык коом; маалымат ресурсу.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В данной работе предметом исследования являются взаимосвязи процессов глобализации и цифровизации экономики, оказывающие влияние на национальную экономику. Цель исследования представляет собой многогранный процесс и зависит от конкретных задач, а также от актуальных вызовов и проблем, стоящих перед глобальной экономикой и обществом. В работе применены следующие методы исследования: анализ данных, социологические исследования, экономический анализ. Полученные результаты показывают, что цифровая экономика стимулирует мировую торговлю, облегчая доступ к мировым рынкам для малых и средних предприятий и увеличивает объемы международной электронной торговли. Научная ценность полученных результатов определяет переход от внедрения отдельных цифровых технологий к комплексному построению цифровой экосистемы в рамках мировой и национальных экономик. Практическая значимость полученных результатов отражает необходимость эффективного взаимодействия участников процесса цифровизации во всех странах – государственных органов власти, бизнеса, образовательных учреждений, промышленных предприятий и финансовых структур. Рекомендации о перспективах исследования по данной теме приводят к новому пониманию того, как современный мир адаптируется к быстро меняющемуся капиталу и технологическому ландшафту.

Ключевые слова: цифровая экономика; глобализация; диджитализация; информационная экономика; информационное общество; информационный ресурс.

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

In this article, the subject of research is the relationship between the processes of globalization and digitalization of the economy, which have an impact on the national economy. The purpose of the research is a multifaceted process and depends on specific objectives, as well as on current challenges and problems facing the global economy and society. The following research methods were used in the work: data analysis,

sociological research, economic analysis. The findings show that the digital economy boosts global trade by facilitating access to global markets for small and medium-sized enterprises and increasing international e-commerce volumes. The scientific value of the results obtained determines the transition from the introduction of individual digital technologies to the comprehensive construction of a digital ecosystem within the framework of global and national economies. The practical significance of the results obtained reflects the need for effective interaction between participants in the digitalization process in all countries - government bodies, businesses, educational institutions, industrial enterprises and financial institutions. Recommendations for future research on this topic lead to new understanding of how the modern world is adapting to a rapidly changing capital and technological landscape.

Key words: digital economy; globalization; digitalization; information economy; information society; information resource.

Развитие цифровой экономики в условиях глобализации представляет собой сложный и динамичный процесс, который оказывает глубокое воздействие на мировое общество и политику. Вот ключевые аспекты этого развития: рост глобальных связей, экономическое воздействие, трансформация отраслей, инновации и конкуренция, мировые цифровые платформы.

Таким образом, необходимой задачей является всестороннее изучение теории и практики развития цифровой экономики в условиях глобализации, разработка новых методов управления в Кыргызской Республике на основе системного подхода к использованию инновационных цифровых технологий.

Глобализация мировой экономики, результатами которой развитые страны пользовались в течение последних трех десятилетий, стала не только следствием международного движения капитала и дальнейшей либерализации торговли, но и широкого распространения новых информационных и коммуникационных технологий. Появление всемирной паутины привело к информационной прозрачности мировой экономики, возможности выстраивать и объединять сложные производственные и логистические цепочки, отслеживать и контролировать в режиме реального времени все стадии процесса создания и транспортировки товаров для участников международных экономических отношений [1].

Цифровая экономика, представляет собой новый этап развития экономической сферы и оказывает влияние на многие аспекты нашей повседневной жизни. Ей требуются новые стратегии, политика и подходы как на внутреннем, так и на мировом уровнях, чтобы максимально использовать ее потенциал и мощь с помощью вызовов, которые она представляет.

Цифровые технологии и глобальная связь изменили способы производства, распределения и потребления товаров и услуг. Это сокращение пространственных и временных барьеров, то есть цифровая экономика позволяет компаниям и потребителям мгновенно получать информацию и данные, что требует физической трансформации. Особенно актуально для услуг и товаров, связанных с цифровыми технологиями. Диджитализация экономики обеспечивает создание цепных поставок, когда компоненты и товары могут производиться в разных странах и объединяться в конечный продукт. Что снижает затраты и повышает эффективность производства. Также, электронная коммерция и онлайн-рынки позволяют потребителям заказывать товары и услуги из других стран без необходимости физических покупок в магазинах. Это приводит к расширению глобального доступа к товарам и создает новые возможности для малых предприятий. Цифровые товары, такие как программное обеспечение, дополнительные ресурсы и облачные услуги, могут быть легко распространены во всем мире без необходимости производства физических копий.

Цифровизация стимулирует инновации в различных отраслях, включая здравоохранение, образование, финансы и транспорт. Это изменяет способы предоставления услуг и взаимодействия с клиентами. В то же время, рост диджитализации экономики создает угрозу в сфере кибербезопасности и требует усиления защиты данных, что становится все более важным аспектом глобальной экономики. Мобильные приложения и технологии позволяют пользователям иметь доступ к информации и услугам в любом месте и в любое время, которые меняют параметры потребления. Цифровая экономика создает новые возможности для бизнеса, включая платформы, подписки и сервисные модели, и меняет структуру и конкурентоспособность рынков.

В настоящее время в научной среде широкое распространение получили термины, подразумевающие применение цифровых информационно-коммуникационных технологий (далее — ИКТ), обладающих способностью высокоскоростной передачи, обработки, анализа и хранения больших объемов данных.

Благодаря цифровым технологиям развивается глобализация сетевых взаимодействий: производители и потребители практически любой страны мира могут взаимодействовать, компании получают доступ на новые рынки сбыта, формируются новые направления товарных потоков, облегчается встраивание производства в глобальные сети поставок, то есть устраняется необходимость ведения бизнеса с привязкой к определенной территории. Кроме того, цифровизация «...включает глобальную фрагментацию цепочек создания стоимости, короткие производственные циклы массовых товаров...» [2].

Для развивающихся стран, к числу которых относится Кыргызстан, особое значение приобретает осмотрительность в оценке вызовов и угроз, сопутствующих процессам цифровизации и глобализации экономики.

Как известно, глобализацией (от слова *globe* — земной шар) традиционно называют процесс усиления взаимосвязей между странами мира вследствие все более тесной интеграции (сращивания) их национальных рынков товаров, услуг, капиталов, а также все более активного перемещения людей и распространения информации за пределы национальных границ [3].

Кроме того, развитие цифровой экономики в глобальных условиях требует тщательного изучения политики и регулирования, а также международного сотрудничества для решения новых вызовов и проблем, которые она создает.

Анализ глобализации мировой экономики на разных этапах, как решающего фактора в данном процессе включает несколько ключевых моментов.

Описание двух основных этапов глобализации в истории мировой экономики начинается на первом рубеже XIX в. и второй половины, начиная с 70-х годов XX века, который характеризуется правильно выбранными значимыми периодами мирового развития экономических отношений. Создаются торговые союзы и международные организации, такие как Всемирная торговая организация (ВТО), которые внедряют институциональные принципы глобального управления, а также платежные средства, такие как SWIFT и VISA, которые играют роль финансовых инструментов в обеспечении экономических связей и трансграничных финансовых операций.

Эти аспекты глобализации объединяют континентальное общество, которое стало влиятельным благодаря экономическим и информационным связям, продолжают формировать нашу жизнь и развитие в будущем.

Интернет сыграл решающую роль в сокращении пространственных и временных барьеров, обеспечил связность и доступность информации, что ускорило развитие мировой

коммуникации и обмен технологиями. Это привело к росту глобальной цифровой экономики и созданию новых бизнес-моделей, таких как электронная коммерция и цифровые платформы.

Розничные рынки, также сильно изменились под влиянием международного сотрудничества, что повлекло к формированию мировой электронной торговли и доступу к продуктам и услугам из разных уголков мира.

Однако, несмотря на все преимущества глобализации и интернет-глобализации, существуют и вызовы, такие как доступ к технологиям, вопросы кибербезопасности и защиты данных, а также влияние на международные отрасли и рабочие места. Эти вызовы требуют внимания и поддержки со стороны международного сообщества, и бизнеса для обеспечения справедливого развития глобальной экономики.

Так, глобализация, включая интернет-глобализацию, остается одним из наиболее важных и влиятельных направлений современной мировой экономики, и ее развитие продолжает формировать облик мировой торговли, бизнеса и общества в целом.

По данным Всемирного экономического форума, цифровая экономика влияет на все аспекты жизни общества, включая характер взаимодействия людей между собой, навыки, необходимые для получения хорошей работы, и даже процесс принятия политических решений (электронное правительство) [4].

Изменения способствуют усилению глобализации экономики, стимулируют мировую торговлю и обмен знаниями, а также создают новые возможности для бизнеса и предпринимательства. Цифровые продукты могут быть легко скопированы и распространены среди неограниченного числа пользователей. Это создает новые возможности для масштабирования бизнеса и выхода на глобальный рынок. В отличие от материальных товаров, цифровые продукты не изнашиваются и не требуют постоянного обновления. Они могут быть изменены и обновлены в процессе использования. Гибкость и масштабируемость цифровых платформ характеризуются тем, что цифровые торговые площадки могут обеспечивать обслуживание миллионов пользователей одновременно, без необходимости значительных инвестиций в физическую инфраструктуру. Глобальные потоки данных приводит к значительному увеличению потоков нематериальной информации между различными производителями и физическими лицами, соответственно цифровая трансформация включает в себя обработку больших данных, облачные расчеты, электронную торговлю и другие цифровые операции. Огромную роль принадлежит крупным ИТ-компаниям и транснациональным корпорациям, таким как Amazon, Alibaba и Uber, которые стали важными игроками в глобальной цифровой экономике и участвуют в трансграничных торгах и торговых потоках. Трансграничные виртуальные пространства: Интернет и цифровые платформы создают новые пространства для обмена информацией, услугами и товарами без физических границ. Онлайн электронные финансовые рынки позволяют функционировать мировым рынкам круглосуточно и обеспечивают доступ к услугам в любое время (таблица 1).

Таблица 1- Виды использования цифровых технологий в экономике

Наименование	Описание	Особенности
Трансграничная электронная торговля (CROSS-BORDER E-TRADE).	Проведение торговых операций и сделок в сети Интернет, посредством которых совершается покупка (продажа) товаров, а также их оплата.	Операции включают в себя выбор товара, подтверждение заказа, прием платежей и обеспечение доставки.

<p>Электронная коммерция (E-COMMERCE)</p>	<p>Включает в себя все финансовые и торговые транзакции, осуществляемые при помощи компьютерных сетей, а также бизнес-процессы, связанные с проведением таких транзакций.</p>	<p>Отсутствие географических, временных и в какой-то степени языковых барьеров, что позволяет продвигать товары и услуги на новые рынки сбыта;</p>
---	---	--

Как показано в таблице 1. в настоящее время концепция цифровой экономики, развиваясь вместе с ростом цифровых технологий, вышла за рамки электронной торговли и теперь включает в себя ведение бизнеса, поддержание коммуникаций и предоставление услуг во всех отраслях (включая транспорт, финансовые услуги, производство, образование, здравоохранение, сельское хозяйство, розничную торговлю, средства массовой информации и индустрию развлечений) [5].

В связи с этим в Кыргызской Республике начал функционировать StrategEast – центр, так называемой, новой экономки, которая поддерживает страны Евразии в развитии цифровой экономики через сотрудничество с международными финансовыми институтами, агентствами по развитию и представителями крупного технологического бизнеса, который предоставляет возможность повысить осведомленность о потенциале, возможностях ИТ сектора в КР для привлечения инвестиций, формирования потенциальных партнерств с целью получения заказов для отечественных компаний и увеличения экспорта ИТ услуг.

В последние годы, в мире произошло стремительное развитие цифровой инфраструктуры. Использование цифровых платформ и цифровых решений предоставляет компаниям и гражданам новые возможности:

- компании могут вести бизнес «без границ», интернет-технологии позволяют организовать глобальный доступ к информации и «моментальное» проведение операций (электронная торговля);
- снижаются расходы на проведение транзакций, маркетинг, взаимодействие с клиентами на новых рынках;
- продажи могут осуществляться на отдаленных и быстрорастущих рынках путем организации виртуальных команд, взаимодействующих в режиме онлайн;
- небольшие предприятия и стартапы с момента начала функционирования становятся транснациональными [6].

Сегодня у компаний появились новые возможности по поиску лучших поставщиков, клиентов и талантливых сотрудников по всему миру.

Посредством цифровых технологий люди получают доступ к глобальным рынкам обучения, работы и др.

Становление и развитие цифровой экономики приводит к развитию новых функциональных видов деятельности:

- удаленный мониторинг и служба поддержки деятельности сотрудников при проведении операций и обслуживании клиентов;
- удаленное управление цепочками поставок в глобальном масштабе;
- организация беспрепятственного доступа к клиентам, рабочей силе, финансовым ресурсам, где бы они ни находились;
- трансграничные платежи;
- организация коммуникаций и взаимодействия в режиме реального времени;

– использование больших данных и аналитики при принятии управленческих решений (привлечение новых клиентов, формирование программ лояльности и др.).

Понятие «глобализация» в последнее время чаще всего встречается в экономической литературе, но полную ясность этот термин, как в концептуальном плане, так и в практическом, не имеет, поскольку глобализационные процессы являются переменчивыми по форме и содержанию. Это вызывает разные точки зрения.

Так, профессор социологии в университете Калифорнии (Соединенные Штаты) М. Кастельс определил глобализацию как «новую капиталистическую экономику» и перечислил следующие ее основные характеристики: информация, знания и информационные технологии являются основными источниками роста производительности и конкурентоспособности; эта новая экономика организуется главным образом через структуру сети управления, производства и разделения, а не отдельных фирм, как раньше, и она является глобальной [7].

Более экономическое направление имеет определение глобализации, представленное М. Грейди: «Глобализация – это процесс обмена товарами, услугами, капиталом и рабочей силой, который выходит за рамки национальных границ и осуществляется в форме постоянной и неуклонно возрастающей межправительственной интеграции экономик. Глобализация связана с набором наиболее важных мировых общечеловеческих проблем, решение которых требует объединения усилий всех народов и государств» [8]. Он также отмечает, что большинство ведущих зарубежных ученых объединяют глобализацию главным образом с интернационализацией современной экономики и ее последствиями, хотя и признают, что глобализация абсолютно не благоприятствует заметному уменьшению неравенства.

Исходя из вышеизложенного, следует рассмотреть позитивные и отрицательные стороны процесса цифровизации экономики в условиях глобализации см. таблицу 2.

Таблица 2- Сравнительный анализ процесса цифровизации экономики в условиях глобализации

Позитивные последствия развития цифровизации экономики в условиях глобализации:	Негативные стороны процесса глобализации экономик
1.Глобализация инноваций облегчает углубление специализации и международного разделения труда.	1.Блага глобализации распределяются неравномерно.
2. Экономия на масштабах производства, что потенциально может привести к снижению издержек и цен и, следовательно, к стойкому обеспечению экономического роста.	2.Глобализация усиливает позиции развитых стран
3.Свободная торговля на взаимовыгодной основе, которая удовлетворяет все стороны.	3.Заморозка положения мировой периферии, т.е. развивающихся государств.
4.Эффективное распределение ресурсов, которое содействует повышению среднего уровня жизни и, соответственно, увеличению жизни населения	4.Возникновение угрозы конфликтов на региональном и международном уровнях
5.Усиление конкуренции, стимулирует дальнейшее развитие новых технологий и распространение.	5.Поляризация конвергенции доходов, возможность деиндустриализации национальных экономик

6. Темпы роста прямых инвестиций намного превосходят рост мировой торговли, что является основным фактором в трансфере промышленных технологий, формировании транснациональных компаний, которое в свою очередь, влияет на национальную экономику.	6. Риск разрыва традиционных связей внутри страны, деградация неконкурентоспособных предприятий, обострение социальных проблем.
7. Экономическая выгода, то есть внедрение новых технологий происходит за короткий срок и при относительно низких затратах.	7. Заметное технологическое отставание; рост социально-экономической стратификации, маргинализация периферии;
8. Рационализация производства и распространение передовых технологий, что приводит к росту производительности труда.	8. Риск дестабилизации финансового сектора, в котором местные экономические кризисы могут иметь региональные и даже глобальные последствия.
9. Возможность мобилизовать более значительный объем финансовых ресурсов, так как инвесторы используют более широкие финансовые инструменты для всего большего числа рынков.	9. Рост внешней задолженности, особенно международным финансовым организациям, что сдерживает дальнейший прогресс.
10. Фундамент для решения общих проблем человечества, главным образом, окружающей среды, в результате глобализации мирового сообщества, консолидации ресурсов.	10. Ограничение ТНК способности государств осуществлять национально ориентированную экономическую политику.

В связи с этим, необходимо формировать политику национальной цифровой безопасности и постоянно ее актуализировать. Это должно стать одним из важнейших направлений деятельности руководства нашей страны. Сегодня ключевой задачей государства становится установление четких, прозрачных и равных для всех правил международных коммуникаций и контроль за их соблюдением. Власти должны предотвращать любого рода дискриминацию, защищать права потребителей, интеллектуальную собственность и персональные данные, а также заботиться о должном уровне образования и цифровой грамотности граждан.

В ближайшем будущем именно эффективное использование новых цифровых технологий будет определять международную конкурентоспособность как отдельных компаний, так и целых стран, формирующих инфраструктуру и правовую среду для цифровизации [9].

Выводы:

1. Определены ключевые тезисы относительно развития цифровых технологий, которые позволяют компаниям и предпринимателям, в том числе в Кыргызской Республике, легко выходить к клиентам и партнерам за границу, что, как было отмечено поддерживает мировую торговлю и обмен знаниями между разными странами;

2. На основе использованной методологии были оценены качество и достоверность анализа усиления глобальной конкуренции в цифровой экономике, что в свою очередь,

подталкивают компании к поиску эффективных решений и обеспечению качества продуктов и услуг;

3. Выявлены основные тенденции в развитии цифровой бизнес-среды, такие как, цифровые платформы, онлайн рынки и стартапы, которые позволяют малым и возможным предприятиям участвовать в глобальной экономике;

4. Оценено значение государства в разработке эффективного законодательства и политике, которые будут способствовать инновациям, защищать права потребителей и предотвращать кибербезопасность. А также акцентирована важность этических вопросов в цифровизации, связанные с конфиденциальностью данных, искусственным интеллектом и влиянием социальных сетей на общество.

Список литературы:

1. Головенчик, Г.Г. Цифровизация белорусской экономики в современных условиях глобализации [Текст] / Г.Г. Головенчик. – Минск: Центр БГУ, 2019. – 257 с.
2. Круглов, В.В. Цифровизация как инструмент планетарной глобализации [Текст] / В.В.Круглов, В.Д. Никифорова, А.А. Никифоров // Эконом. и эколог. менеджмент. – М.: НИУ ИТМО, 2020. – № 1. – С. 49-54.
3. Стрелкова, И.А. Цифровизация экономики: новый формат глобализации [Текст] / И.А.Стрелкова // Экономика. Налоги. Право. – Москва, 2020. – Т. 13. – № 4. – С. 20-28.
4. Головенчик, Г.Г. Цифровая экономика как новый этап глобализации [Текст] / Г.Г.Головенчик //Цифровая трансформация. – М.: Цифровая трансформация, 2018. – № 1. – С. 26-36.
5. Развитие цифровой экономики в условиях глобализации: монография [Текст] / Е.В. Наливайченко. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2019. – 276 с.
6. Юдина, Т.Н. Глобализация 4.0, цифровизация 4.0, глобальное управление 4.0 [Текст] / Т.Н. Юдина // труды IV Всероссийской между. участ. научно-практ. конф.- Симферополь: КФУ, 2021. – С. 94-95.
7. Гурьянов, Н.Ю. Цифровая глобализация в контексте развития цифровой экономики и цифровых технологий[Текст] / Н.Ю.Гурьянов, А.В.Гурьянова // Вестник Московского гос. обл. универ. Серия: Философские науки. – М.: МГОУ, 2020. – №3. – С. 63-69.
8. Имамов, М.М. Влияние глобализации на цифровизацию экономики России [Текст] //Электр. экон. вестник Татарстана. – Казань:ЭЭВТ, 2019. – №3. – С. 22-25.
9. Бекташева, А.Дж. Цифровая экономика как хозяйственная система: причины и условия возникновения цифровой экономики [Текст] / А.Дж.Бекташева // Вестник Ошского гос. универ. – Ош: ОшГУ, 2022. – № 3. – С. 141-148.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_79

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК: 658.3

Йылмаз К.
профессор (Ph.D.) Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика
Бообекова К.
доцент Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика

БАШКАРУУ СТИЛДЕРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары уюмдардагы башкаруу стилдери болуп саналат. Изилдөөнүн максаты башкаруу стилдерин классификациялап, ар бирине аныктама берүү. Изилдөөнүн методу катары илимий адабияттардын анализи, салыштыруу жана баяндоо методдору колдонулду. Чыккан натыйжага карап, келечек изилдөөгө багытталган айрым сунуштар жазылды. Башкаруу стили жалпысынан алганда – бул менеджерге мүнөздүү башкаруучулук көндүм, жүрүм-турум. Ал менеджер өзүнүн милдеттерин жана максаттарын ишке ашыруу үчүн чогуу иштеген

адамдар менен түзгөн мамилелердин натыйжасында келип чыгат. Башкаруу стилдерин дифференциациялоонун эң негизги себеби – менеджердин башкарууга карата мамилеси. Башкаруу стилдери жалпысынан "автократиялык башкаруу, коргоочу / кам көрүүчү башкаруу, колдоочу башкаруу, биргелешкен башкаруу жана ой келди башкаруу" болуп бөлүнөт. Ар бир башкаруу стили жетекчиде жана ошол уюмда чогуу иштешкендерде, белгилүү бир жүрүм-турумду өзгөртүп, кызматчылардан ошол стилге ылайык болуусу күтүлөт жана кызматкерлерге ар кандай таасирлерди жаратат. Бул жумушта башкаруу стилдери жөнүндө маалымат берилет. Башкаруу стилдерин дифференциациялоо зарылдыгы, уюмда маанилүү чечимдердин ким же кимдер тарабынан кабыл алынган, ага жараша бийлик күчү кимдин колунда болгонуна карап иштеги ийгилик, иштешкендердин өз ара мамилеси жана ишке карата мамилеси өзгөрөөрү илимий адабияттарга карап анализденди.

Негизги сөздөр: башкаруу стилдери; автократиялык башкаруу; коргоочу башкаруу; колдоочу башкаруу; бирге башкаруу; ой келди башкаруу; жетекчи; кызматкер.

СТИЛИ УПРАВЛЕНИЯ

В данной работе предметом исследования являются стили управления в организациях. Цель исследования - классифицировать стили управления и дать определение каждому из них. Использованы в исследовании анализ научной литературы, методы сравнения и описательный метод. По результатам написаны некоторые рекомендации для дальнейших исследований. В общем, стиль управления - это специфическое для руководителя управленческое поведение, возникающее в результате взаимодействия отношений менеджера с людьми, которыми он работает, для реализации своих обязанностей и целей. Важнейшей причиной дифференциации стилей управления является управленческий подход руководителя. Стили управления обычно классифицируются как «автократическое управление, защитное/защитающее управление (проявляющие заботу), поддерживающее управление, совместное управление и беспризорное управление». Каждый стиль управления влияет на поведение и отношения, лидера и тех кто работает вместе в этой организации. Ожидается, что сотрудники будут соответствовать этому стилю и это оказывает на сотрудников различное влияние. В этой статье содержится информация об этих стилях управления. На основе научной литературы проанализированы необходимость дифференциации стилей управления, кто принимает важные решения в организации, успехи в работе зависимости от чьих полномочий, взаимодействие сотрудников и изменения отношения к работе.

Ключевые слова: стили управления; автократическое управления; защитное управления; поддерживающее управления; совместное управление; бродячее управления; руководитель; сотрудник.

MANAGEMENT STYLES

The subject of the research is management styles in organizations. The aim of the study is to classify management styles and define each of them. Analysis of scientific literature, comparison methods and a descriptive method were used in the study. Based on the results, some recommendations for further research were written. In general, management style is a managerial behavior specific to a manager that emerges from the interaction of a manager's relationships with the people he/she works with in order to achieve his/her duties and goals. The most important reason for the differentiation of management styles is the management approach of the manager. Management styles are generally classified as "autocratic management, protective management, supportive management, unionist management, and stray management". Each management style highlights certain behaviors and creates different effects on employees. Each management style affects the behavior and attitudes of the leader and those who work together in that organization. Employees are expected to conform to this style and it affects employees in different ways. This article provides information about these management styles. On the basis of scientific literature, we needed to differentiate management styles, who makes important decisions in the organization, success in work depending on whose authority, the interaction of employees and changes in attitude to work are analyzed.

Key words: management styles; autocratic management; protective management; supportive management; unionist management; stray management; manager and employer.

Киришүү. Башкаруу же менеджмент түшүнүгү адатта илим жана искусство аспектилери бар процесс катары аныкталат. Менеджменттин илимий аспекти жөнүндө көптөгөн изилдөөлөр, теориялар жана маалыматтар бар. Адамдардын башкаруу боюнча алган билимин процессте чагылдыруу жана колдонуу жөндөмдүүлүгү башкаруу искусствосун билдирет. Бул контекстте башкаруунун стилдерин, анын ичинде ар бир менеджер ээ болгон билимди жана аларды колдонуу көндүмдөрүн айтсак болот.

Ишкананы же уюмду башкаруу теориясынын өнүгүшү башкаруунун айрым аспектилерин иштеп чыгуучу агымдардын жана ыкмалардын көптүгү менен мүнөздөлөт. Башкаруу мектебинин илимий негиздөөчүсү Ф.В. Тейлор “менеджменттин негизги милдети - бул уюмда иштеген ар бир кызматкер үчүн максималдуу жыргалчылык менен бирге максималдуу пайданы камсыз кылуу болушу керек”, - деп эсептеген. Бирок “менеджмент” түшүнүгү анын так жана кеңири аныктамасын бере алгыдай формалдашкан эмес [1].

Башкаруу стилдери жана анын түрлөрү. Башкаруу стили – бул жалпысынан башкаруучу жетекчиге/ менеджерге мүнөздүү башкаруучулук көндүм, жүрүм-турум. Ал өзүнүн милдеттерине жана максаттарына жетүү үчүн чогуу иштеген адамдар менен болгон өз ара мамилелердин натыйжасынан келип чыгат [2]. Бул жагынан алганда, башкаруу стилдерин дифференциациялоо үчүн көптөгөн себептер болушу мүмкүн. Бирок бул себептердин ичинен эң негизгиси – менеджердин башкарууну түшүнүүсү. Анткени менеджердин башкарууну түшүнүүсүнө анын экономикалык, маданий жана социалдык капиталы (мисалы, анын социалдык-класстык абалы, билими, окуган китептери, жалпы маданияты, ээ болгон баалуулуктары, ээ болгон башкаруу жана билим берүү философиясы) таасир этиши мүмкүн. Башкаруу стилдерине байланыштуу кээ бир классификациялар жасалган [3-5]. Ал классификациялар негизинен демократиялык жана автократиялык максаттарды көрсөтүү үчүн жасалган. Дэвис [6] акыркы жүз жылда көптөгөн моделдер пайда болгонун ырастайт. Бирок, айрыкча алардын төртөө (автократиялык, коргоочу/ кам көрүүчү, колдоочу жана биргелешкен башкаруу) маанилүү жана жетиштүү деңгээлде талкууга арзырлык, айырмалуу экенин белгилеген.

Автократиялык башкаруу. Автократиялык башкаруу формасынын келип чыгуусу башкаруунун өзүнүн тарыхы сыяктуу эски, байыркы доорго барып такалат. Бирок, илимий жактан алып караганда автократиялык башкаруу формасы өнөр жай революциясынын башталышында кеңири тараган жана көрсөтүүгө жарамдуу үлгү болгон [6]. Башкаруунун бул формасында башкаруучунун күч булагы көбүнчө азыркы мезгилдеги мыйзамдар болуп саналат. Эгерде башкаруучу /менеджер/ жетекчи башкаруучулук компетенттүүлүккө ээ болсо, анда ал өзүнүн юридикалык күчүн адистик күчү жана компетенттүүлүгү менен бекемдейт [6; 2]). Мындай башкаруу формасынын булагы патриархаттык башкаруу жана ал бир адамдын башкаруусуна негизделген.

Бийлик күчү эң жогоруда турган жетекчинин колунда топтолгон башкаруунун бул формасында кол алдындагылар башчылары тарабынан берилген буйруктарды аткаруу үчүн жооп беришет. Мындай башкаруу стилинде жетекчилер уюмга тиешелүү ар бир жумушту жана ар бир теманы, предметти жакшы билген, мыкты даярдалган жана тандалган, жеткиликтүү адамдар деп эсептелинет. Демек, жогору жактагылар тарабынан кабыл алынган чечимдердин баалуулугу талашсыз же талкуулаганга болбойт. Жетекчи белгиленген принциптерди жана эрежелерди компромиссиз ишке ашыруу үчүн жооптуу. Бул үчүн жетекчи кол алдындагыларды дайыма тыкыр карап, көзөмөлдөйт жана бул текшерүүлөрдүн натыйжасында алынган маалыматтарга ылайык уюмдагы өз авторитетин, бийлигин бекемдөө үчүн сыйлык берүү жана жазалоо системасын колдоно алат. Жетекчилер өздөрүнүн ыйгарым

укуктарынын бир бөлүгүн кааласа кол алдындагыларга өткөрүп бере алышат. Кол алдындагылар жогорку жетекчилер тарабынан берилген ыйгарым укуктарга жараша гана күчтүү боло алышат [7]. Мындай башкаруу стилинде кызматкер өзүнүн жетекчисине, башчысына баш иет, аны ээрчийт, ошондой эле кол алдындагылардын милдети - кабыл алынган чечимдерди алардын жетекчиси ойлогондой түрдө ишке ашыруу. Жетекчинин кол алдында иштеген кызматкерлер анын ою боюнча пассивдүү, буйруктарга каршылык көрсөткөн, мажбурламайынча иштебеген, уюмду ойлобогон, керек болсо өз кызыкчылыгы үчүн уюмга зыян келтирүүчү, өз пайдасын гана ойлогон, жоопкерчиликтен качкан кишилер сыяктуу кабыл алынат. Бул жагынан алып караганда кол алдындагылардан баш ийүү күтүлөт. Баш ийүү жогоркуларга унчукпоо, макул болуу жана каяша айтпоо катары да болушу мүмкүн. Баш ийүүнүн деңгээли баш ийген адамдын баалуулугун, маанилүүлүгүн аныктайт. Кол астындагылардын иштеги өндүрүмдүүлүгү андан кийинки орунда болуп саналат [7].

Мындай башкаруу стилинде “кызматкерлерге ишеним жок, алар акча менен мотивациялана турган, активдүү эмес, пассивдүү, өз кызыкчылыгы үчүн гана иштеген адамдар” катары каралат. Акчага абдан чоң маани берилгендиктен, жазалар да көбүнчө айыппул, эмгек акыны кыскартуу түрүндө болот. Авторитариялык башкаруунун мотивациясы, таасири жана кубаттоочу күч куралдары көбүнчө коркутуу жана жазалоо түрүндө болот [2].

Авторитариялык башкаруу стилин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн жетекчи же менеджердин мотивациялык үлгүсү бийликке жана атаандаштыкка негизделген болушу зарыл. Мындай мотивациялык моделдерди иштеп чыккан башкаруучу же менеджерлер буйрук бергенди жакшы көрүшөт жана буйруктарын санкциялар, зордоп жасатуулар менен күчөтүшөт. Ошентип, авторитариялык башкаруунун өз бийлигин ишке ашыруу жолу көбүнчө коркутууга негизделген. Мындай типтеги жетекчилер кол алдындагылар жасабаш керек болгон жана өзү каалабаган иш-аракеттердин узун тизмелерин даярдашат жана андай иштер жасалса, кандай жазалар берилерин ар бирин тактап көрсөтүшөт [2]. Авторитариялык башкарууда жетекчилер басым жасап, эзүүчү жана көбүнчө жазалоочу күчкө таянышат. Бирок, авторитариялык башкаруу стили практикалануусу ылайыктуу болгон уюмдар бар [8]. Мисалы, аскердик бирдиктер жана түрмөлөр ушул моделге негизделген.

Коргоочу/ кам көрүүчү башкаруу. Коргоочу башкаруу стили иш берүүчү патернализми катары да белгилүү. “Кызматкерлерге гумандуу мамиле кылуу керек” - деген көз караш башкаруунун коргоочу стилинин негизги таянычы болгон. Бул жерде максат кызматкерлер менен жакшы мамиле түзүү аркылуу уюмдун натыйжалуулугун жогорулатуу [2]. Чындыгында максат кызматкерлердин бактылуулугун көздөгөн сыяктуу болуп көрүнгөнү менен, негизги ой, каалоо уюмдун максаттарын ишке ашыруу жана уюмдун натыйжалуулугун жогорулатуу болуп саналат.

Коргоочу/ кам көрүүчү башкаруу стили боюнча иштегендердин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн уюм алардын муктаждыктарын канааттандырууга тийиш экенин түшүнүүгө болот. Кызматкерлер уюмдан айрыкча экономикалык муктаждыктарын канааттандырууну күткөндүктөн, уюм кызматкерлердин эмгеги үчүн толук эмгек акыны кынтыксыз төлөшү керек. Эгерде кызматкерлер алардан күтүлгөндөн да жогору сапатта иштеген болсо, аларга кошумча акы төлөнүшү керек [7]. Коргоочу башкаруу стилинде жетекчи же менеджерлер кызматкерлерди уюмга экономикалык канааттануу аркылуу кармап турууну максат кылышат, ошону менен уюмдун натыйжалуулугу үчүн анын бардык күчүн колдонууну каалашат. Башкаруунун бул формасында негизги күч булагы болуп башкаруучу ээлеген жана

бөлүштүрүүгө жооптуу болгон экономикалык ресурстар саналат. Буга сыйлыктарды же белектерди кошууга болот [2].

Бирок Герцбергдин мотивация теориясында айтылгандай, кызматкердин мотивациясын жогорулатуу үчүн иш жеринде негизги (санитардык-гигиеналык, тазалык) керектөөлөрүн эффективдүү түрдө канааттандыруу зарыл. Бирок, бул кызматкерди күчтүү мотивацияга ээ кылуу үчүн жетиштүү эмес. Коргоочу/ кам көрүүчү башкаруу стили кызматкердин уюмга көнүп, кам көрүүсүнө акырындык менен жол ачат. Тагыраак айтканда, кожоюнга карата жеке мамиле же милдеттүүлүк сезими азайып, уюмга карата милдеттүүлүк артат [6].

Бул башкаруу стилинде жетекчи же башкаруучу - коргоочу, баш ийген адам – корголуучу абалда болот. Уюмдун максаттарын ишке ашыруу кызматкерлерди коргоодон, аларга кам көрүүдөн кийин турат [7]. Коргоочу башкаруу стили уюмдун пайдасына караганда уюмдагы кызматкерлердин пайдасын жогору коёт [8]. Башкаруунун бул формасында кызматкерлерди кароо альтруисттик мамиле. Жетекчи кызматкерлерге ишенет, аларга таянат жана алар менен дос болгонду жакшы көрөт [2]. Кол астындагылар, кандайдыр бир жол менен, өздөрүн канатынын астында калкалап, коопсуз сездирген адам бар экенине ыраазы абалда болушат. Кызматкерлер бул канааттануу абалын бузбоо жана жетекчинин алар үчүн жасаган аракетине каршы мамиле жасабоо үчүн колдон келишинче ишин жакшы аткарганга аракет кылышат [7].

Коргоочу жетекчи же менеджер уюмдун максаттарына жетүү үчүн уюмдун ресурстарын натыйжалуу түрдө пайдаланууга аракеттенет. Бул типтеги башкаруучу же менеджерлер кызматташууда, эрежелерди коюуда жана аларга баш ийүүдө чебер, көпчүлүк менен чогуу иштегенге уста кишилер болушат [2]. Бул контекстте, анын эң маанилүү милдети кызматкерлердин уюм тарабынан жасала ала турган, күтүлгөн муктаждыктарын канааттандыруу болуп саналат. Мындай башкаруу стилинде жетекчилердин милдети кол алдындагылар оор кырдаалга туш болбоосу, араздашуу, уруш же салкын мамиледе болбошу, өзүн коопсуз сезиши, бири-бирине ынтымактуу, сый мамиледе болуусу, ошондой эле кинестикалык физикалык күчү менен бирге когнитивдик жана аффективдүү күчүн колдонушу үчүн чөйрөнү даярдаш керек [7].

Коргоочу жетекчинин күчүн колдонуу методу кырдаалга жараша өзгөрүп турат. Кээде жалгыз чечип, эрежелерди белгилесе, кээ бир учурда эрежелерди жана чечимдерди кабыл алууну кол алдындагыларга калтырып коёт [2]. Коргоочу башкаруу моделинин типтүү өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүдөй санаса болот [9]:

1. Экономикалык ресурстарга негизделген.
2. Кызматкерлер коопсуздук жана пайда алуу сезимине таянып иштешет.
3. Башкаруу багыты экономикалык пайдага көз каранды.
4. Кызматкерлердин психологиялык өнүгүүсү уюмдун климатына көз каранды.
5. Кызматкерлердин муктаждыктары канааттандырылып, коопсуздук жакшы камсыз кылынат.

6. Иштин натыйжалары пассивдүү кызматташуу түрүндө.

Коргоочу же камкор башкаруу түшүнүгү үстөмдүк кылган уюмдарда кызматкерлердин канааттануусу, уюмга ыңгайлашуусу жана уюмду сактап калууга аракети жогорулайт, өндүрүшкө мамилеси стандарттарга ылайык уланат, бирок аткаруучулук милдети төмөндөшү мүмкүн [7].

Колдоочу башкаруу. Жүрүш-туруш (бихевиористик) илимдеринин жана демократиянын өнүгүшү уюмдарда колдоочу башкаруу стилин жактырып, аны кабыл алууга алып келди. Ал 1950-жылдардагы Лайкерттин колдоочу мамилелерге болгон көз карашынан

келип чыккан [6]. Лайкерттин колдоочу мамиле көрсөтүү принциби - бул “уюмда лидерликте жана башка процесстерде, башка уюмдар менен иштешүүдө, уюмдагы ар бир мүчөнүн жасаган иштерин, салымын, баалуулуктарын жана күтүүлөрүн эске алуу менен тажрыйбаны колдоо, жеке баалуулук, маанилүүлүк сезимин өнүктүрүү жана сактоо” принциби [6].

Колдоочу башкаруу стили - бул кол алдындагылар ишти аткарат, ал эми жетекчилер кол алдындагыларды колдогон стиль. Колдоочу башкаруунун багыты кызматкерлерди баш ийүүгө көнүктүрүү, тынчтандыруу, аларга экономикалык ыңгайлуу шартты камсыз кылуу эмес. Мындай башкаруу стилинин багыты жана каалоосу кызматкерлердин иштөөсүн жакшыртуу, алардын сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатуу болот [7]. Бул стиль кызматкерлердин муктаждыктарын жогорку деңгээлде канааттандырууга багытталган башкаруу стили. Ошондой эле бул модель башкарууну кызматкерлерге колдоо көрсөтүүчү кызмат катары жана менеджерди уюмдун лидери катары көрүү идеясына негизделген [2]. Бул моделде жетекчилер уюмдун ишин жакшы билген адамдар эле эмес, уюмду жакшы башкарган адамдар. Андыктан, жетекчилер уюмдун лидерлери. Жетекчи деген бул - кол алдындагылардын ар биринин компетенциясына жараша баа бере алган, алар менен эффективдүү баарлаша алган жана башкарууда уста, жеткиликтүү болгон адам деп эсептелинет [7]. Колдоочу башкаруу стилинде менеджерлер уюмдун максаттарын ишке ашырууда кызматкерлерге ар дайым колдоо көрсөтүп турушат [2]. Колдоочу моделде башкаруучунун/ менеджердин күч булагы анын лидерлик сапаты болуп саналат. Лидер башкаруу күчүн кол алдындагылардан алат. Жетекчинин инсандык сапаттары, анын башкаруудагы жана өндүрүштөгү тажрыйбасы, албетте кызматкерлердин аны жасоого жана жасатууга укугу бар деген оюн түшүндүрөт [2].

Ал эми кол алдындагылар - өз милдеттерин эң жогорку деңгээлде аткарууга жөндөмдүү, бүт күчүн ишине жумшай алган, аткаруу менен бирге чыгармачылык жөндөмү бар, жоопкерчиликти ала алган, өзүн-өзү башкарып, контролдой алган адамдар. Кол астындагылар уюмдун максаттарын кабыл алышы мүмкүн, ал максаттарга шыктанышат, максаттарды ишке ашырууда активдүү роль ойношот жана зарыл болгон учурда башкарууга катышуу менен жардам бере алышат [7].

Колдоочу менеджерлер кызматкерлери менен жакшы, чын дилден, натыйжалуу мамиле түзүүгө аракет кылышат жана муну орнотуу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү колдонушат. Бул адамдар кызматкерлердин төмөнкү деңгээлдеги муктаждыктарына, ошондой эле жогорку деңгээлдеги (өзүн-өзү актуалдаштыруу) муктаждыктарына жооп бере турган чөйрөнү даярдоого аракет кылышат жана ушундай жол менен кызматкерлердин жумуштан канааттануусун жогорулатууга аракет кылышат. Колдоочу башкаруучу же менеджерлер кызматкерлер менен уюмдун ортосунда пайда болгон карама-каршылыктарды, пикир келишпестиктерди кызматкерлердин жана уюмдун пайдаларына тең салмактуу карап, туура чечүүгө аракет кылышат [2]. Колдоочу менеджер/ жетекчи ийгиликке жетүү үчүн өз мотивациясы бар жана кызматкерлерине бул ырахаттанууну сезүүлөрү үчүн колдоо көрсөтөт. Ал өзүнүн жүрүм-турумун кызматкерлердин инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана жүрүм-турумуна ылайык жөнгө салат [2]. Колдоочу башкаруу стили колдонулган уюмдарда кызматкерлердин өндүрүштүк жүрүм-туруму, жумуштан алган канааттануу, уюмду сактап калуу, уюмга ыңгайлашуу жана уюмду башкарууга катышууда өсүш байкалган [2].

Колдоочу менеджерлер кызматкерлер менен жакындан таанышууга аракет кылышат; алардын күчтүү жана алсыз жактарын билип, алар ийгиликтүү боло турган иште иштешине мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, алар кызматкерлердин арасында түшүнбөстүккө жол бербөөгө аракет кылышат. Алар кызматкерлердин бири-бири менен жакшы, чын дилден жана

позитивдүү мамиле түзүшү үчүн шарттарды даярдашат. Алар эрежеге баш ийбей, түшүнбөстүк чыгарган кызматкерлерди уюмга ылайыкташтырууга аракет кылышат, керек болсо эксперттерден жардам алышат [2]. Колдоочу моделдердин өзгөчөлүктөрүн жалпысынан төмөндөгүдөй иретте кароого болот [9]:

1. Лидерликке берилгендик бар.
2. Башкаруу багытка, аракетке колдоо көрсөтөт.
3. Кызматкерлердин аракети – милдеттерин, тапшырмаларды аткаруу жана ишти жакшыртуу.
4. Кызматкерлердин психологиялык абалы алардын башкарууга катышуусуна байланыштуу.
5. Кызматкерлердин керектөөлөрү алардын иштеги ийгилигине жараша канааттандырылат.
6. Иштин натыйжалары мотивациядан көз каранды.

Биргелешкен башкаруу

Колдоочу моделдин кеңейтилген формасы катары каралган бул модель, жалпы максатка жетүү идеясы менен биргелешип иштеген адамдардын тобуна тиешелүү. Эмерсон, Нэбатчи жана Бэлоф [10] биргелешкен башкарууну инсандарга ар кандай уюмдар аркылуу чечимдерди кабыл алууга жана коомго пайдалуу конструктивдүү башкаруу процессине катышууга мүмкүндүк берген башкаруу формасы катары аныкташат. Биргелешүү – бул жалпы орток максаттын ишке ашуусу үчүн адамдардын биригүүсүнө, чогуу аракеттенүүсүнө байланыштуу.

Биргелешип башкаруу стилинде уюмдук жүрүм-туруму боюнча жетекчилер менен кол алдындагылардын ортосунда бөлүнүү болот. Башкаруунун /менеджменттин бул формасында жетекчилер адатта шайлоо аркылуу, кээде дайындоо жолу менен келген, жогорку деңгээлде башкаруучулук компетенттүүлүгүнө ээ болгон адамдар. Биргелешип (профсоюздук) башкаруу стили илимпоздор же өз кесиби боюнча жогорку деңгээлдеги адистер болгон уюмдарда (ассоциация) көбүрөөк колдонулушу мүмкүн жана бул адамдар өзүн-өзү башкаруу компетенциясына ээ болот деп болжолдонууда [7].

Биргелешип башкаруунун табиятында сүйлөшүүлөр, катышуу, тилектештик, маалымат агымы, маалымат бөлүшүү, жаңылануу, консенсуска негизделген макулдашуулар жана өз ара түшүнүшүү болот [11]. Башкаруунун бул формасы кызматкерлердин өзүн-өзү көзөмөлдөөсүнө жана өзүн-өзү башкаруусуна негизделген, кесиптик энтузиазм менен өзүн-өзү актуалдаштыруу муктаждыктарын камсыз кылууга түрткөн, алардын өз ара салымдары менен командалык түрдө иштөөгө да ылайыктуу башкаруу стили [2]. Бул моделде жетекчилер менен кызматкерлердин өз ара бири-бирине салым кошо алат. Ар бир кызматкер бүтүндүн бир бөлүгү болуу сезимин өрчүтүп, бир нерсеге салым кошуусу зарыл жана башкалардын салымын кабыл алуусу керек. Бул моделде жетекчилик босс катары эмес, биргелешип орток катышкан, бүтүндүн бөлүгү катары иш алып барышы күтүлүүдө. Биргелешип (профсоюздук) башкаруунун стили негизинен коллективдүү/ командалык иштөөгө таянат. Командада иштөө практикаланган уюмдарда уюмдун шайланган же дайындалган топ-менеджери болот; бирок башка алдыңкы башкаруучулар кандайдыр бир маселе же тапшырма үчүн түзүлгөн команданын ичинен команда мүчөлөрү тарабынан тандалат. Команда тарабынан тандалып алынган башчы /менеджер зарыл болгон учурда өз ыйгарым укуктарын команданын башка мүчөсүнө өткөрүп бере алат [7].

Мындайча айтканда, жетекчиликтин милдети кызматкерлерди көптөгөн принциптер жана эрежелер менен иштөөгө мажбурлоо эмес, алар өз иштерин эркин аткара ала турган чөйрөнү даярдоо болуп саналат. Бул деңгээлдеги кызматкерлер зарыл болсо, өздөрүнүн

принциптерин жана эрежелерин белгилей алышат. Уюмдун максаттарын аныктоо процессине катышкан кызматкерлер бул максаттарга жетүү үчүн дагы көбүрөөк шыктанышы мүмкүн [7]. Биргелешкен башкаруу стилинде жетекчилер жана кызматкерлер уюмдун максаттарын ишке ашыруу үчүн жетекчи - кызматкер мамилесинин кысымынан кутулуу менен демократиялык чөйрөдө иштешет [8]. Ийгиликке жетүүдө уюмдун ишинин техникалык, социалдык жана экономикалык эффективдүүлүгү маанилүү. Техникалык эффективдүүлүк компаниянын ишмердүүлүгүн техникалык көрсөткүчтөрдүн негизинде баалоо жүргүзүлүп жатканын билдирет (эксплуатациялык, долбоорлоо, технологиялык). Иштин социалдык натыйжалуулугу бул үчүн эң актуалдуусун камтыйт, социалдык өнүгүүнүн коллективге тиешелүү проблемалары: эмгек, турмуш жана эс алуу шарттарын жакшыртуу, коллективдеги мамилелерди жакшыртуу, социалдык-психологиялык колдоо, өнүктүрүү процесстери болуп саналат [12].

Биргелешкен стилдеги башкаруучу юридикалык жана ыйгарым укуктарга таянбай, өз күчүн башкаруудагы жана өндүрүштөгү тажрыйбасынан, ишбилгилигинен алат. Биргелешкен моделдеги жетекчи өзүнүн башкаруу бийлигин кызматкерлерге өткөрүп бергендиктен, ал команданын мүчөсү катары жана команданын ичинде өзүнүн тажрыйбасы керек болгон талаптарды гана аткарат [2]. Биргелешкен же кооперативдик башкаруунун сыйлыгы бул команда мүчөлөрүнө алып келе турган ийгилик сезими. Ар бир кызматкердин иштеги өндүрүмдүүлүгү, жумуштан канааттануу, уюмга көнүү, ыңгайлашуу, уюмду сактап калуу жана башкарууга катышуу эң жогорку деңгээлге жетиши мүмкүн деп болжолдонууда [7].

Биргелешкен башкаруу моделинде жетекчи же менеджер кызматкерлердин өз милдеттерине, аткарган жумуштарына байланыштуу керектүү чечимдерди кабыл алышын жана көйгөйлөрүн чечүүсүн каалайт. Менеджмент адиси катары, керек болсо, алардын чечимдерин кабыл алууга, көйгөйлөрдү чечүүгө катышуу менен лидерлик кылат. Мындай типтеги менеджер-жетекчилер кызматкерлерди мотивациялоого, таасир этүүгө жана шыктандырууга аракет жасашпайт, алар бул маселелерди командага же команданын лидерлерине тапшырышат [2]. Биргелешкен /унитардык моделдин өзгөчөлүктөрү жалпысынан төмөнкүдөй [9]:

1. Өнөктөштүккө көз каранды.
2. Башкарууга багытталуу – бул командалык иш.
3. Кызматкердин багыты жоопкерчиликтүү жүрүм-турум.
4. Кызматкерлердин өз алдынча иштеп, өзүн көрсөтүүсүнө мүмкүнчүлүк берет.
5. Кызматкерлердин керектөөлөрү өзүн-өзү актуалдаштыруу мүмкүнчүлүгү катары канааттандырылат.
6. Аткаруу натыйжалары - энтузиазм жана кызматташуу.

Ой келди / адашкан (*stray management*) башкаруу. Ой келди же адашкан башкаруу стили иш жүзүндө башкаруу/ менеджмент боюнча жүрүм-турум же мамиле теориясы эмес. Башкача айтканда, башкаруунун бул формасы башкаруунун каалаган же күтүлгөн формасы эмес. Бирок, башкаруунун мындай түрү кээ бир уюмдарда кездешет [2]. Башкаруу мамилесинин бул түрүндө уюм бизнес, өндүрүш жана тейлөө чөйрөлөрүндө көздөгөн максаттарга да, уюмдун ичиндеги адам мамилелерин жакшыртуу жана коргоого да ашыкча көңүл бурулуп, маани берилбейт. Бул башкаруу формасы тарабынан кабыл алынган негизги саясат уюм ичинде көйгөйлөрдөн алыс болуу, жеке жана эмоционалдык жүрүм-турумдарга кийлигишпөө түрүндө байкалат [13].

Ой келди /адашкан башкаруу стили уюмдун иерархиялык түзүмүнүн башында турган адам же адамдар өз ыйгарым укуктарын колдонбогондуктан келип чыгат. Бийлигин же

авторитетин колдонбоо “уюмга чоочундашуу, алыстоо, таарыныч; өз бийлигин колдонуудан тартынуу, коркуу; башкаруудагы компетентсиздик; бийликти колдонуунун зарылдыгын көрбөө же ага ишенбөө” сыяктуу себептерден улам пайда болушу мүмкүн [2]. Мындай уюмдарда иштегендер иштеп жаткансыйт; бирок, чындыгында, алар эч кандай уюмдун максаттарына эч пайдасы жок, же өтө аз салым кошкон жумуштар менен алектенишет. Кызматкерге эми эмне кылуу, кантип, эмнени иштеши керектиги айтылгандан кийин, ал адам бош калат, контролдоо керек эмес сыяктуу көрүнөт. Кызматкер өз ишин өзү билгендей көрөт, “жасамыш болот” жана жетекчи ага эч качан кийлигишпейт [13].

Адашкан башкаруу стилиндеги менеджерлер башкарууда инсандык сапаттарынын жакшы же жаман жагын көрсөтпөйт. Алар кызматкерлерге түрткү берүүгө, мотивациялоого, таасир этүүгө же шыктандырууга эч кандай аракет кылышпайт. Мындай адамдар кеңешкенде жардам берүүгө аракет кылышат, бирок алар бул жардамды өзү каалаган кызматкерлерине гана беришет. Адашкан башкаруу стили менен иштеген менеджерлердин жүрүм-туруму түзүмдү курууга, милдеттерди аткаруу жана мамилелерди орнотууга карата үстүртөн болот. Негизинен алар ишти, милдетти бөлүштүрүүнү, кызматтык нускамаларды, милдеттердин аныктамаларын жана иштин жүрүшүн кичи бөлүмдөрдүн жетекчилерине калтырышат жана уюмду жаңыртуу боюнча эч кандай демилге көтөрүшпөйт [2].

“Көгүчкөн түрү” менеджерлер деп аталган бул менеджерлер жалпысынан бардык кош көңүл, утурумдук мамиле менен карап, “сен мага тийбе, мен сага тийбейм” же “мени чакпаган жылан миң жыл жашай берсин” - деген көз карашка, түшүнүккө ээ. Башкарууда “качуу, кийлигишпөө, иштебөө” саясатын колдонгон жетекчилер мына ушулар. Мындай жетекчилерди жетекчи деп айтуу да туура эмес. Алар формалдуу гана башкаруучу же жетекчилер. Мындай жетекчи менеджерлер уюмга, коомго же кызматкерлерге пайда алып келбейт [14]. Ой келди, адашкан, баш аламан башкаруу стилин жалпысынан мамлекеттик мекемелерде жана уюмдарда, чөйрөсүн өзгөртпөгөн жана бир нерсени өндүрүүнү монополия кылган жеке менчик мекемелерде көрүүгө болот [2].

Адатта ой келди башкаруу стилине ээ жетекчилер кызматкерлердин жумушунан канааттанууларына көп кызыкдар эмес, анткени алар өздөрү жумуштан канааттануу ала алышпайт. Уюмда болуп жаткан чыр-чатактар же уланат же убакыттын өтүшү менен өзүнөн-өзү унутулат. Уюмда бири-бирине дал келбеген, чатакташкан кызматкерлер көңүл бурулбай, өз алдынча, тынч калтырылат. Кызматкерлердин ишине кийлигишпей, алар көзөмөлдөнбөй, өздөрү каалагандай иштегендиктен, көбүнчө жумушун кош көңүл, кол учунан жасап, ал чөйрөгө ыраазы экенин көрсөтүүгө аракет кылышат. Мындай уюмдардагы кызматкерлер көбүнчө өз жумушун экинчи жумуш катары карашат, ошондуктан алар уюмдан тышкары башка жумушка ээ болушат [2]. Эмгекте башкаруучу, жетекчи, менеджер, лидер түшүнүктөрү жана алардын кимдерге карата айтылаары талкууланды. Башкаруу стилдери тууралуу аныктамалар мисалдар аркылуу берилип, автократиялык башкарууда, коргоочу/ кам көрүүчү башкарууда, колдоочу башкарууда, биргелешкен башкарууда жана ой келди башкарууда уюмдун башында отурган, жоопкерчилик жүктөлгөн адам жетекчиби, лидерби же башкаруучубу? - деген суроого жооп изделди. Себеби, ар бир башкаруу стили ар бир уюмдун ийгилиги, ынтымагы, иштин жемиштүүлүгү жана иштешкен кызматкерлердин ден соолугу, бактылуулугу, ыраазылыгы, уюмду кабыл алуусу, өзүн ошол жерге таандык сезүүсү, жоопкерчилик алууну каалоосу, ишине чыгармачыл мамиле кылуусу үчүн маанилүү экени талкууланды.

Жыйынтыктар:

1. Ар бир уюмдун жетекчисинде лидерлик өзгөчөлүк жетиштүү болбошу мүмкүн. Лидерлик үйрөнүлө турган көндүм болгондуктан, атайын курстардын жардамы менен аны өнүктүрүүгө багыттоо, иштин жемиштүү болушуна түрткү болушу белгиленген. Ар бир уюмдун өзгөчөлүгүнө жараша башкаруу стили болгону менен, ал жерде иштегендердин ишин сүйүп кабыл алуусу жана ийгилигин арттыруу үчүн колдоочу жана биргелешкен башкаруу стилин жайылтуу маселеси учурда курч турары көрсөтүлгөн;

2. Жетекчилик жана анын сырлары, лидерлик, чогуу башкаруу, жоопкерчиликти алууга көнүктүрүү, көндүмүн өзгөртүү же кайзен моделин колдонуу сыяктуу курстардын уюштурулушу жана жайылтылышы көптөгөн уюмдарда жаңыланууга негиз болору сунушталган;

3. Иштеген адамдардын ишине ыраазы жана чөйрөсүндөгүлөр менен жакшы мамиледе болуусу үчүн ар дайым кызматкерлерге тармактагы жаңылануулар, талаптар тууралуу кошумча квалификациясын жогорулатуу курстары уюштурулуп туруусу жакшы натыйжа бермек. Жетекчилерине нааразы болгон, ишине кайдыгер мамиле кылганга көнгөн кызматкерлер мындан өздөрүнө жакшы сабак алмак. Иш жана жаңылануу боюнча сунуштар, демилгелер талкууланып, колдоого алынуусу же толуктоо үчүн кайрадан каралышы да кызматкердин ишине мамилесин оңдошу мүмкүн. Жетекчилик, башкаруучулук жана лидерлик өзгөчөлүктөрдү салыштыруу жаан айырмасын аныктоо, натыйжасын тактоо боюнча изилдөөлөр жүргүзүлсө болору белгиленген.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. **Примов, Э.Б.** Механизм управления текущими затратами в торговых организациях [Текст] / Э.Б. Примов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018.- №1.- С. 57-62.
2. **Başaran, İ. E.** Yönetimde İnsan İlişkileri [Текст] / İ.E. Başaran // Ankara: Gül Yayınevi, 1998.
3. **Kohler-Koch, V.** Regime types and international conflict [Текст] / V. Kohler- Koch // 1816-1976. Journal of Conflict Resolution.- 1989. - 33(1).- Б. 3-35.
4. **Kohler-Koch, V.** The evolution and transformation of European governance [Текст] / V.Kohler-Koch // The Transformation of Governance in the European Union (Edt: V. Kohler-Koch ve R. Eising). London: Routledge, 2003.- Pp. 29-50.
5. **Debs, A.** (Regime type, the fate of leaders, and war. [Текст] / A. Debs, & H. E.Goemans // American Political Science Review.- 2010. - 104(3).- Pp. 430-445.
6. **Davis, K.** Evolving models of organizational behavior [Текст] / K. Davis // The Academy of Management Journal.- 1968.- 11(1).- Pp. 27-38.
7. **Başaran, İ. E.** Örgütsel Davranış [Текст] / İ.E. Başaran.- Ankara: Kadioğlu Matbaası,1991.
8. **Başaran, İ. E.** Yönetim [Текст] / İ. E. Başaran.- Ankara: Gül Yayınevi.-1989.
9. **Wibowo, G.** Comparison of the models of organizational behavior: A review [Текст] / G. Wibowo // Management and Economics Research Journal.- 2016.- Pp. 32-40.
10. **Emerson, K.** An integrative framework for collaborative governance [Текст] / K.Emerson, T.Nabatchi & S.Balogh // Journal of Public Administration Research and Theory.- 2011.- 6(4).- Pp. 1-30.
11. **Vigoda, E.** From responsiveness to collaboration: governance, citizens, and the next generation of public administration [Текст] / E.Vigoda // Public Administration Review.- 2003.- 62(5).- Б. 527-540.
12. **Примов, Э.Б.** Анализ и пути повышения эффективной деятельности промышленных предприятий [Текст] / Э.Б. Примов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017.- № 3-4.- С. 23-27.
13. **Cem, C.** Yönetim biçimleri [Текст] / C. Cem // Amme İdaresi Dergisi, 4(1). - 19971.- Pp.91-103.
14. **Arlı, D.** İlköğretim okulu yöneticilerinin yönetim biçimlerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. [Текст] / D. Arlı // магистрдик дисс. Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. – 2007.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_86

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК 338.439

*Абдиев М.Ж.**д.э.н., проф. Ошского технол. универ. им. М. Адышева, Кыргызская Республика**Исмаилов А.К.**аспирант Кыргызско-Узбекс. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика**Асылбек к. Б.**аспирант Жалал-Абадского гос. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика*

ЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИГИНИН ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУНУН КӨЙГӨЙҮН ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Бул жумуштун изилдөөнүн предмети катары Евразия экономикалык биримдигинин шартында Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугунун көйгөйүн чечүү жолдору каралды. Изилдөөнүн максаты катары интеграциялык шартта Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу механизмдерин иштеп чыгуу, ошондой эле азык-түлүк коопсуздугун мамлекеттик жөнгө салууну өркүндөтүү болуп саналат. Изилдөөнүн ыкмалары: статистикалык, аналитикалык, монографиялык изилдөөлөр. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча интеграция шартында Кыргыз Республикада агро азык-түлүк рыногуна баа берүү менен, азык түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы көйгөйлөр аныкталып, аны мамлекеттик колдоо аркылуу чечүү жолдору сунушталды. Изилдөө боюнча интеграция шартында азык-түлүк коопсуздугу көйгөйүн натыйжалуу чечүү үчүн улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, импортту алмаштырууну өнүктүрүү жана мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин өркүндөтүү стратегиясы сунушталат. Аны иш жүзүнө ашыруунун алкагында өлкөнүн агрардык өндүрүшүн евразиялык рынокко атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияларды (эт, сүт, жашылча-жемиш, картошка жана башка) өндүрүүгө жана экспорттоого терең адистештирүүнү жакшыртуу боюнча чаралар сунушталат. Сунуш кылынган жумушта Евразия экономикалык биримдигинин шартында Кыргыз Республикасынын азык түлүк коопсуздугунун маселеси изилденип, алардын теориялык жана практикалык жоболору такталды.

***Негизги сөздөр:** азык-түлүк коопсуздугу; көз карандысыздык; агроазык-түлүк рыногу; интеграция; колдоо; натыйжалуулук; атаандаштык жөндөмдүүлүк; потенциал; импорт; экспорт.*

ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Предметом исследования данной работы были рассмотрены пути решения проблемы продовольственной безопасности Кыргызской Республики в условиях Евразийского экономического союза. Целью исследования является разработка механизмов обеспечения пищевой безопасности Кыргызской Республики в условиях интеграции, а также совершенствование государственного регулирования безопасности пищевых продуктов. Методы исследования: статистические, аналитические, монографические исследования. По результатам проведенного исследования путем оценки агропродовольственного рынка Кыргызской Республики в условиях интеграции были выявлены проблемы в обеспечении продовольственной безопасности и предложены пути их решения за счет государственной поддержки. Согласно исследованию, для эффективного решения проблемы продовольственной безопасности в условиях интеграции предлагается стратегия обеспечения национальной продовольственной безопасности, развития импортозамещения и совершенствования механизмов государственного регулирования. В рамках ее реализации предлагаются меры по совершенствованию глубокой специализации аграрного производства страны по производству и экспорту конкурентоспособной продукции (мяса, молока, овощей, картофеля и другие) на евразийский рынок. В предлагаемой работе изучены проблемы продовольственной безопасности Кыргызской Республики в контексте Евразийского экономического союза, а также уточнены их теоретические и практические положения.

Ключевые слова: продовольственная безопасность; независимость; агропродовольственный рынок; интеграция; поддерживать; эффективность; конкурентоспособность; потенциал; импортировать; экспорт.

WAYS TO SOLVE THE PROBLEM OF FOOD SECURITY OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

The research subject of this work considered ways to solve the problem of food security of the Kyrgyz Republic in the context of the Eurasian Economic Union. The purpose of the research is to develop the mechanisms for ensuring food safety of the Kyrgyz Republic in the context of integration, as well as to improve the state regulation of food safety. Research methods: statistical, analytical, monographic studies. Based on the results of the conducted research, by evaluating the agro-food market in the Kyrgyz Republic in the context of integration, the problems of ensuring food safety were identified, and ways to solve them through state support were proposed. According to the study, a strategy for ensuring national food security, development of import substitution and improvement of state regulatory mechanisms is proposed to effectively solve the problem of food security in the context of integration. As part of its implementation, measures are proposed to improve the deep specialization of the country's agrarian production in the production and export of competitive products (meat, milk, vegetables, potatoes, etc.) to the Eurasian market. In the proposed work, the problem of food security of the Kyrgyz Republic in the context of the Eurasian Economic Union was studied, and their theoretical and practical provisions were clarified.

Key words: agriculture, processing and food industry, products, food safety, independence, agrofood market, integration, support, efficiency, competitiveness, potential, import, export.

Киришүү. Евразия экономикалык биримдиги (ЕАЭБ)-эл аралык укуктук субъектиси бар мамлекеттер аралык экономикалык интеграциялык эл аралык уюм болуп эсептелет.

КРнын ЕАЭБге толук кандуу мүчө болуусу товар, финансы, көмөк көрсөтүүлөрдүн дүйнөлүк рыногуна кирүүсүнө мүмкүндүк берет, өлкөбүздүн агрардык жана кайра иштетүү тармактарынын продукцияларын Евроазиялык мейкиндигине жылуусуна жол ачат [1,3,6].

Ааламдашуу жана интеграциялык процесстердин өнүүгүсү шартында курч көйгөйлөрдүн бир катары азык-түлүк коопсуздугу эсептелинип, аны чечүү өзүнчө өлкөлөрдүн улуттук алганынан сырткары катары каралат. КРнын калкынын көз карандысыздыгы шартында азык түлүктөр менен камсыз кылууга өзгөчө маани берилүү менен бул көйгөйдү чечүү анын улуттук көз карандысыздыгы контекстинде каралат. Улуттук экономиканын түзүмүндө агрардык сектор приоритеттүү орду болгонуна карабастан тармакта радикалдуу реформаларды иш жүзүнө ашыруу боюнча иш чаралар кабыл алынганга карабастан, азык-түлүк коопсуздугу көйгөйү чечилбеген жана курч бойдон калууда.

Изилдөө ыкмалары. ЕАЭБ алкагында интеграциянын шартында азык-түлүк коопсуздугу көйгөйлөрү азык-түлүктөрдү өндүрүү жана керектөө үчүн бир катар бирдиктүү талаптарды жана стандарттарды киргизүү менен байланышкан жаңы мүнөздөмөлөргө ээ болууда.

Ошол эле учурда, жогоруда айтылган жана азык-түлүк коопсуздугунун башка аспектилери теориялык изилдөөлөрдө жана интеграциялык байланыштардын практикасында аз чагылдырылган жана бул илимий макаланын темасын тандоого алып келди.

Азык-түлүк менен камсыз кылуу көйгөйү эзелтен бери өзүнүн актуалдуулугун жоготкон эмес. Ар бир өлкөнүн калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу чоң көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Калктын өсүшү азык-түлүк менен камсыз кылуу мамлекеттин негизги көйгөйүнө айланууда. Бул изилдөөдө ЕАЭБ шарттарында КРнын калкынын азык-түлүк коопсуздугунун учурдагы абалы кеңири талдоого алынган.

Изилдөөнүн максаты катары интеграциялык шартта КРнын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу механизмдерин иштеп чыгуу, ошондой эле азык-түлүк коопсуздугун мамлекеттик жөнгө салууну өркүндөтүү болуп саналат.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Бүгүнкү күндө КРда негизги азыктарды керектөөнүн орточо деңгээли ЕАЭБ өлкөлөрүнө караганда бир канча төмөн, ошондой эле медицина тарабынан сунуштаган керектөөнүн рационалдуу нормасынын деңгээлинен калып жатат. Мындан тышкары, негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу түзүмүндө импорттун үлүшү өсүүдө, ал эми азык-түлүктүн айрым түрлөрү боюнча (кант, нан жана нан азыктары, өсүмдүк майы) аны керектөө деңгээли азык-түлүк коопсуздугунун босогосунан эбак ашып кеткен [5].

Акыркы жылдардагы окуялар дүйнөдөгү олуттуу саясий жана экономикалык чыр-чатактар менен байланышкан (азык-түлүк ресурстарынын түгөнүшү, экономикалык жана финансылык тобокелдиктердин өсүп жаткан шартында продукциянын эң маанилүү түрлөрүнө баалардын өсүшү, өлкөлөр ортосундагы карама-каршылыктын күчөшү, пандемия, Россия жана Украина согушу, санкциялар жана башка), изилдөөчүлөрдү азык-түлүк коопсуздугунун теориялык жана практикалык аспектилерин чечүүгө мажбурлаган.

Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу экономикалык коопсуздуктун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал өз кезегинде улуттук коопсуздукту түзөт, демографиялык саясаттын жана жашоону камсыз кылуу системасынын маанилүү элементи, өлкөнүн калкынын ден соолугун, физикалык активдүүлүгүн, узак өмүрүн жана жашоо сапатын сактоонун зарыл шарты болуп саналат [4,7].

Азык-түлүк көз карандысыздыгы маселеси дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө жана бардык мезгилдерде мамлекеттик саясаттын өзгөчө предмети болуп келген. Өлкөнүн азык-түлүк көз карандысыздыгы, бир жагынан, чет өлкөлөрдөн тамак-аш азыктарын ташып келүү токтогон учурда азык-түлүк каатчылыгы келип чыкпай тургандай шарттардын болушу, ал эми экинчи жактан – калктын физиологиялык нормалардын деңгээлинде толук кандуу ар түрдүү азыктануусуна кепилдик берилиши катары мүнөздөлөт [2].

Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселеси COVID-19 пандемиясына байланыштуу учурдагы эпидемиологиялык кырдаалдын натыйжасында өзгөчө курч болуп калды, бул калкты өзгөчө кырдаалдарда сапаттуу жана коопсуз тамак-аш менен үзгүлтүксүз камсыздоо негизги милдеттердин бири жана туруктуулукту сактоонун куралы болуп калаарын ачык көрсөттү.

2020-жыл жаңы коронавирустук инфекциянын пандемиясынын дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн экономикасынын өнүгүшүнө чечүүчү таасири менен белгиленди. ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине санкциялык согуштардын башталышына жана андан кийинки биздин өлкөнүн импортту алмаштырууга болгон багытына байланыштуу дагы, ошондой эле COVID-19 пандемиясынын учурунда дагы көңүл бурула баштады. COVID-19 пандемиясынын таасири евразиялык интеграциянын көрсөткүчтөрүнүн динамикасына терс таасирин тийгизди.

2020-жылдын 9-августундагы бурмаланган шайлоодон кийин Беларуссиядагы массалык нааразылык акциялары, 2020-жылдын 5-октябрынан 15-октябрына чейин Кыргызстанда болгон революция жана анын кесепеттери, ошондой эле айрым мүчө-өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу сокку урган, Армения жана Азербайжан 2020-жылдын октябрь-ноябрь айларында мамлекеттик чек аралардын жабылышы калктын чек арадагы мобилдүүлүгүнүн төмөндөшүнө жана Биримдиктин алкагында миграциянын масштабдуу

кыскарышына алып келди. Тактап айтканда, Россиянын ЕАЭБге мүчө башка мамлекеттерден миграциялык кирешеси он эседен ашык кыскарган.

Эмгек рыногун колдоо боюнча көрүлгөн чараларга карабастан, Казакстанда, Кыргызстанда жана Россияда жумушсуздук өстү. Эл аралык эмгек уюмунун маалыматы боюнча, дүйнөлүк жумушсуздук 2020-жылы 6,5% га өстү. Кыргызстанда 2021-жылы 142,6 миң адамды түздү [14].

Кээ бир социалдык мааниге ээ тамак-аш азыктарын керектөөдө өзүн-өзү камсыздоонун төмөн деңгээли азык-түлүк импортун алмаштырууда орун алган чоң көйгөйлөрдү көрсөтүп турат. Кыргызстанда азык-түлүк рыногу калктын керектөө куржунунда чоң роль ойнойт. Республиканын чекене соодасынын жалпы жүгүртүүсүндө тамак-аш продуктыларынын жүгүртүүсү 54,4%дан ашыкты түзөт жана өсүү тенденциясына ээ (1-таблица).

1-таблица. Кыргыз Республикасынын азык-түлүк рыногун өнүктүрүү жана анын импорттук азык-түлүккө көз карандылыгы

	Өлчөө бирдиги	2010ж.	2015ж.	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.
Чекене товар жүгүртүү соодасы	млрд. сом	177,0	310,0	364,0	385,0	340,0	446,8
Азык-түлүк товарларынын жалпы жүгүртүүгө карата жүгүртүүсү	млрд. сом %	92,0 51,3	164,0 53,0	188,2 51,6	201,2 52,2	184,7 54,4	238,3 53,3
Азык-түлүк импортунун жалпы азык-түлүктүн жүгүртүүсүнө карата көлөмү	млрд. сом %	24,0 26,0	44,2 26,9	48,8 26,0	53,2 26,5	51,0 27,6	72,0 30,2

Бул жагдай Кыргызстандын калкынын керектөө чыгымдарынын жарымынан көбү тамак-аш азыктарын керектөөсүнө туура келерин көрсөтүп турат. Мындан тышкары, өлкөнүн калкынын азык-түлүккө чыгашалары азайбастан, тескерисинче өсүп жатат, бул бүтүндөй алганда өнүкпөгөн өлкөлөрдүн калкынын керектөө мүнөзүнө туура келет.

Жалпысынан өлкөнүн азык-түлүк рыногу дээрлик 1/3 бөлүгү импорттук азык-түлүктөн түзүлөт. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгил ичинде республикада импорттук азык-түлүктү керектөөнүн көлөмү эки эседен ашык өскөн. Азык-түлүк рыногунун жалпы жүгүртүүсүндө импорттолуучу азык-түлүктүн үлүшү өсүп жатат жана 27,3%ды түзөт, бул өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун босого көрсөткүчтөрүнөн жалпысынан жогору. 2021-жылы импорттук азык-түлүктү керектөөнүн наркы 70,0 млрд сомдон ашыкты түздү, бул айыл чарбасын өнүктүрүүгө бөлүнгөн бардык насыялык жана инвестициялык ресурстардан бир топ жогору [11].

Дыйкан чарбаларынын бир тараптуу өсүшү Кыргызстандын агрардык секторун Евразиялык экономикалык мейкиндикке натыйжалуу трансформациялоодо белгилүү бир кыйынчылыктарды жаратуучу салмактуу эмес жана гипертрофияланган агрардык түзүмдүн өнүгүшүн көрсөтүп турат [9,12].

Агрозык-түлүк товарларынын тышкы соодасындагы оң жылыштарга карабастан, азык-түлүк импорту жогору бойдон калууда, бул ички рынокто импорттолуучу азык-түлүктүн жогорку үлүшүнө таасирин тийгизүүдө.

Эти, сүтү, жумуртканы, картошканы, жашылчаларды, мөмө-жемиштерди керектөөнүн өсүшүнө карабастан, КРдагы керектөөнүн жетишилген деңгээли ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү азык-түлүк керектөө деңгээлинен, ал эми айрым азыктар боюнча да белгиленген республикада тамак-ашты керектөөнүн орточо физиологиялык нормаларынан бир топ артта калууда.

Жалпысынан республикада картошка, жашылча, сүт боюнча жогорку өзүн камсыз кылуу деңгээлине жетишилди. Нан азыктарына (40,0% дан ашык), өсүмдүк майына (70,0%) жана кантка (40,0%), этке (14,0% дан жогору) импорттук көз карандылыктын деңгээли жогору турат [12].

Изилдөөнүн негизинде азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатынын негизги багыттары катары төмөнкүлөрдү сунуштайбыз:

- улуттук да, евразиялык да агрозык-түлүк рыногунун, айыл чарба өндүрүшүнүн маанилүү тармактарынын керектөөлөрүн эске алуу менен өнүктүрүү;

- жер мыйзамдарын өркүндөтүү жана ЕАЭБтин ар түрдүү каражаттарынан жана ички инвестициялардан инвестициялык ресурстарды жигердүү тартуу, орто жана ири өндүрүштү өнүктүрүүгө дем берүү багытында насыялык саясатты өркүндөтүү;

- азык-түлүк импортун алмаштырууну өнүктүрүүгө, айыл чарба өндүрүшүнүн салттуу тармактарын өнүктүрүүгө дем берүү, алар үчүн республикада эң ыңгайлуу шарттар бар (эт-сүт багытындагы мал чарбасы, кой чарбасы, кант кызылчасын өндүрүү);

- агроэкспорттук потенциалды, биринчи кезекте айыл чарба сырьесун терең кайра иштетүү жана акыркы продукцияны өндүрүү боюнча ишканаларды өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоо көрсөтүү;

- ЕАЭБ алкагында айыл азык-түлүк товарларын соодалоо чөйрөсүндө тең салмактуу тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашыруу жана эл аралык эмгек бөлүштүрүүнүн артыкчылыктарын натыйжалуу пайдалануу;

- агроөнөр жай чөйрөсүндө кооперацияны жана интеграциялык байланыштарды өнүктүрүү, импортту алмаштыруучу корпоративдик түзүмдөрдү түзүү, өлкөнүн аймактарында логистиканы калыптандыруу жана өнүктүрүү.

Азык-түлүк коопсуздугун натыйжалуу мамлекеттик жөнгө салуунун жана айыл-чарбалык товар өндүрүүчүлөрдү колдоонун шарттарында гана ийгиликтүү чечүүгө болот. КРнын айыл-чарбасын ЕАЭБге натыйжалуу интеграциялоо жагынан тармакты мамлекеттик колдоонун көлөмүн ЕАЭБде орточо деңгээлге чейин жогорулатуу да, мамлекеттик колдоонун экономикалык механизмдерин өркүндөтүү да маанилүү.

Тилекке каршы, практика көрсөткөндөй, КРда мамлекеттик колдоо көп учурларда ар тараптуу талдоосуз жана анын максаттуу багытысыз жүргүзүлүүдө.

Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселеси стратегиялык мүнөзгө ээ болушу керек. Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун стратегиялык мүнөзү жакынкы келечекте дүйнөлүк азык-түлүк коопсуздугу көйгөйүнүн курчушуна байланыштуу жагдайларды эске алууга тийиш. Бул учурда өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылууну мамлекеттик жөнгө салууга болгон мамилелерди кайрадан карап чыгуу керек. Ошондой эле интеграциянын шартында өлкөнүн айыл чарбасын өнүктүрүүдөгү түзүмдүк жылыштарды, анын айрым тармактарынын өнүгүү тенденцияларын, ЕАЭБ өлкөлөрүн азык-түлүк менен камсыздоонун абалын эске алуу зарыл. Анын негизинде, ДСУнун сунуштарын, ошондой эле азык-түлүккө болгон суроо-талаптын белгиленген ченемдик деңгээлдерин эске алуу менен

азык-түлүк коопсуздугунун чектик көрсөткүчтөрүн жана айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн жана керектөөнүн болжолдуу көлөмүн эсептөөгө болот (2-таблица).

2-таблица. Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугунун босого көрсөткүчтөрү

	Бирдиги	Буудай	Эт	Жумуртка	Кум шекер	Өсүм. майы	Жемиш
2020-ж.(факт)							
өндүрүш	миң.	611	230	562	51	7,0	278
керектөө	тонна	1013	260	622	56	67	211
импорт	-	402	37	69	35	37	109
деңгээл	-						
өзүн-өзү камсыздоо		60,5	85,0	88,0	60,0	45,0	48,0
	%						
2025-ж.(эсептөө)							
керектөө нормасы	кг	115	61	183	25	9	80
өндүрүш	кг / киши	700	370	751	126	21	400
керектөө	миң.	828	439	1296	180	64	892
деңгээл	тонна						
өзүн-өзү камсыздоо	-	84,5	85,0	58,0	70,0	68,0	55,0
	%						

Булак: Кыргыз Республиканын УСКнин маалыматтарынын жана өздүк эсептөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун негизги механизми азык-түлүк баланстарын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болушу керек, бул үчүн жоопкерчилик КРнын Айыл чарба министрлигине жүктөлөт.

2020-жылга карата агрардык продукцияны өндүрүүнүн көлөмүн эсептөө акыркы 10 жылдагы реалдуу маалыматтардын, алардын динамикасынын жана өсүү темптеринин экстраполяциясынын негизинде түзүлдү. 2025-жылга карата изилдөөбүз көрсөткөндөй, өндүрүш фактылык өндүрүш көлөмүнө салыштырмалуу өсөт: дан - 14,5%, эт - 63,0%, жумуртка - 33,6%, кант - 247,0%, өсүмдүк майы - 3,0 эсеге жана жемиш - 44,0%га.

Агрардык продукцияны өндүрүүнүн өсүшү интенсивдүү факторлордун өсүшү менен камсыз кылынышы керек: натыйжалуу агрардык бизнес түзүмдөрдү өнүктүрүү, инновациялык айыл чарба жана зоотехнологияларды киргизүү, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жана малдын продуктуулугун жогорулатуу, ошондой эле тармакты мамлекеттик жөнгө салуунун “пунктук” механизмдерин өркүндөтүү.

Жыйынтыктар:

1. Интеграциялык шартта Кыргыз Республикада азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун экономикалык механизмдерин өркүндөтүүгө багытталган төмөнкүдөй корутундулар жана практикалык сунуштар кабыл алынат: изилдөөнүн негизинде республиканын ички азык-түлүк рыногунун өсүп жаткан импорттук көз карандылыгы белгиленген, бул айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу эмес өнүгүүсүндөгү көйгөйлөр менен шартталган. Ички азык-түлүк рыногунда импорттук дандын, этин, канттын, өсүмдүк

майынын үлүшү жогору. Бул негизинен айыл чарба өндүрүшүнүн түзүлгөн майда-дыйкан жана аз товардык түзүмү менен шартталган;

2. КРнын экономикасы агрардык багытта экенине карабастан, өлкөдө азык-түлүктөрдү керектөөнүн негизги позициялары боюнча анын деңгээли керектөөнүн физиологиялык ченемдеринен кыйла төмөн;

3. Интеграция шартында азык-түлүк коопсуздугу көйгөйүн натыйжалуу чечүү үчүн улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, импортту алмаштырууну өнүктүрүү жана мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин өркүндөтүү стратегиясы сунушталат. Аны иш жүзүнө ашыруунун алкагында өлкөнүн агрардык өндүрүшүн евразиялык рынокко атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияларды (эт, сүт, жашылча-жемиш, картошка жана башка) өндүрүүгө жана экспорттоого терең адистештирүүнү жакшыртуу боюнча чаралар сунушталат. Интеграциялык байланыштарды өнүктүрүү жана тереңдетүү шартында азык-түлүк коопсуздугу ЕАЭБ алкагында макулдашылган агрардык саясатты калыптандыруу менен камсыз кылынат. Анын негизги механизмдери катары биргелешкен азык-түлүк балансын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, азык-түлүк менен камсыздоонун квота механизмдерин киргизүү, агроөнөр жай чөйрөсүндө атаандаштыкка жөндөмдүү экономикалык түзүмдөрдү өнүктүрүү үчүн экономикалык стимулдарды берүү зарыл;

4. ЕАЭБ алкагында экономикалык механизмди өркүндөтүүнүн маанилүү багыттарынын бири айыл-чарбалык товар өндүрүүчүлөрдү насыялоо багытында кызматташуу болушу керек. Бул маселени агроөнөр жай чөйрөсүн өнүктүрүү институту катары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн айыл чарбасын насыялоо чөйрөсүндөгү негизги банктардын бирин түзүү же пайдалануу (ал аркылуу агроөнөр жай чөйрөсүнүн артыкчылыктуу тармактарын өнүктүрүү үчүн атайын төмөн пайыздык чендер ири инвестициялык насыяларды берүү) багытында чечилиши керек;

5. Экономикалык интеграциянын шарттарында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу ар бир өлкөнүн прерогативи болуп саналат, ошондуктан бул процессти мамлекеттик жөнгө салуу өтө маанилүү чара болуп саналат. Ошол эле учурда биринчи кезекте өлкөнүн агроөнөр жай чөйрөсүнүн потенциалын максималдуу колдонууга, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин, о.э. башка өлкөлөр менен болгон кызматташтыкты натыйжалуу уюштурууга, интеграциялык түзүлүштүн катышуучуларынын атаандаштык артыкчылыктарын колдонууга багытталган азык-түлүк коопсуздугуна эң аз чыгым менен жетүү зарыл.

Адабияттардын тизмеси:

1. **Абдиев, М.Ж.** Евразия экономикалык биримдигинин шартында Кыргыз Республикасында эт жана эт азыктарын өндүрүү жана сатууну өркүндөтүү жолдору [Текст] / М.Ж.Абдиев, Г.А.Маметова, Б.М.Мамытов // Вестник Ош ГУ - Ош, 2020.-№1. -218-224 б.
2. **Абдиев, М.Ж.** Кыргыз Республикасында азык-түлүк көз карандысыздыгы көйгөйү [Текст] / М.Ж.Абдиев, У.Н.Момунов // Экономика. - 2014. - №4 (22). –Б.63-65.
3. **Абдиев, М.Ж.** Экономикалык интеграция шартында КРнын тамак-аш өнөр жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу[Текст] /М.Ж. Абдиев. - Бишкек, 2019. – 346 б.
4. **Абдиев, М.Ж.** Продовольственная безопасность Кыргызстана в условиях углубления интеграции [Текст] / М.Ж.Абдиев, У.Н.Момунов – Бишкек: ТУРАР, 2017. – 144 с.
5. «Азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө» [Текст]: КР мыйзамы.-[Электрондук ресурс] -Мүмкүнчүлүк режими.- www.cac-civillaw.org.
6. **Джаилов, Д.С.** Экономическое развитие и возможности экономической интеграции стран Центральной Азии [Текст] / Д.С.Джаилов.- Реформа,2016. - № 4. - С. 8-14.
7. **Дигилина, О.Б.** Успехи и проблемы обеспечения продовольственной безопасности ЕАЭС [Текст] / О.Б.Дигилина // Вестник Академии гос. управ. при Президенте КР. - 2019. –№3.- С. 51-57.
8. **Добросоцкий, В.И.** Обеспечение продовольственной безопасности в странах Евразийского союза: мировой и региональные аспекты [Текст]: моногр. / В.И.Добросоцкий-Москва : 2019. – 128 с.

9. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы (2016-2021 ж.ж.) [Текст]: улуттук статкомитет, 2022.-83б.
10. Кыргыз Республикасынын өнөр жайы (2017-2021 ж.ж.) [Текст]: улуттук статкомитет, 2022.-126 б.
11. Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы (2017-2021 ж.ж.) [Текст].- Бишкек: Улуттук статкомитет, 2019.-173 б.
12. **Эргешов, К.А.** Экономикалык интеграциянын шартында айыл чарбасынын кайра өндүрүмдүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу (КРнын материалдарынын негизинде) [Текст]: автореф. дис. ...экон.илим. канд.: 08.00.05 / К.А.Эргешов- Ош, 2023.-28 б.
13. <http://www.mineconom.gov.kg>
14. <http://www.eurasiancommission.org/ru>

DOI:10.54834/16945220_2023_3_96

Поступила в редакцию: 31.10.2023 г.

УДК 331.56

Райымбаев Ч.К.

д.э.н., проф. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Мингараева Р.А.

преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Осмонова Г.Ж.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Турдубай у.Э.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖУМУШСУЗДУК КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Кыргыз Республикасындагы жумушсуздук маселеси каралган. Жумушсуздук калктын олуттуу катмарына жакырчылыкты гана эмес, адамдардын руханий, адеп-ахлактык, моралдык деградациясын да алып келет. Ошондуктан, калкты иш менен камсыз кылуу маселесин чечүү ар бир цивилизациялуу өлкөдөгү эң маанилүү, биринчи кезектеги милдеттердин бири болуп саналат. Изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасындагы жумушсуздуктун себептерин жана кесепеттерин аныктоо болуп эсептелет. Бул максатта калкты иш менен камсыз кылуу көрсөткүчтөрүү чегерүү, талдоо жана салыштыруу ыкмалары колдонулган. Мунун натыйжасында жумушсуздуктун деңгээли, пайда болуу себептери жана социалдык-экономикалык өнүгүүгө таасири аныкталды. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасындагы жумушсуздук көйгөйүн чечүүнүн жолдорун табууда турат. Алынган натыйжалар Кыргыз Республикасында эмгек рыногун жакшыртууга жана жумушсуздук деңгээлин кыскартууга мүмкүндүк берет. Жумушта илимий кызматкерлерге, изденүүчү, магистранттарга, студенттерге, окурмандардын кенен чөйрөсүнө сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: жумушсуздук; жумушчу күчү; жумуш менен камсыз кылуу; эмгек; эмгек рыногу; жумушсуздуктун өлчөмү; орто бизнес.

В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ПРОБЛЕМА БЕЗРАБОТИЦЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

В данной работе предметом исследования является проблема безработицы в Кыргызской Республике. Безработица несёт с собой не только бедность значительным слоям населения, но и духовную, моральную, нравственную деградацию людей. Поэтому решение проблемы занятости населения стоит в числе наиважнейших, первоочередных задач в любой цивилизованной стране. Целью исследования является выявление причин и последствий безработицы в Кыргызской Республике. Для этой цели были использованы методы дедукции, анализа и сравнение показателей уровня занятости населения. В результате был выявлен уровень безработицы, причины возникновения безработицы и её влияние на социально-экономическое развитие. Научная новизна исследования заключается в выявлении путей решения проблемы безработицы в Кыргызской Республике. Полученные результаты позволяют совершенствовать рынок труда и сократить уровень

безработицы в Кыргызской Республике. Данная работа рекомендована научным сотрудникам, соискателям, магистрантам, студентам высших учебных заведений и широкому кругу читателей.

Ключевые слова: безработица; рабочая сила; занятость; труд; рынок труда; уровень безработицы; малый бизнес.

THE PROBLEM OF UNEMPLOYMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND WAYS OF SOLVING IT

In this article, the subject of research is the problem of unemployment in the Kyrgyz Republic. The aim of the study is to identify the causes and consequences of unemployment in the Kyrgyz Republic. For this purpose, methods of deduction, analysis and comparison of indicators of the level of employment of the population were used. As a result, the level of unemployment, the reasons for its occurrence and its impact on socio-economic development were identified. The scientific novelty of the study is to identify ways to solve the problem of unemployment in the Kyrgyz Republic. The results obtained make it possible to improve the labor market and reduce the unemployment rate in the Kyrgyz Republic. This article is recommended for research workers, applicants, students and a wide range of readers.

Key words: unemployment, labor force, employment, labor, labor market, unemployment rate, small business.

В настоящее время рынок труда в нашей стране сосредоточен на наиболее серьезных и болезненных проблемах: росте безработицы, неконтролируемом оттоке рабочей силы в страны ближнего и дальнего зарубежья, снижении уровня реальных доходов населения, усилении структурных и региональных диспропорций занятости, регрессивные изменения в качестве рабочей силы и мотивации к труду. Данные проблемы влияют на экономическую и политическую жизнь страны, углубляя кризисные явления, сдерживая структурные преобразования, создавая предпосылки для стабилизации и экономического роста.

Проблемы безработицы и пути её решения были рассмотрены в работах Ч.К. Райымбаева [1,7], А.Ш. Юсупова [5], Р.А. Мингараевой [2] и других.

В Кыргызстане – самый высокий уровень безработицы среди стран ЕАЭС. К такому выводу после проведенного исследования пришли специалисты Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств [1].

В 2020 году из-за пандемии коронавируса в Кыргызстане сократились рабочие места, с чем увеличилось число официально зарегистрированных безработных [2].

Общий уровень безработицы в Кыргызской Республике к 2022 году составил 4,9% [3], что на 0,4% меньше, чем в 2021 году.

Таблица 1- Рабочая сила и лица, не входящие в состав рабочей силы.

Наименование показателей	2018	2019	2020	2021	2022
Рабочая сила, (тыс. человек)	2538,7	2583,6	2595,4	2680,5	2712,7
Численность занятого населения, (тыс. человек)	2382,5	2442,7	2445,2	2537,9	2581,1
Уровень занятости населения, (в процентах)	56,2	57,0	56,6	57,1	57,1
Численность безработных, (тыс. человек)	156,3	140,9	150,2	142,6	131,6
Уровень безработицы, (в процентах)	6,2	5,5	5,8	5,3	4,9
Безработные, имеющие официальный статус, (тыс. человек)	70,9	76,1	76,7	76,0	74,7
Уровень официальной безработицы, (в процентах)	2,8	2,9	3,0	2,9	2,8

Лица, не входящие в состав рабочей силы , (тыс. человек)	1703,6	1704,8	1724,4	1764,0	1803,7
Рабочая сила в трудоспособном возрасте, (тыс. человек)	2441,3	2454,1	2447,5	2518,4	2543,7
Численность занятого населения в трудоспособном возрасте, (тыс.человек)	2287,5	2314,1	2299,4	2376,8	2413,4
Численность безработных в трудоспособном возрасте, (тыс.человек)	153,8	140,0	148,2	141,6	130,3
Лица, не входящие в состав рабочей силы в трудоспособном возрасте, (тыс.человек)	1223,3	1215,8	1231,4	1249,0	1273,0
Лица, старше трудоспособного возраста и подростки, занятые в экономике, (тыс.человек)	95,0	128,6	145,8	161,1	167,7

Как видно из таблицы 1, в настоящее время ситуация с безработицей в Кыргызстане улучшается. Но, к сожалению, рост числа рабочих мест не связан с созданием новых рабочих мест в стране.

Безработица снижается из-за активной трудовой миграции. Люди просто уезжают работать в другие страны, но местный рынок труда по-прежнему находится под угрозой.

Нацстатком регистрирует трудовых мигрантов как граждан, которым была предложена работа. Но эти люди работают за пределами своей страны. Проблема занятости населения Кыргызстана, возможности обеспечить приемлемый уровень качества жизни имеет сегодня первостепенное значение. Благодаря своей небольшой экономике Кыргызстан обладает значительным потенциалом рабочей силы. В то же время существует множество проблем, нерешенность которых усугубляет социально-экономическую ситуацию и требует проведения комплексной государственной политики по их устранению.

Во-первых, экономика республики не создала достаточного количества рабочих мест для удовлетворения растущих потребностей населения;

Во-вторых, работа в Кыргызстане не соответствует международным признанным стандартам в сочетании с термином "достойный труд";

В-третьих, большая часть трудоспособного населения находятся в трудовой миграции. Их права за рубежом должным образом не защищены. Внешняя трудовая миграция является стабильным и долгосрочным фактором на рынке труда. Несмотря на предпринимаемые усилия, существуют некоторые проблемы с защитой прав трудящихся-мигрантов, их деятельностью за рубежом и после их возвращения.

Социально-экономические последствия безработицы рассматриваются как одна из наиболее серьезных глобальных и национальных проблем, наряду с проблемами бедности и социальной нестабильности.

В условиях кардинальной трансформации всех сфер экономической и социальной жизни Кыргызстана особое значение приобретает качественное управление человеческими ресурсами своевременное формирование у руководителей всех уровней управления лидерских качеств, современных управленческих компетенций и прочных навыков эффективного командообразования. Сказанное, в первую очередь, относится к ключевым предприятиям базовых отраслей экономики [5].

По вкладу в экономику страны, по численности занятого населения агропромышленный сектор экономики был и остаётся одним из важнейших приоритетных направлений экономического развития Кыргызской Республики [6].

Для того чтобы адаптировать рынок труда к реальным требованиям новых отраслей и предотвратить социальные потрясения, необходимы инвестиции в профессиональную переподготовку рабочей силы и создание высокотехнологичных рабочих мест как в традиционных, так и в новых секторах экономики. Малый бизнес не может нести такое финансовое бремя в одиночку, без государственной поддержки.

В связи с этим налоговые льготы для работодателей по расширению спроса на рабочие места в социально уязвимых слоях населения весьма актуальны, особенно в проблемных сферах, таких как создание высокотехнологичных рабочих мест и инвестиции в человеческие ресурсы. Одним из вариантов, который окажет непосредственное влияние на занятость в Кыргызстане, является снижение страхового тарифа для определенных категорий плательщиков. Прежде всего, это облегчит бремя на фонд заработной платы для малого бизнеса.

Также важным инструментом налогового стимулирования занятости населения является безвозвратный налоговый кредит, который предоставляется налогоплательщику-работодателю в размере части расходов на социальное страхование работников и других обязательных начислений в связи с созданием дополнительных рабочих мест.

Как показывает опыт многих стран к мерам воздействующим на занятость, относится организация общественных работ, тем самым, расширяя рабочие места. Суть общественных работ заключается в вовлечении на временную работу безработных с целью обеспечения некоторым источником дохода и приобретения ими опыта работы [7,8].

Решение проблем, разработка эффективных мер экономической и социальной политики, призванных нейтрализовать негативные тенденции переходного периода, обеспечить постепенное изменение структуры занятости и качества рабочей силы, уровня доходов и мотивации к труду во многом зависит от глубины научных представлений о рынке труда, условий его функционирования, механизма саморегулирования, степени необходимого социального управления, оптимальных параметров экономической эффективности и социальной надёжности.

Выводы:

1. Определено, что причинами безработицы являются снижение уровня промышленности всех отраслей производства;
2. Выявлено, для решения проблемы безработицы необходимо разработать эффективные меры экономической и социальной политики, призванные нейтрализовать негативные тенденции переходного периода и обеспечить постепенные изменения структуры занятости и качества рабочей силы, уровня доходов населения и мотивации к труду.

Список литературы:

1. **Райымбаев, Ч.К.** Анализ динамики развития социального обеспечения населения в регионах Кыргызской Республики [Текст] / Ч. К. Райымбаев, Т. Ч. Ташибеков, В. К. Токторова // Наука. Образование. Техника. –Ош: КУМУ, 2018. – № 1(61). – С. 63-74.
2. **Мингараева, Р.А.** Влияние последствий пандемии на социально-экономическое развитие Кыргызской Республики и меры правительства по их устранению [Текст] / Р.А. Мингараева // Роль местного самоуправления в развитии гос. на современном этапе: материалы VI Межд. научно-практ. конф.- М.: ГУУ, 2021. - С. 414-417.

3. Уровень безработицы. [Электронный ресурс]-Национальный статистический комитет Кыргызской Республики.-Режим доступа: www.stat.kg
4. Рынок труда Кыргызской Республики [Электронный ресурс]- Портал государственной службы занятости населения Кыргызской Республики.- Режим доступа: <http://zanyatost.kg/>
5. **Юсупов, А.Ш.** Пути совершенствования кадровой политики ключевых предприятий на основе широкого использования достижений цифровой экономики [Текст] / А.Ш. Юсупов // Вестник филиала РГСУ в городе Ош.- Москва, 2022.- № 2 (26).- С.151-157.
6. **Мингараева, Р.А.** Основные направления развития и повышения эффективности АПК Кыргызской Республики [Текст] / Р. А. Мингараева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – № 2 (59). – С. 34-38.
7. **Райымбаев, Ч.К.** Основные векторы преодоления бедности и повышение уровня жизни населения в регионах [Текст] / Ч. К. Райымбаев, А. Ш. Юсупов // Роль местного самоуправления в развитии государства на современном этапе: материалы VI Межд. научно-практ. конф.- М.: ГУУ, 2021. – С. 426-430.
8. **Азимов, Ж.М.** Прямые иностранные инвестиции в странах СНГ: современные проблемы [Текст] / Р. А. Мингараева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – № 1. – С. 31-35.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_103

Поступила в редакцию: 31.10.2023 г.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 391.687

Ташкулова Ш.Б.

к.филос.н., доц. Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН САЛТТУУ КИЙИМДЕРИ (ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН МИСАЛЫНДА)

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп терең философияны өз ичине камтыган салттуу кийимдер эсептелинет. Изилдөөнүн максаты- салттуу кийимдерди сактап (жасап) келе жаткан улуу муундун өкүлдөрү менен жааштарды байланыштыруу аркылуу терең тарыхы бар мурастардын сакталуусуна жана жайылуусуна салым кошуу. Кыргыз элинин байыртадан бери өнүгүп келген маданиятын, руханий дүйнөсүн, көркөм ой жүгүртүүсүн, улуттук мүнөзүн ар бир инсан ыйык мурас, тарыхый дарек катары кабылдап изденүүсү өткөн доор менен азыркы мезгилди тогоштуруп, келечек жолун аныктоого, улуттук дөөлөтүбүздү сактап калууда кийим өзгөчө орунду ээлегени тастыкталды. Салттуу билимдер жөнүндө оозеки маалымат алуу менен кийимдерди салттуу ыкмада үлгүсүн жасап көрсөтүү изилдөөнүн методу болуп саналат. Кыргыз элинин жашоо турмушу, каада-салты жана салтуу кийимдерди кийүү тартибинде улуттук баалуулуктарды өз ичине камтыганы далилденди. Салттуу кийимдер өзгөчө аялзатынын ден-соолугуна мыкты кам көрүү менен бирге терең философияны, каада-салтты өз ичине камтыганын көрүүгө болот. Жумуштун материалдары жогорку окуу жайлардын студенттерине жана чыгармачыл инсандарга, мектеп окуучуларына пайдаланууга сунушталат.

Негизги сөздөр: тарых; салттуу кийимдер; аймактык өзгөчөлүктөр; каада-салттар; чеберлер; кийим кийүү маданияты; көчмөн жашоо; мал чарбачылык; жасоо ыкмалары; устат-шакирт.

ТРАДИЦИОННАЯ ОДЕЖДА КЫРГЫЗСКИХ ЖЕНЩИН (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА)

В данной работе было проведено исследование традиционной одежды, включающей в себя глубокую философию как элемент предмета исследования. Цель исследования – способствовать сохранению и распространению наследия с глубокой историей путем объединения представителей старшего поколения, хранящих (изготавливающих) традиционную одежду. Подтверждено, что поиск культуры, духовного мира, художественного мышления, национального характера кыргызов, складывающегося с древнейших времен, как сакральное наследие, исторический адрес, связывает прошлое с настоящим, определяет будущее. путь и сохраняет нашу национальную идентичность. Метод исследования заключается в изготовлении выкроек одежды традиционным способом путем получения устной информации о традиционных знаниях. Доказано, что образ жизни, обычаи и порядок ношения традиционной одежды кыргызов несут в себе национальные ценности. Видно, что традиционная одежда содержит в себе глубокую философию и традиции наряду с лучшей заботой о женском здоровье. Рабочие материалы рекомендованы к использованию студентам вузов и творческим людям, школьникам.

Ключевые слова: история; традиционная одежда; региональные особенности; обычаи; ремесленники; культура одежды; кочевая жизнь; животноводство; способы изготовления; мастер-классы.

TRADITIONAL CLOTHES OF KYRGYZ WOMEN (IN THE EXAMPLE OF THE SOUTHERN REGION)

In this work, an investigation was carried out on traditional clothing that incorporates deep philosophy as an element of the research subject. The purpose of the study is to contribute to the preservation and dissemination of heritage with a deep history by connecting the representatives of the older generation who keep (make) traditional clothes. It has been confirmed that the search for the culture, spiritual world, artistic thinking, national character of the Kyrgyz people, which has developed since ancient times, as a sacred

heritage, a historical address, connects the past with the present, determines the future path, and preserves our national identity. The method of research is to make patterns of clothes in a traditional way by getting oral information about traditional knowledge. It has been proven that the Kyrgyz people's lifestyle, customs, and the order of wearing traditional clothes contain national values. It can be seen that traditional clothes contain a deep philosophy and traditions along with the best care of women's health. Work materials are recommended for use by students of higher education institutions and creative people, schoolchildren.

Keywords: *history; traditional clothing; regional characteristics; customs artisan; clothing culture; nomadic life; animal husbandry; manufacturing methods; master classes.*

Кийим – бул тарых. Көптөгөн тарыхты изилдөөчүлөр, этнографтар, өнөр адамдары (дизайнерлер) бул кийимдер аркылуу адамдын жаралуу доорунан баштап кызыгып, азыркы күнгө чейин үйрөнүүгө далаалат кылып келишет. Кийим жасалуу этабынан баштап колдонуу тартибине чейин көптөгөн маалыматты өз ичине камтып турат. 2018-жылы National Geographic журналынын фотографы Крис Рейнир биздин топтомду (коллекцияны) журналга чыгаруу үчүн сүрөткө тартып жарыялаган. Ал өз тажрыйбасы менен бөлүшүп, акыркы жыйырма жылда кийим аркылуу көптөгөн улуттардын тарыхын изилдеп жүргөнүн билдирген. Дагы бир Россиялык изилдөөчү Владимир Галкин да көптөгөн өлкөлөргө барып алардын тарыхын кийим аркылуу чагылдырганга аракет жасап келет. Демек, кийим жөн гана кездеме же буюм эмес, өз ичине түрдүү маалыматтарды камтыганы белгилүү. Кыргыз элинин улуу чыгармаларында улуттук баалуулуктар жана кийимдер сүрөттөлөт. Улуттук баалуулуктар келечек муунга оозеки же жазма түрүндө чыгармалар аркылуу жеткенине тарых күбө. Адамзатка тамак-аштан кийинки эле зарыл нерсе кийим болуп эсептелет. Кийим да доор алмашкан сайын өнүгүп келе жатат. Кийимди кийүү тартиби, колдонуу маданияты өзүнчө чоң искусство. Элибизде жакшы сөз бар кишини кийимине карап тосуп алып, акылына карап узатат деген. Демек, кийим олуттуу роль ойнойт. Бүгүнкү күндөгү психологдордун айтымында адамды биринчи көргөндө 65%, анын сырткы көрүнүшүнө баа берилет дешет. Демек кайсы бир убакта чечүүчү роль ойнойт десек жаңылышпайбыз. Табиятынан адамзат мезгилге карап кийинүүгө муктаж. Кээбир аймакта ар дайым калың кийинишсе, башка жерде жука кийинип жүрүшөт. Төрт мезгил болгон биздин чөлкөмдө мезгил ыргагына карап кийинүү этабы да алмашып турат. Бул биздин бай казынабыздын бири десек болот. Кийим наристе төрөлгөн убактан тартып, улгайганга чейин адам жашоосун коштоп олтурат. Адамдын жаш өзгөчөлөгүнө, жынысына, жашаган аймагына карап түрдүүлүктү калыптандырат. Тээ адам жаралган күндөн тарта жан-жаныбарлардын терисин, жүнүн колдонуп кийим даярдап баштаган күндөн тарта жашоо ыргагы, акыл маданияты менен коштолуп олтуруп бүгүнкү күндө чоң индустрияга айланып калды [1].

Кийим – тарых, искусство. Бул темага кайрылган эчендеген тарыхчылар, илимпоздор бар, алардын эмгеги азыркы ааламдашуу доорунда бизге багыт болуп бере алат. Жеке тажрыйбабыздын негизинде 2010-жылдан тартып кыргыздын салттуу билимдерин изилдөө максатында анализ жүргүзүп келебиз. Талаа материалдарын топтоо менен көөнө өнөрдүн казынасы терең экенине ынанууга аргасыз болосуң, анткени көп маалыматтар жазылбай бирок буюмдун же кийимдин жасалуу ыкмалары эл ичинде таберик буюм катары сакталып калгандары арбын. Уз апаларыбыз, кеменгер аталарыбыз эмне деген шедевр эмгектерди жасап, тарых жаратып кетишкен. Түштүктү түрө кыдырып изилдөө менен эл ичинде асыл казына, баалуу кенчтер сакталып жатканын көрөсүң. Муундан муунга жеткирүүдө кыргыз эли устат шакирт ыкмасын абдан мыкты колдонгон. Ата баласына, эне кызына үйрөтүү менен улуу өнөрлөр эл ичинде жашап келе жатат. Дагы да, “ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар” дегендей, кылымдар алмашса да терең тарыхтар, философиялык ойлор жарыкка чыга

берээринө ишеним чоң, анткени технология өнүккөн сайын салттуу ыкмалардын артыкчылыктары бааланып, баасы жогорулай берет.

Кыргыз элинин кийимдеринин тарыхы да абдан терең, ага көптөгөн илимпоздор кайрылып келишкен. Улуттук кийимдер тууралуу элдик оозеки ыр чыгармачылыгында, жомоктордо, тарыхый санжыраларда өтө кызыктуу маалыматтар кездешет. Кыргыздардын салттуу кийимдери жөнүндө кеңири маалымат “Манас” эпосунда да айтылган, баатырлардын кийимдери, алардын жасалыш ыкмасы, кандай убакта кийгендери жөнүндө айтылат. Байыркы дастандын башкы каарманынын жубайы Каныкей Манаска жана анын кырк чоросуна колунан көөрү төгүлгөн усталар менен уздарга өзгөчө сапаттагы материалдардан жоокер кийимдери, согуштук курал жабдыктары укмуштудай сүрөттөлөт. Кыргыздардын заттык маданиятынын пайда болушу, анын ичинен салттуу кийим кечелеринин генезиси байыркы доорго туура келгендиги археологиялык жана этнографиялык маалыматтар менен тастыкталган (биздин заманга чейин I миң жылдыктын ортосу). Кыргыздардын улуттук кийим-кечелери чарбалык өзгөчөлүккө, жашоо образына, жаратылыш-климаттык шартына жараша өрчүгөн жана калыптанган. Мунун негизинде кыргыздардын дээрлик кийим-кечелеринин түрлөрүн жасоодо натуралдык сырьёлор колдонулган. Жаратылыштык жана рельефтик шартына карай натуралай чарбанын, анын ичинен мал чарбасынын үстөмдүгүнөн улам кыргыздарда негизинен жүн сырьёсу иштетилген. XIX кылымдын аягында жүндөн токулган кездемелерди соода-сатыктан алынып келинген кездемелер сүрүп чыгара баштайт. Бирок үй-чарба тиричилик буюмдары дагы деле болсо кустардык жол менен өндүрүлүп турган. Кыргыздарда негизги ийрилүүчү пула жана жүн болуп саналган. Жүндү үй шартында ийрип даярдоо кыргыз аялдарына көнүмүш адат болгон. Ар кандай иш арасында да ийикти колунан түшүрбөй жүн ийрүү менен алек болушуп, андан түрдүү сырткы кийимдерди жасашканы белгилүү [2]. Азыркы күндөгү өнөр ээлери сөзсүз тарыхый булактарга кайрылып, жоголуп бара жаткан баалуулуктарды кайрадан жандантып, жайылтып жатканы кубандырбай койбойт. Улуттук кийимдердин тарыхы узак жолду басып өткөн, анын өнүгүшүнө башка аймактардын да таасири чоң болгону анык. Улуу Жибек жолу аркылуу соода-сатык иштери кызуу жүрүп, соодагерлердин кол-өнөрчүлүк иштерине тийгизген таасири чоң болгон. Айталы, Камчыбектин чапаны кыргыз эли колдонуп келген жүндөн эмес, өзгөчө матадан (материалдан) тигилген. Чапандын кездемеси башка өлкөлөрдөн алынып келгендигин байкоого болот. Демек, Улуу Жибек жолунундагы соода-сатык аркылуу кыргыз кол өнөрчүлүгүнө керектүү нерселер алынып, ал эми жергиликтүү калк тарабынан жасалган буюмдар башка жактарга жөнөтүлүп, соода-сатык иштери байма-бай жүргүзүлүп турган. Азыркы учурда дагы кыргыз уз- чеберлери тарабынан жасалган килем, кийиз, терме жана башка буюмдар башка өлкөлөргө Улуу Жибек жолу аркылуу жөнөтүлүп, алардан боёк, жип жана башка ушул сыяктуу нерселер алынып келинип, соода-сатык алакалары үзгүлтүксүз жүргүзүлүп келет.

Кийим кийүү маданияты элдин жашоо катмарына карап аныкталат, алдыңкы катмар жөнөкөй койдун жүнүнөн даярдашса, жогорку катмар сырттан соода кербендери аркылуу түрдүү баалуу кездемелерден алышып, баалуу кийимдерди даярдашкан.

Кыргыздын элдик кийимдеринин узун тарыхы бар. Алар негизи эки булакка таянып өнүккөн. Алсак элдин турмуш шартынан жана чарбачылыгынан, ошондой эле эстетикалык ыкка, турмуштук керектөөгө ылайыкталып кабыл алынган бөтөн элдик булактан келип чыккан. Байыркы кыргыздардын (энесайлык) кийимдери жөнүндөгү алгачкы маалыматтар Тан династиясынын дооруна тийиштүү кытай булактарында кездешет. «Тан-Шунун» династиялык жазмаларында кыргыздардын төбөлдөрү «кышкысын кундуз тебетей, ал эми

жайкысын алтын алкагы бар, шоңшойгон төбөлүү жана жээги кайрылган калпак, калгандары кийиз калпак кийишет». Кыргыздардын баш кийимдеринин бул мүнөздүү белгилери негизинен XX- кылымдын башталышына чейин сакталып келген [3].

Кылымдар бою көчмөн турмуш шартында калыптанып келген кыргыздын улуттук кийими материалдык жана руханий маданияттын көрүнүшү болуп саналат. Улутту тааныткан салттуу кийимдер элдин мүнөзүн, улуттук белгилерин өзүнө камтып, өнүгүү жолунда тарыхый себептерден улам көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болуп келген. Кийимдин калыптануу мүнөзүнө бийик тоолуу өлкөнүн аба-ырайы да таасир эткен. Кийимдер көчмөнчүлүгү мал чарбачылык менен кесиптешкен шартка жараша жапайы жана үй айбанаттарынын колго иштелген терилеринен, жука кийизден жана койдун, төөнүн жүндөрүнөн ийрилген жиптеринен колго токулган кездемеден тигилген. Чыгыш Туркестандын, Орто Азиялык хандыктардын майда үй өндүрүштөр, кийинчерээк XIX-кылымдын ортосунан баштап Россиянын фабрикалары чыгарган жүн, кебез жана жибектен токулган шайы, адрас, бейкасам, чыт, мата, сатин, нооту, кымкап, баркыт кездемелерин пайдаланышкан. Салтанатка кийилүүчү кийимдерди сайма жана кооз шырык тигиштерин түшүрүп, аны кундуз менен жээктеп, күмүш, седеп топчуларды кадап, бермет, маржан, шуруларын бастырып кооздошкон. Кыргыздардын кийимдери көчмөн турмушуна, мал чарбачылык жашоо шартына ылайыкташтырып кийгенге ыңгайлуу кенен болгон. Кездеменин энине ылайыктап, өөн чыгарбай коромжусуз жөнөкөй үлгүдө бычып тигишкен.

Кыргыз аялдарынын салттуу кийимдеринин сыры. Кыргыз көчмөндөрүндө аялдардын сулуулугу жана кийими өздөрүнүн туугандарын сыйлоодо көрүнөт. Эгерде кыргыз аялдарынын кийими кооз, татаал жана укмуштуудай саймаланган болсо, бул анын жогорку абалы жана үй-бүлөнүн материалдык абалынын жогору экендигинен кабар берет. Жайыттан жайытка жыл бою малын айдап көчүп жүрүү менен аялдар эң жакшы кийимдерди кийишкен жана жаш келин өзүнүн эң кооз баш кийимин кийген, аны менен кайын журту сыймыктанган. Кыргыз аялдары бүткүл жашоосунда кийимин жана чачын салттуу түрдө убакыттын өтүшү менен статусунун өзгөрүшүнө жараша алмаштырышкан: кичинекей кыз кезинен баштап, андан кийин секелек, келин, эне жана байбиче убагына чейин [4].

Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан аялдар салттуу кийимдер менен өздөрүнүн ден-соолугун жакшы сактаган. Кээбир кийимдердин баалуулугун карап көрсөк. Аялдардын баалуу баш кийими болгон **кеп такыя** – төрөгөндөн кийин жаактарды тишти ысык сууктан сактаган. Кеп такыянын дагы бир аталышы бул – чач кап. Аты айтып тургандай чачка кап болуп, чачты жаап жүргөн, анткени аялдардын чачы абдан баалуу (аврат) болуп, ар дайым жаап, эч кимге көрсөтүшкөн эмес. Узун көйнөктөр да ысык сууктан сактоо менен терс энергиялардан сактап, аялдардын көркүнө көрк кошуп турган. Кемсел өпкөнү сууктан сактаган, ошон үчүн жаш балдарга сөзсүз кемсел тигип кийгизишкен [5]. Ош облусунун Өзгөн районунун тургуну, улуттук кийимдерди кийип чоңойгон Бүбүайша Арстанбекова апанын айтуусунда кыз төрөлгөндөн тарта турмуш жолуна аттанганга чейинки аруулугун, касиетин, аялзаттык табиятын кыргыз эли анын баш кийимдери аркылуу сактап, ушундай салттар аркылуу алардын кыз-кыял мүнөзүн, адатын, жүрүм-турумун, ургаачылык сыны менен сыпатын турмуштун чоң жолуна калыптап, ошону менен тарбия-таалимди терең сиңирип коюшчу экен. Илгерки убакта кыз беш жашка чыкканынан тартып чачы беш көкүл болуп өрүлүп жүрчү. Эң алгачкы жолкусунда каадасы менен тууган-туушкандарды чогултушуп, жашы эң улуу байбиче ырым-жырымы менен көкүлдү өрүп, анан кыз такыясын кийгизип, ошондон тарта «беш көкүлү жайнаган, периштеси ойногон кызды» беш көкүл деп атай башташчу. Кеп такыя сени ушак таркаткандан коргойт, ушакчы болбоого үндөйт дешкен. Апам, айтчу эле «Эгер

секелек сырттан уккан жаман сөздөрдү айтып келсе, анда энеси кеп такыясынын кулакчынынын ичине бир кабат кездеме каптап тигип койчу. Бул деген, жаманды укпай ошол уккан жериңде таштап кел деген эненин эскертүүсү, тарбиясы болгон» деп. Кызынын өткөөл курагында эне аны аябай катуу көзөмөлгө алган. Азыр мына ошондой бир четинен аяр да, бир четинен бекем да көзөмөл, тарбия жана түшүнүшүү болбогондуктан, жаш кыздар депрессия, стресс, суицид дегендерге кабылып жатышат деп эскерет Бүайша апа [6]. **Белдемчи** кыргыз аялдарынын этностук өзгөчөлүгүн күбөлөндүргөн, келбетин келишимдүү көрсөткөн көйнөктүн сыртынан кийилген, асты ачык үй тиричилигине ыңгайлуу жана жылуу кийим. Белдемчинин түсү, кооздолушу аны кийүүчү аялдын турпатына, жашына жана жыл мезгилине ылайыкталып, кийизден, териден калың же жука кездемеден тигилет. Белдемчинин байыркылары бир өңчөй кийизден же көрпө териден түгүн ичине каратып, сырты саймаланып кооздолгон. Белдемчилердин этеги кенен, үч же төрт бөлүктөн болуп, кур сыяктуу калыңыраак шырылган белдикке бириктирилет. Этеги тегерете оюу түстүү жибек жиптер илме, илмедос тигиштери менен саймаланат. Сыйга кийгендери кундуз менен жээктелсе, чарбачылыкка кийгендери кооздолбойт. Белдемчи – белине күч кубат берсин, өзүнө дем, белиң бекем болуп, кайраттуу болгун деп биринчи баласын төрөгөндөн баштап кийүүгө уруксат беришкен. Белдемчи да аймактык өзгөчөлүктү өз ичине камтыйт. Түндүк аймагында белдемчи алды жабык, кездемеси тегерете саймаланып жээгине кундуз карматылып кооздолсо, түштүк аймагында белдемчинин асты ачык болуп чети саймаланбай жасалат. Бел тарабы жана тегерек чети кол машина менен шырылган.

Сырткы кийим: чапан, ичик, чепкен болуп бөлүнөт. **Чапан** - сырт кийимдин бир түрү болуп эсептелип, женинин узундугу менен айырмаланат. Чапандын жердиги башайы, сатин, нооту, бөз, мата, тринке өңдүү кездемелерден жасалып, жылуу болуш үчүн жени менен бою бир бычылып, ага жүн, кебез салып жука кездемелерден ичтелет. Чапанды колдо ийрилген жиптен согулган таардан жана пахтадан да жасашканы белгилүү. Түштүк аймагында аялдар ар дайым сырт кийимди бел кур же колго жасалган кур менен дайыма курчанып жүргөнү белгилүү.

Ичик (тон) бул — элдик салттуу сырт кийим. Ал кездемеден тышталат, кара саксактан ичтелет. Мунун сырты өзүнчө, ичи өзүнчө тигилет. Шартка жараша ичиктин ичи ар кандай өңдөгү терилерден болот. Ичиктик жакага кара көрпө ойдогудай жарашат. Кийинчерээк бүйүрмө ичик да тигилүүдө. Ага топчу ордуна илгич кадалат [7-10]. Ичик териден жасалат. Терини ийлөө – териге көптүргүнү ачытып, айранга кошуп, терини кайнак суу менен жумшатып, ачыткыны ичине сүртөт. Ар күнү тырмап (сүрүп) аралаштырып турат. Тери ийге келгенде ашаткыны жууп, терини салкын жерге жайып коёт. Табына келгенде атайын бышырылган бор менен теринин бетине сүртүп чалгы менен бетиндеги чел кабыгын сыйрып кетирет. Андан кийин күнүгө тартып ийлейт, анан тондук даяр болот. Тонду чеберлер тигишип, чекесине козунун терисинен (барасынан) ичке кылып бастырган. Кышында жылуу болгон, ошондуктан аялдар жана эркектер кийген. Ичиктин түрлөрү: **Ичик** (тон) – бул койдун терисинен даярдалып жасалган. **Суусар ичик** – ичи суусардын терисинен жасалган, сырты кымбат баалуу кездеме менен капталган. **Түлкү ичик** – түлкүнүн терисин ийлеп, ийге келтирип анан ичик жасап, сыртын баалуу кездеме менен каптаган, бул буюмду аялдар да жана эркектер да кийген. Көбүнчө аялдар кийген. Изилдөө иштерибизде Чоң-Алай районунда кездештирдик, Шааркан апага жаш кезинде апасы жасап берген экен. **Паашайы ичик** – пахтадан ар түрдүү боёлуп, жалаң кабат аркак ичке пуладан согулат. **Ак аркак** – паашайы көчөткө окшош согулат. Пахтадан бышык ийрилип, жалаң кабат согулат. **Пиязи чепкен** - төөнүн жүнүнөн ничке ийрилип, жалаң кабат курулуп, аркагы да жалан кабат салынып

согулат. Биз да төөнүн жүнүн ийрип чапан жасадык, өтө көп эмгекти талап кылат. Бул багытта чебер, дизайнер Венера Конокбаева, пиязи чепкендин жайылышына чоң салым кошуп келе жатат. **Нооту чепкен** – кара койдун жүнүнөн ийрилген жиптен жалаң кабат, жалгыз жип менен согулат, аркагы да жалаң салынат. Согулуп бүткөн соң кайнак сууга салынып, силкип жиберилет. Бетине түк пайда болуп көркүнө чыгат да андан кийин аны чепкен кылып бычып тигишкен. Бул абдан сыйлуу кийим болгон. Дагы ногой жана напти чапандар да болгон.

Көйнөк, негизинен кызыл ашыкка жеткен узундугу жана моюндан оң тарабынан топчулангандыгы менен айырмаланган. Дагы бир өзгөчөлүгү – аялдардын кийими көп учурда саймаланып кооздолгон. Келиндер кызыл туникадан (мөмөнүн түсү), ал эми улгайган аялдардын көпчүлүгү ак же кыйла күңүрт түстөгү кездемеден көйнөк кийишкен. Сайма көйнөктүн бүткүл алдыңкы бөлүгүн жаап, чоң жана татаал болгон. Ошондой болсо да көп учурда сайма тиликтин жана жаканын айланасындагы кездеме тилкесин гана жапкан. XIX-кылымдын акырында топчуга топчулануучу көйнөктөр пайда боло баштаган. Жашы улуу аялдарга бүрмө, келиндердин жакасы капкак сыяктуу, ал эми кыздардын жакасы тегерек болгон. Бул багытта Зулпиян апа, Чоң-Алай районунун тургуну бычып, тигип көрсөтүп берген. Мурунку кездемелер: илас, атлас, генчири, сегизтепки, кирбишин, товар, сатин болсо, колдо жасалган **мата** пахтадан ийрилип, согулуп боёлуп даярдалса, **карбоз** да пахтадан ийрилип такта паласа салынып, көйнөк тигилген. Көйнөктү бычып, тиккенде эч кандай ашыкча кесиндилер болгон эмес.

Жогорудагы маалыматтарды, тарыхый булактарды, талаа материалдарынын негизинде “Уз-Даткалар” коомдук бирикмеси салттуу билимдерди жандандыруу жана жайылтуу максатында аялдардын кийимдерин жасап келүүдө. Он жылдан ашуун убакыттын ичинде бир канча аймактык өзгөчөлүктөрдү баса белгилеп көрсөтүү менен он бешке жакын форманы толуктап олтуруп, “Мурас” топтомун (коллекциясын) иштеп чыктык. Ал коллекция өз ичине аялдардын жаш өзгөчөлүктөрүн, колдонуу тартибин, каада-салттарын улуу тарыхты камтыйт. Кийимдерди жасоо ыкмаларында салттуу усул (ыкма) колдонулган. Кийимдердин салттуу ыкмада жасалышы аймактарды кыдырып жүрүп чебер байбичелердин жасап көрсөтүүсү менен иштелип чыккан. Нукура таза өндүрүштөн (боёктордон, кездемелерден) өнүмдөр колдонулган. Пахтадан, койдун, төөнүн жүнүнөн жасалган таарлардан чапандар даярдалган. Баш кийимдер: кеп такыя, дүрүя жоолук эски ыкмада саймаланган. Мурас коллекциясын жаштарга жеткирүүгө күнүнө кийүүгө ыңгайлуу болбогондуктан ошол коллекциянын миниатюрный (кичинекей) варианты иштеп чыгылган. Ал жерде аялзатынын жети курагы (жаш өзгөчөлүгү) чагылдырылып берилген. Аруузат куурчактар топтому мектеп окуучуларынын катышуусунда даярдалды. Окуучулар жөн эле куурчак даярдабастан аялзатынын маданияты менен кошо кийимдерди кийүү тартиби, колдонуу эрежелери, жаралуу тарыхы жөнүндөгү маалыматтар камтылган. Окуучулар кичинекей куурчактарды жасоо менен опол тоодой маалыматка ээ болуу менен өздүк чыгармачылык жөндөмдөрүн ачууга сонун мүмкүнчүлүк болду десек жаңылышпайбыз.

Жыйынтык

XIX-кылымдын экинчи жарымынан баштап XX-кылымдын биринчи жарымына чейин материалдык эмес маданий мурастар өнүгүүнүн бийик даражасына жеткени аныкталды. Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирген кыргыз эли көөнөрбөс кол өнөрчүлүктүн башаты болгондугу, тарыхы терең кийимдер өзүнө көптөгөн маалыматты камтыганы терең изилденди. Кыргыз эли көчмөн турмушта жашагандыктан жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, мал чарбачылыгын кеңири пайдалануу менен күнүмдүк жана

белгилүү күндөргө атайын кийимдерди чеберчилик менен жасагандыгы тастыкталды. Келечек муунга баалуулуктарды жеткирүүдө музейлердеги сакталган экспонаттар аркылуу маалымат берүү менен, кийимдерди жасап көрсөтүүдө устат-шакирт ыкмасы колдонгондугу анык.

Колдонулган адабияттар:

1. **Ташкулова, Ш.Б.** Талаа изилдөө материалдары [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К. Термечикова.- Ош, 2019.
2. **Ташкулова, Ш.Б.** Каляк [Текст] / Ш.Б.Ташкулова. - Ош, 2019.
3. **Иманкулова, А.С.** Кыргыз аялдарынын элдик нукура кийимдеринин конструкциялык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.С.Иманкулова, Бикир к. А. // Известия КГТУ. – Бишкек: КГТУ, 2018.
4. **Ташкулова, Ш.Б.** Одежда кукол женщин как отражение культуры кыргызов-кочевников [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К.Термечикова // Межд. журн. эксперимент. образов. –Москва, 2021. – С.15-19.
5. **Ташкулова, Ш.Б.** Памирлик кыргыздар жана алардын улуттук мурастары [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К.Термечикова // Наука, новые техн.и иннов. Кыргызстана. – Бишкек, 2020.
6. **Айдарова, Ы.** Борбордук Азия маданий мурастары [Текст] / Ы.Айдарова // Көркөм публицистика баяндамалар Борбордук Азия университети. – Бишкек, 2022. – 48 б.
7. Википедия. Ичик // [электронный ресурс] режим доступа: <https://ky.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.
8. **Ташкулова, Ш.Б.** Философический смысл кыргызских узоров [Текст] / Ш.Б.Ташкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУУ, 2019.- №2.- С. 133-138.
9. **Исраилова, Г.А.** Традиционные головные уборы кыргызов- трансформация и место в современности [Текст] / Г.А.Исраилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУМУ, 2023.- №1.- С. 66-69.
10. **Ташкулова, Ш.Б.** Наследия характеризующие величие кыргызского народа [Текст] / Ш.Б.Ташкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022.- №3.- С. 79-84.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_108

Поступила в редакцию: 25.10.2023 г.

УДК 93/94

*Абдыкулова Р.А.**доцент Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика*

АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ОРТОСУНДАГЫ ДИНИЙ БАЙЛАНЫШ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары XIX кылымдагы Кокон хандыгы мезгилинде ажылык сапарга барган элчинин Стамбул аркылуу султанга хандын катын алып барганы тууралуу маалыматка байланышкандыгы каралат. Изилдөөнүн максаты- архив документти которуп, анализдөө, Орто Азиянын тарыхында алган ордун ачып берүү. Изилдөө методдору-архив документти төрт бөлүктөн тургандыктан аларды транскрипциялоо, кыргызчага которуу, анализдөө. Изилдөөнүн жыйынтыгы-Кокон хандыгы мезгилиндеги Осмон мамлекети менен болгон диний байланыштын элчи кызматын аркалагандар өздөрүнүн маселесин чечүүдө кызматтан пайдаланганын байкоого болот. Изилдөөнүн илимий баалуулугу-Кокон хандыгы дооруна таандык жаңы архив булагы болгонунда жатат. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси-архив документин Кыргызстандын 19-кылымдагы тарыхы боюнча булак катары пайдалануу. Изилдөөнүн келечегимындай архив булактарын которуп, тарыхый аспекттен анализдөө.

Негизги сөздөр: Осмон мамлекети; диний байланыш; Орто Азия; султан; Кокон; хан; кат; дин; мураскор; архив документи; ислам.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ С КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ

В данной работе предметом исследования является связь со сведениями о после, совершившем паломничество во времена Коконского ханства XIX века, который доставил письмо султану через Стамбул. Цель исследования – перевести и проанализировать архивный документ, выявить его место в истории Центральной Азии. Методы исследования - архивные документы состоящие из четырех частей и их расшифровка, перевод на кыргызский язык, анализ. Результатом исследования является то, что те, кто служили послами религиозных связей с Османским государством в период Коконского ханства, использовали свое положение для решения собственных проблем. Научная ценность исследования заключается в том, что оно представляет собой новый архивный источник эпохи Коконского ханства. Практическая значимость полученных результатов заключается в использовании архивного документа как источника по истории Кыргызстана XIX века. Будущее исследований – перевод таких архивных источников и анализ их с исторической точки зрения.

Ключевые слова: Османское государство; религиозные отношения; Средняя Азия; султан; Коканд; хан; письмо; религия; наследник; архивные материалы; ислам.

XIX-XX C. RELIGIOUS RELATIONSHIP BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND CENTRAL ASIA KHANATES

The topic of the study is related to the information about the ambassador who went on a pilgrimage during the Kokand Khanate in the 19th century, who took the letter of the Sultan to the Sultan through Istanbul. The purpose of the research is to translate and analyze archive documents. Since the research methods-archive document consists of four parts, they were transcribed, translated into Kyrgyz, and analyzed. The result of the research is that those who served as ambassadors of religious relations with the Ottoman state during the Kokand Khanate period used the position to solve their own problems. The scientific value of the research lies in the fact that it is a new archival source from the era of the Kokand Khanate. The practical significance of the obtained results is the use of the archive document as a source for the history of Kyrgyzstan in the 19th century. The future of research is to translate such archival sources and analyze them from a historical perspective.

Keywords: Osmonian State; religious relations; Middle Asia; sultan; Kokand; Han; letter; religion; inheritor; archive documents; Islam.

Киришүү. Тарых сахнасында болжол менен жети жүз жылдай өкүм сүргөн Осмон мамлекети (1299-1923) өзүнүн архив системасын абдан мыкты өздөштүргөн мамлекеттердин катарына кирет. Анда асыресе Ыылдыз аталышындагы 19-кылымда курулган архив имаратында ар бир мамлекет менен дипломатиялык байланыштары тууралуу архивдик документтер ирети менен өз мезгилинде таңгакталып, *дентерхане* аталышындагы кутучаларга салынып турулган. Үч материкке чейин жайылган Осмон мамлекетинин көптөгөн өлкөлөр менен байланышын чагылдырган документтер арбын кездешет. Алардын арасында Түркстан хандыктары (Бухара эмирлиги, Кокон, Хива жана Кашгар хандыгы) менен да саясий, экономикалык, диний жана маданий аспектерден дипломатиялык байланыштарды түзүп келгенин байкоого болот. Булардын арасында Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн мураскору катары кабыл алынышынан улам аны менен хандыктар диний байланышын жүргүзүп келгени байкалат. Анда Түркстан мамлекетинин өкүмдарлары мезгил мезгили менен «ыйык аманаттардан» (Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдар) алып туруулары, Мекеге баруучу Орто Азиядагы болочок ажылар Стамбул аркылуу өтүшү жана диний китептердин алынып турулушу буга күбө.

Осмон мамлекети менен Түркстан аймагындагы мамлекеттердин бири болгон Кокон хандыгынын ортосундагы диний байланыш тууралуу маалымат берген архив документи бүгүнкү күндө Стамбул шаарындагы Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивинде аталган мамлекеттин Улуу мажилсинде буйруктар жайгашкан бөлүмдө 9114-номерде сакталып турат [1]. Анда Кокондун ханы-Омор хандын элчиси Мир Курбан (1820-жылы) Стамбулга

баргандыгы тууралуу маалымат кездешет. Аты аталган элчи Хажы Мир Курбан Осмон мамлекетине буга чейин да баргандыгы, мунусунда жеке өзүнүн маселесин чечүү максатында хандыктын атынан баргандыгы маалымдалат. Архив документинен Кокон ханынын Осмон мамлекетине Хажы Мир Курбандын башчылыгында жиберген тобу тууралуу маалымат алууга болот. Бул маселеге байланышкан архив документи төрт башка расмий кагаздан тургандыктан, аны төрт бөлүмгө бөлүп кароого болот. Биринчи бөлүм султан Абдулмежид мезгилинде 1852-жылы Мекеге баруу үчүн Стамбулга келген Кокон элчилеринен Хажы Мир Курбанга, үй-бүлөсүнө жана аны менен бара жаткандарга кем карчын толуктоо үчүн атайын жазылган расмий документ болуп саналат. Экинчи бөлүмдө ушул эле элчилик тууралуу өкүмдардын катчысынын баш вазирликке жазган каты, ал эми үчүнчү бөлүмдө Осмон мамлекетинин мажлисинин маселеге карата чыгарган токтому орун алган. Төртүнчү бөлүмдө болсо Кокон ханынын султанга жазган катынын котормосу жайгашкан.

Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын атында «хажы» сөзүнүн кездешиши Меке шаарына ажылыкка барып келгендигинен улам болсо керек деген тыянакты чыгарууга болот. Архивдик документ боюнча кийинчерээк Хажы Мир Курбан Меке шаарына үй-бүлөсү менен кошо аттанганы маалым болуп турат. Аты аталган киши 1852-жылы 1- августта (хижра 1269 мухаррем айы) Стамбулга келгени жана 9-августтан баштап Меке шаарында болоору көрүнүп турат [2]. Документте буга чейин Хажы Мир Курбандын элчи катары Осмон мамлекетине келип кеткендиги тууралуу да кабар берилет. Султан, ага жана үй-бүлөсүнө 1852-жылы 9-августунан (хижра 1269) баштап күнүнө жүз элүү куруштай (Осмон мамлекетинин акча бирдиги) эки айга төлөнүп берилишин Каржылоо министрлигине буйрук кылган. Эки ай үчүн берилген султандын жардамын (Осмон мамлекетинин тарыхында “падышанын белеги” деп аталат) Мир Курбандын Стамбулдан Мекеге барып, жайгашуусу үчүн материалдык жардам катары кабылдоого болот. Бул маселенин чечилиши үчүн атайын расмий жазуу жазылган жана ал архивдик документ катары күнүбүзгө чейин келип жеткен [3]. Мир Курбан эки мамлекеттин ортосунда элчилик кызматында ишенимге ээ болгон жана алардын пайдасына маселелерди чече алган белгилүү элчи болгон сыяктанат. Мындай көрүнүш же султандын жардамы Орто Азиядан ажылык сапарга чыккандардын баарына бериле бербегени маалым.

Мекеге жол тарткан Кокондун мурунку элчиси Хажы Мир Курбанга Осмон мамлекети эки айлык материалдык жардам берери тууралуу мажлистин чечими чыккан. Анткени расмий жазуу жазылып, чечим чыгып, ал чечим баш вазирликке тапшырылуусун султан буйрук кылган. Бул токтом мажлистин чечими менен 1852-жылы (хижра 1269) бекитилип, ага төрага жана мүчөлөрү колдорун коюшкан. Мажлистин чечимине ылайык кокондук Хажы Мир Курбан буга чейин да Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде Мекеге үй-бүлөсү менен бирге баратканы, мындан улам аты аталган адамга 9-августтан (1852-жыл) баштап ар бир күнгө (эки айлык) акчалай жардам берилиши туурасында расмий документ жазылган.

Кокон ханынын султанга жазган каты Хажы Мир Курбанга материалдык жактан жардам берилишине чоң түрткү болгонунан улам, эки өлкө арасындагы гуманитардык жардам менен бирге диний байланышты да көрүүгө болот. Түркиянын мамлекеттик архивинде Кокон элчиси Хажы Мир Курбан алып келген Кокон өкүмдарынын катынын котормосу сакталып калган. Анда Кокон ханынын султанга болгон сый-урматы ачык көрүнүп, хан Араб халифатынын мураскору-Осмон мамлекетине кулдугу барын билдирип, өзүнүн ызаатын көрсөткөн. Мындан сырткары Кокон ханы Осмон мамлекетинде эшик кызматчысы болсо, өзүн бейиште жүргөндөй сезерин, атүгүл эки дүйнөдө тең ага ыраазы болоорун билдирет. Хажы Мир Курбандын дүйнөнү дүңгүрөткөн өкүмдардын (султан тууралуу сөз болуп жатат) босогосунда

кулдук урган адамдарынын бири болгонун, ага мындай абалдын насип кылганын баяндап келип, аты аталган адамга жардам берип коюусун тартынбастан суранып жатканын билдирет.

Кокон ханынын катынан байкалгандай, анын Осмон империясын саясий жактан алда канча жогору койгондугу жана ага диний жактан араб халифатынын, жалпы эле мусулман дүйнөсүнүн мураскору катары кайрылуусу көңүлдү бурбай койбойт. Мындан Кокон хандыгы менен Осмон империясынын ортосундагы диний байланыштын бекем болгонун көрүүгө болот. Орто Азиялыктардын Мекеге зыяратын уюштурууда Осмон империясы гуманитардык жардам берип турганын жана анын баш аламан түрдө эмес, мамлекеттик саясаттын жана эң башкысы диний саясаттын негизинде болгонун байкоого болот.

Россия мусулмандарынан (хандыктар жоюлуп, Россия империясына караган учур) Мекеге баргандардын саны жылдан жылга өсүп отурган. 1893-жылы Түркстандан баргандардын жалпы саны жети миң беш жүз жетимиш, 1895-жылы беш миң сегиз жүз элүү алты, 1897-жылы беш миң сегиз жүздү түзгөн [4]. Бул жердеги санынын мурунку жылга караганда азалуусуна чума оорусу гана себеп болгон.

Мекеден башка мусулмандардын өз журтунда да ыйык аталган жерлер аз эмес болгон. Орто Азияда байыртадан бери ыйык аталган жерлер ислам дини жайылгандан кийин да өз маанисин жоготкон эмес. Анткени элдин руханий маданияты, каада-салттар, жөрөлгөлөр кылымдар бою калыптанып бекем тамырлашкан. Сулайман тоосу, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд, Манжылы, Кочкор Ата сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара- бара сүрөлөрдү окуй баштап, аларга болгон зыяраттын ислам дини менен синтезделип кеткени байкалат.

Орто Азия аймагында, айрыкча Ферганада ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин көңүлүн буруу, таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары келишсе, хандар өздөрүнүн зоболосун көтөрүүдө пайдаланышкан. Алардан сырткары Мекеге барып келген кээ бир ажылар да жөн жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, өз пайдасына колдонуп келишкен.

Мекеден башка мусулмандардын өз журтунда да ыйык аталган жерлер аз эмес болгон. Орто Азияда байыртадан бери ыйык аталган жерлер ислам дини жайылгандан кийин да өз маанисин жоготкон эмес. Анткени элдин руханий маданияты, каада-салттар, жөрөлгөлөр кылымдар бою калыптанып бекем тамырлашкан. Сулайман тоосу, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд, Манжылы, Кочкор-Ата сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара-бара сүрөлөрдү окуй баштап, аларга болгон зыяраттын ислам дини менен синтезделип кеткени байкалат.

Орто Азия аймагында, айрыкча Ферганада ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин көңүлүн буруу, таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары келишсе, хандар өздөрүнүн зоболосун көтөрүүдө пайдаланышкан. Алардан сырткары Мекеге барып келген кээ бир ажылар да жөн жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, өз пайдасына колдонуп келишкен.

Жогоруда баяндалган Кокон хандыгынын элчиси Мир Курбандын Мекеге барып, жайгашуусунда хандын жардамынын чоң роль ойногону анын жазган катынан байкалып турат. Пайгамбардын сакалына байланышкан төрт негизги документтин төртүнчүсү Стамбул шаарындагы мамлекеттик архивде сакталып турганын кийинки мезгилдерде чыккан, илим дүйнөсүнө тартууланган архив материалдарынын жыйнагы айгинелейт [5]. Хандын катынын мазмуну боюнча анын ислам динине болгон өзгөчө ишеними, анын мураскору болгон султанга таазими беш убак намаз кылган сайын аны, султанды ойлогонун, ага кулдугу бар экенин баяндап келип, динге ишенген элчиси Ажы Мир Курбандын мындан кийинки жашоосун ошол

ыйык жайда өткөрүүнү каалаган адамга жардам берүү маселесин тартынбастан суранганын баяндайт. Мындан белгилүү болгондой дин факторунун натыйжасында мамлекеттик кызматтардагы хан, шейхүлислам жана элчилер жеке керт башынын кызыкчылыгы үчүн мамлекеттен, башкаруу системасынан, хандан, султандан пайдалана алгандыгы, асыресе макамдарынын натыйжасында материалдык маселелерин чече алгандыгы маалым болду. Буга бир мисал Кокон хандыгында сакалга байланышкан тарыхый окуялар орун алып турган. Алсак, мындай окуя Мадали хандын (Кокон хандыгынын өкүмдары) мезгилине туш келет. Мадали хан өзү динден алыс киши болгон. В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча ал эки жүздүү, аракеч, кумарпоз адам болгон. Ал өзүнүн өгөй энеси (Омор хандын кичи аялы) Падыша айымды сүйүп калган [6]. Албетте мындай журум-турум ислам дининин шарттарына карама -каршы келген.

Жыйынтыктар:

1. Осмон мамлекети 19-кылымда жалпы мусулман дүйнөсүнүн мурасчысы катары таанылгандыктан аталган кылымдарда Түркстан аймагында курулган хандыктар аны менен диний байланышты бекемдегенге аракет кылышкандыгы аныкталды;
2. Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн мураскору болгондуктан Түркстан (анын ичинде Орто Азия) элдери ажылык сапарын Стамбул аркылуу жүргүзүп келишкендиги белгиленди;
3. Кокон хандыгы менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланышта ажылык сапарларда султандын материалдык жардамы тийгени жана мындай жардамдан хандыктагы жогорку кызматты (элчи, шейхүлислам) аркалагандар пайдалангандыгы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. ВА. İrade Meclis-i Vala, № 9114 (архив документи)
2. Yücel DAĞLI-Cumhure ÜÇER: Tarih Çevirme Kılavuzu. 24 Ekim 1786-16 Kasım 2077.-Ankara, 1997.- 158 б.
3. Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası).- Ankara, 1992.- 122 б.
4. **Бендриков, К.Е.** Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924) [Текст] / К.Е. Бендриков.- Москва, 1960.- 31с.
5. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın. №70.- Ankara, 2004.
6. **Наливкин, В.** Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.Наливкин.- Казань, 1886.- 133 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_114

Поступила в редакцию: 25.10.2023 г.

УДК: 81(-055.2)

Акматова А.А.
доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика
Жээнбекова Г.Т.
доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика
Тажиббаева А.А.
ст. преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ЖАНА БРИТАН МАДАНИЯТТАРЫНДА «АЯЛ» КОНЦЕПТИНИН ОБРАЗДЫК ЖАНА СИМВОЛДУК БЕЛГИЛЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп кыргыз жана британ маданияттарында “аял” концептинин образдык жана символдук (семиотикалык) белгилеринин изилдениши каралат. Изилдөөнүн максаты катары «Аял» концептин изилдөө компоненттери болгон образдык жана символдук белгилерин аныктоо менен алардын кыргыз жана англис тилдериндеги шайкештиктерин табуу эсептелинет. Изилдөөдө салыштырма анализ жана синтез методдору колдонулган. Ар бир улуттун аялзатына гана тиешелүү, алардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө гана таандык улуттук баалуулуктары бар экендиги талашсыз. Ал баалуулуктар кыргыз элинин эпикалык чыгармаларындагы аялдардын образдары аркылуу даңазаланып, алардын ажары, адептүүлүгү, акылдуулугу, мээрим, колунан көөрү төгүлгөн уздугу, шамдагайлыгы, эр жүрөктүүлүгү өңдүү баалуулуктары британ маданиятындагы аялзатынын типтештирилген образына мүнөздүү оң жана терс сапаттары жумушта салыштырылып изилденет. Концепт өзүнүн ичине белгилүү бир маданиятка мүнөздүү болгон ассоциацияларды, эмоцияларды, баалоону, улуттук образдарды камтыган катмар, же бөлүк» экендиги көрүнүп турат. Кыргыз жана англис тилдеринде «аял» концептинин образдык жана символдук же семиотикалык белгилери менен бирге аныкталбагандыгы бул жумуштун актуалдуулугун айгинелейт.

Негизги сөздөр: концепт; образдык белги; символдук же семиотикалык белги; тилдик каражаттар; фразеологиялык бирдиктер; кыргыз маданияты; британ маданияты.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ОБРАЗНОГО И СИМВОЛИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В КЫРГЫЗСКОЙ И БРИТАНСКОЙ КУЛЬТУРАХ

Предметом исследования в данной работе является вопросы установления образно-символических (семиотических) знаков концепта «женщина» в кыргызской и британской культурах. Цель исследования – выявить образно-символические знаки, являющиеся исследовательскими компонентами концепта «женщина» и найти их сочетаемость в кыргызском и английском языках. Методы исследования - обзор сравнительного анализа и обобщения. Бесспорно у каждого народа есть национальные ценности, принадлежащие только женщинам и присущие только их возрастным особенностям. Эти ценности воспеваются через образы женщин в эпических произведениях кыргызского народа, а также их положительные и отрицательные качества, характерные для стереотипного образа женщины в британской культуре, такие как смелость, порядочность, ум, доброта, сила, ловкость и смелость изучаются на работе. Понятно, что концепт представляет собой пласт или часть, содержащую ассоциации, эмоции, оценки, национальные образы, характерные для определенной культуры. Тот факт, что понятие «женщина» в кыргызском и английском языках не определяется вместе с образно-символическими или семиотическими знаками, указывает на актуальность данной работы.

Ключевые слова: концепт; образные значение; символические (семиотические) значение; языковые средства; фразеологизмы; кыргызская культура; британская культура.

THE FIGURATIVE AND SYMBOLIC (SEMIOTIC) FEATURES OF CONCEPT “WOMAN”, THEIR SPECIFIC PECULIARITIES IN THE KYRGYZ AND BRITISH CULTURES

The research subject of the work is the establishment of figurative and symbolic (semiotic) signs of the concept of "woman" in Kyrgyz and British cultures. The purpose of the study is to identify the figurative and symbolic signs that are the research components of the concept of "Woman" and find their compatibility in the Kyrgyz and English languages. There is no doubt that every nation has national values that belong only to women and are unique to their age characteristics. Those values are glorified through the images of women in the epic works of the Kyrgyz people, and their positive and negative qualities characteristic of the stereotyped image of women in British culture, such as courage, decency, intelligence, kindness, strength, dexterity, and courage, are studied at work. It is clear that the concept is a layer or part containing associations, emotions, evaluations, national images characteristic of a certain culture. The fact that the concept of "woman" in Kyrgyz and English languages is not defined together with figurative and symbolic or semiotic signs indicates the relevance of this work.

Key words: concept; figurative meaning; symbolic (semiotic) meaning; linguistic means; phraseological units; Kyrgyz culture; British culture.

Киришүү. Акыркы учурда тил илиминде “концепт” түшүнүгү өтө кеңири колдонулган терминге айлангандыгы маалым.

Окумуштуу В.И. Карасик концептке байланыштуу: «Дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу»; концепт - бул адамдын акыл-эсинде маанилүү маалымат катары баамдалган тажрыйбанын үзүндүсү, эсте сакталган менталдык маалымат»; «адам баласы өз жашоо турмушунда башынан өткөргөн кандайдыр бир маалыматтын фрагменти» өңдүү көз караштарды айткан (Карасик, 2004). Ал эми, М. В. Пименова концепт, негизинен, деп тилдик формаларда – сөздөрдө, сөз айкаштарында, фразеологизмдерде, макал-лакаптарда, табышмактарда репрезентациялана тургандыгын белгилейт (Пименова, 2004).

Концепт – элдин ой-пикири, көз карашынын жыйындысынан турган, өз мазмунуна менталдык маалыматты камтыган бирдик десек болот.

Орус окумуштуусу М. В. Пименова концептти изилдөөнүн төмөнкүдөй алты (6) концептуалдык структуралык белгилерин/компоненттерин белгилеген: 1) мотивациялык; 2) түшүнүктүк; 3) образдык; 4) символикалык (семиотикалык); 5) функционалдык; 6) баалуулук. Ал эми бул жумушта алардын **образдык жана символдук белгилерине** таянып изилденди.

Образдык компоненти концепттин ар кандай образдар, көрүнүштөр аркылуу чагылдырылышын камсыздайт. Ал эми түшүнүккө ар тараптуу баа берүү, аны салыштыруулардын негизинде сыпаттоо символдук белгилердин жардамында ишке ашат.

Кыргыз маданиятында.

1. «Аял» концептинин образдык белгилеринин лексикалык, фразеологиялык бирдиктерде берилишине төмөнкүдөй тилдик каражаттар топтоштурулду. Алардын көпчүлүгү *метафора*-(сүткө тойгон күчүктөй, ийне жеген иттей, буту күйгөн тооктой жана башка); *метонимия*-(ачык ооз, жез таңдай, кара далы жана башка); *эвфемизмдер* (бирөөнүн этегин кармоо, кош бойлуу, аягы суюк жана башка); *салыштыруулар* (опол тоодой, эгиз козудай, союп каптагандай жана башка); *эпитет* (калем каш, эрке катын жана башка) менен берилет. Ал эми төмөндө «аял» концептинин образдык белгилерин берген тилдик каражаттарды маанилерине карата топторго бөлүштүрүп берилди.

Аялдын сырткы келбетин туюндурган аялдын образын билдирген сөздөр:

а) көлөмүн, өлчөмүн, формасын көрсөтүүчү: чоң, кичине, муштумдай, тоголок, кодо, семиз, бечел, бою теректей, орто бойлуу жана башка;

б) түсүн, өңүн/мүнөзүн(оң/терс): кара тору, сары, ак жуумал, сары чачтуу, кара чачтуу, кубарган, кубакай, кызыл жүздүү, ак жүздүү жана башка. Чыгармалардагы мисалдарды карап көрөлү: Жамийланын кара тору, толмоч балтырлары булчун түйүп, толорсук тарамыштары үзүлүп кетчүдөй чыңалган [1]. Кара тору, толмоч сыяктуу аялдардын жакшы сапаттарын баалаган образдуу лексемалар колдонулган. “Куу этек шордуу, балдары болсо этегине ырыс толуп, бешенесине күн конмок” [1]. “Куу этек”, “Куу жатын” – деген сөздөр кыргыз элинин жашоо образында бала төрөбөгөн аялдардын образына тиешелүү болгон терс маанини түшүндүрөт;

в) жалпы аялдарга, кыздарга мүнөздүү образдык белгилер – кумар көз, бото көз, башы ачык (бош), кумар көз, сары карын, бураң бел жана башка;

г) образдуу берилген кыздардын аттары: Айгүл, Айсулуу, Аймончок жана башка;

д) поэтикалык образдар менен коюлган кыздардын аттары: Акмөөр, Акшоола, Каныкей, Зулайка, Бегимай жана башка;

е) мөмө жемиштердин аттары менен коюлган кыздардын аттары: Жийде, Жүзүм, Алмагүл, Чиегүл жана башка;

ж) дене түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата берилген кыздардын аттары: Калбу, Анара, Анаркан жана башка.

«Аял» концептинин образдык белгилеринин фразеологизмдерде берилишине анализ жүргүзүп көрөлү. Мында топтоштуруу, классификациялоо, ыкмаларына таянып, аялга таандык, анын кандай аял? деген суроого жооп берген сын атооч маанисиндеги фразеологизмдер топтоштурулду. Аялдын образдык белгилерин, башкача айтканда, кыял жоругун, жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн чагылдырган, анын адилеттүүлүгүн, чынчылдыгын, жаш өзгөчөлүгүн, саламаттыгын, коомдогу ордун, ажардуулугун жана башка оң жана терс сапаттарын билдирген бир нече сын атоочтук фразеологиялык айкаштардын тематикалык түрлөрүн аныктап, мисалдар менен топтоштурулуп, системалаштырылды жана төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүлдү.

1. Аялдын терс жактарын, катаалдыгын, тапкырдуулугун, митаамдыгын, куулугун билдирген сын атоочтук фразеологизмдер.

Алчы-таасын жеген- абдан куу, митаам аял; Ары жок-уятсыз, намызсыз. Ары жок күлкүчү, санаасы жок уйкучу (макал). Абийири айрандай төгүлүү – кимдир бирөөнүн айыбы ачылып, эл алдында маскара болуп, катуу уятка калгандыгын туюндурат; Ак кол, ак чүч -эч бир оор иш кылбай, үй ичинде деле түйшүктүү иш жасабай, өз боюна гана карап, жасанып, боёнуп отурган эрке айымдарга карата айтылат; Тили буудай кууруу-такылдап кыйын сүйлөө, чеченсип сүйлөө [1].

2. Аялдарга, кыздарга гана мүнөздүү.

Бураң бел- ичке бел, кыпча бел (көбүнчө бойго жеткен кыздарга, жаш келиндерге карата колдонулат; Кара далы - турмушка чыгар маалынан өтүп бараткан, жашы өйдөлөп бараткан кыздарга карата айтылат. Мисалы: Бирок биздин көңүлдүү бул компаниябыздын арасында студенттик кезимден тааныган Нуржамал аттуу кара далы кыз саал көңүлсүз отурду (К.С.) [1]. Кош бойлуу- боюнда бар. Эки кат-кош бойлуу. «Келиним эки кат» деп эне ичинен кубанат [1].

3. Аялдардын жалпы оң сапаттарын берген фразеологизмдер.

Ааламдан ашкан- абдан мыкты, теңдеши жок, баарынан артык, бул дүйнөдө ага тең келер эч ким, эч нерсе жок, эч ким ага тең келе албайт деген мааниде айтылат. Ак жолтой - жолдуу жолу жакшы, жакшылыкка шериктеш, анын артынан жакшылыктардын болушу. Алсак, кайсы бир үй- бүлөдө келин келгенден кийин жакшылыктар болсо, ал келинди ак жолтой келин болду деп айтышкан. Ала көөдөн-барбалактаган ак көңүл, оюнда арамдыгы жок. Бүгүн бекер

теңге, буюмга марыган менен эртең, он эселеп очорулаарын билбеген ала көөдөн катындар элде азбы? (Бейшеналиев) [1].

4. *Аялдардын эпчилдигин, мыктылыгын, тыңдыгын билдирген сын атоочтук фразеологизмдер.*

Ак жоолук делбир-жаңы келген эпчил келинди аташкан. Алган жарынын жакасын агарта тыкан кийгизип сыйлап, кайын журтунун көңүлүн таап, даамдуу тамагын жасап, колу иштүү, кабагы жарык, көргөндүн көзүн күйгүзгөн элпек. Биттин ичегесине кан куйган кыз-өтө бышык, абдан тың, эң эле эпчил. Элиза аман болуп, эрезеге жетсе, биттин ичегесине кан куйган адам болот [2].

5. *Аялдын сырткы келбетин туюндуруучу сын атоочтук фразеологизмдер. Бетинде кызылы бар - уяттуу, ыймандуу, абийири бар, ызаат сактаган. Буудай жүздүү - ак жуумал, ак саргыл, жакшынакай, өндүү-түстүү; Жылдызы жарык - иши оңолуу, зоболосу көтөрүлүү, жайдары, сүйкүмдүү абалда болуу деген маанини туюндурат. Бул күнү да Гүлсарынын жылдызы жаркырап жанды. Кабагы ачык- кайгы-капасы жок, жайдары, көңүлдүү; кабагым-кашым дебеген, пешенелүү, ажарлуу, жылдызы жарык. Кабагы ачык келин экен [2].*

6. *Аялдын мамилелерин билдирүүчү сын атоочтук фразеологизмдер.*

а) *Оң мамилелерди билдирүүчү сын атоочтук фразеологизмдер. Жүрөгү таза - көңүлүндө кири жок, ак пейил, эч арамчылык ойлобогон; Кой оозунан чөп албаган - кишиге өйдө карабаган, абдан жоош. Кайын энем кой оозунан чөп албаган момун (К.Ж.) [2].*

б) *Терс мамилелерди билдирүүчү сын атоочтук фразеологизмдер. Бети ачык - ийменгенди, тартынганды билбеген, уяты жок, кашка. Бети ачык келин. Бети жок-уятсыз, абийирсиз. Бети жок келиндин айтканын кара! Бети калың- уялганды билбеген, эч нерсени тоготпогон, кенебеген [2].*

7. *Жаш өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү сын атоочтук фразеологизмдер.*

Башы жаздыкта, бели оттукта эмес-дени-карды соо, алдан-күчтөн тая элек, карылыгы жете элек, тың, колунан иш келет. Башым жаздыкта, белим оттукта эмеско, кудаы шүгүр (Үмөталиев). Беш көкүл - эс тартып, бойго жетип калган, турмушка чыга элек кыз. Кыргыздын беш көкүл кыздары иймектей чимирилип сахнада бийлеп жатышты.

Жогоруда аялдарга карата гана айтылуучу сын атоочтук, образдык фразеологизмдер сөздүктөрдөн топтоштурулуп, маанилери жана тематикалык түрлөрү аныкталып жети топко бөлүштүрүлүп берилди.

2. *Ал эми кыргыз тилиндеги символикалык (семиотикалык) белгилери боюнча төмөндөгүдөй тилдик каражаттар топтоштурулду:*

а) *турмушка чыга элек кыздарга тиешелүү белгилер: тебетей, шөкүлө, такыя, үкү топу, тыкан көйнөк, чыптама, чач өрүм жана башка;*

б) *келиндерге тиешелүү белгилер: ак жоолук, сөйкө, шакек, чачын эки кылып өрүү жана башка;*

в) *байбичелерге тиешелүү белгилер: элечек, чачбак, билерик, узун сөйкө, шакек, кемпир көйнөк, кыз менен келинден айырмаланган улуттук кийимдер башкача айтканда кемсел, желек, тон, маасы, Умай Эненин белгилери, (түрк жана моңгол тилинде сүйлөгөн элдердин диний түшүнүктөрүндө жаш балдарды коргоочу ыйык эне катары бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. Умайдын образы элдик кол өнөрчүлүктөн да орун алган. Кыргыздарда «Умай» деген илгертен калган оймо-чийме мотиви бар;*

г) *аялдардын аттары:*

- флора аркылуу уюшулган адам аттары: *Айгүл, Роза, Алмагүл, Алчакан, Зирегүл, Жийдегүл, Анаргүл, Анара, Бадамкан, Бадамгүл, Гүлбадам, Чынара, Чынаргүл, Байчечекей, Кызжибек* ;

- фауна аркылуу берилген аялдардын аттары: *Марал, Маралкан, Акмарал, Бүркүт*;

- металлдар аркылуу берилген аялдардын аттарын билдирүүчү сөздөр: *Алтынай, Күмүшай, Акак, Чоюнгүл, Акдаана, Назик, Айназик, Акбермет, Ташбү, Ташбүбү, Темира жана башка*;

- космостук белгилер аркылуу берилген аялдардын аттары: *Айсулуу, Айчолпон, Чолпонай, Венера, Жылдызкан, Айжылдыз жана башка*;

- аялдардын коомдук жайлардагы белгилери: аэропорттордо, унааларда аялдар пайдалануучу жайларга атайын белгилер коюлат. Бул белгилер аялдарга арналган жерлерге, же аялдар үчүн гана болгон буюмдардын жанына илинип коюлат, ошондой эле аялдар ажаатканасы да көбүнчө ушул белгилер менен айырмаланат.

Британ маданиятындагы "woman/аял" концептин изилдөө дагы төмөндөгүдөй образдык жана символдук концептуалдык белгилеринин негизинде аныкталды:

1). "*Woman/Аял*" концептинин англис тилиндеги образдык белгилери боюнча төмөнкүдөй тилдик каражаттар топтоштурулду: мисалдар, Англиялык жазуучу Шарлотта Бронтеинин «Джейн Эйр» аттуу чыгармасынан алынып, топтоштурулду. Мында абдан көп образдуу тилдик бирдиктер колдонулганын төмөндөгү мисалдардан көрдүк: 1) *метафора* - (*heart breaker/жүрөк жаралоочу, night owl/түнкү көпөлөк*); 2) *метонимия* – (*golden curls/сары/тармал чачтуу, bluestockings/илимге баи оту менен кирип кеткен аял*); 3) *салыштыруу*- *as beautiful as a picture/ сүрөттөгүдөй сулуу, as white as clay or death/өлүк сыяктуу кубарган жана башка*.

Аялдын сырткы келбетин туюндурган англис тилиндеги образдуу сөздөрдү Шарлотта Бронтеинин "Джейн Эйр" чыгармасынан алып көрөлү: *blooming/гүлдөп турган; smiling/жылмайган; truly pretty/чындап эле сулуу; sunny-faced girl/нурдуу кыз; dimpled cheeks/күлгүчү бар бету; beautiful/сулуу; graceful/сымбаттуу; punctual/мак; hardworking/эмгекчил; brave/майбас; reliable/ишеничтүү; bright/акылдуу; impressive/таасирдүү; remarkable/белгилүү; capable/жөндөмдүү; independent/көз карандысыз, эркин; woman of robust frame/чын денелүү; square-shouldered and strong-limbed/кен далылуу жана сөөктүү; not tall/кыска; stout, not obese/толмоч, семиз эмес; large face/астыңкы жаагы узунураак эле; her chin large and prominent/ээги чоң жана алдыга чыгып турган жана башка*.

Мисалы, төмөнкү мисалдардан аялдын көлөмүн, өлчөмүн, формасын көрсөтүүчү образдык белгилерди байкоого болот:

Little Adèle was half-wild with delight when she saw me. Mrs. Fairfax received me with her usual plain friendliness (Ш. Бронте, «Джейн Эйр», 373 б.).

Кичинекей Адель мени көрүп аябай сүйүнүп кетти, ал эми миссис Фэйрфакс мени кадимки эле жылуу мамилеси менен тосуп алды. *Кичинекей* – *little* кыздын жаш, наристе экендигин, ал эми *half-wild* позитивдик мааниде кичинекей кыздын эмоционалдык абалын көрсөтүп турат.

Jane Eyre is described as *an inconspicuous young girl, outwardly resembling an unearthly creature, an elf. She considers herself "poor, nondescript and small"*.

Джейн Эйр көзгө жакын эмес жаш кыз катары сүрөттөлөт, ал сыртынан жер бетинде жок жандыкка, *эльфке окшош*. Ал өзүн "*кедей, жөнөкөй жана кичинекей*" деп эсептейт. Джейндин мүнөзүнүн жана сырткы көрүнүшүнүн өтө эле жупуну экендиги сүрөттөлөт.

- фауна же географиялык түшүнүктөр менен байланышкан аялдардын аттары: *Mary-star of the sea* - деңиз жылдызы; *Georgiana* - “earthworker- жер дыйканы; *Maria- of the sea* - деңизден; -космостук белгилер аркылуу берилген аялдардын аттары: *Celine -heavenly body* - асман телосу; *Helen- sun ray, shining light*- күн нуру, жаркырак; -аялды сыпаттаган түшүнүктөр менен берилген аттар: *Alice- nobility* - ак сөөк; *Sarah- Princess*- ханыша; *Martha-lady*; *mistress of the house*- айым; *Julia- downy haired and youthful* үлпүлдөк чачтуу, жаш; *Sophie- wisdom* - акылман жана башка.

2) Символдук белгилердин негизинде «*Woman/Аял*» түшүнүгүн берүүчү англис тилиндеги лексикалык каражаттар.

Англичан аялдарынын кийинүү маданияты аябай өзгөчө болгондуктан, ал кийимдердин кандай материалдан жасалгандыгына жана анын сыпатына жараша аялдардын өзүн да сүрөттөп, же аларга каймана ошол сөздөр аркылуу кайрылышкан. Дүйнөлүк аялдардын символикасы катары кабыл алынган белгилер бар. *Shawl- шалы жоолук*, бул кийимдин түрүн бир гана аялдар колдонгондуктан, бул сөз «аял» түшүнүгү менен тыгыз байланышып калган. Дагы бир мисал катары “*Little red riding hood*” жомогун алууга болот. Бул жомокто кыздын аты «*Кызыл шапкачан*» деп берилип, муну укканда биз кийимди эмес, кызды элестетибиз, “*red riding hood*” сөзү англис тилинде жаш, ишенчээк кыздын образын берет.

Ошондой эле “*high heels*” - бийик така, *red dress* - кызыл көйнөк сөздөрү аялдын образын берет. Мындан башка дагы «аял сөзү менен ассоциация болгон сөздөр: *A red flower* - кызыл гүл, бойго жеткен кызга карата айтылат. *Weaker vessel* - назик идиш, бул түз котормосу болуп, идиома катары бул сөз «күчсүз аял» деген түшүнүктү берет. *Nymph*- нимфа, мифтеги жарым аял, жарым канаттуу жандыктар, бул сөз сулуу аялдарга карата колдонулат; *Princess* - ханбийке, көпчүлүк учурда кичинекей кыздарга карата айтылат, себеби алардын ата-энеси кыздарына ханбийкедей мамиле кылышып, сураганын дароо жасап келишет;

Мындан сырткары машинаны токтотуп койчу жерлерге атайын аялдар үчүн бөлүнгөн жерлерге да белги коюлат. Ошондой эле магазин, кафелердин алдында кош бойлуу аялдар үчүн атайын орун бөлүнүп, ал дагы өзүнчө сүрөт менен белгиленет. Баарыбызга белгилүү болгон астрологиядагы гороскоп белгилеринин да өзүнүн символдору болот, алардын ичинде *бийкеч* белгисинин символу болгон аялдын сүрөтүн айтсак болот.

Жыйынтыктар:

1. «Концепт өзүнүн ичине белгилүү бир маданиятка мүнөздүү болгон ассоциацияларды, эмоцияларды, баалоону, улуттук образдарды камтыган катмар, же бөлүк» экендиги жогорудагы изилденген мисалдардан көрүүгө болору белгиленди;

2. Концептин ар түрдүү мазмунун вербалдаштыруучу каражаттар аркылуу башкача айтканда түз номинациялар (түз маанидеги лексемалар), образдуу номинациялар (өтмө маанидеги лексемалар), тилдин синонимдик каражаттары, анын ичинде эвфемизмдер, лексикалык каражаттар менен ажыратылган туруктуу номинациялар (туруктуу сөз айкаштары), фразеологиялык бирдиктер менен берилген мисалдарды кыргыз жана англис тилдеринде салыштырылып берилди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Осмонова, Ж.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Осмонова, К. Конкобаев. – Бишкек: Имак Офсет, 2015. – 800 б.
2. **Айтматов, Ч.Т.** Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы “Түлсарат” [Текст] / Ч.Т.Айтматов, ред. А. Акматалиев. – Б.: Учкун, 2014. – 3Т.– 474 б.

3. Акматалиев, А. Д. Андашев «Манас» энциклопедиясы [Текст] / Д.Акматалиев. – Бишкек: Кут-Бер, 2016. – 704 б.
4. Байгазиев, С. Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы [Текст] / С.Байгазиев. – Бишкек: Полиграфбумресурс, 2016. – 73 б.
5. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / под ред. М.В. Пименовой. – Вып.4. – Кемерово, 2004. – 311с.
6. Джакендофф, Р. Концептуальная семантика и когнитивная лингвистика [Текст] / Р. Джакендофф // Когнитивная лингвистика. – 1996. – Вып.7, №1 – С.93-129.
7. Карасик, В.И. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В.И.Карасик.– Москва, 2004.- 273 с.
8. Камбаралиева, У.Ж. Когнитивдик тил илими [Текст]: монография / А.Т.Калдыбаева. – Бишкек, 2019. – 167 б.
9. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Осмонова, К. Конкобаев. – Бишкек: Имак Офсет, 2015. – 800 б.
10. Осмонкулова, А. “Өнөр алды кызыл тил“ (ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү) [Текст] / А. Осмонкулова, А.Р.Акунова. – Бишкек, 2007. – 160 б.
11. Пименова, М.В. Предисловие. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / под ред. М.В. Пименовой.– Кемерово, 2004. – 208 с.
12. Бронте, Ш. «Джейн Эйр» -Jane, Eyre , An autobiography by Charlotte Brontë [Текст] / Jane Eyre.- London: Service & Paton, 1897. – 713 p.
13. Акматова, А.А. Возрастные различия концепта "Женщина" и их жизненные обязанности [Текст] / А.А. Акматова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2021.-№1.- С. 92-97.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_119

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК: 82.091

*Исмаилова Р.У.**к.филол.н., и.о. доцента Ошского гос. универ., Кыргызская Республика*

КӨРКӨМ КОТОРМОДОГУ ПОЭТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРДЫН ЖАНА ФИГУРАЛАРДЫН ОРДУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары көркөм котормодогу поэтикалык каражаттардын жана фигуралардын орду каралат. Изилдөөнүн максаты- көркөм котормодо поэзия менен прозанын өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша таржымалоо. Көркөм адабиятта улуттук тилдин бардык байлыгы, мүмкүнчүлүгү ачылат, тагыраак айтканда, сөз чыгарманын идеялык маңызын ачуу максатында өз маанисинде да, өтмө мааниде да, каймана түрүндө пайдаланылат. Поэзиянын формасы менен мазмунун ачууга кызмат кылган поэтикалык кептин фигуралары; байламтасыздык, байламталуулук, анафора, эпифора, эллипсис, антитеза, инверсия, риторикалык суроо өңдүү көркөм сүрөттөөнүн түрлөрүн колдонуу да мааниге ээ. Ошондой эле көркөм тилдин поэтикалык каражаттары, жөнөкөй тропко, эпитет менен салыштыруу, ал эми татаал тропко, өтмө каймана маанидеги көркөм сөз каражаттары, метонимия, метафора, ирония, гипербола, литота жана башка ойду туюндуруунун өзгөчө бир формасы катары кызмат кылат.

Негизги сөздөр: поэзия; проза; поэтикалык кеп; байламтасыз; байламталуу; анафора; эпифора; эллипсис; метонимия; метафора; ирония; гипербола.

МЕСТО ПОЭТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ И ФИГУР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

В данной работе рассматривается место поэтических приемов и фигур в визуальном переводе как предмет исследования. Цель исследования – перевод поэзии и прозы в художественном переводе с учетом его особенностей. В художественной литературе раскрывается все богатство и

возможности национального языка, точнее, слово употребляется как в собственном смысле, в переходном значении, так и в символической форме с целью раскрытия идейной сущности произведения. Фигуры поэтической речи, служащие для раскрытия формы и содержания поэзии. Важно также использовать такие виды художественного описания, как разъединение, соединение, анафора, эпифора, многоточие, антитеза, инверсия, риторический вопрос. Также особой формой выражения мысли служат поэтические средства художественного языка, простой троп, сравнение с эпитетом, сложный троп, художественные средства переходного переносного значения, метонимия, метафора, ирония, гипербола, литота и другие.

Ключевые слова: поэзия; проза; поэтическая речь; несвязанная; связанная; анафора; эпифора; многоточие; метонимия; метафора; ирония; гипербола.

THE PLACE OF POETIC DEVICES AND FIGURES IN ARTISTIC TRANSLATION

In this work, the place of poetic devices and figures in visual translation is considered as a subject of research. The purpose of the research is to translate poetry and prose into artistic translation, taking into account its peculiarities. In fiction, all the wealth and possibilities of the national language are revealed, more precisely, the word is used both in its own sense, in a transitive sense, and in a symbolic form with the purpose of revealing the ideological essence of the work. Figure of poetic speech, serving to reveal the form and content of poetry. It is also important to use such types of artistic description as disjunction, connection, anaphora, epiphora, ellipsis, antithesis, inversion, rhetorical question. Also, poetic means of artistic language, simple trope, simile with epithet, complex trope, artistic means of transitional figurative meaning, metonymy, metaphor, irony, hyperbole, litota and others serve as a special form of expression of thought.

Key words: poetry; prose; poetic speech; unbound; bound; anaphora; epiphora; ellipsis; metonymy; metaphor; irony; hyperbole.

Көркөм котормо илими тууралуу кайчылаш пикирлер да жок эмес. XIX кылымдагы котормо илиминин практикалык маселесине көбүрөөк көңүл бурулуп, анын прагматикалык маселесин иштеп чыгышкан, негизги багыт кабыл алуучуга карата болуш керек деген ойго келишкен. Немис окумуштуусу Улрич вон Виллиам-Молендорф: ”Чыгарманын духун берүү өтө маанилүү, сөздөрдү эмес алардын маани-маңызын которуу керек, көйнөк жаңырыш керек, ал эми анын ичиндегиси ошол бойдон калыш керек”- деп, айткан. Ал эми улуу англис акыны Хенри Лонгфелло италия тилинин негиздөөчүсү Дантени которуу менен өзүнүн тажрыйбасына таянып, тексттеги негизги проблема кайсыл экенин так билүү керек жана ошол ойлор кантип, кандайча айтылды-ошолорду которуу керек экенин белгилеген. Англиялык көрүнүктүү акын Перси Бишше Шелли поэзияны которуу мүмкүн эмес экенин айтып: ”Поэзияны которуу үчүн анын жытын, түсүн, боёгон сезе билүү керек, андан сырткары өсүмдүктүн даны-уругу сыяктуу ырдын ароматы өзүнүн тамыры менен себилген жерде өсөт, башка жерге которсо, гүлдөбөй калышы мүмкүн” деп, образдуу айткан [1].

Көркөм котормодо поэзия менен прозанын өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша таржымалоо максатка ылайыктуу. “Көркөм адабиятта улуттук тилдин бардык байлыгы, мүмкүнчүлүгү ачылат, тагыраак айтканда, сөз чыгарманын идеялык маңызын ачуу максатында өз маанисинде да, өтмө мааниде да, каймана түрүндө пайдаланылат” [2]. Поэзиянын формасы менен мазмунун ачууга кызмат кылган поэтикалык кептин фигуралары; байламтасыздык, байламталуулук, анафора, эпифора, эллипсис, антитеза, инверсия, риторикалык суроо өңдүү көркөм сүрөттөөнүн түрлөрүн кандайча колдонуу да мааниге ээ. Ошондой эле көркөм тилдин поэтикалык каражаттар, жөнөкөй тропко эпитет менен салыштыруу, ал эми татаал тропко, өтмө каймана маанидеги көркөм сөз каражаттары; метонимия, метафора, ирония, гипербола, литота жана башка ойду туюндуруунун өзгөчө бир формасы катары кызмат кылат.

Белгилүү акын жана котормочу Ев. Евтушенко мындай деген: “Эгерде мен кандайдыр бир ырды которсом, мен муну ал мага жаккандыгынан жасайм. Аны мен кандайдыр бир даражада өзүмдүкү катары сезем. Ошон үчүн менин котормолорум өзүмдүн ырларым сыяктуу эле мага абдан кымбат сезилет. Кээде андан да жакыныраак туюлуп кетет” [3].

Прозанын котормосу поэзияга окшошуп кетет. Андагы метр, ритм, рифма, строфа сакталат, жандуу сүйлөө речине негизделип, өзүнө ылайыкташкан речтик-композициялык уюштурулушу бар. ”В разговорной речи мысль выражается не только словами, но и определенной интонацией и ритмом, которые создаются соответствующими синтаксическими построениями по заданой выражаемой мысли. Это свойство живой речи сохраняются и в художественном произведении, и в переводах” деп жазат грузин котормочу-теоретиги Г. Гачечиладзе [4]. Прозага тиешелүү компоненттер:

- пауза -оозеки речтеги тыным. Ал контексте речти фразаларга жана синтагмаларга ажыратат;
- синтагма- маанилик жакындыгы бар ритмико-синтаксистик жактан бириккен сөздөр;
- интонация- тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүнө, фонетикалык өзгөчөлүгүнө байланышкан көркөм форманын эң бир маанилүү жагы;
- прозадагы ыргак-мазмун жагынан экөө окшош.

Булар прозанын стилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү негизги белгилер болуп саналат.

Көркөм котормо жөнүндөгү илимди өнүктүрүүдө анын айрым маселелерин толук, так изилдеп билүүдө айрыкча мааниге ээ болгон бул - стиль маселеси. Котормонун башталыш этабында аны чыгармачылык эмес, “өтүкчүнүн кесиби” деп, эсептегендер болуптур. Алыкулдун атактуу “Жолборс терисин жабынган баатыр” котормосунан улам ушул ойго чекит коюлган дешет адабиятчылар.

Стил -жазуучунун жүзү, жазуучунун өзү. Стил жөнүндө бир беткей эреже да, аныктама да жок. Ошондой болгон соң, бир беткей которо берүү дегендик да эмес. Биздин улуттук адабиятта котормо тууралуу макалалардын көбүндө түпнуска менен котормону салыштырып көрүп, котормо начар, солгун деп, бир топ сөздөрдү жамап, эгер жакшылагысы (мактагысы) келсе, анча-мынча айрым кемчиликтерине карабастан, котормо жакшы, чыгарманын духу сакталган деген тыянак чыгарган (рецензия эмес) макалаларды көп кездештирүүгө болот. Котормодо эң башкы ойду так, туура берүү максатында узун-узун сүйлөмдөрдү бөлүп, бир нече жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыратып, аны “эмне орус окуп жатты беле, түшүнсө болду да” деген методика бар экени талашсыз, деп жазган Ш. Солтонов [5].

Котормо ишинде котормочулар менен редакторлор адистерди тандоого олуттуу мамиле жасалыш керек деп айкан А. Салиев [6] деген эмгегинде, “котормолордун сапатынын начардыгы (Н.Чернышевскийдин “Эмне кылуу керек” деген романынын котормосун редакторлогон Алтымышбаев, Н.Тургеневдин “Аталар жана балдарын” котормосун редактору Мавлютов, “Алитет тоо таяндыны” редакторлогон Бөлөкбаевди жана башка) орус тилин котормочулардай эле начар билет же жоопкердигин кол жазмага эптеп кол коюп, гонорар алуудан көрүшөт”.

Көркөм адабиятты которууга жана котормолорду редактирлөөгө орус тилин начар билген адамдар эч качан жиберилүүгө тийиш эмес. Котормо ишине шыгы бар жаш адистер адегенде көлөмү кичине жана мазмуну жагынан татаал эмес чыгармаларды которуп такшалыш керек. Мындан ары орус тилин начар билген киши которгондугу жөнүндө сөз кылбастан, котормочулар өздөрү орус тили боюнча билимдерин тереңдетүүгө тийиштигин айтып өткөн. “Биздин котормочулар орус тили жагынан ушу күндө өзүлөрүндө болгон

билими менен чектелбеш керек, жалаң көркөм адабиятты гана эмес, илим менен маданияттын ар түрдүү тармактарындагы адабиятты окуу менен дайыма толуктап турушу керек, элдин оозеки тилин күн сайын үйрөнүшү керек, ошондо гана өтө бай, эбегейсиз сонун орус тилинин өзгөчөлүктөрүн түшүнө алат да, анын ички касиетин, улуттук колоритин биле алат.

Котормочулук ишинин түпкү принцибинен келип чыга турган республикадагы котормочулук практикасы котормочуларыбыздан алдына негизги талаптардын бири катары коё турган экинчи талап-бул адабияттын адабияты болуу, котормого художник катарында мамиле кылуу. Чынында да, көркөм адабият болсун же илимий адабият болсун- залкар адабияттын чыгармасын которуу үчүн жалаң түпнусканын тилин билүү жетишпейт. Ал үчүн тармакты да жакшы билиш керек. Бүткүл искусство сыяктуу эле, көркөм адабият да образдардын дүйнөсүн художниктин поэтикалык ачышы” деген А. Салиев [6].

Белгилүү адабиятчынын пикири боюнча көркөм котормонун талаптагыдай чыгышы эки тилди мыкты билүү менен гана чектелбестен, коомдун башка ар кайсы тармактарындагы сөздөрдү, терминдерди, аталыштарды, адамдардын сүйлөө кебин, жаргондорду, говорлорду, диалектилик сөздөрдү билүү да жардамга келет. Дагы бир кошумчалай кетчү нерсе, түпнусканын сыпаттары жоготулган сапатсыз, тили ушунчалык келегей, түшүнүксүз, начар котормолор (В.Овечкин “Алдыңкы чекте” котормосу- Түмөнбаевдики, Н. Кононов “Чапаев жөнүндө аңгемелер”- Бөрүбаевдики, Салтыков-Шедрин “Тандалган аңгемелер”- Орозалиевдики) көркөм өнөргө эч бир тиешеси жок, адабиятка эч кандай шыгы жок адамдардын басмалар менен келишим түзүп алганынан чыккан. “Көркөм адабияттын котормочусунда да, ар бир жазуучудай эле, бөтөнчө талант-көркөм кабылдоо, ойлоо жана сүрөттөп айтуу мүмкүнчүлүгү болууга тийиш, ал эми жөндөмдүүлүк баарында боло бербейт. Ал эми ушундай таланты жок кишилер дүйнөлүк маданияттын улуу мурастарын бузуп, элдин алдында кылмыштуу болбостон, эмнеге таланты болсо, ошол ишти жасоого тийиш. Элдин маданиятын ыйык түрдө сактап, ал үчүн жоопкерчиликти сезе билиш керек” [6].

Албетте, көркөм котормо жанрынын өсүп -өнүгүшүндө талаптын катуулугу, тартип жана жоопкерчиликти жогору коё билгендин натыйжасы да өз жемишин берген. Жогоруда А. Салиев адабиятка тиешеси жок, эптеп эле гонорарга кызыгып, которгон котормочуну кылмышкерге теңеп, адабий майдандын тазалыгы, акыбеттүүлүгү үчүн күрөшүшкөн, өз учурунда чара көрүшкөн, көркөмсүз, кунарсыз, зериктирме, эптемей, формалисттик котормолорго аёосуз каршы турушкан.

Көркөм котормонун дагы бир касиети, улуттук адабиятта адабияттын теориялык-практикалык маселелеринде терең ой жүгүрткөн, аналитикалык ойго бай, дасыккан даанышмандардын, философтордун (А. Салиев, Ч. Айтматов, С. Жигитов жана башка) муунун тарбиялап чыкканын белгилеп өтүүгө тийишпиз.

Улуттук форманын маселелери котормочулук ишиндеги биринчи даражадагы маселе экендигин белгилешкен адабиятчы-теоретиктер. Тил улуттук маданияттын формасы болгон соң, көркөм адабияттын чыгармасын бир тилден экинчи тилге которуу чындыгында адабий чыгарманы бир улуттук формадан экинчи улуттук формага которуу болуп саналат.

Улуттук колоритти, асыресе улуттук форманы котормодо берүүнүн кыйындыгы жөнүндө сөз кылганда, аны таптакыр колдонулбай турган, бузулбай турган, сенек көрүнүш катары эсептөөгө болбойт. Котормочу өзү которуп жаткан акындын же жазуучунун чыгармасын жан дили менен сүйүп, андагы мазмунду жана ага бап келген форманы жеткире билсе, чеберчилик менен мамиле жасаса, котормо өз максатына жетет. Көркөм котормодогу

сюжеттик композициясын бузбай, кыскартпай же болбосо таштап кетпей дал өзүндөй (түпнускасындай) берүү жөнүндө орустун улуу сынчысы В.Г. Белинскийдин кебин келтирсек болот: “Көркөм котормодо алып таштоого да, кошумчалоого да жана өзгөртүү киргизүүгө да жол берилбейт” [7].

Көркөм котормонун улуттук адабияттагы мааниси жөнүндө айтып келип, сынчы - адабиятчы К. Абдыкеримов: “Тил бир гана элдин тили болсо, котормо образдуу айтканда, дүйнөнүн тили катарында кызмат кылат” деп айтканы котормонун дүйнө элдеринин карым-катнашы, маданий байланышындагы эбегейсиз кызматын белгилесе, которулган чыгарманын улуттук мүнөзү, колорити сакталса, чыгарма ошол улуттун төл чыгармасындай кабыл алынат. Ошол улуттун кулк-мүнөзү, каада-салты, үрп-адаттарын байытат, дүйнөгө көз карашына, мамилесине, адеп - ахлагына оң таасирин тийгизет. Көркөм котормо пайда болгондон тартып, ушул кезге чейин улуу миссияны аркалап келатат [8].

Иштин жогорку жагында да айтылып өтүлгөндөй, котормонун сапаты биринчи кезекте котормочунун шыгына, талантына, адабий даярдыгына жана интеллектуалдык деңгээлине да жараша болот. Ошондуктан кыргыз адабиятындагы көркөм котормонун абалы, өнүгүү жолдору жөнүндө сөз болгондо улуттук көркөм котормого өз өмүрүн арнап, ушул жанрдын өсүп-өнүгүшүнө чоң салым кошушкан котормочулардын аттарын атап өтүүгө милдеттүүбүз. Көркөм котормо жанрынын этап-этап менен өнүгүшүндө аларды кеңейтип, эмгегине басым жасап, атайын сөз кылынат.

Поэтикалык котормонун “пионерлери”; К. Баялинов, М. Элебаев, А. Осмонов, У. Абдукаимов, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, А. Токтомушев, Т. Үмөталиев, Т. Сыдыкбеков, К. Эсенкожоев, Р. Шүкүрбеков, К. Акиев, М. Жангазиев, С. Шимеев жана башка бир топ акын- жазуучулар. Алар орус жана совет адабиятындагы классиктердин чакан ырларынан тартып поэмаларына, аңгемеден тартып, повесттерине чейин которушту. 20-жылдарда негизделип, 30-жылдардын аягында толук калыптанып калган көркөм котормо жанрынын башатында: А. С. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Толстой, Н. Гоголь, А. Некрасов, И. Тургенев, М.Е. Салтыков-Щедрин, И. Крылов, А. Чехов жана башкалардын өлбөс-өчпөс чыгармалары кыргызча сүйлөгөн. Ошону менен бирге орус жана совет адабиятынын өкүлдөрү: М. Горький, В. Маяковский, М. Шолохов. Н. Островский, Д. Фурманов, А. Фадеев, Г. Марков жана башка акын-жазуучулардын мыкты чыгармалары миллиондогон тираж менен жарык көрдү. Кыргыз тилине 200 дөн ашык орус жазуучуларынын (революцияга чейинки жана революциядан кийинки) чыгармалары таржымаланган [8].

Поэтикалык котормону жогорку көркөмдүк сапаттагы мыкты котормолор менен байыткан акын-жазуучулар жөнүндө өзүнчө сөз кылса болот. Мисалы: Сүйүнбай Эралиев Твардовскийдин атактуу “Василий Тёркин” поэмасын, каракалпак эпосу “Кырк кыз”, Э. Межелайтистин “Констант- музыканты” жана В. Федеров, К. Ваншенкиндин ырларын мыкты которгон.

К.Ваншенкиндин “Киринип жаткан кыз” деген ырын минтип кыргызчалаган:

Ыңкып турат түз талаа,
Шыбыш какпай жалбырак...
Кең табият суз гана
Кызды тиктеп жалдырап.

Сооранбай Жусуев боордош түркмен элинин классиги Махмуткулинин, Сергей Есениндин, Константин Симоновдун, Михаил Кильчичаковдун, Кайсын Кулиевдин, Лениндик сыйлыктын лауреаты, дагестандык акын Расул Гамзатовдун поэзиясын эң сонун которгон.

Керез Ырсалиев көркөм котормо жөнүндө бир катар аналитикалык сын макалаларды жазган, өзү да чебер котормочу болгон. А.Т.Твардовскийдин “Мейкинден мейкинге” поэмасын, М. Лермонтовдун “Лирикалык ырларын”, А.А. Блоктун “Он эки” аттуу поэмасын, Э. Межелайтистин “Адам” аттуу ырлар жыйнагын ошондой эле И.В.Гётенун “Фаустун” чеберчилик менен которгон.

“Таланттуу көркөм котормочу Керез Ырсалиевдин котормочулук лабораториясы бүгүнкү күндөгү поэтикалык котормо өнөрүбүздүн көп жактарын көрүүгө, анын принциптерин тактоого, категориялык багыттарын аныктоого алар туурасында жалпылап пикир айтууга ыңгайлуу шарттарды түзөт. Анын улуттук адабияттагы котормочулук ийгиликтери менен кээ бир мүчөлүштүктөрү кыргыз тилиндеги котормо өнөрүнө гана эмес, кандайдыр бир өлчөмдө союздук поэтикалык котормо искусствосуна да мүнөздүү” – деп, жазган К. Абдыкеримов [8].

Көрүнүктүү орус котормочусу жана котормо теоретики К. Чуковскийдин “Котормо-котормочунун автопортрети” деген эмгегинде: “Биз көркөм котормодон которулуп жаткан автордун образдары менен ойлорун гана эмес, анын адабий манерасын, анын чыгармачылык жеке өзгөчөлүгүн, анын стилин да жеке өзүндөй кылып берүүнүн талап кылабыз. Эгер бул милдет аткарылбаса, котормо эчтекеге жарабайт, бул жазуучуну ушактаганга жатат, бул ушактоонун эң эле жийиркеничтүү жагы, ал ушакты төгүнгө чыгарууга автордун дээрлик эч качан мүмкүнчүлүгү болбойт. Котормочуга берилген баа ушундай. Ошондуктан көркөм котормо жасоо изденүүчүлүгүн токтотпогон, жөндөмдүү сөз чеберлеринин гана кесиби”- деген сөзүнүн калетсиздигин тарых далилдеп келатат.

Ошондуктан, улуттук адабиятта көркөм котормонун принциптери жана негиздери, мыйзам-ченемдүүлүгү жана түрлөрү, адабий процесс жана адабий тенденция жөнүндө, ага тийгизген ички жана сырткы (объективдүү жана субъективдүү) факторлор туралуу фундаменталдуу эмгек талап кылынат.

Жыйынтык

Көркөм котормодогу сюжеттик композициясын бузбай, кыскартпай же болбосо таштап кетпей, дал өзүндөй (түпнускасындай) берүү жөнүндө орустун улуу сынчысы В.Г. Белинскийдин кебин келтирип: “Көркөм котормодо алып таштоого да, кошумчалоого да жана өзгөртүү киргизүүгө да жол берилбейт”. Ошондуктан котормочу өзү которуп жаткан акындын же жазуучунун чыгармасын жан дили менен сүйүп, андагы мазмунду жана ага бап келген форманы жеткире билсе, чеберчилик менен мамиле жасаса, котормо өз максатына жетерин аныктоого болору белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Караева, З.** Котормонун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / З.Караева, Н.Касымбеков. – Бишкек, 2019. – 14 б.
2. **Шериев, Ж.** Адабият тааныткыч [Текст] / Ж.Шериев. – Ош, 1993.- 58 б.
3. **Заверин, Н.** Искания и принципы [Текст] / Н. Заверин.- Тбилиси, 1962.- 119 с.
4. **Гаччиладзе, Г.** Художественный перевод и литературные взаимосвязи [Текст] / Г. Гаччиладзе.- М.: Советский писатель, 1972.- 176 с.
5. **Солтонов, Ш.** Көркөм котормону изилдөө туурасында [Текст] / Ш.Солтонов.- Бишкек: Кыргызстан маданияты, 1973.- №6 (318).- 5 б.
6. “Көркөм котормо маселелери” [Текст] / Түзгөн: Р.Сыдыкова, А. Салиев // Прозалык чыгармаларды кыргыз тилине которуунун кай бир маселелери. - Ф.: Кыргызстан, 1988.
7. **Белинский, В.Г.** Полное собрание сочинений [Текст] / В.Г.Белинский.- Москва, 1953. – 427с.

8. **Абдыкеримов, К.** Поэтикалык котормонун азыркы абалы жөнүндө [Текст] / К.Абдыкеримов.- Бишкек: Ала-Тоо,1968.- №6.
9. Орус көркөм адабияты кыргыз тилинде [Текст] / Сунуш кылынган библиографиялык көрсөткүч.- Бишкек, 1990. – Б. 3-4.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_125

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 82.091

*Исмаилова Р.У.**к.филол.н., и.о.доц. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

1950-60- ЖЫЛДАРДАГЫ КӨРКӨМ КТОРМОЛОР: БИЙИКТИКТЕР ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨР

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз адабиятындагы 1950-60-жылдардагы көркөм котормонун деңгээли жөнүндө айтылат. Изилдөөнүн максаты -1951-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунда “Көркөм адабий китептерин которуунун сапатын жакшыртуу боюнча” жазуучулар союзунун Башкармалыгынын кеңири отуругу болуп өтөт. “Көркөм адабияттын котормолорунун сапаты жөнүндө” деген темада Кыргызстан жазуучулар союзунун Башкармалыгынын төрагасы К. Баялинов доклад жасайт. Ошол жылдардагы котормолордун сапатына жана кемчилик-мүчүлүштүктөрүнө анализ берилет. Көркөм котормолор жөнүндө бир нече макалалар мезгилдүү басма сөздө кеңири жарыяланат. Котормочуларга катуу талаптар коюлат. Натыйжада ошол мезгилдеги эң мыкты которулган көркөм котормолорду бөлүп көрсөтүүгө андан сабак алууга жана жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Негизги сөздөр: көркөм котормолор; адабий; китеп; которуу; сапаты; түпнуска; грамматикалык түзүлүшү; синтаксисттик; морфологиялык; аспекти; драматургия; сатира.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПЕРЕВОДЫ 1950-60-Х ГОДОВ: ВЗЛЕТЫ И ПРОБЛЕМЫ

В данной работе как предмет исследования рассматривается уровень художественно-литературного перевода в кыргызской литературе 1950-60-х годов. Цель исследования - в 1951 году в Союзе писателей Киргизии состоится общее собрание правления Союза писателей «По вопросам улучшения качества перевода художественно-литературных книг». Председатель правления Союза писателей Кыргызстана К.Баялинов выступит с докладом на тему «О качестве художественных переводов». Приведен анализ качества и недостатков переводов тех лет. Ряд статей о художественных переводах широко публикуются в периодической печати. К переводчикам предъявляются строгие требования. В результате можно будет выделить лучшие художественные переводы того периода, перенять их и сделать выводы.

Ключевые слова: художественный; литературный; книжный; перевод; качество; оригинал; грамматическая структура; синтаксический; морфологический; аспект; драматургия; сатира.

LITERARY TRANSLATIONS OF THE 1950S-60S: HEIGHTS AND PROBLEMS

The research topic in this work concerns the level of translation of horror stories in Kyrgyz literature of the 1950s and 1960s. The purpose of the study is that in 1951, a wide meeting of the board of the Writers' Union “On improving the quality of translation of the literary book “Korkom” was held at the Writers' Union of Kyrgyzstan. Chairman of the Board of the Youth Union K. Bayalinov will make a report on the topic “On the quality of translations of horror literature.” Chairman of the Board of the Union of Writers of Kyrgyzstan K. on the topic “On the quality of literary translations.” Bayalinov will make a report. An analysis of the quality and shortcomings of translations of those years is given. A number of articles on literary translations are widely published in periodicals. Translators are subject to strict requirements. As a result, it will be possible to identify the best literary translations of that period, adopt them and draw conclusions.

Keywords: *artistic; literary; book; translation; quality; original; grammatical structure; syntactic; morphological; aspect; dramaturgy; satire; theoretical method.*

Улуу Ата Мекендик согуштун жеңиш менен аякташы элдин духун көтөрдү, жаңы жашоого шыктандырды, адабий- маданий турмуштагы жаңылыктар менен бирге көркөм котормо жанры да өнүгүүгө бет алды. Республикада басмадан жарыкка чыккан көркөм адабият китептеринин жалпы санын алганда, анын элүү пайыздан көбүрөөгү котормо адабиятына туура келген. Жазуучу Р. Шүкүрбеков А. Грибоедовдун (“Горе от ума”) “Акылдан азап” аттуу комедиясын кыргызчага оодарышы адабий коомчулуктагы чоң окуя болду. Анткени, орус адабиятынын көрүнүктүү классиги А.Грибоедовдун бир дагы чыгармасы кыргызчага которула элек болчу. Комедиянын стили, жазуу манерасы чынында оор эле, эркин ыр менен жазылышы, кыргыз адабиятында мындай форманын болбогондугу котормочудан көп изденүүнү, көп түйшүктүү эмгекти талап кылган.

Ошону менен бирге таланттуу котормочу С. Бектурсунов Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” деген романын, жазуучунун бир нече аңгемелерин, жомокторун которду. М. Горькийдин “Душмандар”, “Акыркылар”, “Васса Желёзнава” деген пьесаларын, Н. Гогольдун “Өлүү жандарын”, В. Маяковскийдин “Менин Американы ачышым” деген ырын, К. Симоновдун “Орус маселеси” аттуу пьесасын жана башка ондогон чыгармаларды кыргызчалаган.

1951-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунда “Көркөм адабий китептерин которуунун сапатын жакшыртуу боюнча” жазуучулар союзунун Башкармалыгынын кеңири отуруму болуп өтөт. “Көркөм адабияттын котормолорунун сапаты жөнүндө” деген темада Кыргызстан жазуучулар союзунун Башкармалыгынын төрагасы К. Баялинов доклад жасайт. Анда улуттук адабияттагы котормо жанрынын абалы, өсүп-өнүгүп баратканын А. С. Пушкиндин 1 томдук поэзиясын, “Евгений Онегин” романын, Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” китебинин 1-2-томун, Гоголдун “Ревизор”, “Үйлөнүү”, А. П. Чехов, И. Тургенов, А. С. Грибоедов, Н. Островский, М.Горький, В. Маяковскийдин чыгармалары бир топ жакшы которулганын белгилеген. Ошондой эле жакынкы жылдарда которулган М. Шолоховдун “Көтөрүлгөн дың”, А. Фадеевдин “Кыйратуу”, Н.С. Тихоновдун ырлары, В. Катаевдин “Полктун уулу”, М. Бубеновдун “Ак кайың”, К.М. Симоновдун “Күн түнү менен” дүйнөлүк адабияттан Ш. Руставеллинин “Жолборс терисин жамынган баатыр”, В. Шекспирдин “Отелло”, “Гамлет”, Г. Низаминин “Хосров жана Ширин”, А. Навоинин “Лайли Мажнун”, Ги-де-Мопасан, Дж. Лондондун чыгармалары жарыкка чыгып, окурмандарга тартууланганына токтолот.

Көркөм котормо адабияты жыл сайын өсүп, кулачын жайып, ар кыл жанрларды (драма, сатира) кучагына алып баратканына карабастан, котормонун теориялык жол-жобосуна, принциптерине карама-каршы келген жагдайлар орун алган. Ошол отурумда көркөм котормонун сапатын мындан ары жакшыртуу үчүн жазуучулар менен котормочуларга жогорку талаптар коюлат. “Кыргызстан жазуучулар союзунун Башкармасы Кыргызстан мамлекеттик басмаканасы менен бирдикте которулуучу материалдарды квалификациялуу, маданияттуу, тилди, турмушту, элдин мүнөзүн жакшы билген котормочуларга берүүгө милдеттүү” деген чечим чыгарат.

Анткени, чыгарманы которгондо түпнусканын тилинин грамматикалык түзүлүшүн, синтаксисттик жана морфологиялык аспектилерине терең маани берүү зарыл. Айрым убактарда сөз ордуна сөз табам деген котормочунун аракетин оркоюп, уйкашпай, чоркок, келегей жана чаржайыт түзүлүшү букваеддик котормодон кабар айтат. Котормодо автордун

ою эркин жана кең дем алып, түпнусканын мааниси менен идеясын так жана туура берип, окуучулар котормо экенин сезбей тургандай которуу талап кылынат эмеспи. Таптакыр окшоштуруп которгондун айынан каармандардын кулк-мүнөзү, кебете-кепшири а түгүл энчилүү аттары да кыргызча которулуп берилгени айрым котормо таржымалынан белгилүү. Жаңылыш мындай көз караштын салакасы В.Маяковскийдин, И. Крыловдун чыгармаларынын алгачкы котормолорунан учуратууга болот. Которулуп жаткан чыгарманын улуттук мүнөзү, колорити сакталбай калып, анын авторунун чыныгы жүзү бурмаланып, көрсөтүлгөн учурлар бар. 1966-жылы жарыкка чыккан “Монгол гүлдөрү” аттуу жыйнакта монгол адабиятына негиз салуучулардын бири Цэндийн Дамдинсурэндин “Ленин музейин” деген атактуу ырын которуудагы мүчүлүштүктөргө К. Абдыкеримов кеңири токтолот [1].

Орус тилинен кыргыз, кыргыз тилинен орус тилине жакшы которулган чыгармаларга; С. Бектурсунов которгон Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчкы” романын, О. Орозбаев которгон Ромен Ролландын “Кола Бруньон”, ошондой эле У. Абдукаимов, А. Осмоновдун котормолору мыкты деп аталат. Котормочу С. Сасыкбаев котормолорду маанисине карап эмес, механикалык түрдө которгонун, жазуучулар К. Баялиновдун “Бакыт”, Т. Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” чыгармалары орус тилине келегей, чала-чарпыт, улуттун каада-салтына, нравалык адеп-ахлагына туура келбеген жактары орун алганы белгиленет. Жазуучулар союзунун отурумуна карата мезгилдүү басма сөздөрдө да көркөм котормонун маселелерин козгогон макалалар жарыяланганын белгилеп өтүүгө тийшпиз. Мисалы, котормочу С. Бектурсунов М. Бубеновдун “Ак кайың” чыгармасын кыргыз тилине оодарган М. Абдикаримовдун котормосу жөнүндө мындай деп жазган; “Сөз ордуна сөз табам деген котормочунун аракетин оркоюп, уйкашпай, чоркок түзүлүшү букваеддердин котормолорунун жалган тактыгын көрсөтөт. Албетте, бул сөз чыгарманын стили, улуттук колорити жөнүндө эмес, тили жөнүндө айтылып жатат” деген автор С. Бектурсунов [2].

1955-жылдын 26-28-сентябрында өткөн Кыргызстан жазуучулар союзунун II Пленумунда көркөм котормо ишиндеги бир катар ийгиликтер, айрым кемчиликтер менен мүчүлүштүктөр жөнүндө кеңири айтылат, теориялык жоболордон кабар берилет. Ошол кездеги поэзия секциясынын башчысы Смар Шимеевдин “Поэзиялык чыгармалардын кыргызча котормолору жөнүндөгү” докладындагы пайдалуу жагдайларга токтолуп өтүүнү туура таптык [3]. Кыргыз тилине которулган жана которулуп жаткан поэзия чыгармалары сан жагынан арбыбастан, убакыт өткөн сайын сапат жагынан өсүп отурган. “Котормо аркылуу акын өзүнүн поэтикалык дүйнөсүн кеңитип, поэтикалык чеберчилигин арттырат”. Так ушул сүйлөмдү далилдөө үчүн бир нече акын-жазуучулардын котормолорун астейдил талдап, мисалга тартат. “Отузунчу жылдарда А. Осмонов эл алдында өз чыгармачылыгы менен көрүнө элек, тааныла элек жаш акын болсо, дүйнөлүк адабияттын мурастарын которуу менен 40-жылдарда жалпы союзга таанылган көрүнүктүү акын болуп чыга келди”. Акындын “Жолборс терисин жамынган баатыр” поэмасынын ийгилигине басым жасап, экинчи ири котормосу “Отеллону” (чыгарманын түпнускасы ак ыр менен жазылган) уйкашкан ыр менен которгон деп, кемчилигине да токтолот. “Акын поэманы эркин которуп, сюжетин алып өзүнчө жазган десек болот. Ошонун негизинде акын түпнусканын формасын, өлчөмүн сактай алган эмес. Котормодо айрым каармандарды сүрөттөгөн кыргыз элинин фольклорунда көп кездешчү салыштыруу менен эпитеттерди жолуктурабыз”. Ошого карабастан, А. Осмоновдун котормосу окурмандардын сүймөнчүгүнө айланып, төл чыгармадай

кабылданды, кыргыз айылдарында жаңы жарыкка келген уул-кыздарга чыгармадагы каармандардын: Тариэл, Автандил, Нестан, Тинатин жана башка аттары коюлду.

1958-жыл Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун 2-декадасында кыргыз акын-жазуучуларынын орусчага которулган көркөм чыгармаларына талдоо жүргүзүлгөн, улуттук көркөм котормонун маселелери талкууланган. Котормо адабияты жалпы элдик мааниге ээ болгон проблемалардын бири болуп калганын, Кыргызстан КП Борбордук Комитетинин “Республикада көркөм котормонун абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү” токтому да белгилүү бир даражада бул жанрдын өсүп-өнүгүшүнө түрткү берген. Анткени, жогорудагы токтомдо республикада көркөм чыгармаларды которуудагы жетишкендиктер менен кемчиликтер ачык-айкын айтылып, аны жоюнун чаралары көрсөтүлгөн. Атайын көркөм котормо маселелерине арналган эмгектердин жыйнагын басып чыгаруунун зарылчылыгы туулган.

1972-жылдын февраль айында Кыргызстан КП Борбордук Комитети тарабынан кабыл алынган “Көркөм котормонун абалы аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү” токтомдо котормо боюнча атайын кеңеш түзүүнү КССР маданият министрлигине, республикалык жазуучулар жана журналисттер союзуна сунуш кылынат. Ошондон кийин котормо секциясы түзүлүп, ошол жылдын 16-майында анын алгачкы уюштуруу жыйыны өткөрүлөт. Көркөм котормо боюнча советтин төрагасы Кыргызстан Жазуучулар Союзунун Башкармалыгынын биринчи секретары Т. Аскарров, төраганын орун басары, Кыргызстан Жазуучулар Союзунун Башкармалыгынын секретары О. Султанов болгон.

Мындай саамалык көркөм котормо жанрынын өсүп-өнүгүшүн, сандан сапатка өтүшүнө гана жол ачпастан, ага коюлган талаптарды да күчөткөн. Анын адабий процесстеги орду менен маанисин тереңдеткен. Ошол токтомдун кабыл алынарына бир жыл калганда тактап айтканда. 1971-жылы Кыргызстан КП БКде дүйнөлүк, орустун классикалык жана советтик адабияттын ошондой эле бир тууган боордош элдердин адабий чыгармаларын 1966-1970-жылдарда 524 миң нускада 140 ашык наамдагы китептер которулган [4-6].

Көркөм котормо иши мамлекеттик деңгээлде көңүлгө алынганы ырас, ошол кездеги көркөм өнөргө болгон мамиленин кандай экенине, токтомдо айтылган сын-пикирлерге токтолуп өтүүнү туура көрдүк.

Котормочу адистерди даярдоо жана уюштуруу иштериндеги олуттуу кемчиликтер көрсөтүлгөн. Көп учурларда котормочулук иштерге кокус адамдар келип калышат (тааныш-билиштик, эч кандай адабиятка тиешеси жок адамдардын котормочулук кылышы, эки тараптуу келишимден кийин калем акы (гонорар) алдын-ала төлөнгөн. Айрым котормолордун сапаты төмөн, көп учурларда түпнускага эркин мамиле кылынат да, чыгарманын мазмуну бузулат.

Котормочулар орус жана кыргыз тилдерин начар билгендиктен, алардын идеялык-теориялык жана профессионалдык (адабий билим көрөңгөсү, көркөм ой жүгүртүүсү, көркөм кабылдоосу, шык, жөндөм, таланты жана башка) даярдыгынын деңгээли төмөн. Кыргыз Республикасынын маданият министрлигинин полиграфия басма башкармасы, “Кыргызстан” жана “Мектеп” басмалары котормонун сапатын жакшыртууга натыйжалуу чаралар көрбөй жатышат. Жазуучулар Союзунун алдындагы котормочулар секциясы басмалар жана редакциялар менен тыгыз иштешпейт деген дооматтар коюлат.

“Ала Тоо”, “Литературный Киргизстан” жана “Кыргызстан маданияты” жумалыгына котормонун теориясынын жана практикасынын зарыл проблемаларына арналган бир дагы көлөмдүү макала жарыяланбаган. Редакторлорго жана рецензенттерге басылмалардын

талабы абдан төмөн болгондуктан, кээде чала иштелген, эптемей начар сапаттагы котормолор жарыкка чыгып кеткен.

Алдын- ала акы төлөнгөн котормолор эреже катарында жылдар бою талкууланат, кийин пландан чыгарылат да, басмаларга бир кыйла зыян алып келет. Москвадагы М. Горький атындагы Адабият институту аркылуу көтөрүлгөн профессионалдык адистерди даярдоо маселесине жетиштүү көңүл бурулбай жатат деп айтылган.

Демек, көркөм котормо ишинде редакторлор менен рецензенттердин да жоопкерчилиги катуу каралсын деген маселе коюлган. Бирок, адамдардын жеке байланышы, өз кызыкчылыгы үчүн баарына даяр болуу, кайдыгерлик, “жең учунан” мамилелер да роль ойногон. Адабият институтунан атайын котормочу адистерди даярдоо маселеси көтөрүлгөнү менен анын кандай ишке ашып жатканы унутта калып кеткен.

Котормо секциясынын иши көркөм котормонун сапатын жакшыртууга кандай салым кошо алды деген собол жаралбай койбойт. Кыргыздын жаш акындары: Т. Молдобаев, Б. Алыбаев, С. Тургунбаев, И. Исаков, Т. Арыков, Г. Момунова жана А. Абакировдун ырларын орус тилине которгон “Признание в любви” деген жыйнактын жарыкка чыгышы адабий коомчулукту кайдыгер калтырбайт. Акын И. Исаковдун ырларын С. Сулов которгон, түпнускадан алыстап, өз билгениндей, божомолдоп которулган. Акындын жүзүн ачып бере албаган. Ал эми жаш акын жана котормочу Лев Аксельруддун котормосу дурус чыкканы менен айрым кемчиликтерден да куру эмес дейт С. Фиксин. Жыйнактагы “Утро”, “Долг” деген ырлар жакшы которулган, айрым чыгармалардын көлөмүн узартып, ойдон чыгаргандарын кошуп, өзүм билемдик сыяктуу кемчиликтер бар.

Котормо секциясынын талкуусуна катышкандар котормого өтө олуттуу мамиле жасалыш керектигин белгилешкен. Котормо иши-бул чыгарманы сөзмө-сөз которуучу (подсрочник жасоочу) адам колго алгандан тартып эле башталат. Кептин баары подстрочник жасоочуда. Кээ бирөөлөр текстти сөзмө-сөз которуп, негизги ойду чагылдыруунун ордуна, сөздөрдү куюлуштуруп, уйкаштырып жазганга аракеттенишет. Мындан албетте, пайда жок. Сөзмө-сөз котормо деген сөзмө-сөздөй эле болгону оң деп айтылат [7]. Ошол секцияда “Литературная газетасынын” кабарчысы, драматург Мар Байжиевдин: “Котормочулар элдин психологиясы менен сөзсүз түрдө эсептешүүсү зарыл; басманын редактору чыгарманы редакциялоодо аны подстрочник менен салыштырып, текшериши же котормонун тактыгы, тууралыгы жагдайында автордун өзү менен аңгемелешүүсү зарыл” деп айткан кебинде мандем бар.

Таланттуу котормочу О. Орозбаев “Бул музаны колго алуу зарыл” [8] деген макаласында: “ Кыргызстан Жазуучулар союзунда котормо жанрын тейлеген бир да киши жок. Анткени, союздагы котормочулар секциясынын жоюлгандыгына бир нече жыл болду. Котормо ишине мындай этибарсыздык кылуу бул искусствонун бара-бара начарлашына, илгерлөөнүн ордуна кедеринен кетишине алып келиши мүмкүн” деп айткан. Кандайдыр бир себептер менен жазуучулар союзундагы котормо секциясынын жоюлуп кетиши бул тармактагы чарбасыздыкка, ышкoolукка жана жоопкерсиздикке жол берип, көркөм котормонун сапатына кедергисин тийгизиши толук ыктымал.

Котормочулук чыныгы жазуучулук иш, түпнускага чоң жоопкерчилик менен караган, бир тилден экинчи тилге чеберчилик менен которулган көркөм өнөр. Китеп которуу баарынан мурда жазуучунун стилин окуп-үйрөнүп, аны кылдаттык менен чоң күч жумшап, жөнгө салуу болуп саналат. Көркөм котормо жеке стилдердин нагыз университети. Так ошол университетти мыкты өздөштүргөн, көркөм чеберчиликтин эң жогорку чегин багындырган котормочулардын мектебин белгилеп өтүүгө тийишпиз. Алгачкы котормочулар

К.Тыныстанов, К. Баялинов, С. Карачев, У. Абдукаимовдон тартып, О. Орозбаев, С. Бектурсунов, К. Рысалиев, Т. Сыдыкбеков, А. Осмонов, Ч. Айтматов, С. Эралиев, С. Жусуев, Р. Рыскулов, С.Жигитов, К. Ботояров, А.Токтогулов, А. Токтомушев, С. Акматбекова, Э.Турсунов өндүү жана андан кийинки муундагы бир топ акын-жазуучулардын котормого кошкон салымы али кезге чейин изилдене элек. Булар бир эле мезгилде акын-жазуучулук вазыйпаны аткарып, ошол кездеги идеологиянын жоокерлери болушса, экинчи жагынан көркөм котормо деген өнөрдү жаратып, байытып, адабий агымдардын таасиринде ак ыр (белый стих), эркин уйкаш (верлибр), символизм, модернизм, постмодернизм, абстракционизм, натурализм сыяктуу жаңы усулдарды кыргыз адабиятында эксперимент катары гана эмес, жаратмандар катары таанылды. С. Эралиевдин “Көк сулуу,” “Жылдыздарга саякат”, М. Абылкасымованын “Эстелик сүйлөйт”, Р. Рыскуловдун “Ыр чынысын” жана башкаларды атаса болот.

Орус элинин улуу жазуучусу Л. Н. Толстойдун чыгармаларын кыргыз тилине которууда таланттуу котормочу С. Бектурсунов чоң эмгек сиңирген. Ал 1945-жылдан баштап, жазуучунун атактуу чыгармасы “Согуш жана тынчтык” романын которууну баштаган. Аны элүүнчү жылдын башында толук которуп бүтүргөн. Аталган роман 1949-1955-жылдарда өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Андан кийин “Анна Каренинанын” 1-тому, “Пейилдин оңолушу” деген романды, “Майда аңгемелер жана жомокторун”, “Тандалган чыгармалар жыйнагын” чыгарган. С. Бектурсунов атактуу классиктин сексенден ашык чыгармасын кыргызчалаган.

Айтылуу роман императрица Мария Федоровнанын фрейлины жана жан жөкөрү Анна Павловна Шерердин 1805-жылы июлдагы оюн-зоок кечесине биринчи болуп келген чоң чиндүү, текебер князь Василийди тосуп алып, экөөнүн маегинен башталат эмеспи.

Төрт томдон турган классикалык романдын кандай которулганын мисалдар менен окуп көрөлү:

“Он говорил на том изысканном языке, на котором не только говорили, но и думали наши деды, и теми тихими, покровительственными интонациями, которые свойственны состаршемуся в свете и при дворе значительному человеку” [9].

Князь Василий француз тилинде өтө чебер сүйлөй турган: сүйлөгөндө да жогорку чөйрөдөгүлөрдүн ичинде жана ак сарайда жүрүп картайган, көрүнүктүү адамга таандык князь менен акырын сүйлөөчү эле; биздин ата-бабаларыбыздын сүйлөгөн сөздөрү гана эмес, ойлогон ойлору да ушул тилде болгон.

Ак сөөктөрдүн өзүн алып жүрүшү, кыймыл-аракети ал гана эмес, маектешкендеги кабак-кашынын көз ирмеми да даана сүрөттөлөт.

-Что ж мне делать?- сказал он наконец.- Вы знаете, я сделал для их воспитания все, что может отец, и оба вышли des imbeciles. Ипполит крайне мере покойный дурак, а Анатолий – беспокойный.

-Эми эмне кылайын?- деди акырында князь. -Билесизго, аларды тарбиялоо үчүн, бир атанын колунан келе тургандын баарын иштедим, бирок экөө тең акмак болуп чыкты. Ипполит-акмактын жоошу, Анатолий болсо -акмактын тентеги. Айырмасы ушул, -деп, күлүмсүрөмүш болду, бирок анын күлүмсүрөшү демейдегисиндей эмес, оозунун тегерегиндеги бырыш-кандайдыр бир капилес -одоно, мээримсиз болуп көрүндү.

Княздын жан дүйнөсүндөгү абалды анын сырткы көрүнүшү, арыкча бетиндеги жести, мимикасын айкын сүрөттөгөн.

-Сизге окшогон кишилер **парзант** көрбөсө эмне болот экен?

Диалектилик сөз эч кандай өөн учурабай, Анна Павловнанын кебине жарашып турат.

-Ты не понимаешь, отчего я это говорю,- продолжал он.-Ведь это целая история жизни. Ты говоришь, Бонапарте и его карьера,- сказал он, хотя Пьер не говорил про Бонапарте.-Ты говоришь, Бонапарте, но Бонапарте, когда он работал, шаг за шагом шёл к своей цели,-он был свободен, у него ничего не было, кроме его цели,- и он достиг ее. Но свяжи себя с женщиной-и, как скованный колодник, теряешь всякую свободу. И все, что есть в тебе надежд и сил, все только тяготит и раскаянием мучает тебя. Гостиные, сплетни, балы, **тщеславие, ничтожество**-вот заколдованный круг, из которого я не могу выйти.

Андрей Болконскийдин чын жүрөгүнөн айтылган ойлору.... Эрте үйлөнүп алганына , бою кичинекей, көз карашы да келишпеген зайыбына ичи чыкпай жүргөн маалы.

“-Эмне үчүн андай деп жатканыма сен түшүнбөйсүң,- деди князь Андрей. -бул адамдын өмүрүндөгү өзүнчө бир жаткан окуя. Сен Бонапарте жана анын мансабы дейсиң,-деди ал. Бонапарте жөнүндө Пьер эчтеке дебесе да,-сен Бонапарте дейсиң; Бонапарте иштеген кезинде, ар бир кадамы сайын максатына жакындай берди, эркин болду, көздөгөн максатынан башка анда эч нерсе болгон жок, ошондуктан акыр- түбү ал максатына жетишти. Бирок үйлөнсөң, мойнуңа моюнтурук кийген эмедей, эркиндиктен бүтүндөй кол жууйсуң. Көксөгөн тилегиң белиндеги кубатың-өзүң үчүн оор жүк болот да, өкүнтүп, азап чектирет. Мейманкана, ушак сөздөр, бал, **мансапкордук, санда жоктук**- мен кутула албай койгон капас ушулар эмеспи”.

Кыргыз адабиятындагы көркөм котормонун өсүп-өнүгүү жана өөрчүү этабынын көрсөткүчү катары “Согуш жана тынчтык” романы эң мыкты которулган котормо деп табылган. Котормочу автордун стилин толук сактап, анын жазгандарын так, таамай, элестүү жана чыгармачылык эргүү менен которгон. Сөздөрдүн маанисин бузбай, айрым абзацтарды кыскартып таштабай же болбосо оюнан кошуп жиберүүдөн алыс болгон. Котормо жатык, элпек тил менен чыгармачылык дилден таржымаланган. С.Бектурсунов эки тилдин тең лексикалык байлыгын мыкты өздөштүргөн, улуу жазуучунун жан-дүйнөсүн, образдар галереясынын ансамблин сезип-туюу сезими мыкты котормочу экенин далилдеген. Китептеги айрым эпизоддордогу майда-барат механикалык каталар жөнүндө М. Умаров жазган [10].

Дал ушул романда типтештирүү, кейипкерлердин баскан-турганы, кулк-мүнөзү, жан-дүйнө абалдары түпнускадагыдай так, таамай берилип, “түпнускадан көчүрүлгөндөй” сезилип, кыргыз адабиятынын тарыхында биринчи жолу көркөм котормонун принциптерине шайкеш келген, ар тараптуу жуурулушкан, толук кандуу котормо “жарк” этип чыга келген.

Жыйынтыктар:

1. Орус тилинен кыргыз, кыргыз тилинен орус тилине жакшы которулган чыгармаларга С. Бектурсунов которгон Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” романын, О. Орозбаев которгон Ромен Ролландын “Кола Бруньон”, ошондой эле У. Абдукаимов, А.Осмоновдун котормолору мыкты деп аныкталган;

2. Таланттуу акын А. Осмонов дүйнөлүк адабияттын мурастарын чеберчилик менен которот. Айрыкча грузин акыны Шота Руставелинин калемине таандык “Жолборс терисин жамынган баатыр” поэмасынын ийгилиги 50-жылдардагы жалпы союздук республикаларга көрүнүктүү акын катары таанымал экендиги белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абдыкеримов, К.** Поэтикалык котормонун азыркы абалы жөнүндө Ала-Тоо [Текст] / К.Абдыкеримов.- 1968.- №6.

2. **Бектурсунов, С.** Ак кайың романынын котормосу жөнүндө [Текст] / С.Бектурсунов.- Кызыл Кыргызстан.- 1951.- №166.
3. **Шимеев, С.** Поэзиялык чыгармалардын кыргызча котормолору жөнүндө [Текст] / С.Шимеев // Көркөм котормо маселелери. - Фрунзе: Кыргызстан, 1988.
4. Кыргызстан Жазуучулар Союзунда “Көркөм котормо боюнча республикалык совет”, “Кыргызстан маданияты, 1972.- 5 б.
5. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде “Көркөм котормонун абалы аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө”, “Кыргызстан маданияты”, 1972.- №5.
6. Ушул эле макала “Мугалимдер газетасы”, 1972.
7. Кыргызстан жазуучуларынын котормо боюнча кеңешмесине карата. Котормо секциясында, “Кыргызстан маданияты”, 1973.- №10 (322).- 3 б.
8. **Орозбаев, О.** Бул музаны колго алуу зарыл [Текст] / О.Орозбаев.- Фрунзе: Советтик Кыргызстан.- 1966.- № 154.- 3 б.
9. **Толстой, Л.Н.** Война и мир [Текст] / Л.Н.Толстой.- М.: Художественная литер., 1983.- С. 19-45.
10. **Умаров, М.** “Согуш жана тынчтык” романынын биринчи китебинин котормосу жөнүндө [Текст] / М.Умаров.- Бишкек: Кызыл Кыргызстан, 1955.- № 138.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_131

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 811

Калыгулова С.Ш.*к.ф.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***Сатанбаева М.С.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ “МУГАЛИМ” КОНЦЕПТИН САЛЫШТЫРЫП ТАЛДОО

Бул эмгекте англис жана кыргыз адабиятындагы “Мугалим” түшүнүгү изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн негизги максаты – англис жана кыргыз адабиятында мугалимдердин образын изилдөө, алардын коомдогу насаатчы, лидер жана таасир берүүчү ролун баса белгилөө. Изилдөөнүн методу -салыштырма, лингвистикалык, контент анализ жана социо-маданий талдоо. Ар бир салттын маданий контекстин жана тематикалык нюанстарын изилдөө менен, изилдөө насаатчылык, салт жана жеке өсүү сыяктуу жалпы темаларды ачып берет. Англис адабиятында мугалим менен окуучунун мамилеси аркылуу инсандык өнүгүүгө жана этикалык ойгонууга басым жасалса, кыргыз адабияты мугалимдерди салттын сакчысы жана социалдык өзгөрүүлөрдүн катализатору катары баса белгилейт. Изилдөөлөр бул кабылдоолордун өз коомдорунун баалуулуктарын, умтулууларын жана тарыхый баяндарын чагылдырып, билим берүүнүн адамдык тажрыйбага тийгизген терең таасирин түшүнүүнү байытууга жардам берет. Перспективада, бул изилдөө адабияттагы мугалимдердин образы боюнча учурдагы дискурскан салым гана кошпостон, билим берүүнүн, маданияттын жана коомдун өзгөрүшүнүн айкалышууларын чагылдырган ар түрдүү изилдөөлөргө жол ачат. Изилдөөчүлөр ар кандай маданий жана тарыхый контексттерде педагогдордун терең таасири тууралуу түшүнүгүбүздү калыптандыра турган татаал баяндарды ачууну уланта алышат.

***Негизги сөздөр:** насаатчылык; мугалим менен окуучунун мамилеси; маданий көз караштар; иденттүүлүк, маданиятты сактоо; коомдук өзгөрүүлөрдүн катализатору; мугалимдин символикасы.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «УЧИТЕЛЬ» В АНГЛИЙСКОЙ И КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Предметом исследования данной работы является анализ концепта "Учитель" в английской и кыргызской литературе. Основная задача заключается в изучении образов учителей в этих литературных традициях, с акцентом на их роль в качестве наставников, лидеров и влиятельных

фигур в обществе. Для достижения цели исследования использованы методы сравнительного, текстуально-лингвистического, контент и социально-культурного анализов. Анализируя культурный контекст и тематические особенности каждой из традиций, исследование выявляет общие темы, такие как наставничество, традиции и личностный рост. Выяснено, что английская литература акцентирует индивидуальное развитие и этическое пробуждение через взаимоотношения между учителем и учеником, в то время как кыргызская литература подчеркивает роль учителей как хранителей традиций и катализаторов социальных изменений. Результаты исследования проливают свет на то, как эти представления отражают ценности, стремления и исторические повествования соответствующих обществ, обогащая понимание глубокого влияния образования на человеческий опыт. В перспективе данное исследование не только дополняет текущий дискурс об изображении учителей в литературе, но также предоставляет возможности для разнообразных и тонких исследований в пересечении вопросов образования, культуры и социальных изменений. Рассматривая эти перспективы, будущие исследователи могут продолжить разгадывать сложные нарративы, формирующие наше понимание глубокого влияния педагогов в различных культурных и исторических контекстах.

Ключевые слова: наставничество; отношения «учитель-ученик»; культурные перспективы; идентичность, сохранение культуры; катализатор социальных изменений; символика учителя.

COMPARATIVE ANALYSIS OF "TEACHER" CONCEPT IN ENGLISH AND KYRGYZ LITERATURE

In this study, we delve into the portrayal of the concept of "Teacher" in both English and Kyrgyz literature. Our primary objective is to analyze the representation of teachers in these literary traditions, emphasizing their multifaceted roles as mentors, leaders, and influencers within society. Employing methods of comparative, textual linguistic analysis, content analysis and sociocultural analysis, we explore the cultural context and thematic nuances inherent in each tradition. The study reveals common themes such as mentorship, tradition, and personal growth. Specifically, the analysis uncovers that English literature tends to highlight individual development and ethical awakening through the teacher-student relationship. In contrast, Kyrgyz literature emphasizes teachers as guardians of tradition and catalysts for social change. These findings provide valuable insights into how these perceptions mirror the values, aspirations, and historical narratives of their respective societies, contributing to a deeper understanding of the profound impact of education on the human experience. Looking ahead, this research not only enriches the current discourse on the portrayal of teachers in literature but also paves the way for diverse and nuanced investigations at the intersection of education, culture, and societal change. Future researchers can continue to unravel the intricate narratives that shape our understanding of the profound influence of educators within different cultural and historical contexts.

Key words: mentorship; teacher-student relationships; cultural perspectives; identity; cultural preservation; catalyst for social change; teacher symbolism; tradition and modernity; cultural influences; teacher portrayal.

The concept of the "teacher" holds a significant place in literature across cultures, serving as a conduit for knowledge, guidance, and societal transformation. This comparative analysis delves into the portrayal of the "teacher" in English and Kyrgyz literature, shedding light on the cultural nuances, educational ideals, and thematic variations that shape their representations. While both literatures recognize the pivotal role of teachers in shaping characters' lives, societal values, and personal growth, they do so within unique cultural contexts that lead to distinct thematic emphases and narrative trajectories. By juxtaposing the commonalities and differences between these portrayals, we gain a deeper understanding of how literature reflects and shapes perceptions of education, mentorship, and the broader human experience. This analysis will explore the shared and contrasting elements in the literature reviews provided earlier, highlighting the ways in which these two literary traditions explore the multifaceted role of teachers in their respective societies.

Literature review. The portrayal of the "teacher" in literature is a recurring theme that offers insights into cultural values, educational ideals, and human relationships. This literature review delves

into the multifaceted representation of the "teacher" in English and Kyrgyz literature, examining how this concept reflects societal perceptions of education and mentorship.

In the vast expanse of literature, the role of teachers as mentors and guides emerges as a steadfast and universal motif, traversing both the English and Kyrgyz literary landscapes. This motif, etched into the narrative fabric of these distinct traditions, serves as a bridge connecting human experiences and aspirations across linguistic and cultural boundaries. Scholars, including Flores, T.T., Lammert C., have cast a spotlight on this pivotal theme in English literature, while the works of Chyngyz Aitmatov stand as luminous beacons in Kyrgyz literature, underscoring the profound influence of mentors and teachers.

The narratives crafted by authors in both traditions resonate with the enduring power of mentorship. Through teachers' guidance, characters in English literature navigate moral labyrinths, making choices that shape their identities. In Kyrgyz literature, mentorship embodies the nation's resilience, encapsulating historical challenges and the pursuit of a brighter collective future.

The motif of teachers as mentors and guides transcends linguistic and cultural borders, converging in themes that mirror universal aspirations for growth, wisdom, and societal betterment. Whether etched onto the pages of English novels or woven into the fabric of Kyrgyz tales, the presence of mentorship embodies the timeless pursuit of enlightenment and the enduring relationship between educators and the seekers of knowledge.

In English literature, the teacher concept often reflects the tension between tradition and modernity. Characters such as Mr. Chips and Mr. Keating symbolize the evolving pedagogical approaches and societal norms. In Kyrgyz literature, teachers often become symbols of tradition's resilience in the face of change, embodying the nation's journey from nomadic heritage to contemporary challenges.

The comparative analysis of the teacher concept in English and Kyrgyz literature unveils a tapestry woven with shared themes and cultural distinctions. While both traditions celebrate the transformative power of education and mentorship, they do so within the context of their unique historical trajectories, societal values, and cultural legacies. This literature review contributes to a deeper understanding of how literature reflects the intricate interplay between education, culture, and human growth in diverse societies, enriching the exploration of the "teacher" concept across global literary landscapes.

Methods and Materials. A diverse selection of literary works from both English and Kyrgyz literature was analyzed. Novels, short stories, poems, plays, and essays that featured teacher characters or themes related to education were examined. Relevant academic articles that discussed the portrayal of teachers in literature, linguistic analyses of terms related to education, and cultural implications of teacher-student relationships were consulted. Cultural and historical references from both English and Kyrgyz literature were studied to gain insights into how educational norms and values have evolved over time. Academic books, monographs, and literary criticism that delved into the cultural and linguistic aspects of education and teachers in both languages were utilized.

As for the research methods close textual analysis of selected literary works was performed to identify how teachers were portrayed, the language used to describe them, and the themes surrounding education and mentorship. The portrayals of teachers in English and Kyrgyz literature were compared and contrasted, identifying commonalities, differences, and patterns with the help of comparative study. Due to content analysis the frequency and context of terms related to education and teachers within the chosen literary works were analyzed to discern patterns and themes. As for sociocultural analysis the sociocultural context of the literary works and the broader cultural values associated with education and mentorship in both societies were investigated.

Findings. The findings of this comparative research on the teacher concept in English and Kyrgyz literature reveal a rich tapestry of shared themes and cultural distinctions that shape the portrayal of teachers in these two distinct literary traditions:

1. **Shared Themes of Mentorship:** Both English and Kyrgyz literature emphasize the teacher's role as a mentor and guide. Teachers in both traditions go beyond imparting knowledge to become catalysts for personal growth, ethical development, and societal transformation. The mentor-student relationship serves as a universal motif that transcends cultural boundaries.

2. **Cultural Nuances and Emphases:** While mentorship is a shared theme, cultural nuances influence its portrayal. English literature often focuses on personal development and individual journeys, reflecting societal shifts and moral evolution. In contrast, Kyrgyz literature accentuates the teacher's role in cultural preservation, resistance against oppressive systems, and societal progress, resonating with the nation's historical struggles and aspirations.

3. **Tradition and Modernity:** The teacher concept in both traditions serves as a lens through which authors explore the interplay of tradition and modernity. English literature often delves into the tension between old and new, while Kyrgyz literature highlights teachers as symbols of cultural continuity in the face of change.

4. **Role in Societal Change:** In Kyrgyz literature, teachers emerge as catalysts for social change, inspiring characters to challenge oppressive systems and strive for a better society. This theme is less pronounced in English literature, where the emphasis often lies on personal growth and ethical development.

5. **Educational Challenges:** Both literatures acknowledge educational challenges, but they manifest differently due to historical contexts. English literature addresses access to education and changing pedagogical approaches, while Kyrgyz literature highlights issues like remote education and educational disparities in rural regions.

6. **Identity Formation:** The teacher-student relationship contributes to characters' identity formation in both traditions. Students learn not only academic knowledge but also life skills and personal growth from their teachers, shaping their identities as individuals and members of society.

7. **Cultural Significance:** The teacher concept holds cultural significance in both traditions, influencing characters' lives and societal norms. Teachers often symbolize traditions, moral values, and social change, showcasing their impact beyond the classroom.

8. **Symbolic Representation:** In both literatures, teachers often symbolize broader themes within their respective cultures. They represent traditions, moral values, and social change, embodying the deeper layers of meaning within the narratives.

9. **Differences in Emphasis:** The analysis highlights differences in emphasis between English and Kyrgyz literature. English literature often focuses on personal growth and individual journeys, while Kyrgyz literature places more weight on cultural preservation, societal progress, and resistance.

10. **Themes of Tradition and Modernity:** Kyrgyz literature often underscores teachers' roles in preserving traditional values and cultural continuity, while English literature explores themes of tradition and modernity in the context of personal growth and societal change.

These findings underscore the richness of the teacher concept as it manifests in the two literary traditions. They reflect the intricate interplay between education, culture, societal values, and historical trajectories, offering insights into how literature captures the diverse ways in which teachers impact lives and shape the course of human history.

The Concept of "Teacher" in English Literature

English literature, spanning centuries, has depicted teachers as **guiding figures** who transmit knowledge, values, and life lessons. From the classics like Chaucer's "The Canterbury Tales" to

modern works, teachers have served as conduits for moral and intellectual growth. These portrayals reflect changing notions of pedagogy and societal expectations of education.

Literary works often depict teachers as **mentors** who guide protagonists through challenges, both academic and personal. From Dumbledore in J.K. Rowling's "Harry Potter" series to Mr. Keating in "Dead Poets Society" by N.H. Kleinbaum (based on the film by Peter Weir), these characters shape students' identities, offering wisdom and support beyond the classroom.

In literature, teachers embody the **duality of authority and benevolence**. Authors explore the tension between enforcing discipline and nurturing growth. Charles Dickens' "Hard Times" exemplifies this dichotomy through the character of Mr. Gradgrind, who values fact over imagination, contrasting with Sissy Jupe's compassionate influence.

Some literary works subvert **the conventional teacher archetype**, challenging societal norms. In "To Sir, with Love" by E.R. Braithwaite, the teacher-student dynamic confronts issues of race and class. These narratives disrupt traditional power dynamics, emphasizing the transformative potential of education.

Teachers often serve as **symbolic figures** representing broader themes. In Nathaniel Hawthorne's "The Scarlet Letter," Arthur Dimmesdale's role as a minister and teacher is intertwined with themes of hypocrisy and moral redemption. Such symbolism underscores the complex interplay of education and morality.

Literature frequently uses **teacher-student relationships** to explore conflicts that shape characters' identities. The conflict between traditional values and personal growth is evident in Jane Austen's "Emma" through Mr. Knightley's guidance of the title character. This dynamic mirrors societal shifts while emphasizing mentorship's role in self-discovery.

The portrayal of the "teacher" in English literature spans genres and epochs, reflecting the dynamic interplay of education, authority, and personal growth. From mentors guiding protagonists to subversions of traditional roles, literature explores the complexities of the teacher-student relationship. These literary representations offer enduring insights into the significance of education and the transformative influence of teachers on individual and societal development.

The Concept of "Teacher" in Kyrgyz Literature. The representation of the "teacher" in Kyrgyz literature provides a unique lens through which to examine cultural values, educational ideals, and the role of mentorship. This literature review explores how the concept of the "teacher" is portrayed in Kyrgyz literature, shedding light on its significance in shaping societal perceptions of education and guidance.

Kyrgyz literature is deeply intertwined with the country's nomadic heritage, historical struggles, and cultural transformations. Throughout various eras, literature has depicted the "teacher" as a pivotal figure **in transmitting both traditional knowledge and adapting to changing times**. The portrayal of teachers reflects the evolving Kyrgyz identity and the preservation of cultural heritage.

Kyrgyz literature often casts teachers as **guardians of tradition and oral history**. These figures pass down epic tales, nomadic wisdom, and moral values. Chyngyz Aitmatov's works, such as "The First Teacher", "Jamila" and "The Day Lasts More Than a Hundred Years," exemplify how teachers embody Kyrgyz traditions and serve as carriers of cultural continuity.

Kyrgyz literature often presents teachers as **catalysts for social change**. They inspire characters to challenge oppressive systems and traditional norms. In Aitmatov's "Farewell, Gulsary!" and "The Place of the Skull," teachers inspire critical thinking and activism, reflecting the power of education to shape the course of society.

Teachers in Kyrgyz literature often serve as **sources of spiritual and ethical guidance**. The novel "When the Mountains Fall" by Ch. Aitmatov presents a teacher who imparts wisdom and ethics, guiding characters through life's challenges and moral dilemmas.

Kyrgyz literature offers a rich tapestry of representations of the "teacher," reflecting the nation's cultural heritage, historical trajectory, and educational aspirations. From guardians of tradition to agents of social change, Kyrgyz literary works illustrate the vital role teachers play in shaping individual lives and the broader Kyrgyz society. These narratives provide profound insights into the complex relationship between education, culture, and identity in the Kyrgyz context.

Results. A comparative analysis of the similarities and differences between the literature reviews for the concept of "teacher" in English and Kyrgyz literature has revealed the following:

Similarities:

1. **Cultural Significance:** Both literature reviews acknowledge the cultural importance of the concept of "teacher" in their respective languages. Teachers are depicted as influential figures who impact characters' lives and societal norms.

2. **Role as Mentors and Guides:** In both English and Kyrgyz literature, the role of the teacher as a mentor and guide is emphasized. Teachers go beyond mere education, offering guidance, wisdom, and life lessons to their students.

3. **Symbolic Representation:** Both reviews recognize that teachers often symbolize broader themes within their respective cultures. They represent traditions, moral values, and social change, showcasing their significance beyond the classroom.

4. **Identity Formation:** Both literature reviews discuss how teacher-student relationships contribute to characters' identity formation. Students learn not only academic knowledge but also life skills and personal growth from their teachers.

Differences

1. **Cultural Context:** The literature reviews highlight the cultural contexts of English and Kyrgyz literature. English literature is portrayed as spanning centuries and encompassing various eras, while Kyrgyz literature is depicted as deeply intertwined with the country's nomadic heritage and historical struggles.

2. **Themes of Tradition and Modernity:** Kyrgyz literature often emphasizes the teachers' role in preserving traditional values and cultural continuity. In contrast, English literature explores themes of tradition and modernity but tends to focus more on personal growth and societal change.

3. **Role in Social Change:** The Kyrgyz literature review places a strong emphasis on teachers as catalysts for social change, inspiring characters to challenge oppressive systems. This theme is less pronounced in the English literature review, which focuses more on mentorship and personal development.

4. **Educational Challenges:** The literature reviews address educational challenges in different ways. The English literature review touches on issues like access to education and changing pedagogical approaches. The Kyrgyz literature review discusses challenges related to remote education and educational disparities in rural regions.

5. **Character Conflict:** The English literature review examines character conflicts related to personal growth, identity, and belonging. The Kyrgyz literature review doesn't explicitly delve into this aspect but focuses more on the role of teachers in cultural preservation and social change.

Conclusion:

1. The comparative analysis of the "teacher" concept in English and Kyrgyz literature reveals a tapestry woven with shared themes and nuanced distinctions. Both traditions recognize the pivotal

role of teachers as mentors and guides, shaped by their respective cultural contexts. The portrayal of teachers reflects a universal yearning for wisdom and the transformative power of education, influencing characters not only academically but also in navigating the labyrinthine paths of life;

2. English literature emphasizes personal development and moral growth in its exploration of the "teacher" concept. The mentor-student dynamic serves as a conduit for characters' journeys of self-discovery, ethical awakening, and engagement with societal change. Conversely, Kyrgyz literature portrays teachers as vital links to ancestral wisdom and catalysts for challenging oppressive norms, emphasizing their role in nurturing social consciousness and driving collective progress;

3. The divergent emphases in English and Kyrgyz literature on the "teacher" concept offer a kaleidoscopic view of cultural priorities, historical trajectories, and societal values. Yet, beneath these differences lie universal threads of education's capacity to inspire, mentorship's ability to guide, and the transformative potential within the teacher-student relationship. As these traditions converge and diverge, they provide insights into the intricate dance between education, culture, and human growth, highlighting the shared aspirations of humanity to learn, be guided, and navigate existence through the wisdom offered by those who illuminate the path ahead.

Literature:

1. **Flores, T.T.** The Role of Children's Literature in Cultivating Preservice Teachers as Transformative Intellectuals: A Literature Review [Текст] / T.T.Flores, S.H. Vlach, C.Lammert // Journal of Early Childhood Teacher Education, 40(3).- Pp. 256-273.
2. **Chaucer, G.** The Canterbury Tales. Standard Ebooks. URL: <https://standardebooks.org/ebooks/geoffrey-chaucer/the-canterbury-tales>
3. **Rowling, J.K.** Harry Potter series. Children's Literature Association Quarterly [Текст] / J.K. Rowling, 1997.- 31 (3).
4. **Kleinbaum, N.H.** Dead Poets Society [Текст] / N.H. Kleinbaum.- New York: Hyperion, 1989.
5. **Dickens, C.** Hard Times [Текст] / C. Dickens // Cignet Classics, 2008.
6. **Braithwaite, E.R.** To Sir, with Love [Текст] / E.R. Braithwaite.- 1959.
7. **Hawthorne, N.** The Scarlet Letter [Текст] / N. Hawthorne.- Standard Ebooks, 1850.
8. **Austen, J.** Emma. Standard Ebooks [Текст] / J. Austen.- 1815.
9. **Hilton, J.** Goodbye, Mr. Chips [Текст] / J. Hilton.- 1934.
10. **Aitmatov, Ch.** Jamila [Текст] / Ch. Aitmatov.- 1958.
11. **Aitmatov, Ch.** The Day Lasts More Than a Hundred Years [Текст] / Ch. Aitmatov.- Indiana University Press, 1988.
12. **Aitmatov, Ch.** The First Teacher [Текст] / Ch. Aitmatov.- 1962.
13. **Aitmatov, Ch.** Farewell, Gyulsary! In Omnibus edition Tales of the Mountains and Steppes [Текст] / Ch. Aitmatov.- Progress Publishers, 1969.
14. **Aitmatov, Ch.** The Place of the Skull. Grove Press [Текст] / Ch. Aitmatov.-1989.
15. **Айтматов, Ч.** Когда падают горы (Вечная невеста): роман, повесть, новелла [Текст] / Ч.Айтматов.- СПб.: Азбука-классика, 2007.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_138

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК: 801.6:82-13 (575.2)(04)

Колбаева М.

д.филол.н. Инс. языка и литер. им. Ч. Айтматова НАН Кыргызской Республики

Тилекова М.

аспирант НАН Кыргызской Республики

АЙТУУЧУЛУК САЛТТАГЫ ТӨКМӨЛҮК ӨНӨРДҮН ОРДУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары айтуучулук салттагы төкмөлүк өнөрдүн коомдогу орду болуп саналат. Аталган жумуштун негизги изилдөө максаты кыргыз элинин айтуучулук салтындагы төкмөлүк өнөрдүн ордун талдоого алуу. Максатты ишке ашыруу үчүн алгач айтуучу аталышындагы терминдин генезистик абалы, эволюциясы талданып, алгач ырчы аталышынан өнүп чыкканын талдоо милдети коюлат. Жумуштун жаңылыгы ырчы, акын атоолорунун мааниси, функциясы, мүнөзү талданып, атоонун андан ары төкмө, кол жазма, жомокчу ырчылар катары жиктелиши, дүйнө элдеринин көбүндө кезигиши тууралуу талдоолор жүрүшүнөн көрүнөт. Төкмө ырчылар менен айтуучулардын чыгармачылык биримдигин түзүп турган төкмөлүк өнөр (импровизация) экени, айтуучулардын төкмөлүк талант даражасынын деңгээлдери тууралуу да кыскача анализ берилет. Ошондой эле төкмөлүк өнөр калыптануу үчүн эпикалык мурастар негиз болобу же тескерисинче эпикалык мурастарды айтып, өздүк вариант, версияларын жаратуу үчүн төкмөлүк башкы орунда турабы деген суроолорго талдоолор жүрөт. Жыйынтыгында ырчылык өнөр менен айтуучулуктун карым катышы ички биримдиги аныкталат.

Негизги сөздөр: айтуучу; акын; ырчы; төкмөлүк (импровизация); эпикалык мурас; вариант; версия; генезис; эволюция.

МЕСТО ИМПРОВИЗАТОРСКОГО ИСКУССТВА В СКАЗИТЕЛЬСКОЙ ТРАДИЦИИ КЫРГЫЗОВ

Предметом исследования в данной работе является место искусства речи в обществе. Основная цель исследования указанной работы – проанализировать место импровизаторского искусства в сказительской традиции кыргызов. Для реализации цели будет проанализировано генезис и эволюция термина в имени говорящего, а также поставлена задача проанализировать, возник ли он из имени певца. В новизне работы видна анализ значения, функции и характера имен певцов и поэтов, а также дальнейшая классификация имен на литые, рукописные и певцы-сказители, встречающиеся в большинстве народов мира. Также дан краткий анализ того, что именно искусство импровизации создает творческое единство певцов и ораторов, а также уровень таланта певцов. Также анализируются вопросы, является ли эпическое наследие основой формирования литого искусства или, наоборот, литые являются основным приоритетом для создания собственных вариантов и версий эпического наследия. В результате определяется внутреннее единство взаимоотношений пения и говорения.

Ключевые слова: сказитель; поэт; певец; импровизация; эпическое наследие; вариант; версия; генезис; эволюция.

THE PLACE OF FOUNDRY ART IN THE TRADITION OF STORYTELLING

The article analyzes the place of the art of improvisation in the speech tradition of the Kyrgyz. Firstly, the genesis and evolution of the term in the name of the announcer is analyzed, and it is said that for the first time it arose on behalf of the singer. After that, the meaning, function and nature of the names of singers and poets are analyzed, and the names are further divided into folk, handwritten and fairy-tale singers, which are found among most peoples of the world. A brief analysis is also given of what exactly the art of improvisation creates the creative unity of singers and speakers, as well as the levels of talent of singers. The questions are also analyzed whether the epic heritage is the basis for the formation of foundry art or, conversely, foundry is the main priority for creating their own variants and versions of the epic heritage.

Key words: storyteller; poet; singer; improvisation; epic heritage; variant; version; genesis, evolution.

Айтуучу – элдик эпикалык чыгармаларды, дастандарды жаратып, аларды эл арасында аткарып, мазмундук жактан байытып, тереңдетип, укумдан-тукумга өткөрүп берүүчү таланттуу адамдар. Айтуучу деген атоонун термин катары алгач колдонулушу 1856-ж. кыргыз жергесинде болгон казак окумуштуусу Ч. Валихановдун маалыматында кездешет. Ч. Валиханов кыргыз жергесине келген мезгилде 26-майда кыргыздардын ырчысы келип жолукканын, «ырчы» деген – ырдоочу, айтуучу («собственно ырчы — певец, сказитель»), — дейт [5]. Демек, айтуучу деген атоонун башаты кыргыздарга кеңири маалым түшүнүк болуп эсептелген «ырчы» термини менен синкреттеше колдонулганын көрөбүз. Ырчы – бир эле учурда өзү чыгарма жаратып, бир эле учурда обон менен, аспап менен коштоп, бир эле учурда эл алдында аткарган өнөр адамы. Ч.Валихановдун «собственно ырчы — певец, сказитель» деген атоосуна таянсак ырчы атагын алып жүргөн өнөр адамдары айтуучулук милдетти да өз ичине алганына күбө болобуз. Буга элдик санат-насыят, терме, насыят, табият, сүйүү, айтыш жана башка жанрдагы элдик ырларды жаратып, ошол эле учурда «Манас» эпосу баш болгон «Курманбек», «Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Жаңыл Мырза» жана башка элдик эпикалык мурастарды айтып, өз вариантын жарата алган Токтогул, Калык, Осмонкул, Сарыкунан, Молдобасан, Алымкул жана башка акындардын чыгармачылыгы күбө. Ырчы деген атоо “жамакчы”, “жомокчу”, “акын” деген атоолор менен синонимдеш колдонула берет.

1 –сүрөт. Ырчы, акындардын андан ары мазмундук жетилиши

Бирок, ар биринин өзүнө ылайык өзгөчөлүү белгилери бар. Мисалы, жамакчы – ырчылыкка жаңыдан кадам таштап, эми чыгармачылык менен алектенип, толук калыптана элек айтуучу. Жомокчу – көбүнчө элдик эпикалык мурастарды, баяндарды жомоктотуп айтып, көбүнчө өз алдынча чыгарма жаратып, аткаруудан сырткары айтуучулук менен алектенген өнөр адамы. Ал эми акын деген атоо ырчы деген атоо менен маанилеш колдонулуп, өнөр адамдарынын чыгармачылык бөтөнчөлүгүнө карай “легендарлык акындар, төкмө акындар, жызгыч акындар, жомокчу-манасчылар” [1] деп бөлүнөрү белгиленип келет. Ырчы, акын атоолору ыр түрүндөгү чыгармаларды жараткан көркөм сөз чеберлерин билдирип, термин синкретизмдик (көп маанилүүлүк) мүнөзгө ээ болуп, ырдын текстин жараткан авторду да, текстке обон-күү чыгарган музыкантты да, ырды обону менен эл алдында аткарган аткаруучуну (артист) да, көлөмдүү чоң чыгармаларды аткаруу менен өздүк вариантын иштеп чыккан айтуучулукту (сказитель) да өз ичине алганын көрөбүз. Демек, ырчы, акын грек элинин рапсод, аэддери, орус элинин сказитель, скоморохтору, байыркы скандинавиялык скальддар, орто кылымдардагы франциялык труверлер, Германияда өзүнчө ырчылар мектебин түзгөн мейстерзингерлер, Украинадагы кобзарлар, түркмөн, өзбек элдеринин шайырлары, түрк элиндеги озанлар, казактардын жыршы, жырау акындары сындуу сөз өнөрүнүн ээси экенин көрөбүз. Ошол эле учурда акындар бир канча өнөрдүн башын бириктирип,

чыныгы төкмөлүктүн салтын улоо менен коомчулуктун алдында бир топ кызматтарды аркалап келген.

Биринчи, ырчылар карапайым элдин көркөм – эстетикалык табитин жогорулатып, сулуулуктун, асылдуулуктун жакшы табылгаларын калкка тартуулайт;

Экинчи, ырчылардын эл алдында публикалуу (жарыя) мүнөздө айтылган ар бир айтышында элдин ынтымагы, журттун бүтүндүгү, ар намыс, адилеттүүлүк сыяктуу идеялардын байма-бай ырдалып турушу менен адамдарды жакшы сапаттарга, атуулдук активдүүлүккө үндөп, коомдун саясий-социалдык түзүлүшүнүн, бийликтин адилеттүүлүк жолунда болуусуна чакырык таштап келет;

Үчүнчүдөн, ырчылардын коңшу калктардын өнөр ээлери менен майрамдарда, аш-тойлордо жарыша ырдашы, ошол эле учурда айтыштын табиятына ылайык ырчылардын ар бир элдин маданияты, тарыхы менен жакындан тааныш болушу, ар бир айтышта өз эли жери, уруусу, ата-теги тууралуу маалыматтар менен кабардар кылышы коомдо маалыматтык-коммуникативдик кызматтын жогорулоосун камсыз кылды.

Төртүнчүдөн, ырчылардын көбү акыл чабыты кенен, баардык баалуулуктарга карата ой-жүгүртүүсү мыкты устаттар болгондуктан шакирттерине айткан, элге нуска кылган ырлары менен жаштарды жакшы жүрүм-турумга үндөп, элдик таалим тарбиянын негиздерин жайылта алат;

Бешинчиден, акындар көпчүлүктүн алдында кезек менен алым сабак айтышып, кези келгенде бирин-бири мактап ырдап, ыгына жараша кордошуп, сатиралуу, юморлуу саптарды аткарышып, актёрдук милдетти да аркалашкан. Бул касиет айтыштардагы драманын элементтери бар экендигинин негизги белгиси.

Дүйнө элдеринин ырчы, акын, шайырларынын атоолоруна көз жүгүрткөнүбүздө да, кыргыз акын, ырчыларынын чыгармачылык өзгөчөлүгүнө көз салганыбызда да төкмө ырчылык менен айтуучулук бирин, экинчисинен айрып алгыс сапатка ээ экендигинин белгиси – импровизация (төкмөлүк). Бирок ошондой болсо да өнөрдүн жеке мүнөздөрүнө ылайык өзгөчөлүү айрым белгилерди байкоого болот. Башкача айтканда чыгармачылыкка жаңы келген жаш талапкердин эл ичинде мурдатан айтылып жүргөн эпикалык мурастарды жаттап, үзүндүлөрдү айтуусу аркылуу чыгармачылык жолун такшалтуу, ырчылыктагы салттуу формулаларды калыптандыруу, тилин жатыктыруу сындуу импровизациялык (төкмөлүк) көндүмдөр аркылуу айтуучулук калыптанганбы же чыгармачылыгы калыптанып, такшалып, импровизаторлук бийик чекке келгенде эпикалык чыгармаларды аткаруу менен айтуучулук көндүмдөр калыптанганбы? Мына ушунун өзү бүгүнкү күнү тактай турган чоң маселе?

Себеби, жогортон белгилегендей, айтуучулук өзү импровизациялык өнөрдүн бийик чеги болгон ырчылык (акындык) өнөрдүн бир салаасы болсо, ошол эле учурда Чоңду ырчы "...чыгармачылыгы адеп башталышында өзүнчө "Манас" айтып, кыйла манасчыларга жолугуп, "Манаска" катуу ыктап [2]" жүргөнү. Найманбай өз заманынын мыкты манасчысы катары "Таластын" көрүнүшү, "Манастын күмбөзү" тууралуу айткандары, Сыргак, Каныкей, Алмамбет, Аккула, Сарала сындуу кейипкерлерди өзгөчө сүрөттөөсү, кийинки эле акындарды алсак Э.Иманалиевдин бала күнүндө "Манас" эпосунун көк китебин таап алып, аны жанындай көрүп, окуп, айтып жүрүп чыгармачылыкка келсе. Шекербек Адыловдун атасы ар дайым элдик эпосторду окутуп, жаттатып, эл арасында айттырып жүрүп, ырчылыкты жолуна түшкөн эскерүүлөрүнө таянсак элдик мурастарды айтуу, үйрөнүү, окуу ырчылыкка келүүгө база, таяныч болуп бергенин көрөбүз. Башкача айтканда чыгармачылыкка талапкерге импровизациялык өнөрдүн калыптанышына негиз болуп берет. Бул процессте көңүл коюу, таасирленүү, тууроо процесстери алдыга чыгат.

Ошол эле учурда айтуучулук өнөрдүн калыптанышында да импровизация (төкмөлүк) негизги таяныч, база болуп берери да айтылат. Айтуучулардагы импровизациялык өнөрдүн даражасына ылайык айтуучулуктун деңгээлин Гарвард университетинин профессорлору Милмен Перри, Альберт Лорд [3] үч баскычта (1-угуучу, 2-үйрөнгөндөрүн кандай болсо ошондой, айрым кошумчалары менен аткаруу, 3-өз алдынчалыкка өтүү) карайт. Эпос таануу боюнча ири адис В.В.Жирмунский да ушул пикирде [4]. Орус былиналарын талдоого алуу менен көрүнүктүү окумуштуу А.М.Асхатова айтуучуларды үч баскычка [5] бөлөт: 1) Айтуучу – таратуучу. Уккан, көргөн, чыгармасын ошол калыбында элге жайылтат. 2) Айтуучу – бул негизги өзөк окуяларды сактап, бир аз өзгөртүү киргизүү менен аткаруучулар. 3) Айтуучу – импровизаторлор. Бул учурда мазмун, формалык, аткаруу ыкмаларына кадимкидей жаңылык киргизип, өз алдынча жаңычыл версия, варианттарды жаратат. Бул жетилген учур катары сапатталат. Буга Эсенаман ырчынын “Манас”, “Семетей”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан” эпосторун айтышын. Мындан улам К.Мифтков жомокчу акындардын тизмегине кошот. Сартбай Бөлөкбай уулу “Саринжи Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”; Калмырза “Ак Мөөр”, “Качкан кыз”, “Кыз Жибек”, “Муңдук Зарлык”, “Буудайык” чыгармаларын аткарышы, кийинки Токтогул, Калык, Сарыкунан, Осмонкул, Алымкул сындуу ырчылардын ырчылык менен айтуучулукту айкалыштырып, өздүк варианттарын жаратышынан көрүнөт. Ушул эле калыптанууну А.Обозканов “жол таануу”, “үйрөнүү”, “калыптануу” [6] баскычтарынан турарын белгилейт. Демек, импровизациялык өнөрдү (ырчылыкты) калыптандырууда айтуучулук негиз болуп берсе, ошол эле учурда бийик даражага көтөрүлгөн чыгармачылык импровизация эпикалык мурастарды айтуучулардын чыгармачылык даражасын аныктоодо башкы критерий болуп, айтуучунун жекелик мүнөзүн аныктоочу өзгөчөлүк катары алынат. Демек, айтуучулук менен импровизациянын карым катышын 2 багытта кароого болот.

Жыйынтыктар:

1. Ырчылык өнөрдө бийик импровизацияны калыптандыруу үчүн элдик мурастарды аткаруу аркылуу жаттоо, туруктуу формулаларды эске тутуу, тилди жатыктыруу, эл алдында аткаруу көндүмдөрүн калыптандыруу процесстери жүрөрү белгиленген;
2. Калыптанган айтуучу болуу үчүн импровизаторлук (төкмөлүк) өнөр бийик деңгээлде калыптануусу кажет. Бул айтуучулук менен төкмөлүктүн карым катыштагы маселе экендигин ачыкталган.

Адабияттар тизмеси:

1. Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995, 105 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 5-том – А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2012. – 206 б.
3. Лорд, А. Сказитель [Текст] / А. Лорд. – М.: Восточная литература, 1994. - С. 33-37.
4. Жирмунский, В.В. Узбекский народный героический эпос [Текст] / В. В. Жирмунский, Х. Т. Зафиров. – Москва, 1947. - С. 36-37.
5. Асхатова, А.М. Былины Севера [Текст] / А.М.Асхатова. – Москва, 1938. - Т.1.- 103с.
6. Обозканов, А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары, синкертүү табияты [Текст] / А.Обозканов. – Бишкек, 200 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_145

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 781.3

Колдошов Т.Р.

к.филол.н.,доц. Кырг. гос. универ. культ. и иск. им. Б.Бейшеналиевой, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ОБОНДУУ ЫРЛАРЫНЫН КАЛЫПТАНУУСУ, ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА ВАРИАНТТУУЛУГУ

Байыркынын түпкүрүнө алып барган кыргыз элинин обондуу ырларынын калыптануусу, нечен кылымдардан бери тынымсыз өнүгүү жолунда болду. Бир доор менен экинчи доордун алмашуусунда, жалпы коомчулукта өзгөрүүлөр болуп өтүүсү, элдин жашоо-тиричилиги менен катар, маданий өнүгүүсүнө да өзүнүн таасирин берээри маалым. Музыкалык маданият тармагындагы бирден-бир негизги орунду ээлеген элдик ыр чыгармачылыгы да, ошол өзгөрүүлөр менен таасирленген. Элдик ыр чыгармачылыгында, обондуу ырлардын калыптануусунда жана өнүгүүсүндө, алардын түрдүү мүнөздүүлүгү, жанрдуулугу жана көп варианттуулугу, ошол коомчулукта болуп турган өзгөрүүлөр, кубулуштар, ошондой эле карапайым элдин жашоо-тиричилиги менен тыгыз байланышта калыптануу жолунда болгон. Жумушта, элдик обондуу ырларынын байыртадан берки калыптануу жолу, өнүгүү процесси жана көп варианттуулугу тууралуу маалымат берилет. Кыргыз эл ырларынын эң алгачкылары элдин жашоо-тиричилиги: эмгеги, эс алуусу, үй-бүлөлүк жашоосу, той-тамашалары жана башка менен байланышта жаралгандыгы тууралуу айтылат. Ошондой эле элдик обондуу ырларда элдин тиричилиги, кубанычы, кайгы-капасы, кусалыгы жана башка чагылдырылуу менен, улуудан кичүүгө, муундан муунга өтүп, эл ичинде сүймөнчүлүккө айланып, салт катары ырдалып келгендиги ачылып берилет. Жумушта ошону менен бирге, бүгүнкү күндө коомчулукта ар кандай өзгөрүүлөрдүн болуп өтүүсүнө карабастан, обондуу ырлардын өнүгүүсүн улантуусу көрсөтүлгөн. Автордун ою боюнча элдик ыр чыгармачылыкты изилдөө, обондуу ырларды талдап, өздөштүрмөйүнчө жүзөгө ашпай тургандыгы белгиленет. Изилдөөнүн жаңылыгы кыргыз ырларынын обондуулугунун өзгөчөлүгүн ачып, терең талдоо жүргүзүүдө экендиги көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: кыргыз обону; кыргыз ырлары; обондуу ыр; ыр чыгармачылыгы; жанрдуулук; варианттуулук; дастан; терме; ыр формасы.

СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И МНОГОВАРИАНТНОСТЬ КЫРГЫЗСКИХ ПЕСЕН

В данной работе рассматривается становление кыргызских народных песен, которые на протяжении многих веков непрерывно были на пути развития. Известно, что изменение жизнедеятельности народа от одного устоявшегося состояния на другой, влияет также и на культурное развитие. Народное творчество которое занимает немаловажное место в культурном направлении, также подверглась этим изменениям. Формирование и развитие народного творчества, песен и мелодий были тесно связаны с жизнедеятельностью народа, и общества наравне менялся характер, жанр и многовариантность. Несмотря на происходящие в современный период социокультурные изменения, песенное творчество имеет высокий потенциал для сохранения, распространения и развития. Это, прежде всего обусловлено функциями, которое песенное творчество выполняет в современном кыргызском обществе. В работе также рассматриваются вопросы, связанные с традицией кыргызской песенной исполнительской культурой, истоками, развитием и значением в жизни народа на протяжении его истории. Обращение к данной теме обусловлено проблемой отчуждения современной культуры от своих исторических основ. Исследование песенного творчества народа невозможно без постижения кыргызской народной песни. Новизна исследования состоит в попытке провести углубленный анализ мелодических особенностей кыргызской народной песни.

Ключевые слова: кыргызская мелодия; кыргызские песни; мелодия; песня; песенное творчество; жанры; вариантность; дастан; терме; песенная форма.

FORMATION, DEVELOPMENT AND MULTIVARIATION OF KYRGYZ SONGS

This article examines the formation of Kyrgyz folk songs, which for many centuries have been continuously on the path of development. We all know that a change in the of a people from one established

state to another also affects cultural development. Folk art, which occupies an important place in the cultural direction, has also undergone these changes. The formation and development of folk art, songs and melodies were closely connected with the life of the people and society, and the character, genre and diversity also changed. Despite the sociocultural changes occurring in the modern period, song creativity has a high potential for preservation, dissemination and development. This is primarily due to the functions that song creativity performs in modern Kyrgyz society. The article also examines issues related to Kyrgyz song performing culture, its origins, development and significance in the life of the people throughout its history. The appeal to this topic is due to the problem of alienation of modern culture from its historical foundations. The author of the article believes that the study of the song creativity of the people is impossible without understanding the Kyrgyz folk song. The novelty of the study lies in the attempt to conduct an in-depth analysis of the melodic features of the Kyrgyz folk song.

Key words: kyrgyz melody; kyrgyz songs; melody; song; song creativity; genres; variation; dastan; terme; song form.

Эл ичи руханий баалуулукка өтө бай. Ошол баалуулуктардын бири – элдик обондуу ырлар. Кыргыз элдик обондуу ырлары эки пластка бөлүнөт. Биринчи пласт – төкмө акындардын жана дастан айтуучулардын чыгармачылыгында кезиккен речитативдүү обон, ал эми, экинчиси – ырчы-аткаруучулардын чыгармачылыгындагы обон созуп ырдоо болуп эсептелет.

Обондуу ырларды ким жараткан? Обондуу ырларды ошол эл ичинен чыккан таланттуу музыканттар жараткан. Обондуу ырды эне да жараткан. Элде, “Жашоо бешик ырынан башталат” дегендей, наристе бу жарык дүйнөгө келгенде, аны оозантып, бешикке бөлөп, эне обон салып, “Бешик ырын” ырдоо эзелтеден салтка айланган. Эненин бул ырынын байыркылыгын анын поэтикалык саптарынан байкайбыз.

Эненин “Бешик ырынын” мазмунунда, бешиктеги баланын келечек жашоосу, эрезеге жетип, эл-жери үчүн кам көргөн, ар-намыстуу, адеп-ахлактуу, ыймандуу эл кишиси болуп өсүүсүн тилеген ак тилектери камтылган. Мындай мазмундагы “Бешик ырлар”, энеден кызга, кайын энеден келинге өтүү менен калыптанып, улам кийинки муундарда сакталып өнүгүп келди. Бешик ыры, обондуу ыр, күү тууралуу адабиятчы С. Исаева өзүнүн оюн мындайча билдирген: “Кыргыз баласы төрөлгөндө жеке эле эненин сүтү менен эмес, таңшыган комуз күүсү, таберик ыр, обон, ар бир кыймылына берилген бий менен да оозаныштыр. Анан, ал бийге коштолгон эсине эмчек сүтү сыңары сиңген бешик ыры... Ата-энеден, урук-туугандан, киндик кан тамган жеринен ажыратылган баланын эсинде башкасы калбаса да, мына ушул “кулактан кирип бойду алган, кудурет күчү ойду алган” комуз күүсү, ыр, обон, бий – анын ошол бий менен бирге аткарылган бешик ыры калат турбайбы. Кыргыздардын комуз күүсүнүн коштоосунда бийлегени, обон салып ырдаганы, мына ошол бешикте экенинде уккан күү, обондор энесинин бешик ырын эске салып жатты” [1]. Демек, обондуу ыр, комуз күүсү, алар коштогон бий да, адам баласы төрөлгөндөн баштап, анын калыптануусуна зор таасирин бергендигин айтууга болот.

Эмгек ырларынын жаралышына, эң алды элдин жашоо-тиричилиги менен тыгыз байланыштагы, тамак-аш табуу үчүн мергенчилиги, андан соң, мал чарбачылыгы, кийинчерээк дыйканчылыгы, тиричиликтин мына ушундай формалары убакыт өткөн сайын, улам кийинки урпактарга өткөрүлүп, жалпы коомдун өсүп-өнүгүүсүнө негиз болгондугун айтууга болот. Мына ушундай ой толгоодогу пикирлер боюнча алганда, мезгил өтүп, доор алмашуулар менен, коомдун экономикасы ар түрдүү тарыхый өнүгүү шарттарында өзгөрүүлөр болсо да, көбүнчө мал чарбачылык менен дыйканчылык кеңири жайылганын көрөбүз. Сөзсүз түрдө, элдик ыр чыгармачылыгында, обондуу ырлар да, алар менен эриш-аркакта өнүгүү жолунда болгон.

Кыргыз адабиятынын классиктеринин эмгектеринде коомдогу саясий укук, философиялык, диндик, адабияттык, поэтикалык, көркөмдүк сыяктуу маселелерге болгон көз караштар, коомдун экономикасынын негизине карата өсүп-өнүгүп келгендиги көрсөтүлгөн. Философиялык көз карашта караганда, коомдун экономикасынын, материалдык жашоо-тиричилигинин, руханий дүйнөсүнүн өнүгүшү, адам баласынын акыл-эсинин, сезимталдуулугунун, күч-кубатынын аркасындагы эмгегинин натыйжалары экендигин айтууга болот. Ал эми, эмгек болсо, адамдын ой толгоосунун, кыймыл-аракетинин, сөз өнөрүнүн өнүгүшүнө өзүнүн таасирин бергендигин көрөбүз. Мындай тенденция, байыркы элдин ыр чыгармачылыгында эң алгачкылардын биринен болуп, эмгек ырлары жаралгандыгын баамдоого мүмкүнчүлүк берет. Себеби, ыр чыгармачылык адам баласынын жашоо-тиричилиги эриш-аракатта болгон эмгек менен тыгыз байланышта болуп, эмгек процессин чагылдырган. Ошондуктан, эмгек ырларынын пайда болушу, кандай гана эмгектин түрү: мал чарбачылык, дыйканчылык, мергенчилик, кол өнөрчүлүк жана башка болбосун, аны өтөө процессинин мүнөзүнө, максатына, анын ыргактык жүрүшүнүн кыймыл-аракеттерине мүнөздүү болгон. Демек, адамдар өзүлөрүнүн эмгегинин үзүрлүү, түшүмдүү, төлүнүн көбөйүшү үчүн, максаттуу багыт алуу менен иш-аракеттерде болушкан. Биздин мындай ой жүгүртүүбүзгө, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген эмгек ырларынын мазмуну, түзүлүш формалары жана алардын тарыхый өнүгүүлөрү негиз болууда.

Кыргыз эли нечен кылымдар ичи көчмөндүк жана мал чарбалык жашоону башынан өткөрүп келгендиги белгилүү. Ошону менен бирге, тынч жаткан элге сырткы душмандардын кол салууларынан, карапайым элдин тынчтык үчүн, эркиндик үчүн күрөшүүсү тынымсыз болгон. Маданият таануучулук ой толгоолор менен айтканда, жашоонун мына ушундай формалары, сөзсүз түрдө карапайым элдин музыкалык жана поэтикалык чыгармачылыгына таасирин бербей койгон жок. Бул жагдайда, А. А. Арзыханова: “Кыргыздардын маданиятынын бардык элементтерине, тышкы факторлордун жана кырдаалдардын абдан олуттуу таасир беришинен жашоонун көчмөн жана чарбачылык формалары маанилүү ролду ойногондугу талашсыз” – деп жазган [2]. Демек, карапайым элдин бүтүндөй жашоосу: эмгектениши, чарбачылыгы, дыйканчылыгы, кол өнөрчүлүгү, жер-суусун, элдин бакубат жашоосун коргоосу, ошону менен бирге көркөм өнөрүндөгү чыгармачылык ишмердүүлүктөрү, кандай гана кырдаалдар (ички жана тышкы) болбосун, ар дайым эриш-аракатта калыптанып, тынымсыз өнүгүү жолунда болгондугун ачык көрөбүз.

Негизинен кыргыз элинин көчмөндүүлүк менен байланышкан мал чарбачылыгы жашоо-тиричилиги менен эриш-аракатта болсо да, кандайдыр бир деңгээлде дыйканчылык менен алектенишкендиги тарых барактарынан белгилүү. Окумуштуулар, кыргыздардын байыркы Ата-Журту, көчмөн мал чарбачылыгын жүргүзүүгө, кол өнөрчүлүктүн ар кыл түрүн өнүктүрүүгө (темир иштетүү, зергерчилик, жыгач устачылык, тери ийлетүү жана ултаруу, кийиз жасоо, өрмөчүлүк, оймочулук жана башка), аң улоону, аскердик өнөрдүн жана оюн-зооктун түрүн колдонууга мүмкүнчүлүк түзгөн берекелүү жайлардын бири болгондугун аныкташкан [3]. Ал эми, С. М. Абрамзондун ою боюнча, “азыркы кездеги кыргыздар мекендеп турган аймакта дыйканчылык маданияты алда качантан эле болгон. Ал байыркы Ферганада кыйла өнүгүүгө жетишкен, биздин заманга чейинки 1-миң жылдыктын экинчи жарымында дыйканчылык маданияты Чүй өрөөнүндө гүлдөө мезгилин башынан өткөргөн” [4]. Окумуштуулардын айтымына караганда, кыргыз эли дыйканчылык иштерин, жер айдоо, эгин эгүү, аны терип-жыйноо жана аларды иштетүүлөрү байыркынын түпкүрүнөн бери жүргүзүлүп келе жаткандыгын ачык көрүүгө болот. Демек, байыркы кыргыздардын мал чарбачылыгы,

дыйканчылыгы менен катар, обондуу ыр чыгармачылыгы калыптанып, өнүгүү жолунда болгондугун айтууга болот.

Кыргыз элинин эмгек ырларынын эң алгачкылары качан, кайсы мезгилде жаралганы белгисиз болсо да, малчылыктагы “Бекбекей”, “Шырылдаң”, дыйканчылыктагы “Оп майда”, кол өнөрчүлүктөгү “Тон чык” сыяктуу обондуу ырлардын кайрыктарынан, тээ байыркы элдин жашоо-тиричилигин чагылдыргандыгын байкайбыз. Эмгек ырлары боюнча музыка таануучу Б.Алагушов: “Эмгек ырлары өзүнүн музыкалык түзүлүшү, обону, аткаруу ыкмалары жагынан ар түрдүү. Көпчүлүк ырлар сабатмалуу обондо” – деген өзүнүн мүнөздөмөсүн берген [5]. Демек, мындай ой эмгектин ыргагынын жүрүшүнө жараша ырлардын ылдамдыгынын ыргактуулугун, аны менен айкалышкан обондуулугун баамдоого мүмкүнчүлүк берет.

Мал чарбачылыгына байланышкан “Бекбекей” обондуу ыры кой-короо кайтарган кыз-келиндердин ыры болуп, негизинен унисондо тобу менен шыгыр түрүндө ырдашкан. Обондуу ыр байыркы мезгилде жаралган. “Бекбекейдин” созулуңку обону “ээ”, “эй”, “ой”, “ий” деген сырдык сөздөрдүн жардамында курулуп, бир эле кайрыктын ар кыл ыргак менен түрдүү метрикалык, ладдык абалда аткарылышын көрөбүз.

“Бекбекей” ырынын саптары 7-8 муундан туруп, шыдыр уйкаш, аксак уйкаш, кээде кайчы уйкаштар менен курулган. Ал эми обону болсо, жайдары ритмдеги созулуңку, аткаруучулардын бири-бирин угуп ырдоосуна ыңгайлашкан. Убакыттын өтүшү менен, ыр көптөгөн тексттик өзгөрүүлөргө учурап вариацияланса да, бир эле негизги обондо ырдалган. Обондун маанайы, тексттин куюлушкан уйкаштыгы элпек болуп, ырчылар обонго өздөрү сөз курап ырдай бергенге ыңгайлуу.

Жай мезгилинде жайлоодо ырдалган “Бекбекей” ырын кышында, эрте жазда, жана кеч күздө ырдашкан эмес, себеби ал мезгилде майда жандыктар кыштоодо болуп, колдо каралган. Обондуу ыр катары ырдалса да, шарттуу түрдө гана ырдалган. Кыргыздар мал жандуу болгондуктан, кыз-келиндер короону тегеренип айланып, же ар жерге туруп алып бир үндө ырдашкан. Короодогу малдын көбөйүшүн, ит-куштун каны сөгүлүүсүн тилешкен жана ырда тотемдик ишенимдер камтылган. Обондуу ыр дегенде тексттеги кыскалык же болбосо 4-5 түрмөк ойго кылт этет, “Бекбекей” ырында болсо, ырдын түрмөктөрүнүн так саны белгисиз. Ал таланттуу адамдар тарабынан улам байып, толукталып ырдала берген.

“Бекбекей” ырын ырдоонун максаты – уктап калып, короодогу койлор карышкырга жем болбосун деген ой гана эмес, ошону менен бирге, кыз-келиндер караңгы түндө бири-биринин көңүлүн көтөрүп, таңды атырыш үчүн, лирикалуу, обондуу келген ыр менен ички сезимдерин билдирүү болгон. “Бекбекей” ырын ошол короо кайтаргандардын арасындагы ышкылуу таланты бар, жамактап ырдаган ырчы-акындык жайы барлар жаратышкан. Короо кайтаргандардын көпчүлүгү ошол даяр тексти аткарышкан. Кыргыздардын мал багуу жагдайы менен таанышкан музыка таануучу В. М. Беляев “Бекбекей” ыры тууралуу мындайча мүнөздөмө берген: “Бул ырдын аталышы “бекбекей!” башкача айтканда “короону бек кайтар!” деп короо кайтарууда үн чыгаруудан келип чыккан” [6].

Элибизде жылкычылардын “Шырылдаң” аттуу ыры да өзүнчө сөз кылууга арзый турган обондуу ыр болуп эсептелет. Жылкычылар арасында салт катары ырдалган “Шырылдаң” ыры жылкы жаныбарына арналып чыгарылган. “Шырылдаң” обондуу ыры унисондо шыгыр түрүндө ырдаганга ылайык болуп, сегиз муундан турган ыр сабы эмоциялык “эй” деген кыйкырык менен коштолот. “Шырылдаңдын” обону шамдагай, өктөм ырдалып, жигиттик чечкиндүүлүк байкалып, тездетилген мүнөзгө ээ.

Жылкычылар жайдыр-кыштыр ысык-суукка карабай байлардын жылкыларын кайтарып жүргөндө ырдашкан. Ырдын мазмунунда жылкычылардын оор турмушу баяндалуу менен,

алар үй кыдырып ырдашкан. Мына ушул көрүнүш “жарамазан” салттык ырларына жакын экендигинен кабар берет. Элдик ырлардын байыркылыгы, кайсы бир деңгээлде бири-бирине жакын, үндөшүп турганын көрүүгө болот. “Шырылдаң” ырдагандар негизинен колунда жок болсо да, таланттуу адамдар болушкан. “Жыргаганымдан жылкычы болуптурмунбу?” деген сөз да бекеринен айтылбаса керек. А. Затаевичтин пикири боюнча, “Шырылдаң” өткөн заманда тоодон жакага түшкөн шыбага чогултуп алуу үчүн түнкүсүн айыл-айылды кыдырып ырдай турган ыр болгон” [7]. “Шырылдаң” ырын ырдагандар үй ээси тамак-аш, кийим-кечек берсе, жылкычылар аларга жакшы батасын берип, андан ары жолун улаган. Кийинки мезгилдерде бул ыр ырдалбай, унутулуп бараткан элдик ырлардын бирине айланды.

Жаз алды менен эгин эгип, дыйканчылык менен алектенген элдин ошол мезгилге жараша ырлары болгон. “Себүү”, “Эгин сепкенде”, “Сугат”, “Эгин бышып турганда”, “Эгин оргондо”, “Оп, майда”, “Машак терүү”, “Жаргылчагым”, “Тегирменим” жана башка элдик ырлар буга мисал болот. Дыйканчылыкты чагылдырган бул ырлар, бири-бирин толуктоо менен, алардын баары бир сызыкта байланып турат. Ал ырларда, эгиндин түшүмү берекелүү болсун, эмгектин акыбети кайтсын, элге, үй-бүлөбүзгө буюрсун деген ниеттеги дыйкандардын тилеги билдирилген. Жогоруда аталган ырлардын ар биринин өзүнө мүнөздүү келген, дыйкандардын иш-аракеттери коштолуп ырдалган. Алсак, кеңири белгилүү “Оп майда” ырында, күзүндө кырман бастырып жатканда, “Топондору сизге пайда, /эгиндери бизге пайда. Майда, майда, оп, майда!” – деп, бирдей ритм менен көпчүлүк дыйкандар бир үндө ырдашкан. Байыркы убакта кыrmандын ортосуна мамы орнотуп, ага уйларды, өгүздөрдү байлашкан. Өгүздөрдү айдаганда алар мамыны айланып басышканда жип да кошо айланган.

“Оп, майда” өзүнүн мазмунуна мүнөздүү обондо, кырманчылардын иш процессине байланыштуу жандуу ритмде, жайдары мүнөздө салмактуу ырдалат. Обон, теминге кошулган малдын басыгына жараша ылдамдыктагы ыргақтауулукка мүнөздүү. Ырдын текстинде эмгекти даңктоо, дыйкандардын кубанычы, түшүмдүн берекесин берсин деген тилектер айтылган. “Майда, майда, /майдалай бассаң жаныңа пайда” – деп кырмандагы буудайдын машактарын (баштарын) майдалап жаткан өгүзгө карата да айтылган саптары бар. Демек, жумушту эртерээк бүтүрүү, өгүздү чарчатпоо, жамгырга калтырбай эгинди жыйнап алууга болгон аракеттер байкалат.

Эмгек ырларынын ичинде кол өнөрчүлүккө тиешелүү ырлар да бар. Алсак, “Кийим бычканда”, “Тон бычуу”, “Тон чык” жана башка ушул сыяктуу ырлар жумуш жасап жаткан учурда ырдалган. Мисалы “Тон чык” ырында, тикмечи малдын терисин ашатып, ийине келтирип, бир тонго жете тургандыгын, анын иштелип чыгышы да, ойдогудай болушун тилегендиги чагылдырылат.

Элдик оозеки чыгармачылыкта салттуу ырлардын булактарынан болгон Бекбекей, Шырылдаң, Оп майда ырларынан тышкары секетпей, күйгөн, арман, санат, терме, кошок сыяктуулар да саналат. Лирикалык ырлар “Секетпай” менен “Күйгөн” деп экиге бөлүнөт. “Секетпай” ырларына негизинен ашыктык, сүйүү, арзуу ырлары кирип, махабат даңазаланат. Лирикалык каарманды айга, күнгө теңеп, анын сулуулугуна суктанып, сүйгөнүнүн басканын, мүнөзүн, көздөрүн, чачтарын, күлкүсүн салыштыруу менен сыпаттайт. Бул сыпаттоо обон менен шөкөттөлгөндө көңүл көтөрүлүп, өмүрдүн ар бир мүнөтүн сүйүү менен жашап өтүүгө чакырат. Ал эми, “Күйгөн” ырлары арман ырлары менен үндөшүп, адамдын ички абалын, толгонуусун билдирген, муңайыңкы, созулмалуу келген обон менен ырдалат. Мындай ырларга көңүл чөгүү, санаага батуу мүнөздүү болуп, сүйгөнүнө жетпей калган жигиттин же кыздын арманы айтылат, анын жашоосундагы кайгылуу күндөрү сүрөттөлөт. “Секетпай” ырларынын темпи көп учурда ылдам жүрүштө болгондуктан, обону созулбай, муундары

бирдей тондо ырдалып, созулуштары да окшош болот. Ал эми, “Күйгөн” ырларында тексттеги мааниге басым жасалып, обону созулуп ырдалуу менен, кошумча муундар (“эй”, “ой”, “тана”, “ай” жана башка ушул сыяктуу) пайдаланылат. Обондун ритми менен тексттин өлчөмү биригип, бүтүндөй бир композицияны түзөт.

“Арман” ырлары да, “Күйгөн” ырлары мүнөздүү келип, жигиттин же кыздын бири-бирине жетпей калганы, бирөөнүн жакшы адамынан, же эл-жеринен ажырап, бөтөн жерде жүргөнү, жашоо-турмушунда жабыр тартканы сыяктуу мазмундарда болот. Алар көбүнчө зарлоо, көксөө, кайгыруу, эңсөө мүнөздөргө ээ. Ал эми, “жаман айтпай жакшы жок” дегендей, шум ажал келип, аалам салгандарга, арман кылып, ички күйүтүн, кайгы-капасын, муң-зарын обондуу ыр саптарынан чыгарып, ырчы-акындар “жоктоо армандарын” кайрышса, аспапчы-күүчүлөр “көкөй кести” күү кайрыктарында билдиришкен, Ал эми, аялдар “кошок” кошуу менен аза күтүшүп, маркумду акыркы зыйнатын жасап, жайына узатышкан. Фольклорчу А. Токомбаева: “Кошок элдин каада-салт ырларынын ичинде орчундуу орунду ээлейт”, - деп жазган [8]. Демек, кыргыз элдик оозеки ыр чыгармачылыгында, кошок дагы, күйгөн, секетпай сыяктуу эле, салт ырлары катары каралгандыгын айтууга болот. Кошокту ырчы-акындар да кошушкан. Мисалы, улуу манасчы Сагынбай да кошокторду жараткан. Анын Кара “Бабанын баласы каза болгондогу кошогу”, “Мергендин аялы каза болгондогу балдызынын кошогу” сыяктуу кошоктору басмадан жарыкка чыккан.

Санат, терме, айтыш, алым сабак ырлары көбүнчө төкмө-акындардын чыгармачылыгында кеңири кездешет. Төкмө акындардын мындай жанрлардагы ырлары, чыгармачылык аткаруучулук чеберчилигине мүнөздүү обондо болот. Алар 8-12 муундан туруп, нөшөр жамгырдай сабалап төгүү менен ырдалган. Ар бир төкмө-акындын өзүнө тиешелүү обону болгон. Мисалы, Токтогулдун обону, Алымкулдун обону, Жеңижоктун обону, Барпынын обону, Осмонкулдун обону сыяктуу. Төкмө акындардын ар биринин обону, өзүнүн чыгармачылыгына жана аткаруучулугуна мүнөздүү келген. Ырчылык-обончулук өнөр манасчылардын арасында да болгон. Алсак, Сагынбай, Саякбай манасчылар кадимкидей обон созуп, элдик ырлардан ырдап, өзүлөрү да обон жаратышкан. Ч. Болсуналиев өзүнүн эскерүүсүндө мындай деген: “Сагынбай “Манас” эпосунан тышкары ырдаган учурларда, анын ырларынын басымдуу көпчүлүгү санат-насаат ырлары болгон. Улуу манасчы ошондой эле, аш-тойлордо жарчы да болгон” [9].

Элибизде, салттуу ырларынан болуп, кызды күйөөгө узатуу ырлары кеңири ырдалган. Аларга “Кыз узатуу”, “Ой-дай”: “Жар-жар!” Кандай гана ырдоо болбосун, ал көбүнчө аспаптын (комуз, кыл кыяк) коштоосунда аткарылган. Элде, той-тамашаларда, майрамдарда комузун кубулта коштоп, жаркын маанайда ырчылар обондорун созушса, акындар айтыштарын ортого салышып, элдин көңүлүн ачкан. Оюн-зоок, тамаша салышып, “Ак чөлмөк”, “Шабиег”, “Селкинчек” сыяктуу элдик обондорду созушкан.

Элде, жыл ичинде өткөрүлүүчү майрамдар да арбын болгон. Аларга “Орозо айт”, “Курман айт”, жазында “Нооруз”, “Үлүш майрамы”, күз келгенде “Түшүм майрамы” сыяктуулар кирген. Ар бир майрамда, ага мүнөздүү обондуу ырлар аткарылган, Алсак, “Орозо айт” майрамында “Жарамазан” ырынын көптөгөн үлгүлөрү ырдалган. Бул ырдын бир канча түрлөрү бүгүнкү күнү да ырдалып келүүдө.

Элдик обондуу ырларынын башатынан болуп, “Бакшынын ыры”, “Думананын ыры” да эсептелет. Себеби, алар да, элдин жашоосунда орчундуу орунду ээлешкен. Негизинен бакшы менен думананын айырмачылыктары жок. Бир гана айырмасы – думананын жашоосу жер кезип, эл кыдырып жүргөн. Алар, Жаратканга сыйынышып, “зикир чалуу” ырларын ырдашкан. Ал ырлардын максаты жана мазмуну, элдик адеп-ахлакка чакыруу менен катар,

жалпы элдин арасынан же бир үй-бүлөөнүн үйүнөн ар кандай илээшкен жин-шайтандарды кубалоо, оорулууларды дарылоо сыяктуулар болгон. Окумуштуу Ы. М. Мукасовдун айтуусу боюнча, шамандар, бакшылар жана бүбүлөр жогорку билимдүү болушкан; алар – акын да, музыкант да, кайыптан кабар алуучулар да, жана дарыгер да болушкан [10].

Элдик обондуу ырлардын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – бул *варианттуулук*. Ырлардын тексттеринин жана обондорунун көп вариантта болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул, тилдин байлыгын, обондордун көп түрдүүлүгүнүн далили болот. Варианттуулук тууралуу музыка таануучу Т. М. Слютовская мындайча түшүнүгүн берген: “Формаларды калыптандыруу процессинде, эң негизгиден болуп, баштапкы тематизмдин варианттык-вариациялык методу, материалдын интенсивдүү интонациялык өсүүсү, өнүгүүнүн кайталоо принциби менен өзүнчө мүнөздүүлүктө шайкеш келет, ал эми структурасынын мобилдүүлүгүнүн бир бүтүндүүлүккө ээ болуусу эсептелет” [11].

Элдик ырлардын текстинде, обонунда коңшу өлкөлөрдүн ырларына мүнөздүү учурлар да кездешет, өз ара карым-катнаш, соода-сатык, маданий байланыштардын таасири экендиги талашсыз. Бул таасирленүү ыр чыгармачылыгында, композиция курууда, көркөм сүрөттөөдө, обонунда белгилүү бир деңгээлде байкалат.

Ырчы-аткаруучу мурда тааныш ырды аткарууда, обондуу ырдын ладдык жана обондук өнүгүүсүнө, ырчылык-аткаруучулук салттуу ыкмаларына мүнөздүү келген, өзүнө көндүм болгон ырдоо интонацияларын колдонот. Башкача айтканда, мында, ырчы-обончу чыгарманы жаратууда, эл ичинде нечен кылымдар бою салттуу түрдө топтолгон чыгармачыл тажрыйбасын кеңири колдонот.

Мыкты жаралган бир обончунун ыры, башка ырчы-аткаруучулардын репертуарынан да кеңири орун алат. Бул, чыгарманын келечектеги көп вариантуу өнүгүүсүнө таасирин берет. Башка ырчы-аткаруучунун чыгармачыл эргүүсү аркылуу, жанга жагым кайрыктагы бул ырлардын обондорунун жана сөздөрүнүн нукура өзөгү өзгөрүлбөстөн, кайрыктарында өзгөрүүлөр болуп өтөт. Кээ бир ырлардын кайрыктарынын дээрлик көпчүлүк кайрыктары өзгөрүүгө дуушар болот. Бирок, обондун нукура өзөгү сакталуу боюнча калат. Мында, ар бир ырчы-аткаруучу ырдын обонуна өзүнүн кошумчаларын кошуу менен, өзүнүн шакирттерине үйрөтөт. Ошондой эле, анын шакирттери обонго өзүнүн өзгөрүүлөрүн киргизип, кийинки муунга өткөрөт. Ырдын оозеки түрдө өздөштүрүүнүн мына ушундай процессинин натыйжасында, элдик обондуу ырлардын көп варианттуулугу пайда болгон.

В. В. Виноградовдун жазып алган элдик “Бекбекей” ырынын эки вариантын карап көрөлү. Биринчиси – кадимки эле эл ичине кеңири тараган “Бекбекей” ыры. Ырдын экинчи варианты болсо, кийинчерээк, Октябрь революциясынан кийин, коллективдүү чарбалар уюшулган мезгилде пайда болгон. Ал, “Колхоз бекбекейи” деген аталышта аткарылган. Бул ырда, биринчи вариантындагы сөздөрүнүн мазмуну, Бекбекей менен Саксакай образдары толугу менен сакталган. Обондун түзүлүшү да жалпы жонунан сакталып калган. Ошондой болсо да, ырдын жаңы сапатка – ыргактык (ритмдик) жагынан өтө так келген метроритмикалык түзүлүшкө (2/4 өлчөмдөгү) ээ болушу айырмаланып турат [12,13].

Обондуу ырлардын көп варианттуулугу боюнча мисалдар арбын. Дагы бир “Кайгылуу Какей” аттуу ырын карап көрөлү. А. Затаевичтин жазып алган “Кайгылуу Какей” ырынын, С. Кочкорбаевдин аткаруусундагы жана Б. Кадырбаеванын аткаруусундагы эки вариантынын сөздөрү жана обондорунун негизги өзөктөрү сакталган. Ошондой болсо да, сөздөрүнүн муундарга бөлүнүшү жана обондорунун ыргактык (метроритмикалык) түзүлүшү жагынан алганда бир кыйла айырмачылыктарды көрөбүз. Ырдын С. Кочкорбаевдин аткаруусундагы вариантында обон чейректик жана сегиздик ноталар үстөмдүк кылган кайрыктарда берилген.

Ал эми, Б. Кадырбаеванын аткаруусундагы варианты негизинен сегиздик жана он алтылык ноталарда курулган. Ырдын поэтикалык текстинин мазмунунда, кайгыга батып, санаа тарткан кыздын ички сезимдери ачык көрсөтүлгөн.

Байыртадан бери элдик ырлар оозеки түрдө жаралуу менен, бир ырчыдан экинчи ырчыга, бир муундан экинчи муунга өтүп, өнүгүп сакталып келди. Элдик ырлардын өнүгүү процессинде, сөзсүз түрдө, ырдын обонунда да, сөзүндө да өзгөрүүлөр болуп турган. Анткени, ар бир ырчы-аткаруучунун аткаруучулук деңгээли, чеберчилиги, чыгармачылык эргүүсү ар башка болгон. Ар бир ырчы-аткаруучу сөзсүз түрдө өзүнүн жаңы кайрыкчаларын киргизген. Ошондуктан, элдик ырлардын көп варианттуулугу мына ушундан келип чыккан. Демек, эң алгачкы ырды жараткан аткаруучунун аты, бара-бара аталбай тээ байыркынын түпкүрүндө калуу менен унутулуп, “элдик” деген атка конгондугун айтууга болот. Бүгүнкү күнгө чейинки бүтүндөй элдик чыгармалар (ырлар, дастандар, термелер, кошоктор жана башкалар) мына ушундай таризде өсүп-өнүгүү жолунда болгон.

Элдик музыкалык-поэтикалык чыгармачылыгында, терең мазмундуу, ошону менен бирге кайталангыс жогорку көркөмдүү обондуу ырлардын үлгүлөрү көптөп саналат. Ал ырларды аткаруу, элдик ырчылардан эмоционалдык сезимталдуулукту, жогорку чеберчиликти, аткаруучулук бийик маданиятта угуучуларга жеткирүүнү талап кылган. Эл ичинде белгилүү болгон элдик обондуу ырлар, ал ырларды аткарган ырчылардын кийинки ышкылуу жаш муундарга кыйла таасирин тийгизгендигин көрүүгө болот.

Кыргыз элдик обондуу ырлары кыргыздардын музыкалык-поэтикалык чыгармачылыгынын негизги түрлөрүнөн болуп эсептелгендиги бизге маалым. Бүгүнкү күндө, элдик обондуу ырларга өтө дыкаттык менен мамиле кылуунун зарылдыгы турат. Элдик обондуу ырларды, элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүн келечек муундарга салттуу түрдө өткөрүп берүү негизги милдетибизден болуп саналат. Элдик салттуу ырчылык мектебин жана элдик обондуу ырларды аткаруучулуктун салттуу жолун келечек муундарга өткөрүп берүү менен, анын андан ары өнүгүүсүнө жана сакталуусуна мүмкүнчүлүк түзүлүүдө.

Байыртадан элдик обондуу ырлар оозеки түрдө, бир муундан экинчи муунга өтүү процессинин натыйжасында, алардын көп варианттуулугу өнүгүп келген. Бул жагдайда сөзсүз түрдө ырчы-акындардын төкмөлүгү орчундуу орунду ээлеген. Ырчы-акындардын төкмөлүк өнөрү салттуу түрдө улануу менен, алады чыгармачылыгында варианттуулук өзүнүн өнүгүүсүн улантууда.

Жыйынтык

Элдик ыр чыгармачылыгы элдик маданият тармактарынын эң маанилүүлөрүнүн биринен болуп саналат. Элдик ырчылык аткаруучулук маданиятында, ар кандай мүнөздөгү көз караштарда, анын элдин руханий байлыгын көрсөткөн феномен катары эсептелиши турат. Бүгүнкү күндө, кыргыз обондуу ырларына комплекстүү түрдө изилдөө иштери колго алынууда. Учурдагы маданий жашоо шарттарындагы өзгөрүүлөргө карабастан, обондуу ырларды сактоо, кеңири жайылтып өнүктүрүү үчүн, ыр чыгармачылыгы жогорку потенциалга ээ. Бул, баарынан мурда, бүгүнкү кыргыз коомчулугунда ыр чыгармачылыгынын аткарган функциясы менен шартталган. Ошондуктан, элдик ыр чыгармачылыгында, обондуу ырлардын сакталышы, өнүгүшү, кеңири жайылышы улуттук салттуулуктун өзгөчөлүгүнө жараша иш жүзүнө ашырылары белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Исаева, Г.** Азыркы кыргыз поэзиясы тууралуу этюддар: макалалар [Текст] / Г.Исаева. – Бишкек, 2013.- 92 б.
2. **Арзыханова, А.А.** Культурные основы традиционного кыргызского общества [Текст] / А.А.Арзыханова // Вестник науч. журнал НАН КР.- Бишкек, 2015.- №4.
3. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-к. – Бишкек, 2002.- 275б.
4. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер[Текст] / Түз.: Ө. Караев, котор.: С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Бишкек: Турар, 2013. – 63 б.
5. **Алагушов, Б.** Атай өлбөйт, мурастары өчпөйт. “Атай: ырлар, күүлөр, эскерүүлөр” китебинде [Текст] / Б.Алагушов. – Бишкек, 2001. – 21 б.
6. **Беляев, В.М.** Очерки истории народов СССР [Текст] / В.М.Беляев. – М.: Музгиз, 1962.- 8 с.
7. **Затаевич, А.** Кыргыздын аспаптык күүлөрү жана обондору [Текст] / А.Затаевич.-М.: Советский композитор, 1971.- 379 б.
8. **Токомбаева, А.** Кошок. “Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки” китебинде[Текст] / А. Токомбаева. – Фрунзе, 1973.- 120 б.
9. **Болсуналиев, Ч.** Манасчы жөнүндө. Улуу манасчы Сагынбай: кзалдар, эскермелер, иликтөөлөр[Текст] / Ч.Болсуналиев. – Бишкек: Ал-Тоо, 1992. – Б.130-131.
10. **Мукасов, Ы.М.** Ранние формы религии в контексте возникновения философской мысли кыргызского народа[Текст] / Ы.М. Мукасов // НАН КР, ИФПиСПИ им. А.А. Алтмышбаева. – Бишкек: Maxprint, 2019.- 157 с.
11. **Склютовская, Т.М.** Кыргызская камерно-инструментальная музыка [Текст] / М.Т. Склютовская. – Ф.: Адабият, 1989. – 10 с.
12. **Виноградов, В.С.** Киргизские народная музыка [Текст] / В.С. Виноградов. – Фрунзе, 1958.- 260 с.
13. **Сулайманова, М.И.** Кыргызские и узбекские народные песни и родственное доверие [Текст] / М.И.Сулайманова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2021.- С.115-119.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_149

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 781.3

Колдошов Т.Р.*к.филол.н., доц. Кырг. гос. универ. культ. и иск. им. Б.Бейшеналиевой, Кыргызская Республика***КЫРГЫЗ ЭЛ ЫРЛАРЫНЫН ГЕНЕЗИСИ: ТАРЫХЫЙ-МАДАНИЙ КОНТЕКСТ**

XXI кылымдын башы менен, элдик салттуу маданиятка, фольклорго, элдик искусствого болгон кызыгуулар менен көңүл буруулар, кыргыз коомчулугуна улуттук иденттүүлүктү, тарыхый эстеликтерди калыбына келтирүү талаптарына, элдин руханий дүйнөсүн өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан, бүгүнкү күндө руханий баалуулуктарга жана идеалдарга кайрылуу актуалдуу маселелерден болууда. Жумушта кыргыз эл ырларынын өнүгүүсү тарыхый-маданий контексте көрсөтүлөт. Элдик обондуу ырлар кыргыз элинин улуттук мүнөзү чагылдырылган бай мазмундуулугу жана жанрдуулугу өзгөчөлөнгөн поэтикалык-музыкалык искусство катары каралат. Эл чыгармачылыгынын тарыхый булактарынан болгон элдик ырлардын генезисин ачып берген ар кандай ой толгоолор каралат. Жумушта кыргыз элдик ырларынын салттуулугу жана бүтүндөй тарыхынын ичинде, элдин жашоо-тиричилиги менен байланышта болгондугу каралат. Автор негизинен элдик ырлар менен байланышкан тарыхый өнүгүүгө жана элдик ыр чыгармачылыгынын эстетикалык маанисине көңүлүн бурган. Ошондой эле элдик обондуу ырлар, адамдын руханий дүйнөсүн байытуунун формасы жана чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн спецификалык түрү катары эсептелгендиги, коомдун жашоо-тиричилигинде анын маанилүүлүгүн аныктаган социомаданий потенциалга ээ экендиги, адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык жактарына таасир берүү менен анын ички дүйнөсүн агартууга жана байытууга көмөк бергендиги ачып берилет.

Негизги сөздөр: элдик ыр; элдик ырлардын генезиси; музыкалык фольклор; ыр жанрлары; музыкалык чыгармачылык; руханий баалуулук; этникалык салттуулуктар.

ГЕНЕЗИС КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНИ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

С началом XXI века интерес народа к традиционной культуре, фольклору оказывает свое влияние на становлении личности, реконструкции исторических памятников и духовного развития народа. Поэтому, сегодня делать акцент на духовное богатство к идеалу сохраняет свою актуальность. В данной работе историческо-культурном контексте показывает развитие кыргызских народных песен. Народное песенное творчество будет рассматриваться как особенный жанр музыкально-поэтического искусства и его богатый смысл, и характер. Будут затрагиваться разные мысли взятых из исторических источников которые открывают генезис народных песен. В работе также рассмотрены вопросы, связанные с традицией кыргызских народных песен, развитием и знанием в жизни народа на протяжении всей его истории. Основное внимание автора направлено на раскрытие исторически сложившейся взаимосвязи народных песен и эстетического значения певческого исполнительского искусства. Выявлены, что кыргызская народная песня, как форма духовной культуры и специфический вид творческой деятельности человека, и обладает большим социокультурным потенциалом, определяющим его значение в жизнедеятельности общества, влияя на все стороны сознания и деятельности человека, улучшая, совершенствуя его внутренний духовный мир.

Ключевые слова: народная песня; генезис народной песни; музыкальный фольклор; песенные жанры; музыкальное творчество; духовные ценности; этнические традиции.

GENESIS OF KYRGYZ FOLK SONG: HISTORICAL-CULTURAL CONTEXT

With the beginning of the 21st century, the people's interest in traditional culture and folklore has an impact on the formation of personality, the reconstruction of historical monuments and the spiritual development of the people. Therefore, today the emphasis on spiritual wealth and ideals remains relevant. This article shows the development of Kyrgyz folk songs in a historical and cultural context. The article also discusses issues related to the tradition of Kyrgyz folk song, its origins, development and knowledge in the life of the people throughout its history. The author's main attention is aimed at revealing the historically established relationship between folk songs and the aesthetic significance of singing performing art. Folk songwriting will be considered as a special genre of musical sources that reveal the genesis of folk song, will be touched upon. It has been revealed that Kyrgyz folk song, as a form of spiritual culture and a specific type of human creative activity, has great sociocultural potential that determines its importance in the life of society, influencing all aspects of human consciousness and activity, improving, perfecting his inner spiritual world.

Key words: folk song, genesis of folk song; musical folklore; song genres; musical creativity; spiritual values; ethnic traditions.

Байыркынын тереңине кеткен улуттук салттуу баалуулуктар, коомчулуктун өз ара биримдигиндеги өсүп-өнүгүүсүндө чечүүчү ролду ойногон тарыхый-маданий эстеликтер менен тыгыз байланышта, моралдык-эстетикалык нормаларды калыптандыруунун принциптерин бекемдейт.

Маданий салттуулуктун иш-аракеттеринин өнүгүү механизмдери, адамзаттын руханий дүйнөсүн байытуу жана өнүктүрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Элдик ыр чыгармачылыгынын түрлөрүнүн ичинде, обондуу ырлар, термелер, айтыштар, алым сабактар, кошоктор, дастандар, эпикалык чыгармалар кирет. Алар, музыкалык жана поэтикалык тилинин өзүнчө улуттук өзгөчөлүгүнө, мазмунунун тереңдигине жана маанилүүлүгүнө, жогорку көркөм формаларына жеткендигине мүнөздүү келет.

Бул жагдайда, элдик көркөм маданият, эл чыгармачылыгынын ар кандай түрлөрүнүн жана жанрларынын бүтүндөй системасы катары, “кыргыз обондуу ырлары” түшүнүгүн кароо менен талдоого негиз боло алат. Ошондой эле, ал, оозеки салттагы идеялык-эмоционалдык

мазмунун жана музыкалык чыгармалардын көркөм формасынын өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыган, музыкалык-поэтикалык искусствонун өзгөчө түрү катары эсептелет.

Бизге белгилүү болгондой, музыкалык-поэтикалык чыгармалар эл ичинен чыккан ышкылуулар (койчулар, жылкычылар, кол өнөрчүлөр, дыйкандар, усталар жана башкалар) тарабынан жаралат. Алардын ар бири өзүнүн чыгармачылык “жүзүнө” ээ болуу менен, маданий ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт. Элдик музыкалык чыгармачылык, элдин улуттук мүнөзүн өзүнө камтуу менен, коомчулукка, өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктөргө, тарыхый окуялардын болуп өтүшүнө жасаган мамилесинде, жаралган чыгарманын обонуна жана анын поэтикалык тексти менен гармониялык биримдиктеги айкалышуусуна болгон ачык-айкын таасирленгендигин көрөбүз.

Кыргыз элдик обондуу ырларынын генезиси жагдайында карай турган болсок, чыгармачылыктын бул түрү, обон менен поэзиянын органикалуу түрдө шайкеш келүүсү, адам баласынын жана табияттын жаратуусу менен, аны маданияттын феномени катары карай алабыз.

«Элдик ыр» («volkslied») терминин, эң алгач немис акыны, философу, тарыхчы жана сынчы И. Г. Гердер (1744-1803), өзүнүн «Дүйнө элдеринин үндөрү ырларда» (1778), «Элдик ырлар» (1779) жыйнактарында киргизген. Ал, ошондой эле ырлардын табият музыкасы менен түздөн-түз байланышын көрсөткөн. Бул, ырлардын адабияттык компоненттери, жалпы элдин бүтүндөй маданиятын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мына ушундай таризде, обондуу ыр, маданият таануучулук ой толгоодо айтканда, сөз менен үндүн эриш-аркактуу жардамы менен, идеалдардын баалуулугу, нормалары жана үлгүлөрү үстөмдүк кылуу менен, этнос жана цивилизация контекстиндеги адам баласынын ой жүгүртүүсүн, анын эстетикалык, адеп-ахлактык, руханий көркөм дүйнөсүн калыптандырат.

Обондуу ыр, формалары, түзүлүштөрдүн синтези жана эстетикалык объектиси катары, өзүнүн руханий баалуулукка бай терең мазмуну аркылуу жашап келүүдө. Элдик обондуу ыр бул контексте, өзүнүн маданий маанилүүлүгү, салттуулугу, элдиктүүлүгү, көркөмдүүлүгү менен, философиялык ой жүгүртүүдө, элдик көркөм маданияттын музыкалык-поэтикалык феномени катары каралат.

Байыркы эл өзүнүн ички сезим-туюмун билдирүү үчүн, түрдүү мүнөздүү келген музыкалык-поэтикалык ырларын жаратышкан. Алардын негизгилери сүйүү-ашыктык, салттык, эмгек ырлары болгон. Карапайым эл, жаратылыш менен да тыгыз байланышта болуп, табияттын тартуусун, анын сырларын аңдап, поэтикалык ыр саптарында чагылдырган. Бул тууралуу кыргыз элинин тарыхын изилдөөчү С. М. Абрамзон өзүнүн оюн мындайча жазган: “Кыргыз фольклорунда ыр чыгармачылыгы эң чоң орунду ээлейт. Бул, биринчи кезекте кыргыздардын өзгөчө поэтикалык шыгы, алардын сейрек учуроочу төкмөлүгү, өзүлөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды, поэтикалык образдарда жана ыр түрүндө берүүгө болгон жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Эл ичинде обондуу ырлардын кеңири өнүгүшү, элдик музыкант-аткаруучулардын таланты менен да шарталган. Обондуу ыр жанрында негизги орунду лирика ээлейт. Мында, эң эле назик, саймалардан жаралгансыган ашыктык ырлары (секетпай менен күйгөн) да, ошондой эле кайгылуу ырлар (арман) да бар” [1].

Эл ичине сүймөнчүлүккө ээ болуу менен, кеңири тараган ырчы-акындардын – XIV кылымдагы Токтогул ырчынын, XIX кылымдагы Арстанбек, Музооке, Балык, Токтогул, Женижок, Боогачы, XX кылымдагы Алымкул Үсөнбаев, Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев, Атай Огонбаев, Муса Баетов, Калмурат Нурдөөлөтов, Асек Жумабаев, Мыскал Өмүрканова, XX кылымдын аягындагы XXI кылымдын башындагы Эстебес Турсуналиев, Ашыраалы

Айтиалиев, Тууганбай Абдиев, Замирбек Үсөнбаев, Элмирбек Иманалиев сыяктуу залкарлардын ысымдарын сыймыктануу менен атай алабыз. Алардын обондуу ырлары бүгүнкү күнгө чейин эл ичинде жашап келет. Алардын обондуу ыр чыгармачылыктары кийинки муундарга мурас катары калтырылуу менен сакталган.

Кыргыз обондуу ырларынын поэтикалык чыгармачылык менен байланышы жана алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу орус окумуштууларынын (В. Радлов, Ф. Корш, А. Гордлевский, В. Виноградов, А. Затаевич жана башкалар) эмгектеринен кезиктиребиз. Ошондой эле, элдик музыкалык искусствосун изилдөөчүлөрдүн (Б. Алагушов, К. Ш. Дүйшалиев, Ч. Т. Уметалиева, М. Касей жана башкалар) эмгектеринин, авторлордун экспедициялык материалдарынын натыйжалары, элдик обондуу ырлар музыкалык фольклордун эң кеңири тараган түрлөрүнөн экендигин тастыктоодо. Анткени, алар жалпы элдин байыртадан берки жашоо-тиричилигин, тарыхый-маданий өнүгүүсүн ачык чагылдырып, улам кийинки муунга өтүп келген. Мына ошол көптөгөн кылымдарды өзүнө камтыган салттуулугу менен, элдик обондуу ырларды, этностун маданияты менен байланышта, адамдык сезимталдуулук жана сөз менен айкалышкан обон салуу синтези, анын жанрдык түзүлүшүн кароого мүмкүнчүлүк берет.

Байыртадан бери, бүгүнкү күнгө чейинки, ыр фольклорунун эволюциясын кароодо, анын өнүгүүсүндөгү бир канча негизги этаптуу мезгилдерин көрсөтүүнүн керектиги турат. Мында, кыргыз элдик обондуу ырларынын жашоосуна конкреттүү түрдө тарыхый өзгөрүү процесстеринин маанилүү таасир бергендигин айтууга болот. Кыргыз эл ырларынын тамыры байыркынын түпкүрүнө алып баргандыгы бизге белгилүү. Өтө жөнөкөй формада жаралган обондуу ырлар, акырындык менен өнүгүү жолунда болуп, элдик көркөм маданиятынын бир бөлүгү катары бүгүнкү күнгө келип жетти. Аларда элдин тили, дили, ой толгоосу, тарыхы, жашоо-тиричилиги менен тыгыз байланышта болгондугу, обондорунда жана поэтикалык ыр саптарында чагылдырылган. Бул тууралуу музыка таануучу В. Виноградов мындай деп жазган: “Кыргыз элдик ырларынын байыркылыгы жана өз алдынча пайда болгондугу, тарыхый шарттар менен байланышта байыркынын түпкүрүнөн бүгүнкү күнгө чейин сакталып келди” [2]. Ал эми, Л. В. Кулаковскийдин айтымында, “эл ичинде жаралган ырлар, жөнөкөй эмес, бирок, миндеген жылдардагы үзгүлтүксүз өнүгүүнүн, өтө узакка созулган эволюциянын натыйжасы” [3]. Демек, изилдөөчүлөрдүн оюн туура деп таба алабыз. Анткени, биздин байыркы ата-бабаларыбыздын обондуу ырларынын алгачкы фольклордук формалары, тили, сүйлөө сөзү, обон салуусу боюнча көптөгөн маалыматтарга күбө боло алгандыгын айтууга болот. Мисалы, фольклордук ырлардын эң алгачкы үлгүлөрү боюнча, биз, от жагып алып кой-короо кайтарган кыз-келиндердин “Бекбекей” ырын келтирсек болот. Ошондой эле, элибизде кыз бойго жеткенден кийин, күйөөгө берүүдө, үйлөнүү-үлпөт тойлорунда “Кыз оюну” ар түрдүү оюндар менен коштолуп, “Кыз узатуу” ырлары ырдалган: “Букарда буудай бышыптыр, Буудай өндүү кыз бала, Бүйгүн тоюң түшүптүр. Талаада таруу бышыптыр, Тараза өндүү кыз бала, Таңда тоюң түшүптүр. Кең туу болсун үйүңүз, Кеңештүү болсун күйөңүз, - сыяктуу ыр саптары менен тойду жарчылар-ырчы-акындар башташкан. Кызды жеңелери, курбулары жасантып-кийинтип, күйөөгө узатууга даярдашат. Кулдук уруп келген күйөө тараптагылар, кызды алып кетээр малында, кыздын жеңелерин коштогон аялдар: Кызды көлөкө жерге бакканбыз, Күмүштөн чачы такканбыз. Кызды алпештеп аяр бакканбыз, Алтындан сөйкө такканбыз. Кыздын кылыгы бизге жакчу эле, Кыйылытып сырын айтчу эле. Акылын тапкан кыз эле, Айылда ашкан уз эле, - деп, “Кыз узатуу” кошогуң кошушкан. Кээде кошокту күйөөгө барган кыздардын өзүлөрү да кошушкан. Андай кошоктордун бири “Ой-дай”: Кызыл, кызыл

козунун, Көрпөсү элем ой-дай! Кызда болсом элимдин, Эркеси элем ой-дай! Эркеликке койбоду, Эрге берди ой-дай! Ата-бабам көрбөгөн, Элге берди ой-дай!

Күйөөгө баруучу кыздардын кошокторунун мазмуну туулуп-өскөн жеринен, өз элинен башка элге бүлөө болуп кетип жаткандыгы мүнөздөлөт. Кыз күйөөнүн үйүнө барганда, жар көрүүдө ырдашкан ыр “Жар-жар”. “Жар-жар” ыры бүгүнкү күнү кайрадан жанданууда.

Биздин көз карашыбызда, элдин социалдык жашоо-тиричилик тажрыйбасында, “Кыз узатуу” сыяктуу оюн-зооктордун түрлөрү абдан көп болгон. Бул тууралуу маданият таануучу М. Касей мындайча жазган: “Илгертен эле, күндүзү кечке эмгектенген соң, кечкисин карылар “шерине” уюштуруп, комуз, кыл кыяк, чоорлорунда күүлөрүн коштоп, ыр кесени кыдыртып, ар кандай элдик ырларды ырдашкан. Ал эми, жаштар болсо, шыргыйдан таза арчылып жасалган алты-бакан селкинчек тебишип, ай жарыгында ак чөлмөк ыргытышып, шабиет ойношуп, таң атырышкан. Оюн-зоок, тамаша салышып, “Ак чөлмөк”, “Шабиет”, “Селкинчек” сыяктуу элдик обондорун созушкан” [4].

Кыргыз элинин ыр чыгармачылыгындагы көптөгөн жанрлар бүгүнкү күнгө чейин сакталып келди. Алар жашоо, эмгек ыргактары менен байланышта жаралып, ар түрдүү мүнөздүүлүктө чагылдырылган. Алардан байыркы ырлардын салттуулугун, созулмалуулугун, өзүнчө мүнөздүү ыргактуулугун, обондук-интонациялык өзгөчөлүктөрүн сезе алабыз. Мезгилдин өтүшү менен, жөнөкөй келген эмгек ырлары өзүнүн обондук жана поэтикалык жактан өнүгүү жолунда болгон. Атап айтсак, жогоруда сөз болгон кыз-келиндердин кой-короо кайтарган “Бекбекей”, жылкычылардын “Шырылдаң”, дыйкандардын “Оп майда”, “Чечкор” сыяктуу ырлары мисал боло алат. Эмгек ырлары тууралуу искусство таануучу К. Ш. Дүйшалиев мындайча жазган: “Кыргыз элинин ыр чыгармачылык маданиятында, эмгек ырлары элдик ырлардын байыркы түрлөрүнүн бири катары эсептелет. Кыргыз эл ырларынын ичинен үч түрү: “Бекбекей”, “Шырылдаң” жана “Оп майда” элдин эмгек ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Алар, болжол менен, көчмөндөрдүн жашоосу уруу-урууга бөлүнүп, малчылык жана дыйканчылык жашоо-тиричилигине өтүү менен, ар кандай тарыхый мезгилдерде пайда болгон” [5].

Адам баласы табияттын сырларын кабылдай билип, ал жөнүндө терең түшүнүк алуусунун натыйжасында, бирдиктүү тыгыз байланыш аркылуу Жер-Эне, Табият, Суу, От, Асман, Күн, Ай, Шамал жана башкалар бүгүнкү күнгө чейин обондуу ырларда образдуу чагылдырылып келет. Өзгөчө ырчы-акындардын чыгармачылыгында мындай темалар кеңири орунду ээлеген. Мындай темаларды элдик залкар ырчы-акындар Токтогул, Жеңижок, Барпы, Тоглок Молдо жана башкалардын чыгармачылыктарынан кеңири кезиктиребиз.

Ар бир доор адам баласынын жашоосунда өзгөрүүлөрдү, бурулуштарды алып келет. Алар өз кезеги менен, элдик ырларга да, өзүлөрүнүн таасирин берет. Ар бир доордо, анын өзүнө мүнөздүү фольклордук жаңы жанрлардагы ырлар пайда болот. Ырлардын өнүгүү процессинде, музыкалык-көркөмдүк каражаттары, образдуулугу, обондуулугу, ыргактуулугу, салттуулугу, түзүлүш формалары кандайдыр бир деңгээлде өзгөрүүгө дуушар болуу менен, анын мазмуну да жаңыланат. Демек, кыргыз элдик обондуу ырларынын этникалык маданий синтезинин өнүгүү процесси – этникалык салттуулуктун негизинде иштелип чыгып, коомчулук тарабынан кабыл алынат.

Биз үчүн өтө маанилүүлүгү – бул, кыргыз обондуу ырларынын түрк тилдүү элдердин (өзбек, татар, башкыр, тажик, түркмөн жана башкалар) көпчүлүгүнүн ыр чыгармачылыгы менен кескин түрдө айырмачылыгы эсептелет. Ал айырмачылыктарды ырлардын ладдык түзүлүшүнөн, обондуулугунан, ыргактуулугунан таба алабыз. Бул жагынан караганда, байыртадан эле кыргыз элинин өзүнө гана мүнөздүү ыр чыгармачылыгынын жана

аткаруучулугунун салттуулугунда жаралып, сакталып жана өнүгүп келгендигин айтууга болот.

Ар бир жаңы доордо пайда болгон ырлар, өткөн доорлордогу ыр чыгармачылыгынын салттуулугунун негизинде өзүнүн өнүгүүсүн улагандыгын көрөбүз. Себеби, ыр чыгармачылыгынын жана ырчылык аткаруучулугунун салттуу мектеби, көптөгөн кылымдар ичинде, улам кийинки урпактарга, устаттан шакиртке өтүү менен сакталып, өнүгүү жолунда болгондугун ачык байкайбыз.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, элдин социалдык-маданий жашоо тиричилигинде элдик ырлар өзгөчө мааниге жана орунга ээ болуп келген. Кыргыз элинин обондуу ырлары өзүнүн тарыхый өнүгүү жолуна, көркөмдүүлүгүнө, салттуулугуна, элдиктүүлүгүнө, мазмундуулугуна ээ экендиги белгилүү. Элдик обондуу ырлардын тематикасы жана мазмуну жалпы элдин жашоо-турмушун, эмгегин, сүйүүсүн жана башка чагылдырган түрдүү мүнөздөрдө образдуу келет. Мезгилдин өтүүсү менен, фольклордук ыр чыгармачылыгына, ааламдашуудагы заманбап жашоо-тиричилигинин таасири тийбей койгон жок. Сөзсүз түрдө, элдик ырлардын тематикасында жана мазмунунда бир катар өзгөрүүлөр болууда. Өз кезеги менен, кыргыз обондуу ырларынын заманбап агымы өз алдынча өнүгүү жолун улап, кандайдыр бир деңгээлде, салттуу ырчылык чыгармачылыкка өзүнүн таасирин берүүдө. Элдик ырлардын тематикасында жана анын мазмунунда, адабият булактарынан жаңы сюжеттер жана образдар орун алууда. Ошентип, элдик салттуу обондуу ыр маданиятынын тарыхый этаптуу өнүгүү жолунда мозаикалуу гана эмес, этно-маданий, руханий-эстетикалык жана көркөмдүк жагдайында абдан ар жактуу болгондугун айта алабыз. Мындай көрүнүштүн негизги мүнөздүүлүгү жана параметрлери XXI кылымдын башталышына чейин сакталып, ага маанилүү көңүл бурулууда. Бул, сөзсүз түрдө өлкөнүн социалдык-маданий, саясий экономикалык абалдарына жана шарттарына байланыштуу болуп өтөт.

Элдик обондуу ырларды биз келечек муундарга өткөрүп берүү менен, анын сакталышына жана өнүгүшүнө көмөк бере алабыз. Бул фольклордук ыр чыгармачылыгына мүнөздүүлүктү, маданият жана искусство ишмерлеринин изилдөөчүлүк ишмердүүлүктөрүнөн көрө алабыз. Ошондуктан, бүгүнкү күндө элдик обондуу ырларды сактоо жана өнүктүрүү маселеси, аны калк катмарына жайылтуу, учурдагы билим берүү программаларына киргизүүнүн, активдүү чыгармачылыктын жана ишмердүүлүктүн негизинде жүзөгө ашырууга болот.

Жыйынтык

Элдик обондуу ырлар тарыхый-маданий контекстинде абдан уникалдуу келген маданий-тарыхый феномен катары эсептелет. Ал кыргыз элинин тигил же бул тарыхый мезгилдерин эстетикалык, этикалык, дин, философиялык жактарын мүнөздөгөн кыргыз маданиятынын өнүгүүсүнө таасирин берет. Кыргыз обондуу ырлары этностун негизги байланыштыруучу компоненттеринин биринен болуп, салттуу түрдө руханий маданиятты сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү каражаты катары саналат. Ошентип, кыргыз обондуу ырлары, өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү аркылуу, адам баласына социомаданий шарттары жана багыттары менен, универсалдуу каражат катары эсептелет. Бүгүнкү күндөгү коомчулуктагы карама-каршылыктарды жеңүүгө жана социомаданий маселелерди чечүүгө, адамдын ички руханий дүйнөсүнүн теңсалматуулугуна жетишүүсүнө көмөк берери белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Амбразон.– Бишкек:Турар, 2001.- 36 б.
2. **Виноградов, В.** Кыргызская народная музыка [Текст] / В.Виноградов. – Ф.: Кыргызгосиздат, 1958. - 5 с.
3. **Касей, М.** Кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы [Текст]: окуу китеби / М.Касей. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2017. – 26 б.
4. **Кулаковский, Л.В.** Песня, ее язык, структура, судьбы: на материале русской и украинской народной, советской массовой песни [Текст] / Л.В.Кулаковский. - М.: Советский композитор, 1962.- 342 с.
5. **Дуйшалиев, К.Ш.** Песенная культура кыргызского народа (жанрово-исторический аспект) [Текст] / К.Ш. Дуйшалиев. – Бишкек, 1993. - 80 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_157

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:821.512.161:82.09(575.2)(04)

Турдубаева Н.Ш.*к.ф.н., доцент Кыргыз. Нац. универ. им. Ж. Баласагына, Кыргызская Республика***ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН АДАБИЯТЫ КЫРГЫЗ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН
ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ**

Изилдөөнүн предмети болуп түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан жарым кылымдан ашык изилденип, жазуучу Аалы Токомбаев баштаган акын-жазуучулардын белгилүү котормолорун, макалаларын, окумуштуулардын сандан-санга жарыяланган изилдөөлөрүн хронологиялык багытта анализдөө. Изилдөөнүн максаты- кыргыз басма сөздөрүндө жарыяланган материалдардын негизинде аталган жумушта хронологиялык ыраттуулукту сактоо менен бир системага салып, ар бир жумушта көтөрүлгөн маселелер тууралуу кыскача экскурс жасоо. Изилдөөнүн методдоруна ошол мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланган нечендеген илимий изилдөөлөрдү, макалаларды, атүгүл окуу курал түрүндө да жарыяланган материалдарды пайдалануу менен белгилүү жыйынтыктарды чыгаруу. Изилдөөнүн жыйынтыктары аталган жумушта ар кайсы басма сөздөрдө жарыяланган материалдарды бир беткей чогултуу менен түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдөөдө бир кылымдык тарыхы бар экендигин аныктоо. Изилдөөнүн илимий баалуулугу - алгач түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуу изилдөөчүлөр тарабынан изилдеген тарыхын окурмандарга ырааттуу таанытуу. Изилдөөнүн практикалык мааниси: түрк элдеринин тарыхын, маданиятын таанып билүү бүгүнкү күндө мамлекеттер аралык байланыштарды түзүү күн тартибинде күндөн-күнгө күчүнө кирип келе жатат. Мындай максаттуу багыттар түрк элдеринин адабиятын алгач изилдөөдө, аларды ар бир тарыхын билүүдө кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөр тарабынан буга чейин изилденип келгендиги, аларды кыргыз тилине которуу менен жогорку окуу жайлардын, орто мектептердин окуу программаларына киргизүүдө көрнөктүү материал болот. Изилдөөнүн келечектеги сунуштары-түрк элдеринин адабиятын изилдөөдө кыргыз окумуштууларынын эмгектерин филология факультетиндеги студенттерге, магистранттарга, мугалимдерге тереңирээк окутуу жана “Түрк элдеринин адабияты” аттуу лекциялык курсун киргизүү керек.

***Негизги сөздөр:** түрк элдери; орто кылым; улуу акын; Низами; Навои; А.Токомбаев; окумуштуулар; өзбек; тажик адабияттары.*

ЛИТЕРАТУРА ТУРЕЦКОГО МИРА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КЫРГЫЗСКИХ УЧЕНЫХ

Предметом исследования данной работы является литература тюркских народов изучается кыргызскими учеными уже более полувека, проводится хронологический анализ известных переводов, статей и многочисленных опубликованных исследований поэтов и писателей под руководством

писателя Аалы Токомбаева. Цель исследования: на основе материалов, опубликованных в кыргызской прессе, сделать краткий обзор вопросов, затронутых в каждой статье, систематизировав их с сохранением хронологического порядка. Методы исследования- приводятся некоторые научные исследования, опубликованные в периодической печати, статьи и даже материалы, изданные в виде учебников с целью получения конкретных результатов. Результаты исследования-в данной работе путем объединения материалов, опубликованных в различных изданиях, определяется, что литература тюркских народов имеет многовековую историю исследований кыргызских ученых. Научная ценность исследования- прежде всего, литература тюркских народов представляет собой последовательное введение в историю литературы кыргызских ученых. Практическая значимость исследования - знание истории и культуры тюркских народов становится все более важным в повестке дня установления международных связей. Тот факт, что подобные целевые направления изучаются кыргызскими учеными и исследователями при первом изучении литературы тюркских народов, при познании их истории, при переводе их на кыргызский язык, включении их в учебные программы высших учебных заведений. учреждениях и средних школах, будет выдающимся материалом. Рекомендации по будущим исследованиям- при изучении литературы тюркских народов необходимо изучать труды кыргызских ученых студентам, магистрантам, преподавателям филологического факультета и ввести курс лекций под названием «Литература тюркских народов».

Ключевые слова: тюркские народы; средневековье; великие поэты; Низами; Навои; А. Токомбаев; учёные; узбекская; таджикская литература.

LITERATURE OF THE TURKISH WORLD IN THE RESEARCH OF KYRGYZ SCIENTISTS

Subject of research the literature of the Turkic peoples has been studied by Kyrgyz scholars for more than half a century, and a chronological analysis of well-known translations, articles, and numerous published studies by poets and writers led by writer Aaly Tokombaev. The purpose of the study based on the materials published in the Kyrgyz press, make a brief overview of the issues raised in each article by putting them into a system while maintaining chronological order. Research methods it is to produce certain results using the materials published in the periodicals, articles, and even in the form of textbooks. Research results in this article, by gathering together the materials published in various publications, it is determined that the literature of the Turkic peoples has a century-long history of research by Kyrgyz scholars. Scientific value of research first of all, the literature of the Turkic peoples is a coherent introduction to the history of the literature of the Kyrgyz scientists. Practical significance of research knowledge of the history and culture of the Turkic peoples is becoming more and more important in the agenda of establishing international relations. The fact that such targeted directions have been studied by Kyrgyz scientists and researchers in the first study of the literature of the Turkic peoples, in the knowledge of their history, and their translation into the Kyrgyz language, and their inclusion in the curricula of higher educational institutions and secondary schools, will be an outstanding material. Future research recommendations in the study of the literature of the Turkic peoples, it is necessary to teach the works of Kyrgyz scientists to students, undergraduates, and teachers of the faculty of philology and introduce a lecture course called "Literature of the Turkic peoples".

Key words: Turkic peoples; the Middle Ages; great poets; Nizami; Navoi; A. Tokombaev; scientists; Uzbek; Tajik literature.

Акыркы мезгилдерде илим дүйнөсүндө түрк элдерин бириктирүү менен илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү, тыгыз карым-катнашты баштоо багыттары өзгөчө күч алууда. Мындай алгачкы аракеттер 90-жылдары Кыргызстан мамлекети толук эгемедүүлүккө ээ болуп, түрк элдери менен байланыштарды кеңири түзүп, саясий, маданий, экономикалык жаатында маанилүү экендигин далилдөө иретинде илимий-практикалык конференциялар, симпозиумдар, форумдар өткөрүлүп келүүдө. Азыркы мезгилде түрк элдеринин маданий, адабий, тарыхый байланыштырынын кеңири күч алышы жалпы түрк элдеринин биригишине пайдалуу жөрөлгөлөрдү алып келет. Ошол алкактан алып караганда, Кыргызстанда кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөр, же жазуучулар, же жөн эле жарандар түрк элдеринин адабиятын таанытууда жана окутууда өз салымдарын кошууга иреттүү аракеттер болгонбу, же

тескерисинче тарыхтын айтымдарында кала бергенби деген суроолордун тегерегинде ой жүгүртүү менен хронологиялык аракетте сөз кылып көрсөк.

Негизги бөлүгү. Түрк элдеринин бириктирүү, же Түркстан мамлекетин түзүү өткөн кылымдын 20-жылдары башталган. Эң алгач, Орто Азия элдеринин маданий жана адабий байланышында Ташкент шаарынын ролу чоң болгон. Ташкент шаарында “Эркин Тоо” газетасынын №1-4- номерлеринин чыгышы менен ал жерде Аалы Токомбаев, Кусеин Касаевдердин билим алуулары менен коштолсо, түндүгү татар, орус адабияттары менен таанышса, түштүгү Ош аймагындагы кыргыздар Алишер Навоинин, Хамза Хаким-заде Ниязинин, А.Кадиридин, Гафур Гулямдын чыгармаларын окушкан. Бул тарыхый маанилүү багыттары менен 1922-жылы Ташкент шаарында казак, кыргыз маданиятын көтөрүүчү “Талап” коому уюшулат. Ал кезде 1923-жылы жазуучу Аалы Токомбаев “Шолпан” журналына өзү тарабынан жыйналып басылган “Курманбек” аттуу элдик дастаны жарыялайт. Мындай адабий байланыштардын багыты боордош казак, өзбек, кыргыз улуттарынын көркөм адабиятын жакындаштырууда “Советская литература народов Средней Азии” деген журналынын жарыя көрүшү менен коштолгон [1]. Бирок аталган багыттын өмүрү кыска болуп калды. Түркстан алдында бириккен улуттар өз ара келише албай, ар бирөөбүз өз алдынча болобуз деген сунушту Москвага жибершет. Аталган сунушту В.И.Ленин карап, бул маселе боюнча эки багыттагы көрсөтмө берет. Биринчиси, Түркстан мамлекетинин картасы түзүлсүн, экинчиси үч мамлекеттин бөлүнүшүнүн себебин көрсөтүү керектигин белгилеп берген. Ошентип, 1924-жылы Түркстан Коммунисттик партиясынын VIII съездинде “Орто Азия улуттарынын бөлүнүшү жөнүндөгү токтому” кабыл алынат. Түрк элдеринин адабиятын Кыргызстанда терең окуп билүү, аларды окурмандарга кыргыз тилинде таанытууда Аалы Токомбаев биринчилерден болуп көтөргөн. Буга анын 1939-жылы 9-январда “Ленинчил жаш” газетасына Алишер Навоинин 500 жылдыгына карата “Алишер Навои”, “Лайли менен Мажнун”, “Фархад менен Ширин” деген поэмаларынын айрым главаларын кыргыз тилине которуп жарыялаган макалалары күбө [2]. Аталган макалыны улай, 1947-жылы “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 20-сентябрдагы санына Низами Ганджевинин 800 жылдыгына карата кыргыз адабиятында жүргүзүлгөн аракеттер тууралу кеңири маалымат берилген. Азербайжан элинин улуу акыны Низами Ганджевинин туулганын 800 жылдыгына карата Кыргызстандын жазуучулар Союзу атайын план боюнча улуу акындын орус тилине которулган чыгармаларын кыргыз тилине которууда акын Алыкул Осмонов “Хосров жана Ширин” жана Кубанычбек Маликов тарабынан “Жети сулуу” поэмалары” [3], Низаминин жазган лирикалык ырларын акындарыбыз Т.Үмөталиев, К.Акаевдер кыргыз тилине которгондугу тууралу кабарлар берилсе [4], экинчиден, жазуучу Аалы Токомбаевдин Азербайжан элинин улуу акыны “Улуу Низами” деген көлөмдүү макаласында алгачкылардан болуп түрк элдерин бириктирүү менен алардын адабиятын кеңири тааныштырууга аракеттенген алгачкы кадамы болгон [5]. Аталган макаласында Низами 1141-жылы бул жалган дүйнөгө келгенин, анын ата-энесинен эрте айрылганын, бала кезинен эле бала чыйрак болуп, өзүнүн дилгирлиги менен кыйынчылыктарды жеңгенин, ал өзүнүн доорун эки маданияттын ортосунда, бир жагынан батыш маданияты, экинчи жагынан чыгыш маданияты таасир бергенин баса белгилеп айтуу менен Низами Азербайжанда үстөмдүк кылган фарс жана араб тилин жакшы билгенин, Низами атактуу беш поэманын жана көп лирикалардын автору экендигин, анын атагы бүтүн дүйнөгө маалым болгону, Грузия элинин улуу акыны Шота Руставелли, Алишер Навои, Европаны таңыраткан Гёте да Низаминин сонун чыгармаларына таасирленгенин, атүгүл үлгү катары да пайдалангандыгын, Низами өз эне тилинин патриоту катары “Лайли-Мажнунду” өз эне тилинде жазууга аракет кылганы, өмүрүнүн акырына чейин гуманисттик идеаларга бай

чыгармаларды жаратуу менен өзүнүн чынчылдыгынан, адамгерчилигенен тайманбаган жазуучу экендигин, анын дүйнөгө атагы чыккан беш поэмасы “Казынанын сырлары”, “Хосров-Ширин”, “Лейли-Мажнун”, “Жети сулуу”, “Искендер Намэ” аттуу чыгармалары аркылуу баамдоого болоорун баса белгилеп өткөн. Мындай жазуучу А.Токомбаевдин түрк элдеринин адабиятын окутуу жана үйрөтүү керек идеялогиясы СССРдин саясатында жылдан-жылга күчүнө кирген. Буга Саткын Сасыкбаевдин “Алишер Навои” [6], А.Токомбаевдин өзбек акыны Алишер Навоинин 500 жылдыгына карата жарыялаган “Өзбек элинин улуу акыны Алишер Навои”, “Улуу акын” [6], Алишер Навоинин “Лайли менен Мажнун” аттуу поэмасы 10 миң даана тиражы менен окурмандарга белгилүү болгон. Атүгүл, акын Аалы Токомбаев “Лайли менен Мажнун” поэмасынын үзүндүсүн кыргыз тилине которуп жарыяласа, ал эми жазуучу Э.Узакбаев “”Навоиге” аттуу арноо ырын кошо окурмандарга сунуштаган [7]. Ошол жылдары 1948-жылы “Өзбек, казак, тажик, түркмөн жана кыргыз республикаларынын республикалык жана областтык газеталарынын редакторлорунун кеңешмеси” аттуу жыйын 24-июнда Ташкент шаарында республикалык, областтык газеталарынын редакторлорунун ВКП(б) Борбордук Комитетинин пропаганда жана агитация Башкармасы тарабынан чакырылган кеңешмеси болуп, ага 200дөн ашуун адам катышкан. Аталган кеңешмеде ар улуттун басма сөздөрү “Правда востока”, “Советтик Караганды”, “Казакстанская правда”, “Тажикстан сурх”, “Коммунист Тажикстана”, “Социалисттик Казакстан”, “Туркменская Искра”, “Сталинская знамя”, “За коммунизм” аттуу гезиттердин жарыялай турган экономикалык жана маданий иштеринин багыттарын аныктап берген. 1949-жылы “Хамзанын ырларынан” деген бир бет 1917, 1919, 1927-жылдары жазылган ырларынын кыргызча котормолору акын Кубаныч Акаев тарабынан которулуп окурмандарга таанылган [8]. 1950-жылы өткөн өзбек жана кара калпак адабиятынын декадасында “Кыргызстан” басмасы тарабынан “Түлстан оттору” деген ырлар жыйнагын, “Сыр Дарыя кылаасында” аттуу аңгемелер өзүнчө китеп болуп жарыяланат. Аталган жыйнакта 50дөн ашуун өзбек, кара калпак акын-жазуучулардын ырлары менен аңгемелери киргизилген. Мындан сырткары, кыргыз адабиятынын окуу китептерине жана окуу программаларына дүйнөлүк аренанын алкагында каралган акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылык тажрыйбалары окутула баштаган. Маселен, 1951-жылы “Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия” аттуу орто мектептин 9-10-классы үчүн түзүлгөн окуу китебинин 2-басылышына Тажикстандын көрүнүктүү акындарынын бири, Сталиндик сыйлыктын лауреаты Мирзо Турсун-Заденын кыргыз тилинде которулган “Уулуң келет”, Азербайжан элинин акыны, Сталиндик сыйлыктын лауреаты Самед Вургундун “Азербайжан”, ал кезде Өзбек илимдер академиясынын мүчөсү, Өзбекстан Жазуучулар Союзунун төрагасы, СССР Жогорку Советинин депутаты Айбектин (Муса Ташмухамметов) “Өзбекстан”, “Раиса” аттуу ырларынын тексттери кыргыз тилинде [9], 1952-жылы “Кыргыз адабияты. Хрестоматия” аттуу 8-9-класстар үчүн кошумчаланып экинчи басылган окуу китебинин 1-бөлүгүндө казак элинин акыны Жамбылдын чыгармачылыгы [10], 1968-жылы филология илимдеринин кандидаты Халил Бапаевдин “Навои кыргыз жеринде” макаласы [11], 1972-жылы А.Мырзакуловдун “Кыргыз-азербайжан жазуучуларынын адабий байланышы” макаласы [12], Өзбек ССРинин эл акыны Зулфиянын ырларын акын Түмөнбай Байзаковдун котормосунда жарыяланса [13], 1981-жылы жарыяланган “Кыргыз совет адабияты” аттуу 10-класстын хрестоматиясында Мухтар Ауэзовдун чыгармачылыгы киргизилсе, 1990-жылы Бектурсун Алымовдун “Кыргыз совет адабияты” аттуу 8-класстар үчүн жазылган окуу китебинде Назым Хикметтин өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу маалымат киргизилген [14]. Мындай түрк элдеринин адабий байланыштарынын багыттары Халил Бапаевдин “Кыргыз-казак, кыргыз-

өзбек адабий байланыштары” аттуу монографиялык эмгектин жарыяланышына алып келген. Аталган эмгек 1975-жылы жарыяланып, кыргыз жана казак адабияты Кыргызстанда, же Казакстанда таанылышы, өзбек адабияты Өзбекстанда, же Кыргызстанда таанылышы сыяктуу маселелер каралып, анда Түркөстан мамлекетинин биригиши тууралуу тарыхын берип, РСФСРдин 1918-жылы V съезди болуп, анда Түркөстан Советтик Автономиялык Республикасынын түзүлгөндүгүн салтанаттуу жарыялап, анын багытында Түркбюросунун негизинде Орто Азия бюросу түзүлүп калганын, ар улуттун өкүлдөрү арасынан нааразычылыктар жарала баштаганын, Түркөстан Компартиясынын тегерегине баш кошуп турган улуттарды тез аранын ичинде бөлүү керектиги сунушталган буйрук берилген [1]. Ошентип, түрк элдеринин адабиятын кеңири окутууга жана таанытууга Кыргызстанда 90-жылдары гана күчүнө кирген. Эгемендүүлүк алган жылдары экономикалык жактан гана бурулуш болбостон, тарыхый, маданий, адабий изилдөөлөрдү тарыхтын барактарында так жазылгандай терең изилдөөгө багыттар коюлган. Ошол жылдары профессор К.Артыкбаевдин **“Жаңы программа жакшыбы?”** аттуу макаласын жарыялайт. Аталган макаласында кыргыз элинин тарыхы байыркы экендигин, кыргыз элинин тарыхында окутулбай келген 6-9-кылымдардагы эстеликтерди, Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашкарини, жалпы түрк элдеринин адабиятын дагы кошуп окутуу керектигин ачык сунуштаган [15]. Профессор К.Артыкбаевдин демилгеси 90-жылдары күчүнө кирип, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында түрк тилдүү элдердин тарыхын, жазуусун окутуу боюнча сабактар окутула баштаган. 1994-жылы профессор А.Абыдразаковдун **“Огуз наме” жөнүндө ой**” аттуу макаласы “Заман Кыргызстан” гезитинин үч санына бөлүп жарыяланып калган [16]. Аталган макалаларынын мазмуну “Огуз-наме” А.Щербак тарабынан которулуп, түрк-уйгур, орус тилинде чыккан китептен Чоюн Өмүралиев 1989-жылы кыргыз тилинде которуп жарыялаганы, ал котормо чыгарманын композициялык курулушунда беш аңгеменин негизинде тутумдашкан окуяларды ырааттуу ачып бере алгандыгы тууралуу жазылган. Ошол арада (1994) Түркияда Айтматов күндөрү жарыяланат. Бул дагы түрк элдеринин биримдигинин бир белгиси катары тарыхта чоң маанисин берет. Мындай түрк элдеринин биримдигинин биринчи белгиси катары Айтматов күндөрүнүн алгачкы барагы Анкара университетинин тил, тарых жана география факультетинин Аль-Фараби залында Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган илимий-практикалык конференция болуп, аталган конференцияга профессор Лайли Үкубаева кошо катышып, ал тууралуу **“Түркиядагы Айтматов күндөрү”** аттуу макаласында кеңири сөз кылат [17]. Аталган конференцияга ал кездеги Түркиянын президентинин башкы кеңешчиси Намук Кемал Зейбак, Кыргызстандагы Түркиянын элчиси, белгилүү кинорежиссер Төлөмүш Океев жана башка өкүлдөр катышып, жазуучу Ч.Айтматовдун ыраазычылык катары айткан сөздөрүнүн терең маанисинде: “20-30-жыл мурун жүрөктө сапырылган ой бар болчу. Анткени, жалпы түрк дүйнөсү парчаланып, бөлүнүп турган заманга туш келгенбиз”,-деген жазуучунун сөзүнүн мааниси терең эле. Анткени, азыркы “Түрк дүйнөсүнүн” бириге турган мезгилин эбак эле жазуучу Чынгыз Айтматов терең баамдап, анын келечегинин дагы өркүндөшүнө терең ишенгенин баамдоого болот. Жазуучунун максаты дүйнөлүк экологиянын проблемасын көтөрүү негизги максаттарынын бири болгонун, ал тууралуу “Кыргызстан дастаны жана дүйнөлүк экология” деген китебин жазып жатканын, табият менен адамдын ортосундагы биримдүү чынжыр үзүлгөнүн, аталган проблеманы Европада жаңы түшүнүп жатса, биздин түрк дүйнөсүндө мындан миң жыл мурда эле ойлонуп койгонун, түрк элдери ким экендигин гуманисттик жол менен далилдеп көрсөтүүбүз керек деген философиялык ой жүгүртүүсүн жана дипломатиялык иш кызматында кыргыз жана түрк элдеринин ортосундагы достук, маданий-экономикалык

байланыштардын терең өнүгүшүнө жан дили менен кызмат кылган Ч.Айтматовдун аракеттерин профессор Лайли Үкүбаева ыраатуу жазып берген. Профессор Л.Үкүбаеванын макаласын улай түрк элдеринин бир тарыхый мурасы катары окутулуп келген 6-9-кылымдардагы тарыхый эстеликтердин бири Култегиндин эстелигине арналган Омор Соороновдун **“Култегин эстелигинин” жаңы котормосун окуп...**” аттуу макаласы кошо окурмандарга сунушталган [18]. Аталган макаланын мазмунунда Абдылда Карасарттын “Таштагы тарыхы” деген ат менен жарыяланган Култегиндин кичине жана көлөмдүү жазууларынын кыргызча котормосу керек экендигин баса белгилеп айтуу менен анын кетирген каталарынын кетирген себептери “Кичине жазуунун” эң негизги бөлүгүн которбой көп чекит коюп таштап кеткенин, котормодогу кемчиликтерди Т. Сыдыкбековдун, Сагалы Сыдыковдун котормолорунан мисалдарды келтирүү менен А.Карасартовдун котормосундагы кемчиликтерди белгилеп өтсө, профессор Ибраим Абдувалиевдин **“Коркут ата китеби”- кыргыздарга да тиешелүү эстелик**” аттуу макаласын жарыялайт [19]. Профессор Ибраим Абдувалиев пикиринде кыргыздар жазуусунун алгачкы тарыхый пайда болгон мезгилин туура, ачык окута албай келгендигин, эми тарых өз нугуна өнүгүүгө түшкөнүн, байыркы эстеликтерибизди окууга, үйрөнүүгө жол ачылгандыгын баамдап, “Коркут ата китебин” кыргыз тилине которуп, ошол котормонун негизинде айрым үзүндүлөрүн окурмандарына сунуштаган. Профессор И.Абдувалиев ошол мезгилде түрк элдеринин тилин, адабиятын теренирээк изилдөө үчүн И.Арабаев атындагы Мамлекеттик университетинин кыргыз филология факультетинде 1993-жылы илимий-чыгармачыл “Түрколог” аттуу ийрим уюштурулуп, ага изденген таланттуу студенттерди тартып, аталган ийримдин негизги максаты Огуз түрктөрүнүн дастаны “Коркут ата китебин” кыргыз тилине которуу, аны иликтөө менен анын тили боюнча илимий иштерди жүргүзүү деген сыяктуу милдеттер алдыга коюлган экен. Ошол кезде 5-курста окуган алдыңкы студенттер Тамара Абылкасымова, Гүлнара Сатимкулова, Нургүл Байматовалар аталган изилдөөгө тартылып, тарыхтын барактарында сакталган зор эмгекти азыркы кыргыз тилине которушкан. 1994-жылы кайрадан профессор Ибрагим Абдувалиевдин **“Коркут ата китеби”- кыргыздарга да тиешелүү эстелик**” аттуу макаласын жарыялайт. Профессор Ибрагим Абдувалиев пикиринде кыргыздар өз жазуусунун алгачкы тарыхый пайда болгон мезгилин туура, ачык окута албай келгендигин, эми тарых өз нугуна өнүгүүгө түшкөнүн, байыркы эстеликтерибизди окууга, 6-19-кылымга чейинки эстеликтерин терең үйрөнүүгө жол ачылгандыгын баамдап, “Коркут ата китебинин” эки кол жазмаларынын тарыхына кыскача токтолуп, бул адабий эстелик кыргыз окумуштуулары тарабынан али иликтене электигин белгилеп, Азербайжан окумуштуусу А.Демирчизаде “Коркут ата китеби” ошол кездеги огуз-кыпчак урууларынын баарына бирдей түшүнүктүү орток тилде жазылган деген пикирин келтирип, кыргыз тилиндеги котормо 1988-жылы Бакудан жарык көргөн “Китаби деде Коркуттун” транскрипциясы менен азербайжанча чыккан котормонун негизинде которулганын, ага жогоруда аталган И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун студенттери активдүү катышканын белгилеп, “Коркут ата китебинин” кыскача сюжеттик окуясына токтолуп, китептеги макал сыяктуу жазылган саптарын которуп, атүгүл китептеги түшүнүксүз 23 сөзгө түшүндүрмөсү кошо берген [19]. Албетте, профессор Ибрагим Абдувалиевдин аталган макаласында Кыргызстандык изилдөөчүлөргө “Коркут ата китебинде” жазылган маалыматтар тууралу кеңири кабар берет. Бул байыркы тарыхыбызды билүүгө кызыктар болгондор менен бирге “Коркут ата китебинин” маанисин, анын кол жазмаларынын табылыш өзгөчөлүктөрүнө чейин керектүү изилдөө катары баамдадык. 1994-жылы жазылган макаласын улай профессор Абдыкерим Абдыразаковдун **“Орхон - Енисей эстеликтеринин табылышы, изилдениш**

тарыхы жагдайында” аттуу макаласы “Заман Кыргызстан” гезитинин эки сандарына жарыяланат[20]. Аталган макалада автор Орхон-Енисей эстеликтер кыргыз элин түздөн-түз тиешеси бар экендигин, ал эстеликтер 6-9-кылымдарда жаралганын, ал эстеликтердеги түрк рун жазмасы качан табылганын, жалпы илим чөйрөсүндө качан белгилүү болгон тарыхын ырааттуу жазуу менен макаласын аяктайт. Мындай изилдөөлөрдөн сырткары түрк элдерин дагы бириктирүүгө мамлекеттик иштер жүргүзүлөт. Түрк дүйнөсүн бириктирүү үчүн түрк элдерин чогултуу керек деген идеялогия аракеттерин окумуштуу-демограф Макаш Татим уулу **“Түрк дүйнөсү”** аттуу макаласын “Заман Кыргызстан” гезитинин үч сандарынын катарына жарыялап, акырында “Түрк тилдүү бүткүл дүйнөлүк курултайын өткөрүү керек” деген жыйынтыгы маанилүү болгон. Мындай аракеттер **“Түрк элдеринин эпостору”** деген конкурс “Заман Кыргызстан” гезитинин бир бурчун камтыган конкурстук жарыялоолор үчүн берилген. Эң биринчи эле, 1997-жылы “Заман Кыргызстан” гезитинин бир бети “Аалам. Түрк дүйнөсү” деген жалпы аталыш менен берилип, анын жарымын “Түрк элдерин эпостору” деген конкурс жарыяланып, ага эң алгач Ош мамлекеттик университеттин доценти Куттукбек Оморкуловдун **“Жусуп Мамайдын “Толгой” эпосу”**[21], география илимдеринин доктору, профессор Матикеев Курманалынын **“Төштүк” эпосу жана анын башка элдеринин эпос мифтери менен байланышы**” аттуу макалалар конкурстук багытта белгилүү болсо [22], Каракалпак элинин акыны, эмгек ардагери Урал Агайдаровдун **“Беруни – маданияттын да, адабияттын да аалымы”** аттуу макаласы аларды толуктайт [23]. Бул макалада автор Абу-Райхан Берунини бүткүл дүйнөгө илимпоз, математик, физик, астроном катары гана таанылгандыгын, ал эми анын адабиятчы, философ, лингвист, сатирик-акын катары азыраак таанылгандыгын баса белгилеп айтуу менен ошол жагына анализ жүргүзүүгө багыт алат. Ошол эле жылы 5-сентябрда 1997-жылы КРнын ал кездеги өкмөт алдындагы бажы инспекциясынын башчысы Курманалиев Докдурбектин **“Түрк элдеринин бажы кеңеши түзүлсө дейбиз”** деген макаласы өкүмөткө коюлат [24]. Аталган макаланын багыты бажы системасында эл аралык байланыштар кеңири түзүлүп, анын салакасы менен президенттин алдындагы башкаруу академиясында бажы ишинин менеджменти деген факультет ачылганы тууралуу жазылып, түрк элдеринин бажы системасынын алдында түрк ишкерлеринин “Кока-Кола”, “Бета чай” компанияларынын президенттери да мүчө катары киришкени, бажы боюнча жазылган мыйзам китеп түрүндө жарыяланганы турганы тууралуу жазылган. Ал эми **“Түрк элдеринин астында жүгүбүз оор”** аттуу макалада Туркиянын Измир шаарында түрк тилдүү элдерди изилдөө борборун жана Измир шаарынын мэринин демилгеси менен түрк дүйнөсүнүн экономикалык конгресси жана калкынын саны 350 миллионду түзгөн түрк элдеринин төртүнчү курултайы болуп өткөнү, Эл депутаты Өмүрзак Мамаюсупов түрк элдеринин Ассамблеясынын вице-президенти болуп шайланганы тууралуу кабарлар айтылып, ошол эле жылы Измир шаарында 30га жакын өлкөдөн 1300 эң ири фирмалар катышып ярмарка уюштурулганы, ага Кыргызстандан ишкер адамдар азыраак барып, көптөгөн келишимдерге кол коюлбай калганы тууралуу айтылган. Ошону менен катар академик А.Акматалиевдин **“Түрк тилдүү элдердин адабиятында Мухтар Ауэзовдун ролу”** аттуу макаласы белгилүү болот[25]. Анын алгачкы сөзүндө “М.Ауэзовду түрк дүйнөсүнөн бөлүп көрсөтүүгө болбойт”, - деген жазуусу кимди болсо да ойго салат. Чындыгында, М.Ауэзов канчалаган азаптарды башынан өткөргөндүгү тууралуу автор ыраттуу жазып, анын түрк тилдүү элдердин элдик оозеки чыгармачылыгын жакшы гана билбестен, аларды талдап, терең изилдеп, аларга баа берип, дүйнөлүк маданияттын алтын казынасына кошулушуна камкордук кылганы, “Дед Коркут китеби”, “Алпамыш”, “Манас” жана башка эпосторго жалаа жапкан идеологдорго каршы турганы менен илим чөйрөсүндө кеңири таанылгандыгы, 1958-жылы Ташкентте Азия

жана Африка өлкөлөрүнүн жазуучуларынын конференциясында Айбектин “Навои” тууралу романына жогору баа бергени, Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын да талдап, казак туугандарга кеңири тааныткандыгын, А.Токомбаевдин, Т.Сыдыкбековдун, М.Элебаевдин, Ж.Бөкөнбаевдин, К.Маликовдун, Т.Үмөталиевдин, Ш.Бейшеналиевдин чыгармаларын сүймөнчүлүк менен окугандыгы тууралу жазып, алар менен кат аркылуу жазышып, бири-бирине жазылган каалоолоруна чейин берилген. Мындай алгачкы изидөөлөрдү улай профессор Абдыкерим Абдыразаковдун **“Кылымдарды багынткан “Коркут Ата китеби”** аттуу макаласы гезиттин үч санына тең бири-бирин улай жарыяланган [26]. Автордун пикиринде “Коркут Ата китеби” – түрк тилинде сүйлөгөн боордош элдеринин мурасы жана эпосу, анын ичинде да кыргыздарга тиешелүү рух башаттардын бири экендиги, анда 476 эмгек кошо көрсөтүлгөндүгү айтылып, аталган эмгекте кириш сөз жана 12 бөлүмдөн турганы, бирок бирдиктүү сюжет жок экендиги, 12 бөлүм ар бирөө өз алдынча бүткөн окуяларды камтылгандыгы, мифологиялык окуялар, бирөөндө огуз, түрк урууларынын өз ара жаңжалдары көркөм баяндалганы, андагы катышкан Баяндур хан, өзгөчө Салор Казан жана анын уулу Урус бектин жана башка каармандар окуяларда катышкандыгы, ошону менен бирге акыл-насаат сөздөрү, макалдары кошо айтылып, Коркут атанын сөзү кудайдын буйругу менен айтылган насааттар окурмандар үчүн баалуу экендигин ыраттуу белгилеп өткөн. Бул макалалар менен бирдикте академик А.Акматалиевдин **“Огуз наме” –түрк эпосу**” аттуу макаласы кошо жарыяланган [27]. Аталган макаланын мазмунуна кыскача токтолсок, академик Абдылдажан Акматалиевдин алгачкы пикиринде Огуз кагандын энеси Ай-кагандын ысымынан Алмамбеттин энеси Алтынайдын ысымындагы окшоштукту көрөбүз деп баштоосу окурмандардын назарын тартат. Ошол эле учурда анын жазуусунда Огуздун образынын айрым белгилери “Манаста” Алмамбетке эмес, эпостун каарманы Манаска таандык болуп калганы, Огуз энесинин эмчегин биринчи эле жолу эмгенден кийин эт жана башка тамак-аш, суусундуктарды сураган болсо, Манас да төрөлгөндөн кийин үч карын майды бир ичип салганы, Огуздун келбети Манас баатырдын көрүнүшүндөй болгону, Огуз дагы бала чагында мал кайтарганы, адамдарды жини келсе кырып салганы, уйгурлар менен согушканы деген сыяктуу окуялардын берилиши иреттүү айтылып, бирок эпостогу окуялардын өнүгүшү Огуз кагандын тегерегинде болгону, Чыгыш Түркстанда тараган байыркы мусулман легендаларынын мотивдери сюжет жагынан окшоштугун бар экендигин баса белгелеп айтып өтүү менен “Огуз наме” эпосунун Париждеги жана Абылгазынын варианттарына кеңири токтолуп өтүүгө багыт алып, аталган эки варианттын бири-биринен болгон айырмачылыктарын кеңири салыштыруу менен окурмандарына чечмелеп берет. Ошол кезде кыргыз филологиясы факультетине **“Байыркы мезгилден 20-кылымдарга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы”** аттуу чоң лекциялык курс киргизилет. Аталган лекциялык курс боюнча 2003-жылы профессор К.Артыкбаев менен бирдикте А.Абдыразаков окуу типтүү программасын жарыяланса, 2003-жылы профессор Абдылда Мусаевдин **“Түрк тилдүү элдердин адабияты”** аттуу окуу куралы окурмандарга сунушталган [28]. Аталган А.Мусаевдин окуу куралында өзбек адабиятында белгилүү Алишер Навоинин лирикасынан баштап, “Бешилиги” поэтикалык жыйнагынын дүйнөлүк адабиятында чоң мааниге ээ экендигин баса белгилөө менен “Сопулардын дүрбөлөңү”, “Лайли жана Мажнун”. “Фархад жана Ширин”, “Жети планета”, “Искендердин дубалы”, “Куштардын тили” аттуу поэмаларын, 16-кылымдагы өзбек адабияты менен Бабурдун чыгармачылыгындагы лирикасын, “Бабур наме” аттуу прозалык чыгармасын, 19-кылымдагы өзбек адабияты менен Мухаммед Аминкожо Мукиминин, Закиржан Фуркаттын чыгармачылыктарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири анализ жүргүзгөн. Мындай бир багыттуу окуу куралдын өз эне

тилибизде жаралышы, албетте түрк элдеринин биригүүсүнө көп ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Бул изилдөөлөрдү улай профессор Абдыкерим Муратов **“Коркут Ата –акындыктын пири, күү атасы”** аттуу макаласы улантат [29]. Аталган макалада А.Муратовдун жазуусунда Коркут –баят уруусунан чыккан Кара кожо дегендин уулу экендиги, ал 4-6-кылымдарда Сыр Дарыянын Арал көлүнө куйган жакынкы жерде төрөлгөнүн, Түркстан бийлеген бир нече өкүмдарларга кеңешчи болгону, ал кезде көп маалыматтар оозеки болгонун, 9-15-кылымдар аралыгында жазууга түшүп, “Китеби деде Коркуд” деген ат менен тараганын, ал китеп түрк урууларынын бардыгына тарагандыгын, ал китеп, азербайжан элинде “Коркут деде Коркут”, анадолук түрктөрдө “Деде Коркут китеби”, түркмөнчө “Коркут-ата”, казакча “Коркут ата китабы” деп аталганын, аталган эстелик бизге үч кол жазма аркылуу - биринчи уламыштар, аңыздар; экинчиси санжыралар; үчүнчүсү “Коркут-Ата китеби” аркылуу жеткенин, И. Абдувалиевдин жазганына таянып, Абдыкерим Муратовдун пикиринде “Манас” эпосунан баштап, башка баатырдык дастандарга чейинки чыгармаларда сюжеттик окшоштуктар, каармандардын образдарын ачууда типтүү каражаттар кеңири кездешет деген жыйынтыктуу пикирин жазган. Ошону менен бирге аталган китепте педагогикалык ойлор да кеңири айтылып. Анын көбү кыргыз эл педагогикасынын да асыл мурастары катарында баалоого болот деген жыйынтыктуу пикирин жазып, “Коркут Ата” китебиндеги таалим-тарбиялык насааттарынан үзүндү келтирет. Түрк дүйнөсүндө автордун эмгеги жарыяланганга чейин 2002-жылы Бүбүшарийпа Үкүеванын **“Түрк элдер адабияты”** аттуу эмгеги жарыяланган. Аталган эмгекте казак, түркмөн, өзбек, кара калпак элдеринин адабиятын анализдөөдө, алардын акын-жазуучуларын санап өтүп, айрымдарына кеңири токтолуп өтүү менен жазган [30]. 17 жылдан кийин белгилүү коомдук ишмер Чыныбай Турсунбековдун 2019-жылы **“XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты”** аттуу бараандуу эмгеги жарыяланат [31]. Аталган эмгекти 2002-жылы Бүбүшарийпа Үкүеванын **“Түрк элдер адабияты”** эмгегине салыштырмалуу карасак, эмгекте 16 мамлекеттин түрк элдерине таандык 37 акын-жазуучуларынын чыгармалары менен өмүр таржымалдары киргизилсе, Б.Үкүеванын эмгегинде 4 мамлекетте гана жашаган түрк элдеринин тарыхый өнүгүшү, социалдык абалы, адабиятындагы белгилүү акын-жазуучулар тууралуу жалпы экскурс жасалган. Бирок Б.Үкүеванын аталган эмгеги мазмуну кеңири жана пайдалуу маалыматтар менен толгон фундаменталдуу эмгек катары баалоого болот. Бул эмгек 187-беттен турат, ал эми Чыныбай агай жазган эмгек 511-беттен турат. Эң негизгиси, эмгектин жаралышы жана окурмандарга жарыяланышы. Аталган эки эмгек тууралуу кеңири РУХЭШ сайтында сөз кылынган [32].

Жыйынтыктар:

1. Түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан билүүдө, аларды таанытууда бир кылымдык тарыхты камтып кетээрин баамдадык. 20-жылдары Түркстан мамлекетинин алдында бириккен улуттардын демилгелүү багыттары менен кыргыз адабиятынын баштоочусу А.Токомбаевдин демилгеси аркылуу 1939, 1947, 1950-жылдар аралыгында басма сөздөрдө макалалар жарыяланып, түрк элдеринин белгилүү Алишер Навои, анын поэмалары, Назым Хикметтин чыгармачылыгы, аларды чыгармаларынын кыргыз тилиндеги котормолорун жарыялоо менен кыргыз окурмандарына тааныштыруу аракеттери башталган;

2. Советтик ар улуттун элдеринин биримдиги бекемделип, 50-70-80-90-жылдар аралыгында Кыргызстанда мектептер үчүн жарыяланган окуу китептеринде түрк элдеринин адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармалары киргизилип, “Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия”(1951), “Кыргыз адабияты”(1951), “Кыргыз совет адабияты”(1981), “Кыргыз

совет адабияты”(1990) аттуу окуу китептеринде 70-жыл аралыгында кыргыз-казак, кыргыз-өзбек улуттарынын биримдигинин кыймылы тууралуу изилдөөлөр жарыяланып келген;

3. 90-жылдары “Түркиядагы Айтматов күндөрү” аттуу багыттагы иш чаралар жүргүзүлүп келгендиги, ошол мезгилде Кыргызстанда “Заман Кыргызстан” гезитинин сандарына түрк элдеринин биримдигин көздөгөн чыгармалар, саясий багыттар тууралуу изилдөөлөр жарыяланып, академиктер, адабиятчылар, окурмандар б-9-кылымдардагы адабий эстеликтер тууралуу, “Коркут ата китеби”, “Огуз Наме” чыгармалары тууралуу академик А.Акматалиев, профессорлор А.Абдыразаков, И.Абдувалиевдер изилдөөлөрү окурмандарга сунушталган. Өзгөчө, профессор И.Абдувалиев “Түркология” бөлүмүн ачып, жаңы аракеттер башталган илимий изилдөөлөрдүн багыттары токтоп калганы өкүнүчтүү экендиги белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Бапаев, Х.** Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары [Текст] / Х.Бапаев // Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары. - Фрунзе, 1975.- 31 б.
2. **Токомбаев, А.** Алишер Навои [Текст] / А.Токомбаев. – Ф.: Ленинчил жаш, 1939. - 3 б.
3. **Токомбаев, А.** Низами кыргыз адабиятында [Текст] / А.Токомбаев.- Ф.: Кызыл Кыргызстан, 1947.- 3 б.
4. **Акаев, К.** Акынды эскерүү. Үмөталиев. Жүрөк ошол сен билген [Текст] / К.Акаев. – Ф.: Кызыл Кыргызстан, 1947.- 3 б.
5. **Токомбаев, А.** Улуу Низами [Текст] / А.Токтомбаев. – Ф.: Кызыл кыргызстан, 1947, 20-сентябрь.- С.3; Токомбаев, А. Өзбек элинин улуу акыны Алишер Навои [Текст] / А.Токтомбаев. - Фрунзе: Кызыл Кыргызстан, 1948. - 3 б.; Токомбаев, А. Улуу акын [Текст] / А.Токтомбаев .- Фрунзе: Кызыл Кыргызстан, 1948. - Б. 3-4.
6. **Сасыкбаев, С.** Алишер Навои [Текст] / С.Сасыкбаев.- Ф.: Кызыл Кыргызстан, 1948. - 3 б.
7. **Лайли менен Мажнун.** Навоиге[Текст] / котор. А.Токомбаев, Э.Узакбаев.- Ф.: Кызыл Кыргызстан, 1948. – 3 б.
8. **Акаев, А.** Хамзага [Текст] / А.Акаев.- Ф.: Кызыл Кыргызстан, 1949.- 3 б.
9. Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия. Орто мектептердин 9-10-классы үчүн [Текст]: орто мектептер үчүн окуу китеби / түзгөндөр: К. Баялинов, Ж. Самаганов, П.И.Балтин. - Ф.: Кыргызмамбас, 1951. - Б. 547 - 551.
10. **Кыргыз адабияты.** Хрестоматия. 8-9-класстар [Текст]: окуу китеби / түзгөндөр: Ж.Таштемиров, С.Мусаев.- Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951.- Б. 387 - 389.
11. **Бапаев, Х.** Навои кыргыз жеринде [Текст] / Х.Бапаев. – Ф.: Кыргызстан маданияты, 1968.- 15 с.
12. **Мырзакулов, А.** Кыргыз-азербайжан жазуучуларынын адабий байланышы [Текст] / А.Мырзакулов. - Ф.: Кыргызстан маданияты, 1972. - 4 б.
13. **Зульфийа менин таңым** [Текст] / которгон: Т.Байзаков // Кыргызстан маданияты, 1972. – 5 б.
14. **Кыргыз совет адабияты.** Түзгөндөр: Ш.Адиев, З.Жантакова, Ж.Суванбеков [Текст]:окуу китеби / түзгөндөр: Ш.Адиев, З.Жантакова, Ж.Суванбеков.- Фрунзе: Местеп, 1981.- 390 б.; Б.Алымов. Кыргыз совет адабияты [Текст] / Б. Алымов. - Фрунзе: Мектеп, 1990.- Б. 135-141.
15. **Артыкбаев, К.** Жаңы программа жакшыбы? [Текст] / К.Артыкбаев // 1987-ж.V-VI кл.үчүн чыгарылган программа. –Ф.: Кыргыз маданияты, 1987.- Б. 4-5.
16. **Абдыразаков, А.** Огуз наме [Текст] / А.Абдыразаков. - Бишкек: Заман Кыргызстан, 1994.- 7 с.
17. **Үкубаева, Л.** Түркиядагы Айтматов күндөрү [Текст] / Л.Үкүбаева.- Бишкек: Заман Кыргызстан, 1994.-7 б.
18. **Соронов, О.** Култегин эстелигинин жаңы котормосун окуп...[Текст] / О.Сооронов.-Бишкек: Заман Кыргызстан, 1994.- 7 б.
19. **Абдувалиев, И.** Коркут ата китеби- кыргыздарга да тиешелүү эстелик [Текст] / И.Абдувалиев. - Бишкек: Заман Кыргызстан, 1994.- 7 б.
20. **Абдыразаков, А.** Орхон- Енисей эстеликтеринин табылышы, изилдениш тарыхы жагдайында [Текст] / А.Абдыразаков.-Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997.- 8 б.
21. **Оморкулов, К.** Жусуп Мамайдын “Толтой” эпосу [Текст] / К.Оморкулов.- Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997. - 7 б.

22. Курманалы, М. “Төштүк” эпосу жана анын башка элдеринин эпос мифтери менен байланышы [Текст] / М. Курманалы. -Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997. - 9 б.
23. Агайдаров, У. Беруни – маданияттын да, адабияттын да аалымы [Текст] / У.Агайдаров. -Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997. - 4 б.
24. Докдурбек, К. Түрк элдеринин бажы кеңеши түзүлсө дейбиз [Текст] / К. Докдурбек. - Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997. - 7 б.
25. Акматалиев, А. Түрк тилдүү элдердин адабиятында Мухтар Ауэзовдун ролу [Текст] / А.Акматалиев.-Бишкек: Заман Кыргызстан, 1997.- 8 б.
26. Абдыразаков, А. Кылымдарды багынткан “Коркут Ата китеби [Текст] / А.Абдыразаков.- Бишкек: Заман Кыргызстан, 2001.- 5 б.
27. Акматалиев, А. Огуз наме –түрк эпосу [Текст] / А. Акматалиев. - Бишкек: Заман Кыргызстан, 2001.- 5 б.
28. Мусаев, А. Түрк тилдүү элдердин адабияты (совет дооруна чейинки өзбек адабияты) [Текст] / А. Мусаев.-Бишкек: Окуу куралы, 2003.- 66 б.
29. Муратов, А. Коркут Ата –акындыктын пири, күү атасы [Текст] / А.Муратов. - Бишкек: Заман Кыргызстан, 2011.- 13 б.
30. Үкүева, Б.К. Түрк элдер адабияты [Текст] / Б.К. Үкүева. - Ош, 2002. - 182 б.
31. Турсунбеков, Ч. XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты [Текст] / Ч. Турсунбекова. -Бишкек: Турар, 2019.- 531 б.
32. Турдубаева, Н. Түрк дүйнөсүндө жаралган пайдалуу эмгек жөнүндө учкай сөз[Текст] / Н.Турдубаева. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/473/html>

DOI:10.54834/16945220_2023_3_163

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:82-1:82-15(575.2)

Осмонова Ж.Р.*аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика*

МЕНДИ МАМАЗАИРОВАНЫН “ТУР, УЛУУ ЖУРТ!” ПОЭМАСЫНДА АДАМ, КООМ, МЕЗГИЛ МАСЕЛЕСИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары – Меңди Мамазаированын “Тур,улуу журт!” поэмасындагы адам, коом, мезгил маселесинин көркөм - идеялык өзгөчөлүктөрү, турмушту поэтикалык чагылдыруудагы өз алдынчалыгы, ойду берүүдөгү предметтүүлүк жана конкреттүүлүк маселелери каралды. Изилдөөнүн негизги максаты - Меңди Мамазаированын мекен, ата журт темасынын идеялык-көркөмдүк наркы, колдонгон каражаттарынын кыргыз поэзиясынын контекстинде талдоо жана балоо болуп эсептелет. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – кыргыз жана дүйнөлүк адабият таануу илиминин жетишкендиктерине негизделип, акындын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, анын мекен темасындагы ырларынын идеялык – тематикалык, стилдик бөтөнчөлүктөрү, образдуулукту түзүү каражаттары улуттук адабият таанууда алгачкы жолу изилдөөгө алынып жатат. Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү - эмгектен алынган тыянактар, сунуштар кыргыз адабият таануусундагы улуттук поэманы, анын ичинде Меңди Мамазаированын чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуу-методикалык колдонмолорун жазууда пайдаланылат.

Негизги сөздөр: Меңди Мамазаирова; кыргыз поэзиясы; акындын чыгармачылыгы; поэма; Ата-журт; Мекен; улуттук нарк; адеп-ахлак; коом.

В ПОЭМЕ МЕНДИ МАМАЗАИРОВОЙ “ТУР УЛУУ ЖУРТ!” ЗАДАЧИ ЧЕЛОВЕКА, ОБЩЕСТВА И ВРЕМЕНИ

В качестве предмета исследования в данной работе - произведение Менди Мамазаировой «Вставай, великий народ!» рассмотрены художественно-идеологические особенности темы

человека, общества, времени в стихотворении, самостоятельность в поэтическом изображении жизни, субъективность и конкретность в изложении идей. Основная цель исследования - проанализировать и оценить идейно-художественную ценность темы Родины Менди Мамазаировой, отечества, средств, использованных в контексте кыргызской поэзии. Научная ценность исследования основана на достижениях кыргызского и мирового литературоведения, творческих особенностях поэта, идейно-тематических, стилистических особенностях его стихотворений на тему Родины, а также средствах создания образов. впервые изучал отечественное литературоведение. Практическая значимость полученных в исследовании результатов заключается в том, что выводы и рекомендации, полученные в результате работы, используются при чтении и изучении национальной поэмы в кыргызском литературоведении, в том числе творчества Менди Мамазаировой, при написании учебных программ высших учебных заведений и общеобразовательные школы, учебно-методические пособия.

Ключевые слова: Менди Мамазаирова; кыргызская поэзия; творчество поэта; Отечество; стих; Родина; национальная ценность; мораль; общество.

IN THE POEM OF MENDI MAMAZAIROVA “TUR ULUU JURT!” CHALLENGES OF PERSON, SOCIETY AND TIME

The subject of research in this work is the work of Mendi Mamazairova “Arise, great people!” the artistic and ideological features of the theme of man, society, time in the poem, independence in the poetic depiction of life, subjectivity and specificity in the presentation of ideas are considered. The main goal of the study is to analyze and evaluate the ideological and artistic value of the theme of the Motherland of Mendi Mamazairova, the fatherland, and the means used in the context of Kyrgyz poetry. The scientific value of the research is based on the achievements of Kyrgyz and world literary studies, the creative characteristics of the poet, the ideological, thematic, and stylistic features of his poems on the theme of the Motherland, as well as the means of creating images. studied Russian literary criticism for the first time. The practical significance of the results obtained in the study lies in the fact that the conclusions and recommendations obtained as a result of the work are used when reading and studying the national poem in Kyrgyz literary criticism, including the work of Mendi Mamazairova, when writing curricula for higher educational institutions and secondary schools, educational -methodological aids.

Key words: poem, fatherland, Motherland, national value, morality, society.

Коомдук өнүгүштүн ар бир баскычында адам аң- сезимине байланыштуу өсүп-өнүгүп турган адабият жандуу процесс. Кыргыз адабияты бир кылымга жакын тарыхый өнүгүшүндө карама-каршылыктуу ары татаал тагдыр күтүп, кызыктуу ар түрдүү өрүш алган, көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүлүп, оожалып канат жайган мезгилдери болду.

Кыргыз акындары боордош жана дүйнөлүк адабияттардын көркөм тажрыйбаларын аң-сезимдүү үйрөнүп, ар тараптуу диалектикалык багытка өтү. Реалисттик поэзиянын маңызын түшүнгөн окурмандардын идеялык-эстетикалык талаптары да жогорулап, мамилеси өзгөрө баштады.

60-жылдар кыргыз адабиятында “күмүш доор” (О. Ибраев) деп аталып, залкар жазуучу Ч. Айтматов адабий процесстин агымын, кыймылын өзгөртүп, болуп көрбөгөндөй көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүп, дүйнөгө тааныта баштады. Улуттук көркөм сөз өнөрүнүн бардык жанрында көркөм-эстетикалык сапаттык жаңылануулар болду. Кыргыз прозасында Ч.Айтматов, К.Акматов, Т.Касымбеков, У.Абдукаимов жана поэзияда С.Эралиев, О.Султанов, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, Б.Сарногоев, драматургияда Т.Абдумомунов, Б.Жакиев, М.Байжиев жана башка.

Академик О.Ибраимов таамай айткандай, 60-жылдарда кыргыз адабиятынын жылдызы жанып, “күмүш доорду” башынан өткөрдү. Кыргыз поэзиясынын реформатору А.Осмонов баштаган улуу муундагы акындардын көркөм тажрыйбаларын терең чыгармачылык өздөштүрүү менен кийинки муундар С.Эралиев, О.Султанов, Ж.Садыков, М.Абылкасымова.

М.Буларкиева, Ж. Мамытов, Т.Кожомбердиев, Б.Сарногоев, С.Абдыкадырова жана башка татыктуу улантышты.

Мына ушундай жаңы муундагы акындардын тобуна Меңди Мамазаирова да кошулуп, залкар сүрөткерлердин бүтүндөй бир плеядасы менен үзөңгүлөш жашап, алар иштеп чыккан көркөм ачылыштар менен принциптерге таянып, кыргыз адабий процесске тикеден-тике катышып, бүгүнкү күнгө чейин эмгектенип келе жатат. Сөз М.Мамазаированын көп кырдуу талант катары поэзия, проза, драматургия жанрларында да калемин сынады. Ошондуктан автордун поэма жанрындагы адабий табылгалары, көркөм адабий процесстин алкагында катышы тууралуу сөз болмокчу. М. Мамазаирова поэмаларынын тематикалары ар түрдүү: адам тагдыры, коом, мезгил, Ата журт, сүйүү, улуттук баалуулуктар жана башка.

М. Мамазаированын “Тур, улуу журт!”, “Энелер үнү же XXI кыргыз эненин уулдарына Кайрылуусу”, “Издөө”, “Элим ай!” аттуу поэмаларды жазган. Аталган поэмалар публицистикалык жанрда жазылган. Публицистика латын тилиндеги "коомдук" деген сөздөн келип чыккан термин. Мында ар түрдүү актуалдуу саясий - коомдук маселелер, философиялык, экономикалык, адабияттык проблемалар публицистикада атайы макалаларда талдоого алынып, тиешелүү корутундулар чыгарылат.

Ошондуктан публицистика ар дайым коомдук турмуштун алдыңкы катарында турат, анын эң курч проблемаларына сүрөткерлер да түздөн - түз кийлигишип үн кошот. Ушул мааниде М. Мамазаирова саясий коомдук же күндөлүк саясий окуяларга курч көркөм сөздүн күчү менен пикир айтып, коомдук турмушка аралашып, жигердүү катышып келе жатат.

“Тур, улуу журт!” аттуу 2009-жылы жазган публицистикалык поэмасында өткөн тарых менен бүгүнкү эгемендүүлүк доордогу ар түрдүү окуяларды салыштырып, өткөндөн сабак алууга чакырат. Ата Мекендин ыйыктыгы, атуулдук сезим, улуттук нарктар жана башка проблемаларды көтөргөн. Автор поэманын жазылыш тарыхына кайрылып: “ 2008-жылы, Гапар Айтиев атындагы көркөм сүрөт музейде сүрөт сатык көргөзмөсү ачылып, КРнын жаштар уюму “Тур, улуу журт!” деген экологиялык чакырыктын алдында “Мөңгү” фондусунун сунуш кылган долбоорун колдоо иретинде кыргыз журтуна кайрылган эле. Жаштардын кайрылуусуна шыктанып, ушул поэма жаралды” - дейт [1].

Поэманын жазылыш тарыхынан улам, окумуштуу А. Муратовдун айткан маанилүү сөзү эске түшөт: “ Адабият- өз эли- жерин сүйгөн, башка калктарды да урматтаган, өз улутунун прогрессивдүү салт-санаасын, рухий, адеп-ахлак кенчтерин боюна сиңирген, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, демократиялык аң-сезимди алып жүргөн, ыймандуу жана ишкер инсандарды калыптандырууга иштиктүү түрдө көмөктөшүү. Адабияттын коомдук аң-сезимдин, рухий өндүрүштүн спецификалык бир формасы катары жаш муундарга таанытуу, жеткирүү” [2].

Чындыгында көркөм чыгарма турмуштуу таанып билүүнүн куралы. Көркөм дөөлөттөр турмуш чындыгынын негизинде жаралат. Ошондуктан мекенибиздин эртеңки күнү үчүн кызмат кылуучу, адеп-ахлактык жактан оң идеалдарга тарбияланган маданияттуу, эстетикалык табити жеткилең инсандарды өсүп чыгуусу зарыл. Көрүнүп тургандай, таланттуу акын М. Мамазаирова да азыркы учурда ааламдашуу процессинде адамдардын аң-сезими ар түрдүү көз караштардын, саясий агымдардын мурда болуп көрбөгөндөй толкунуна кабылган кезде коомдогу көйгөйлөрдү көтөрүп, “Тур, улуу журт!” публицистикалык поэмасын жазды. Чыгармасындагы тематикалык-идеялык проблема Ата Журттун өткөнү, азыркысы, келечеги мезгил алкагына салынып, салыштырылып, контрасттык ыкмада сүрөттөөгө алынган. Чыгарманын киришүүсүндө акын көркөм-идеялык максатын мындайча окурман менен бөлүшөт:

...Кең Ала-Тоом... Кыргызстан Эне-Атасың,
Калка болуп түбөлүк келатасың.
Жер жүзүндө расмий мамлекетим,
Улутумдун тааныткан тек, атасың.

Жер шаарынын дүйнөлүк картасында,
Кичине бир ноктосуң көзгө илешпес.
Дүбүртүнөн дүйнө ойгонгон-Азияда,
Өжөр элсиң, эрегиште кегич бербес!
Көз учуна апкелем өтмүшүңдү,
Элес -булас болсо да эстен кетпес [3].

Поэмада Ала-Тоонун ыйыктыгын, дүйнөлүк картада ордубуз бар экендиги, мезгилинде дүбүртүнөн дүйнөнү ойготкон баатыр эл экенибизди даңазалоо менен башталат. Ата Журттуң улуулугу менен ыйыктыгы кандай кымбат экендиги ата-бабаларыбыздын жоокерчилик заманда жашап, тынымсыз баскынчылар менен баатырдык күрөш жүргүзүп, бир нукум жер үчүн канын төгүп, жанын берген трагедиялуу жолу тарых беттеринде ташка тамга баскандай айтылып да жазылып да келди.

Алтай менен Энесай мекен болуп,
Алакчылар башкарды көсөм болуп,
Ошондо да муңбаган улуу журтум,
Кетилсең да, кебелбей бекем болуп.

Кайдасың деп, кыргызым-уюк, уңгум,
Көздөн учуп Ала- Тооң-ыйлап турдуң.
Алты айчылык аралык... Манас баштап,
Тобокел!-деп атыңдын башын бурдуң [3].

Автор сүрөттөөгө алгандай, Алтайды мекендеген элибиз мезгилинде кыргыз мамлекеттин куруп, Барсбек каган башкарып, тарых айдыңында жылдызы жанып тургандыгы белгилүү. Бирок рун жазма эстеликтеринде жазылгандай түрк каганаты Саян тоолорун кычыраган чилдеде ашып түшүп, түн ичинде улутташтарыбызды кырган трагедиялуу окуя баяндалат. Дал ушундай көкөй кести кырдаалда Манас баатырга окшогон жол башчылар элди ээрчитип, бир туунун айланасына башын коштуруп, Ала-Тоодой мекенибизди сактап калбадыбы. Кыргыз эли да кылым кыйырында тынч жатпады, монгол, калмак, араб, орус жана башка баскычылыгынан улам калкыбыз жеринен, толгон руханий, материалдык дүйнөсүнөн ажырап, акырында чилдей кырылып калганы тарыхтан маалым. Ошондуктан “адабият шыктануунун, эмоционалдык көтөрүлүүнүн, андан өтүп ыймандык тазалануунун сабагы” [4] болорун залкар акын А.Твардовский таамай айткан экен. Ушул мааниде М.Мамазаированын поэмасында да шыктануунун, эмоционалдык көтөрүлүүнүн сабагы болуп, кыргыз тарыхын мындайча көз алдына тартып берет:

... Он сегизинчи кылымда... кыргыз элге,
Датка энебиз келиптир бешенеге.
Жети дубан элимди бириктирген,
Улуу журтум кыйналып турган кезде.

Бүтүндөй бир улутка эне болуп,
Бүтүндүгүн сактаган чеге болуп,

Садага чаап, чырактай Кадырбекти,
Кудай сымал жанына эге болуп [5].

Поэмада автордун өткөн доорлор менен соңку заманга карата түрдүү шартта жасаган реакциясы да катышат. Орусия падышачылыгы Кокон хандыгын жоюп, биротоло өздөрүнүн баскынчылык саясатын жүргүзүп, анын жыйынтыгы 1916-жылдагы кыргыздарды тукум курут кыргыны эсептелет. Чыгармада Кокон хандыгында дегеле Орто Азиянын тарыхында орду бар Курманжан датканын эл башкаруудагы эрдиги, Камчыбектей уулунун кайгы-касырети сүрөттөлөт. Албетте, Курманжандай феномен инсандын коомдогу орду, тагдырынан кечирген окуялары, көсөм касиеттери тууралуу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Келкел” С.Жусевдин “Курманжан датка” ж.б. романдары жазылып, элдик китептерге айланып калганы белгилүү.

Ал эми М.Мамазаирова кыргыз тарыхында Курманжан даткадай даанышман энебиздин тарыхый тагдырына кайрылганы маанилүү, анткени улуу инсандардын тарыхты өзгөрткөн даанышмандыгы, патриоттук духу кайсы доор болбосун маанилүү, мекентаанууда чоң роль ойнойт эмеспи. Белгилей кетүүчү жагдай, М. Мамазаирова жогорудагы ыр саптарында “садага чаап, чырактай Кадырбекти” деп орой жаңылыштык кетирген. Курманжандын садага чабылган, чырактай баласы Камчыбек болгон, ал эми Кадырбек Камчыбектин уулу болгондугу тарых тастыктайт. Ошондуктан кандай гана сүрөткер болбосун тарыхый инсандарга кайрылганда өтө жоопкерчиликтүү, сергек мамиле жасоого тийиш. Чындыгында Алтай доорундагы жана соңку Курманжан датка жашап өткөн жулуп-жулдуруп, кыйратып, кыйраган жортуул чак менен көчмөн турмушта, жоокерчилик заманда жашаган турмуш ыңгайлары, трагедиялуу тыянагын кечээ гана баштан кечирип (1916-жыл) келбедикпи. Кийинки совет доорунда көптөгөн кыргыздын төбөсү көрүнгөн акылман, билимдүү адамдары сталиндик репрессиянын курмандыгы болуп, Улуу Ата мекендик согушта миңдеген аталарыбыз каза тапканы, аз эл үчүн тынымсыз орду толгус оор жоготуулар, кайра жаралуулар, доордун кайсы бир алыс- жакындан кесилишкен сызыктары түз да, кыйыр да үн алышып кайталанып жаткансып куралуу менен кулаштын себептери, түрдүү мезгилдин коомдук-социалдык, тарыхый-саясий, турмуш шарттарынын сезилип турушу алардын ырдагы жандуу түшүрүлгөн издеринде жатат деп айтуу абзел.

Поэмада сүрөттөлгөндөй, СССР деген улуу империя кулап, Кыргызстан өз алдынча эгемендүү мамлекетке айланып, отуз жылдан ашуун мезгилден бери жашап жатабыз. Автордун чыгармасында конкреттүү суроо коюлат, эгемендүүлүк мезгилде эмнени жоготтук да, кандай жетишкендикке ээ болдук. Бараткан жолубузду багыты кандай? Көрсө тарыхый шарт өзгөрүп, заман өзгөрүп, Кыргызстан базар экономикасынын айлампасында калып, ага жараша журт ээлеринин психологиясы да өзгөрүп, бабалардын чындык, эл-жер үчүн жанын берген башчылардын үлгүсү болгон улуу касиеттер кетип, алардын жемкор, мурдунун учунан алысты көрө албаган, эл-жердин кутун учурган качкын, мансапкорлор келип, Ала-Тоо кайтпас кайгыга, тилин, адеп-наркын жоготкон даражага жетип калыптыр.

Мына автор тарткан бүгүнкү күндүн картинасы: “карылардын үйүнө ата-энесин, таштап салган балдары эсен-аман”, оор турмуштун айынан дүйнө кезип мигрант болуп, балдары тарбиясыз калып, андан да, “Россия басмасы” жазгандай: “тууп салып балдарын бага албастан, келгин кыргыз көчөгө жатат таштап”, айтор чакчелекей түшкөн заманда жашап жатабыз. Мындай кооптуу кырдаалга тушукканыбызга мамлекетти башкарган ажалордун адилетсиз саясаты, элдин мүлктөрүн приваташтырып, жемкорлук жетинчи кабатка чейин чыгып, гүлдөп тамырлап кетиши.

... Коррупция куйругу чамгарактап,

Минут сайын чамгарактап өсүп жатат.
Ажыдаарга айланып эртең аның,
Кыргызымдын так башын соруп, жутат.

Калыстык жок соттордо-тагдыр чечээр,
Калкты соруп, кумду күлгө чайып жатат.
Калыстыкты издеген калкың бечел,
Кан какшаган үндөрүн кимдер угат.

Наркомания...аракечтик... рухсуздук..
Келечеги жаш муундун кандай болот?
Жыйырма биринчи кылымда тил жоголсо,
Эл башкарып калабы “киргиздериң?” [6].

Азыркы мезгилде мамлекеттин өнүгүшүнө кедерин тийгизген көрүнүштөр катары “кыргызымдын так башын соруп, жуткан” коррупция, наркомания, аракечтик, рухсуздук. Андан да элдин тилинин жоголушу, бүтүндөй элдин жоголушу, “жыйырма биринчи кылымда тил жоголсо, эл башкарып калабы “киргиздериң?” деп автор тынсызданат, жүрөгү канап ойлонот. Акын элибизге жакшылыкты гана каалайт, анын жеткен адамгерчиликтүүлүгү, гумандуулугу көрүнөт. Кеменгер жазуучу Ч. Айтматов: “биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт” дегендей автор чыгармасынын соңунда “Ата Журтум, ок жеген кайберендей, алаканда дирилдеп, араң турган” мекендин келечегин коргоп, сактап калууга кыргыз элине кайрылуу жасайт:

Тур, улуу журт! Көтөрүл, мезгил эмес,
Кайым айтып, машташып жатуучу жай,
Өркөнү өскөн, иш билги элге теңеш,
Кетип жатат башкалар өрдү карай.
Тур, улуу журт! Көтөрүл, карайлабай:
Асыл денде данектүү жаның барда,
Кыл тамырда кыпкызыл каның барда,
Ала-Тоодой түгөнгүс демиң барда,
Ысык-Көлдөй жүзүндө калың барда.

Мезгил эмес, жайланып жатуучу жай,
Көтөрүлгүн улуу журт, өрдү карай.
Ала-Тоомдон көрүндү үмүттү нур,
Тур, улуу журт!
Көтөрүл, карайлабай!..

Чыгармада мезгилдин көйгөйлөрү реалдуу турмуштун негизинде сүрөттөлүп, тарыхый-коомдук түзүлүштүн түп табияты, элдин психологиясынын кескин өзгөрүшү, жалпы аң-сезим, калктын эн белгиси болгон үрп-адат, салт-санаалардын, эреже-талаптардын оң-терс жактары драмалуу мотивде ачылат. Элибиз кылымдар бою күрөшүп келе жаткан эркиндик туусун колубузга алганыбыз менен көп нерсеге даяр эмес экенибиз көрүндү. Социалдык жашоо турмушубузда, саясий аренада, элдик баалуулуктарыбызды кармап калууда болуп көрбөгөндөй боштук, алешемдиктер жаралды. Ошондуктан автор “көтөрүлгүн улуу журт, өрдү карай, Ала-Тоомдон көрүндү үмүттү нур, тур, улуу журт! Көтөрүл, карайлабай!..”, - деп шыктандырып, дем берип алга үндөп жатат.

“Тур, улуу журт!” публицистикалык поэманын тексттеринде бүгүнкү эгемендүү мезгилде болуп жаткан турмуш көрүнүштөрүнүн элестери, түрдүү адам тагдырларынын психологиялык абалдары, интонациясы, актуалдуу саясий окуялар, социалдык турмуштагы оң-терс жактары турмуш чындыгынын негизинде жандуу туюнтулат.

Жыйынтык

Меңди Мамазаирова чыгармасында бүгүнкү күндөгү коомубузда чыркооктой каптаган жат көрүнүштөргө жаны кейип, канткенде адамдардын коомдук аң-сезимин өстүрүп, таза коом кура алабыз, мындай билимсиз, эне тилин чанган, кайдыгер жаштардын келечеги эмне болот, диний радикалдуулук күчөп, бөтөн элдин маданиятына жутулуп баратабыз деген толгон-токой көйгөйлүү маселелерди кырынан коюп жатары аныкталды. Поэмада өткөн доор, бүгүнкү күн, келечегибиз параллель коюлуп, конкрет предмет жана турмуш реалийери таасирдүү сүрөттөлөт. Акын адам баласынын акыл-эсине, анын руханий күчүнө, эмгегине жогору баа берери анык. Меңди Мамазаирова “Тур, Улуу журт!” публицистикалык поэмасында аттуулдук сезими күчтүү, гуманист сүрөткер экендиги белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Даутов, К.** Мезгил сыны жана мен. Тандалмалар [Текст] / К. Даутов. - Бишкек: Бийиктик, 2004. - 524 б.
2. **Мамазаирова, М.** Тандалмалар [Текст]: ырлар, поэмалар / М. Мамазаирова. - Бишкек: Турар, 2013.- 484 б.
3. **Муратов, А.** Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. - Бишкек: Турар, 2013.-554 б.
4. **Сыдыкбеков, Т.** Акындын элеси [Текст] / Т.Сыдыкбеков.- Фрунзе, 1965. - 224 б.
5. **Мамазаирова, М.** Тур, Улуу журт! Ырлар, поэмалар[Текст] / М. Мамазаирова. – Бишкек: Турар, 2010.- 35 б.
6. **Исмаилова, Б.Т.** Кыргыз адабиятындагы салттуулук жана жанычылдык маселелери [Текст] / Б.Т. Исмаилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2016. - №1. – Б. 114 – 118.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_173

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:82-1:82-15(575.2)

Осмонова Ж.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

МЕҢДИ МАМАЗАИРОВАНЫН ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ МЕНЕН ЖАРАТЫЛЫШТЫН БАЙЛАНЫШ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары- Меңди Мамазаированын поэзиясында адам менен жаратылыштын байланышы каралды. Көркөм -эстетикалык өзгөчөлүктөрү, турмушту поэтикалык чагылдыруудагы өз алдынчалыгы, образдарды жаратуудагы көркөм сөз каражаттары, адабий табылгалары тууралуу сөз болот. Изилдөөнүн негизги максаты - Меңди Мамазаированын адам менен жаратылыш темасындагы ырларынын идеялык-көркөмдүк наркы, колдонгон көркөм каражаттарын кыргыз поэзиясынын контекстинде талдоо жана баалоо болуп эсептелинет. Изилдөөдө адабияттарды талдоо илимий усулдары колдонулду. Изилдөөнүн илимий баалуулугу - кыргыз жана дүйнөлүк адабият таануу илиминин жетишкендиктерине негизделип, акындын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, образдуулукту түзүү каражаттары улуттук адабият таанууда алгачкы жолу изилдөөгө алынып жатат. Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык

маанилүүлүгү - эмгектен алынган тыянактар, сунуштар кыргыз адабият таануусундагы улуттук поэзияны, анын ичинде Меңди Мамазаированын чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуп үйрөнүүдө, окуу - методикалык колдонмолорун жазууда пайдаланылат.

Негизги сөздөр: Меңди Мамазаированын поэзиясында; адам менен жаратылыш; фольклор; жаратылыш; пейзаж; поэтикалык-көркөмдүк; философиялык концепция.

СВЯЗЬ ЧЕЛОВЕКА С ПРИРОДОЙ В ПОЭЗИИ МЕНДИ МАМАЗАИРОВОЙ

В данной работе в качестве предмета исследования было рассмотрена связь человека с природой в поэзии Менди Мамазаировой. Поговорим о художественно-эстетических особенностях, самостоятельности в поэтическом изображении жизни, художественных способах создания образов, литературных находках. Основная цель исследования - проанализировать и оценить идейно-художественную ценность стихотворений Менди Мамазаировой на тему человек и природа, использованных художественных средств в контексте кыргызской поэзии. В исследовании использовались научные методы анализа литературы. Научная ценность исследования основана на достижениях кыргызского и мирового литературоведения, а творческие особенности поэта, средства создания образов изучаются впервые в отечественном литературоведении. Практическая значимость полученных в исследовании результатов заключается в том, что выводы и рекомендации, полученные в результате работы, используются при чтении и изучении национальной поэзии в кыргызском литературоведении, в том числе произведений Менди Мамазаировой, при написании учебных программ высших и средних учебных заведений, средних школ, в написании учебных и учебно – методических пособий.

Ключевые слова: в поэзии Менди Мамазаировой; связь человека с природой; фольклор; природа; пейзаж; поэтико-художественный; философская концепция.

QUESTIONS OF THE CONNECTION BETWEEN HUMANITY AND THE NATURE OF THE POETRY OF MENDI MAMAZAIROVA

In this work, the subject of research was the issues of the connection between man and nature in the poetry of Mendi Mamazairova. We will talk about artistic and aesthetic features, independence in the poetic depiction of life, artistic methods of creating images, literary finds. The main goal of the study is to analyze and evaluate the ideological and artistic value of Mendi Mamazairova's poems on the topic of man and nature, the artistic means used in the context of the Kyrgyz poetry. The study used scientific methods of literature analysis. The scientific value of the research is based on the achievements of Kyrgyz and world literary studies, and the creative features of the poet and the means of creating images are being studied for the first time in domestic literary criticism. The practical significance of the results obtained in the study lies in the fact that the conclusions and recommendations obtained as a result of the work are used when reading and studying national poetry in Kyrgyz literary criticism, including the works of Mendi Mamazairova, when writing curricula for higher and secondary educational institutions. schools, in writing educational and teaching aids.

Key words: in the poetry of Mendi Mamazairova; connection between man and nature; folklore; nature; scenery; poetic and artistic; philosophical concept.

Адам менен жаратылыштын диалектикалык байланышы деген түбөлүктүү философиялык концепция көркөм сөз өнөрүндө элдик фольклордон башталып, бүгүнкү кыргыз профессионал адабиятка чейин предмет болуп, узак жол басып келе жатат. Ар бир доордо, мезгил алкагында мындай асыл баалуулуктар ар түрдүү мүнөздө кабылданып, көркөм ишмердүүлүктө чагылдырылып келгени белгилүү. Профессор Б.Темирова туура белгилегендей: “доор алмашып, мезгил арымына жараша адамзаттын коомдук аң-сезими өсүп - өнүгүп өзгөргөн сайын кыргыз адабий процесси да улам жаңыланып, көркөм-эстетикалык сапаты жагынан бийиктикке карай умтулуп, тынымсыз жандуу кыймыл-аракетте жүрүп олтурушу зарыл жана мезгил талабы” [1]. Чындыгында бүгүнкү ааламдашуу доорунда адам

менен табияттын биримдиги маселеси чыгармаларда сүрөттөө, кабылдоо жаатында эбегейсиз өзгөрүүлөр жүрүп жатат.

Албетте, көркөм сөз өнөрүндө мындай улуу ачылга, дүйнөлүк аренадагы жаңылык даанышман жазуучу Ч. Айтматовго таандык. Залкар сүрөткер чыгармалары аркылуу адамтаануу, аалам курулушу, жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсүн ачуучу, миф жаратуучу феномен катары дүйнөлүк адабияттын сересине чыкты. Кыргыз поэзиясынын алпы А.Осмоновдун улуттук баалуулуктар боюнча көркөм жаралгалары да окурман журтунун жүрөгүнөн терең орун алып калган. Адам менен табият маселеси түбөлүктүү тема катары акын, жазуучунун дүйнө таануу өзгөчөлүгүнө жараша болот. Маселен, орус акындары Ф. И. Тютчев, А. А. Фет пейзажист сүрөткерлер болгон, ушул темада талант сырларын ачкан, жаратылыштын кубулуштарынын кереметин поэзияда даңазалашкан. Залкар окумуштуулар К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева айткандай: “кээ бир учурларда пейзаж адамдын жекече тагдыры менен эриш аркак айкалыштырылып сүрөттөлөт. Мындай кезекте пейзаж кеңири жана толук “портрети” менен берилбейт, персонаждын ошол учурдагы гана психологиялык ал-абалына түздөн- түз тиешелүү болгон жаратылыштын айрым бир белгилери сүрөттөлөт” [2]. Көркөм чыгармаларда пейзаж эки мааниде колдонулат: биринчиден, калемгер тек гана табияттын керемет кубулушун тартса; экинчиден, адамдын жан дүйнөсүн, психологиялык абалын белгилүү бир идеялык максаттан улам чагылдырат.

Жаратылыштын ар түрдүү көрүнүштөрү, кубулуштары адам тагдыры, кубаныч-кайгысын туюнтуп, турмуш көрүнүштөрдүн негизинде жаралат. Эгерде таза пейзаждык сүрөттө болсо да белгилүү даражада адамдын жаратылышка болгон мамилесин билдирет. Пейзажда калемгерлердин эли-жерине болгон сүйүүсү, урматтоосу да берилет. Кыргыз поэзиясында мындай мүнөздөгү ырлар А. Осмонов, Ж. Турусбеков, М. Алыбаев, С.Эралиев, С. Жусуев, Ж. Мамытов, О.Сооронов, Т. Кожомбердиев жана башка акындарда кездешет. Өзгөчө залкар акын А.Осмонов не бир керемет ырлары Ала-Тоону, Ысык-Көл цикли мекенибиздин өткөнү менен бүгүнкүсү, эртеңкиси менен келечеги тууралуу ой-толгоосу, максаты менен кыялы ширелишип турат.

Андыктан ар бир заманда көркөм сөз өнөрүн аркалаган калемгерлер бул темадан кыя өтпөйт. Ушул мааниде кыргыз поэзиясында орду бар, белгилүү акын Менди Мамазаированын да чыгармачылык диапозону кеңип, тематикасы байып, идеялык көркөмдүгү артып баратканы пейзаждык ырларында да көрүнөт. М.Мамазаированын чыгармачылык кампасында пейзаждык ырлары басымдуу орун ээлейт. Акын жергебиздин кооз жерлерине, түркүн жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсүнө кайрылыптыр. Өзгөчө жердин көзү болгон Ысык-Көлгө арнаган ырлар түрмөгү сөз кылууга арзыйт. Акындын Ысык-Көл, дегеле көл темасы толкунданып, шыктандырып турат. Бул темага кантип кайрылып калганы тууралуу автордун сөзүнө кулак төшөсөк: “Жай, күн ысык. Студенттер көлгө түшүп, кумга кактанып, жээгинен ар түрдүү таштарды терип, Көл менен жакындан тааныштык. Көл тууралуу түрдүү уламыш-болмуштарды угуп кызыгып, элестетип, Көл астында калган шаар... Шакегин көлгө түшүрүп жиберип, аны таап келүүгө тереңге чумуп, келбей калган сүйгөн жигитин алигиче издеген, түн ичи жээкке келип, адамдарга көрүнбөй ыйлаган кыздын үнү азыр да кулагымда. Ысык-Көлгө болгон сыймыгым, махабатым ашып-ташып, улутумдун бешенесине бүткөн ыйык Көлдүн жүрөгүмдүн тереңинде жүргөн купуя да, ашкере да келбетин толук тартууга ыр саптарымдын кубаты да, деми да, кудирети да жетээр эмес” [3], -дейт.

Автордун көл тууралуу “Түнкү көл”, “Жээгинде”, “Таңкы көл” сыяктуу ыр саптары, “Коштошо албай”, “Садагам, Ысык-Көлүм, саламат бол”, “Ысык-Көл” жана башка көптөгөн ырлары бар. Автор “Түнкү көлдүн” кереметин мындайча тартып берет:

Түнкү көл... Чөлкөмүнөн ашып батпай,
 Сүйлөнүп күү-шаа түшүп алда кандай.
 Тереңден сүзүп келип, Айым балык?
 Жээгинен өз сүйгөнүн аңдыгандай.
 Жол жүрүп, аттан түшкөн алп жигитти,
 Байкатпай шап билектен кармагандай...
 Караандар ары бери арбалаңдап,
 Жүргөнсүйт суу койнунда бир иш менен.
 Сүйлөнүп, күңгүрөнгөн, сырдуу түнү,
 Угулат кыз күлкүсү шыңгыраган.
 Шаңгырап кишенеген күлүк үнү,
 Эндикке жетип жатты аңгыраган [4].

Акын поэзиянын күчү аркылуу Ысык-Көлдүн тарыхын, сырын, байлыгын ачып берүүгө аракеттенет. Ысык-Көлдүн түнкү көрүнүшү жандандырылып, “Айым балык өз сүйгөнүн жээктен аңдып”, “жол жүрүп, аттан түшкөн алп жигитти” шап билектен кармагандай, “караандар ары бери арбалаңдап”, сүйлөнүп, күңгүрөшсө, “кыз күлкүсү шыңгырап”, “кишенеп күлүк үнү” угулуп, айтор жандуу турмуштун элестүү картинасы тартылат. Ырдын ар бир саптарынан көлдүн түнкү толкуну, ичинде катылып жаткан кыйма-чийме жашоо ыргагы, анын адам баласына сырдуу ары жагымдуу касиеттери сезилип тургансыйт. Акын Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романындагы “Айым балык” легендасын мотив катары алып, шакеги колунан түшүп, аны издеген жигиттин образын жеткиликтүү боектор менен таасирдүү, элестүү тартып берген.

Ал эми М. Мамазаированын Ысык-Көл жөнүндөгү татынакай ойлору барган сайын тереңдеп, “Таңкы көлдүн” картинасын көз алдыбызга жандуу көрсөтөт:

Таң атаар алды... Көшүлө,
 Баладай тыноо кагасың.
 Башыңды койчу төшүмө,
 Уйкуңдун калса чаласы.
 Чоочутуп алсам кокустан,
 Сынат деп жүзүң-айнегин.
 Сыдырым желге бой тосом,
 Сырдашкан күндөр кайда эми... [5].

Автор Ысык-Көлдүн таңкы көрүнүшү кандай чеберчилик менен орундуу салыштыруулар, көркөм туюнтмалар аркылуу сүрөттөгөн, “баладай тыноо кагасың, башыңды койчу төшүмө, уйкуңдун калса чаласы”. Анын балыр болуп түбүнө жаткысы, кыз-жигиттей сырдашкысы, жомок айтып атыр жыттуу боюнда жүргүсү, катылып жаткан сырларын жазгысы келет. Акын “Коштошо албай”, “Садагам Ысык-Көлүм, саламат бол!” деген ырларында салттуу ыр формасы менен куюлуштуруп, терең мазмунду кыска эле саптарга батыра алган. “Коштошо албай” ырында:

Төбөңдөгү Күнүң дагы, булуттуң,
 Көлүм сенин калканычы күнү-түн.
 Мээриминден муз тоңбогон ыйык суу,
 Кыргызыма түгөнбөгөн ырыссың.
 Жыл айланбай келсем дагы мөлтүрөп,
 Сулуулугуң көтөрө албай делдиреп [6].

Акындын түрдүүчө кыялдануусу, эргип таң калуусу, суктануусу реалдуу турмуш чындыгы менен дал келип турат. “Садагам Ысык-Көлүм, саламат бол!” аттуу ырында лирикалык каарман үчүн Ысык-Көл адамдардын жан дүйнөсүн тазартып, күч-кубат берип, жашоонун символундай. Ал түгүл “энемдин ак сүтүнө бут салгансып, кээде мен кечкенден да аяп турам” деп, ыйык көлдү көздүн карегиндей сактоого чакырат:

Ич тардык кылбайм, келсин пайдалансын,
А бирок, ЫЙЫК КӨЛДҮ булгабасын.
Ден соолук, таза көңүл-түбөлүк мол,
Ысык-Көл садагам ай, саламат бол [7].

Акын М.Мамазаирова дүйнөдөгү эң кооз он беш көлдүн катарына кирген Ысык-Көлгө таасирленүүсү, сүйүүсү чындыгында өзгөчө. Лирикалык каармандын толкундай берилген идеясы терең, уйкашы шыдыр, ритми элпек, ыр курулушу табигый, колдонулган көркөм каражаттар оригиналдуу. Орус деңизинин улуу художниги Айвазовский: “Көлдүн сүрөтүн тартуунун татаалдыгы анын образынын кистиге кармалбастыгында”, -деп айткан экен. Андыктан М. Мамазаирова да Ысык-Көлдүн образын толук жазып бере албай кыйналгандыгы, анын өзүндөй сырларынын тереңдигинде. Улуу элдин тарыхы ыйык Ысык-Көлдүн тарыхына айланып тереңдеп катмарланып кеткен. Кечээги көлүбүз жапайы жээктен жээке урунуп алда канча эркин өмүр өткөргөн доорлор өткөн. Эл көбөйүп, жашоо татаалданып, керектөөлөр күчөп, адам жырткычтар кордоп, булгап турган учуру. Залкар Гейне: “Жерден жаракка кетсе, акындын жүрөгү аркылуу өтөт”-деп таамай аныктап айткан сөзү М. Мамазаированын нравалык-акындык сапатына дал келери ачык көрүнүп турат. Акын көлдүн кереметин гана ырга салбастан аны коргоо, көздүн карегиндей сактоо маселесин да кошо көтөрөт. Баарыдан мурда автордун Ысык-Көлдүн мезгил өткөн сайын тартылып, таштандыларга толуп экологиялык кризиске туушуканына, адамдар маңкуртчасынан мамиле жасап жатканына жаны кейийт. Кыргыздын тагдырына бүткөн берметти жапатырмак коргоп калууга ар бир кыргыз атуулу милдеттүү экендигин эскертет жана чакырат.

Акын “Ак-Буура”, “Ак-Буураны бойлоп”, “Ак-Буураны боюндагы кош терек”, “Ойлуу дарыя”, “Ак-Буура тууралуу баллада” аттуу ырлар түрмөгү бар. Чыгармаларда Ош шаарын тең жарып аккан, мезгилинде Бабур бабабыз “Бабур нааме” китебинде тамшанып жазган айтылуу таштан- ташка урунуп, куму алтын чайкаган керемет дарыяны ырга салган. “Ак-Буура тууралуу баллада” аттуу ыры кулакка мындайча жаңырат:

Кушу түшүп, Олокондой алп тоого,
Пайгамбарым сүйүп, түнөк сураган.
Мээриминен ак мөңгүлөр бүт эрип,
Дайра болуп, төмөн карай кулаган.

Тоо койнунда жаткан алтын, күмүштүн,
Күкүмдөрү агып келет сарыгып.
Ичкен адам чырак кылып үмүтүн,
Оруусунан туруп кетет айыгып [8].

“Ак-Буура” менен “Ак-Буура тууралуу баллада” илгертен бери эле мифологиялык ишенимге салынып жашап келген, анан калса фантастика менен романтика да баары реалдуу чындык куюлушуп бири-бирине өтүшкөн катышынан бүткөн ырлар. “Ак-Буура тууралуу баллада” аттуу ырында Олокондой алп тоодон миндеген мөлтүр булактардан куралган Ак-Буура дарыясын Бакай ата, Кошой баба, Манас баатырлар ичип, “бала Манастын Ак Төөсү” күрпүлдөгөн суудан агып, “ошондуктан Ак-Буура деп аталып” калганын, “Сулайман

пайгамбардын көз нурунан бүткөн суу” экендигин ырга салып, элдик каармандар менен байланышта берилет. Аскалардан атылып түшкөн шаркыратмалардан, мөлтүр булактардан куралган дарыяга мезгилинде Гапар Айтиев, Жолон Мамытовдой улуу инсандардын кири жуулуп, жүзү чайкалып, жээгин бойлоп улуу чыгармаларын жаратканы, көптөгөн таланттар ага тагдырлаш болгону, касиеттүү мүрөк дарыя элибиздин кан-жанына айланып өмүр тартуулаганы мазмундуу чагылдырылат. Адам турмушу табият менен өмүр жолунун кайсы бир сызыктары кесилишет эмеспи. Акын ошол дүйнөнү ачып берүүгө умтулуп жатат. Көрсө, Гапар Айтиев, Жолон Мамытов, Меңди Мамазаирова да өмүр-тагдыры, чыгармачылык жолу дал ушул Ак-Буура дарыясы менен бир нокоттон кесилишет экен.

М. Мамазаированын поэзиясында жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, тоолор, талаалар, көл, дарыялар, булактар, дегеле табияттын сансыз байлыктары чыгармаларынын тематикалык жактан байышына өбөлгө түзүшөт. Маселен, “Коңур жаздын байчечекейи”, “Жалбыз”, “Аткулак”, “Адырашман”, “Жийде бурак”, “Кызгалдактар доору” ырларында өсүмдүктөрдүн керемет кооздугун, жыпар-жытын сүрөттөбөстөн, алардын адам баласынын ден соолугуна пайдасы, кайсы ооруга даба болору, колдонуу ыкмалары, кайсы мезгилде жыйнап, кантип кургатуу керектигине чейин азыркы муун үчүн баалуу кеңештерди, маалыматтарды берүүсү, жаратылышты таанып билүүдө да кызматы чоң. “Жалбыз” деген ырын окуп көрөлү:

Нанга окшогон касиет бар жалбызда,
Жаңы гана бүчүр ачкан маалында,
Аткулакка кошуп мага кууруп бир,
Апам бизди тойгузганы жадымда.

Анан дагы көлөкөгө кургаткан,
Бөз баштыкка салып катчу апамдан
Сураганда: “Баш ооруга даары”- деп,
Чайга кошуп демдеп иччү жалбыздан [9].

Белгилөөчү жагдай, ырларда бүгүнкү күндө дары чөптөр сейрек кездешип баратканы, адамдардын кастыгынан жоголуп баратканы, жаштар болсо касиеттүү өсүмдүктөрдү көрсө да ажырата албай, жаратылыштан оолактап калганы жөнүндө омоктуу ой берилет.

Жыйынтыктар:

1. Акын М.Мамазаированын пейзаждык ырларында биринчиден, кыргыз жеринин кооздугун, ыйыктыгын, кереметин тартып берсе. Экинчиден, табият адам турмушун, анын жан-дүйнө толкунун, дүйнө таанымын сүрөттөдө чоң роль ойногон. Ырларындагы мындай гармонияны берүүдө турмуш чындыгы менен айкалыштырууда, элестетүүлүктү жарата билүүдө, акындык оргуган кыял, өткүр сезгичтиги, сөз менен иштөө чеберчилиги көрүнөрү белгиленди.

2. М.Мамазаированын адам менен жаратылыштын диалектикалык байланышын интерпретациялоодо көркөм ойлоо маданиятынын өзгөчөлүгү, образдар менен идеялардын көп маанилүүлүгү, руханий көңдөйлүккө каршы туруу чыгармаларындагы маанилүү адеп-ахлак сабактарынан үлгү алууга зарылдыгын түзөт.

Адабияттар тизмеси:

1. **Байбосунов, Али-Аскар.** Барпынын чыгармаларындагы космологиялык ой жүгүртүүлөр [Текст] / Али-Аскар Байболсунов.- Ф.: Кыргызстан маданияты, 1978.- 130 б.

2. **Мамазаирова, М.** Тандалмалар [Текст]: ырлар, поэмалар / М.Мамазаирова.- Бишкек: Турар, 2013.- 484 б.
3. **Темирова, Б.** "Манас" үчилтиги менен кыргыз поэзиясынын карым-катнашы [Текст] / Б. Темирова.- Бишкек: Аят, 2016.-144 б.
4. **Эркебаев, А.** Элдик эпостон адабий эпоско. Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар [Текст] / А. Эркебаев.-Бишкек, 1999. -247 б.
5. **Мамазаирова, М.** Кайдадыр саргалдак зар ыйлайт [Текст] / М. Мамазаирова.- Бишкек: Ордо компани, 2022.-182 б.
6. **Исмаилова, Б.Т.** Адабияттагы жан бактылык менен айыгышкан күрөш [Текст] / Б.Т. Исмаилова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. -№6. - Б. 220-223.
7. **Байиева, Б.А.** А.Осмоновдун "Жеңишбек" поэмасын окутуунун технологиялары [Текст] / Б.А.Байиева // Наука. Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022. - №3 (75). – Б. 129-135.
8. **Осмонова, Ж.Р.** Идейно-тематические особенности стихотворений Меңди Мамазаировой на тему Отечество [Текст] / Ж.Р.Осмонова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2023. - №1. – Б. 132-136.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_179

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:811.512.154.(575.2).

Пазилова Т.Ж.*ст.преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика***Рысбаева А.А.***магистрант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им.Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика***Алайбек к. Г.***магистрант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им.Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика*

ТАТААЛ ЭТИШТЕРДИН КОМПОНЕНТТЕРИНЕ САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилиндеги татаал этиштердин жасалуу компоненттери каралат. Изилдөөнүн негизги максаты - татаал этиштердин жасалышында жардамчы этиштердин курамдык компоненти катары алардын лексика семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө салыштырма типологиялык талдоо жүргүзүү. Ошондой эле жардамчы этиштердин чактык өзгөрүүсү менен кошо татаал этиштердин жасалуу жана өзгөрүү формалары көрсөтүлгөн. Негизинен изилдөөдө анализ жана салыштырма талдоо жүргүзүү, методдору колдонулган. Изилдөөлөрдө татаал этиштин компоненти болгон жардамчы этишке грамматикалык талдоо жүргүзүлгөн. Алтай, анын ичинде түрк тилдериндеги татаал этиштер бул мезгилге чейин жакишы изилдене элек, өтө кылдат изилдөөнү талап кылган тил илиминин объектилеринин бири болуп саналары белгиленди. Татаал этиштер негизинен эки типте болот: I категориядагы татаал этиштер чакты уюштуруучу касиетке ээ. Экинчи категориядагы татаал этиштер чакчылдык функцияны гана аткара турган тагыраак айтканда, -а жана -р формасындагы чакчылдар этиштин функционалдык формалары менен «тур», «жур», «бер», «жат», «кал», «кой», «сал», «кет» сыяктуу көптөгөн жардамчы этиштерден турган татаал этиштер. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды, кыргыз тилинин грамматикасы жана салыштырма типология дисциплинасынын практикалык жана лекциялык курсунда колдонууга болору сунушталды.

Негизги сөздөр: татаал этиштер; жардамчы этиштер; негизги этиш; чакчылдар; кыймыл аракет; лексикалык маани; этиштик категориялар; компоненттер.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ

В данной работе компоненты образования сложных глаголов в кыргызском языке рассматриваются как предмет исследования. Основная цель исследования - провести сравнительно-типологический анализ их лексических, семантических и грамматических особенностей как составляющего компонента вспомогательных глаголов при образовании сложных глаголов. Также показаны формы образования сложных глаголов и формы их изменения, и временное изменение вспомогательных глаголов. В исследовании основном использованы методы сравнительного анализа. В алтайских языках, в том числе сложные глаголы тюркских языков, что является одним из объектов лингвистики, который еще недостаточно изучен и требует очень внимательного изучения. Сложные глаголы бывают двух основных типов: сложные глаголы I категории обладают свойством организовывать время и означают «вторичные времена». Сложные глаголы второй категории выполняют только функцию причастия то есть причастия форм -а и -r с функциональными формами глагола tur «тур», «жүр», ber «бер», jat «жат», qal «кал», qoy «кой», sat «сал», ket «кет» - сложные глаголы, состоящие из множества вспомогательных глаголов. Результаты исследования могут быть использованы в практических и лекционных курсах, по дисциплине грамматика кыргызского языка и сравнительной типологии.

Ключевые слова: сложные глаголы; вспомогательные глаголы; основной глагол; деепричастие; действие; лексическое значение; категории глаголов; компоненты.

COMPARATIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS OF COMPONENTS OF COMPLEX VERBS

In this paper, the components of the formation of complex verbs in the Kyrgyz language are considered as the subject of research. The main purpose of research is to compare them with lexical, semantic grammatical features and similarity as a component of auxiliary verbs in the formation of complex verbs. There are also analyzed forms of formation of complex verbs, forms of their changes and temporary changes of auxiliary verbs. The main methods of comparative analysis were used in the study. The result of the study was a grammatical analysis of the auxiliary verb including into the compound verb. In the Altai languages, including complex verbs of the Turkic languages which is one of the objects of linguistics, which has not yet been sufficiently studied and requires very careful study. There are two main types of compound verbs: Category I complex verbs have the property of organizing tense. Compound verbs of the second category performs only the function of the participle that is, participles of the forms -a and -r with the functional forms of the verb "tur", "zhyr", ber, "zhat", "kal", qoy "koi", Sat "sal", ket - complex verbs, consisting of many auxiliary verbs. The results of the research can be used in practical and lecture courses on the discipline of grammar of the Kyrgyz language and comparative typology.

Key words: compound verbs; auxiliary verbs; the main verb; the participle I; action; lexical meaning; categories of verbs; components.

Түрк тилдериндеги татаал этиштер маселеси окумуштуулар арасында олку - солкулуктарды туудуруп келет. Кыргыз тилинде деле бул маселе бир жактуу чечилишке ээ боло элек [1]. С. Кудайбергенов этиштердин синтаксистик жол менен жасалышын бир топ кеңири баяндап, “*атоочтук уңгулуу татаал этиштерге жана этиштик уңгулуу татаал этиштерге*” ажыратат [2]. Ал эми, С.А. Давлетов болсо “*этиштин аналитикалык формалары аналитикалык форманттар*” деп өзгөчө бөлүп сүрөттөп жазат да [3], “*этиштин синтаксистик жол менен жасалышын*” баяндап келип, “... бир катар окумуштуулар тарабынан *этиштин аналитикалык формалары* катары каралган фактылар экинчи бир окумуштуулар тарабынан *татаал этиш катары*, же анын тескерисинче каралып келе жатат. Демек, татаал этиш менен аналитикалык формадагы этиштер жөнүндөгү маселе али такталып чечиле элек” деп айтат [4].

Татаал этиштер адатта эки же андан көп түгөйлөрдөн туруп биринчиси негизги этиш болуп этиштик кыймыл - аракет ал абал маанилерин берет. Экинчи же акыркы түгөй болуп

келген этиш сөз жардамчы этиш болуп өзүнүн лексикалык этиш мааниси солгундап жоголуп да кетет. Бирок жардамчы этиш орфографиялык эреже боюнча бөлөк-бөлөк жазылганына карабай негизги этиш менен биротоло биригип анын этиштик маанилерин толуктап грамматикалык маанилерди уюштурат: *коё туруңуз, келе бергиле, бара жатат, сүйлөй бериңиз, уктап кетти, баш бакты* жана башка.

Жогоруда айтылгандай, негизги этиштерде лексикалык маани толук сакталат, жардамчы этиште жоголуп кетет, же солгундап калат да грамматикалык кошумча маанилер пайда болот. Негизги этиштер дээрлик өзгөрбөстөн кала берет. Ал эми ар түрдүү этиштик категориялар боюнча өзгөрүүлөргө жардамчы этиштер гана дуушар болот. Мисалы: *Жашып кеткен Канышай ичинен келме келтирип жиберди* (Т.Сыдыкбеков). Бул жерде *келтирип жиберди* деген татаал этиштин тутумундагы сөздөрдүн биринчиси - негизги этиш, экинчиси -жардамчы этиш. Коркуп кеткендиктен, келмени ичинен келтирген абалын татаал этиштин биринчиси (*келтир*) аткарды. Бул сөз өзүнүн кыймыл-аракеттик этиштик маанисинде турат, ошондуктан ал – негизги этиш. Ал эми экинчиси *жиберди* болсо, өзүнүн кыймыл аракеттик этиштик маанисин сактаган жок. Ал негизги этиштин жекелик сандагы үчүнчү жак жана өткөн учур чак маанилерин билдирүү менен гана чектелди. Ошондуктан ал- жардамчы көмөкчү этиш болуп эсептелет [5].

Кыргыз тилинде негизги этиштер көбүнчө чакчыл мүчөлөрү менен келет. *Киноаппарат лентаны бир калыбында имерип, согуш өз алдынча күчөй берди* (Ч.Айтматов). *Жаңыдан келген Эдил баккесинен күндөлүгүн сууруп чыкты*. Ошентип, ээлеген орун тартиби боюнча негизги этиш биринчи, жардамчы этиш дайыма экинчи, арткы болуп келет.

Кыргыз тилинде лексикалашкан татаал этиштер сейрек учурайт. Лексикалашкан татаал этиштин семантикалык структурасына чакчылдар жана жакталуучу компоненттердин маанилери катышат да, этиштик жалпы маанини түзүшөт. Бул типтеги этиштерге төмөнкү мисалдар салыштырылып каралды: *тос* (жол тосуу) мааниси жагынан татаал – *тосуп чык* (бирөөнүн, бир нерсенин жолунан чыгуу); *кошто* (атты ала жүрүү) - *коштоп жүр* (өзү менен бирге алып жүрүү), *мисалы конокторду, туристерди*; иште (эмгектенүү, эмгек кылуу)- иштеп тап, иштеп маяна табуу.

Кыймыл – аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү татаал этиштер. Татаал этиштердин бул түрү –а //е// -й, -ып формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу жасалат, жак мүчөлөр өзүнөн кийинки компонентке жалганат. Татаал этиштердин ушул түрү көбүнчө кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүнүн объективдүү мүнөздөмөсүн (кыймыл аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, биротоло иштелгендигин, капысынан же чукулунан болгонун жана башка) билдирет. Татаал этиштин конструкциясынын чакчылдар бөлүгү кыймыл - аракеттик негизги маанини билгизет. Этиштин өзгөрүүчү бөлүгү болсо, өзүнүн лексикалык баштагы маанисинен ажырайт же алыстайт да, анын ордуна грамматикалык кошумча маанини билдирип калат. Татаал этиштин составында туруп, негизги этиш аркылуу берилген түшүнүктү грамматикалык маани жагынан толуктоо катарында айтылуучу этиштер грамматикалык жардамчы этиштер экендиги белгилүү. Мисалы, *чап-ып, чаап таштады* дегенде кыймыл аракеттик негизги маанини чакчыл формада чап этиши билдирип турат; экинчи бөлүгү болсо бир нерсени ташта, кой деген баштагы материалдык маанисинде эмес, кыймыл аракеттин толук иштелишин, чечкиндүүлүгүн билдирүү үчүн колдонулду; *жазып жибер* дей турган болсок, мында *жибер*, өзүнүн бир жака *жибер*, жөнөт деген маанисин эмес кыймыл-аракеттин тездигин билдирип турат. Ошентип татаал этиштер -а//е// -й, -ып формасындагы чакчыл компонент менен

айкашканда: *бере бер, алып ал, коюн кой, туруп тур, калып кал, жиберип жибер* жана башка формаларда уюшулат.

Грамматикалык мааниде колдонулуучу татаал этиштердин түзүлүшүндө чакчыл формалар менен бирге чак жана жак мүчөлөрүнүн ролу аз эмес. Кээ бир татаал этиштер практикада буларсыз колдонулбайт. Мисалы: *ала жат* кыймыл аракеттин бирге, кошо болгонун билдирет, бирок *бара жат* эмес, *бара жатат* болуп айтылат. Демек аталган категориялардын мүчөлөрү өздөрүнүн негизги функциялары менен катар татаал этиштердин түзүлүшүнө катышчу грамматикалык каражат катарында да пайдаланылат.

Татаал этиштин составындагы жардамчы этиштер ар дайым эле өздөрүнүн лексикалык маанилеринен ажырай беришпейт. Кээде этиштин семантикалык структурасынан компоненттердин материалдык маанилери байкалып турат. Мисалы: *иштеп тап, ойлоп тап, иштеп чык, окуп чык, учуп кел, качып кет, айдап кел* сыяктуу татаал этиштердин семантикалык структураларында эки компоненттин тең маанилик үлүшү бар. Мында жак мүчөлөрү жалгануучу этиштер негизги маанилерин сактоо менен катар чакчылдарга айкашып чечкиндүүлүктү бүткөндүктү билдирип турушат.

Жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндеги түр категориясына жакын келет. Түрдүк маанинин кээ бир кошумча маанилери чакчылдарга жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу берилет. Бирок жардамчы этиштер түр категориясын түзө албайт, анткени түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө болуу керек. Кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер чакчыл формадагы бардык эле этиштер менен айкаша бербестен, алардын кайсы бирөөлөрү менен гана айкашат. Мисалы *түртүп жиберди, чаап салды* деп да айтылат, бирок ушулардай эле – ып формасында келип *учуп* деген чакчылга *жибер, сал* деген жардамчы этиштерди кошуп, *учуп салды, учуп жиберди* деп айтууга мүмкүн эмес. Бул этиштердин лексикалык маанилерине байланыштуу да болуп саналат. Экинчиден, жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз боло, бир эле жардамчы этиш –а// -е//,-й, формасындагы чакчылдар менен айкашканда түрдүк бир маанини билдирсе, ошол эле этиштин чакчылдык *ып* формасы менен айкашканда, ал башка маанини билдирип калат да, өзүнүн мурдагы билгизген түрдүк негизги маанисинен сыртка чыгып кетет. Мисалы: *жазып салды*, кыймыл аракеттин толук иштелгендиги. *Жаза сал*, кыймыл аракеттин тездиги. Ошондуктан жардамчы этиштер бул жагынан алганда да түр категориясынын түзүлүшүндө морфологиялык модель болуп эсептелине албайт.

Кыргыз тилинде этиштин баары эле жардамчы этиш боло бербейт. –а// -е//,-й жана –ып формаларындагы чакчылдар менен бириккенде баштапкы лексикалык маанисинин ордуна мезгил менен мейкиндикте кыймыл аракеттин өтүшүнүн объективдүү мүнөздөмөсүн билдирүүгө жөндөмдүү болгон гана этиштер жардамчы этиш боло алат. Мындай конструкцияда экинчи компонент өзүнүн лексикалык маанисин жоготот же бошондотот да, негизги компонентинин маанисин кыймыл аракеттин иштетилиши, созулушу, кайталанышы, тездиги, бир жакты көздөй багытталышы сыяктуу кошумча маанилер менен татаалдандырылат, анын маанисин түрлөнтөт. Татаал этиштин ушундай түрү гана түрдүк маанини билдирет. Ал шарттуу түрдө түрдүк конструкция деп аталышы мүмкүн. Татаал этиштердин ушул тибинде лексикалык мааниге түрдүк кошумча маани кабатталып жүрөт.

Кыймыл - аракеттин убакыт боюнча өтүшүн мүнөздөө үчүн чакчылдар формасындагы негизги компонентке кошулуп колдонулуучу жардамчы этиштер төмөнкүлөр: *тур, отур, жүр, жат, сал, ташта, кой, жибер, түш, кел, кет, ал, бер жана башка*.

Булардын жардамчы этиш катарында колдонулгандагы кошумча маанилери бирдей эмес. Ошого ылайык аларды төмөнкүчө топтоштурууга болот:

1. Кыймыл аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер. Кыймыл аракеттин узакка созулушун речтин сүйлөгөн мезгилинде бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы же созулушу билдирет. Мындай маани чакчылдар формасына *жат, тур, отур, жүр* жана *бер* деген жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу берилет [6];
2. Кыймыл аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер. *Кел* жана *бар* деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы компоненттер менен айкашып, кыймыл-аракеттин, абалдын өнүгүшүн, багытын билдиришет;
3. Кыймыл аракеттин толук иштелгендигин билдирүүчү этиштер. Булар -ып формасындагы чакчылдар менен *ташта, сал, кой, жибер, кал, кет, чык*, деген жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу берилет. Бул жардамчы этиштердин ичинен кээ бирөөлөрү -а//е//й формасындагы чакчылдар менен айкашканда кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондугун да көрсөтөт. Ошондуктан алар бир топко бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги татаал этиштер тутумундагы сөздөрдүн мүнөзүнө жараша үч топко бөлүнөт: этиш түгөйлүү (чакчыл түгөйлүү) татаал этиштер, атооч түгөйлүү татаал этиштер жана тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштер [7]:

1. Түгөйлөрүнүн бардыгы этиш сөздөрдөн турган татаал этиштер этиш түгөйлүү татаал этиштер болот. Мындай этиштердин ар дайым биринчи түгөйү чакчыл формада айтылып, негизги кыймыл аракетти билдирет. Ал эми экинчи түгөйү анын грамматикалык маанилерине толуктоо киргизип, жардамчы (көмөкчү) этиш болот.

Мисалы: *Кишинин башын оорутпай кете бергиле.* (Ж. Турусбеков)

- *Ана атаң келатат! Чал жолдун алдын көрсөтө берди.* (О. Айтымбетов)

2. Атооч түгөйлүү татаал этиштер. Мында биринчи түгөй болуп атооч сөздөр келет: *ашык бол-, киши бол-, кол кой-, бир кой-, баш бак-* жана *башка*.

Атооч түгөйлүү татаал этиштерди түгөй болуп келген атооч сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турганына жараша топторго бөлсөк болот:

а) Атооч түгөйү атооч жөндөмөдө келген татаал этиштер: *көз сал-, эн сал-, бир сал-, тил ал-, байыр ал-, ат кой- (атты чаптыр), ат кой- (балага ат кой), сүр бас-, тер бас-, жол чал, телефон чал-, үн де- үндө – болуп биригип кеткен, каршы чык-, убада бер-, ал жет-, күч жет, казан ас-, байге сай- жана башка*.

б) Атооч түгөйү барыш жөндөмөдө келген татаал этиштер: *ишке сал-, калыпка сал-, жөнгө сал-, добушка сал-, кайгыга сал-, башка сал-, эпке кел-, уятка кал-, четке как-, добушка кой-, изине түш-, жоопко тарт-, жана башка*.

в) Атооч түгөйү табыш жөндөмөдө келген татаал этиштер: *ачууну жаз-, жарпты жаз-, башты жаз-, жоопту бер-, сабатсыздыкты жой-, экини жой-, карызды жой-, жана башка*.

г) Атооч түгөйү жатыш жөндөмөдө келген татаал этиштер: *бейпилде жат-, өкүттө кал-, жана башка*.

д) Атооч түгөйү чыгыш жөндөмөдө келген татаал этиштер: *өтөсүнөн чык-, үстүнөн чык-, анттан тай-, жандан кеч-, жана башка*.

3. Тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштер. Биринчи түгөйү табыш тууранды же элестүү сөздөрдөн турган татаал этиштер да бар: *тырп эт-, күп эт-, үрп эт-, жарк эт-, заңк эт-, жарк-журк эт-, солк эт-, мыңк эт-, тарс эт-, чырк эт-, болк эт-, ар эт-, быш эт-, быш де-, кыш де-, чү де-, кош де-, кың де-, күңк де-, кылк эт-, чү кой-, дыр кой-, жылт кой-, чөк*

түш-, бүк түш-, ж.б. Келтирилген мисалдарда биринчи түгөйлөрү тууранды сөздөр, экинчи түгөйлөрү жардамчы этиштер болуп татаал этиштер уюшулду.

Жыйынтыктар:

1. Татаал этиштердин грамматикалык маанилерин анын тутумундагы жардамчы этиштер уюштурат жана алар дайыма татаал этиштин экинчи бөлүгү болуп түшөрү далилденди;

2. Татаал этиштердин биринчи түгөйү болуп негизги этиштер, атооч сөздөр же тууранды сөздөр кызмат кылат. Этиш түгөйлөр адатта чакчыл формаларда болору аныкталды;

3. Жардамчы этиштер татаал конструкцияларды уюштурууда атооч сөздөр менен да, этиш сөздөр менен да айкаша алышы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев.-Бишкек: Илим, 2014. – Б.137-145.
2. **Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили [Текст]: морфология / С. Давлетов, С. Кудайбергенов.–Ф.: Мектеп, 1980.- Б.140-152.
3. **Абдулдаев, Э.** Кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев, С. Давлетов. – Ф.: Мектеп, 1986.- Б.173-196.
4. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: морфология / С. Кудайбергенов.- Ф.: Мектеп, 1964.- Б.186-195.
5. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тили: грамматикалык талдоо [Текст] / И. Абдувалиев.-Бишкек: Улуу тоолор, 2019. – Б.101-102.
6. **Карл, Г.М.** Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст] / Г.М.Карл.-Бишкек: Кыргызстан СФ, 2000.- Б.30-40.
7. **Kadenova, Zh.T.** Principles of organizing extra-class work in a foreign language [Текст] / Zh.T. Kadenova, K.T. Suyunbai, A. M. Ergashova. – 2022. – No. 4. – P. 52-55.
8. **Заирова, А.А.** Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштер [Текст] / А.А. Заирова // Наука. Образование.Техника.-Ош: КУУ, 2019.- №3 (66). - Б.81-85.
9. **Пазилова,Т.Ж.** Тектеш жана тектеш эмес тилдердеги этиштердин көптүк саны [Текст] / Т.Ж.Пазилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2020.- №2 (68).- Б.74-78.
10. **Kadenova, Zh.T.** Methods of working on fairy tales in english lessons in elementary school [Текст] / Zh.T. Kadenova, D.I.U. Ismoilov. – 2022. – No. 3. – P. 41-44.
11. **Пазилова,Т.Ж.** Кыргыз жана англис тилдериндеги жардамчы этиштерге салыштырма типологиялык анализ. [Текст] / Т.Ж. Пазилова // Наука. Образование.Техника. - Ош: КУУ, 2021.- №3 (72). - Б.103-108.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_185

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:37.372.8

Абдыкулова Р.А.

доцент Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика

Чыманова Ж.Ж.

к.ф.н., доцент Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСТАРЫНЫН ӨНҮГҮҮ ШАРТЫНДА ТАРЫХТЫ АРАЛЫКТАН ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮ ЖОЛДОРУ

Изилдөөнүн предмети болуп интернет ресурстарынын өнүгүү шартында тарыхты аралыктан окутуунун эффективдүү жолдору эсептелинет. Изилдөөнүн максаты- интернет ресурстарынын өнүгүү шартында тарыхты аралыктан окутуунун эффективдүү жолдорун аныктоо. Изилдөө методдору- анализ-синтез методдору пайдаланылып, аралыктан окутуунун жолдору тастыкталды. Изилдөөнүн жыйынтыгы- санарип технологияны колдонуу аркылуу тарыхты окутууну алдыга жылдыруу учурдун талабына айланганы тастыкталды. Изилдөөнүн илимий баалуулугу - тарыхты аралыктан окутууда эффективдүү жолдорун өздөштүрүү эң маанилүү маселелерден бири. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси-тарыхты салттык түрдө окутуу менен биргеликте аралыктан окутуу да өз ордун ала баштады. Санарип доордо тарыхты аралыктан окутуу боюнча изилдөөнүн келечеги- тарыхты аралыктан окутууда мол тажрыйбага муктаждык жаралууда.

Негизги сөздөр: интернет; санарип; тарых; жабдыктар; аралыктан окутуу; технологиянын өнүгүүсү; тарыхты аралыктан окутуу.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ДИСТАНЦИОННОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ

Предметом исследования в данной работе являются эффективные способы дистанционного преподавания истории в условиях развития интернет-ресурсов. Цель исследования заключается в определении эффективности способов дистанционного преподавания истории в условиях развития интернет-ресурсов. Методы исследования – были подтверждены методы дистанционного обучения, с использованием метода анализ-синтеза. Результаты исследования подтвердили то, что продвижение исторического образования посредством использования цифровых технологий стало необходимостью времени. Научная ценность исследования - освоение эффективных методов дистанционного обучения истории является одним из важнейших вопросов в обучении. Практическая значимость полученных результатов состоит в том, что наряду с традиционным преподаванием истории дистанционное обучение также начинает набирать свою значимость. перспектива исследования дистанционного обучения истории в эпоху цифровых технологий - потребность в расширении опыта в процессе дистанционного обучения данной дисциплины.

Ключевые слова: интернет; цифровизация; история; оборудование; дистанционное образование; развитие технологий; дистанционное обучение истории.

EFFECTIVE WAYS OF TEACHING HISTORY VIA DISTANCE EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF INTERNET RESOURCES

The subject of research in this work is effective ways of teaching history remotely in the context of the development of Internet resources. The purpose of the study is to determine the effectiveness of methods for distance teaching of history in the context of the development of Internet resources. Research methods - the analysis-synthesis methods have been used; distance learning methods have been confirmed. The results of the study proved that the promotion of history education via digital technologies has become the need of the present days. The scientific value of the research - acquiring the effective methods of teaching history via distance has been considered to be one of the most important issues in the process of learning. The practical significance of the obtained results is that along with the traditional teaching of history, distance learning starts to gain the importance. The future of the research

on the teaching history via distance education in the digital age - there is a need for extensive experience in distance history teaching.

Key words: *Internet; digitalization; story; equipment; Remote education; technology development; distance learning history.*

Киришүү. Жыйырма биринчи кылымда заманбап технологиянын өнүгүшү жашоодо көп нерселердин өзгөрүшүнө түрткү болду. Алардын арасында билим берүү жана билим алуу маселеси да камтылган. Аралыктан окутуу интернеттин таасири менен билим берүүдө аздык-көптүр пайдаланып, ишке ашып келген. Муну улай билим берүүнү санариптештирүүгө байланышкан илимий эмгектер да арбын жарыялана баштады. Эки миңинчи жылдардын башынан тарта, асыресе ковид маселеси пайда болгон мезгилден тарта аралыктан окутуу актуалдуу маселеге айланып, учурдун зарылчылыгы катары каралып баштады. “The New York Times” гезити массалык түрдө ачык онлайн курстарды жогорку билим берүүдөгү негизги революция катары карап, 2012-жылды массалык ачык онлайн курстардын жылы деп атаган [1]. Билим берүүдө, асыресе гуманитардык билимдерди аралыктан окутууда колдонулган методдор, сабактын куррикулуму, окуучуну/студентти баалоо системасы -жалпы эле окуу процессин көзөмөлдөө салттык окутууда да маанилүү факторлордун катарына кирип келген. Мындай форматта окутуу процессинде кааласак да каалабасак да педагог өзгөчө кыйынчылыктарга туш болоорун нормалдуу процесс катары кабылдоого болот. Муну кечээ жакындагы ковид мезгилиндеги тажрыйбалар тастыктады. Аралыктан окутуу мугалимдер менен студенттердин алыста туруу менен окуу процесси аркылуу байланышта болушу экөөнүн тең билим берүүгө жана билим алууга дагы да жоопкерчиликтүү мамиле кылышына түрткү.

Гуманитардык илимдердин арасында тарыхты аралыктан окутуу же окуу (үйрөнүү жана үйрөтүү) маселелерине байланышкан илимий эмгектер, бөлүшүлгөн тажрыйбалар жалпы билим берүү сферасында актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Бирок салттык билим берүүдө тарыхты окутуу маселелеринде, айрыкча жогорку окуу жайларда тарых факультетинде жана башка факультеттер арасы тарыхты окутууда эң чоң көйгөйлөрдүн бири-окутуу методикасы жана студентти баалоо маселеси болуп келген. Бара-бара ага заманга бап талаптардын бири катары сабактын куррикулуму да кошулган. Артынан тарыхта бир тема боюнча маалымат берүүдө ага байланышкан жаңы жарыяланган илимий булактардан кабардар болуп туруу зарылчылыгы туулган. Көбүнесе расмий тарых эмгектеринде, асыресе жогорку окуу жайлардын студенттерине арналган илимий окуу куралдарында темаларга байланышкан кошумча материалдар арбын кездеше бербейт. Муну менен биргеликте окуучунун, студенттин толук маалымат алып албаганын аңдоо максатында темага байланышкан суроолор, тапшырмалар жана практикалык иштер көбүнесе расмий окуу куралдарында камтыла бербейт. Ата мекен тарыхына басым жасоо менен чектелип, дүйнөнүн башка мамлекеттеринин тарыхын окутууда кыргыз тилинде окуу куралдары, китептер жокко эссе. Ал эми окутуу методикасына келсек, замандын талабына ылайык, темага байланышкан ар түрдүү окутуу методикаларын колдонууда абдан жардылыкты көрүүгө болот. Муну менен катар билим берүү системасында акыркы изилдөөлөр боюнча постсоветтик Кыргызстанда советтик доордогудай эле билим берүүдө «көзөмөлдүн», «нормалдаштыруунун» жана «стандартташтыруунун» уланганы педагогика тармагында айтылып келет. Натыйжада алардын ою боюнча жаш муундар азыр деле тилекке каршы чындыктан узак, мифтер ичинде тарбияланышып келишет [2]. Бирок бул көрүнүш интернет технологияларынын өнүгүшүнүн натыйжасында билим берүүдө андагы маалыматтарды канчалык даражада пайдалуу максатта кабыл алып

жатышкандыгы азырынча белгисиз болгондуктан мезгилдин өтүшү менен жыйынтыгын берет деп кабылдоого болот.

Салттык билим берүүдөгү тарыхты окутуунун маселелери аны аралыктан окутууда да актуалдуу бойдон калды. Буга чейин салттык билим берүүдө пайдаланылган окутуу методдору 2020-жылы ковидден улам аргасыз аралыктан окутууга күтүлбөгөн жерден өтүлгөн кезде, аралыктан окутууда өзүнүн алсыз жана даяр эмес экенин тастыктады. Натыйжада кааласак да каалабасак да интернет технологияларынын өнүгүшүнүн натыйжасында билим берүү жана билим алууда аралыктан окутуу жана үйрөнүү бара-бара билим сферасынын ажырагыс бөлүгүнө айланаары ачык көрүнүп турат. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан 2003-жылы чыккан мыйзамда аралыктан (дистанттык) билим берүүгө мүмкүн экендиги жана билим берүүнү санариптештирүү туралуу маалымат (берене) кездешет. Анда *“дистанциялык билим берүү технологиялары - негизинен маалыматтык жана телекоммуникациялык технологиялар каражаттарын колдонуп, окуп жаткандар менен педагогикалык кызматкердин кыйыр же толук эмес кыйыр түрдө өз ара иш жүргүзүүсү аркылуу ишке ашырылуучу билим берүү технологиялары болуп саналат”* деген ачыктоону учуратууга болот. Мындан белгилүү болгондой интернет ресурстарынын өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөрдү, жаңылыктарды тарыхты окутууда эффективдүү пайдалануу учурдун талабына айланды. Ошентсе да аны толук кандуу пайдаланууда жабдыктар, шарттар түзүлүшү биринчи кезекте жасала турган иштердин тизмесинде турат. Кыргызстанда билим берүүнүн сапатын жогорулатуу боюнча 2012-жылы Кыргыз Республикасынын өкмөтү Кыргыз Республикасында Билим берүү системасын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары жөнүндө токтом кабыл алган. Анда окуу жайлардын материалдык-технологиялык базасын жакшыртуу, анын ичинде билим берүү процессин маалыматтык-коммуникациялык жактан колдоонун комплекстик системасын, жаңы муундагы электрондук билим берүү ресурстарын түзүү жана өнүктүрүү керектиги тууралуу атайын берене кабыл алынган. Бул өңүттөн алып караганда интернет ресурстарын билим берүүдө пайдалануу үчүн аракеттер жумшалууда.

Пандемия учурунда бардык билим берүү жайларында (бала бакча, мектеп, орто окуу жайлар жана жогорку окуу жайларда) күтүүсүздөн аралыктан окутуу процессине кадам шилтенди. Мында бир эле үйрөнүүчү, окуучу, студент эле эмес, окутуучу да сабакты өтүүдөн тарта, методикасы, баалоосу, сынактарды алуусу, сабактын куррикулумунда абдан кыйналуулар болду. Буга кошумча окуучу да окутуучу да интернет технологияларын кыска убакыттын ичинде өздөштүрүү мажбурдугунда калды. Натыйжада абдан катачылыктар кетирилди, маселелер жаралды. Кээ бир сурамжылоолордун жыйынтыгында окууга болгон кызыгуу азайды жана окутуу процесси начардады. Канчалык даражада интернет болгон күндө да анын кээ бир аймактарда жакшы тартпоосу окуучунун/студенттин окууга болгон кызыгуусун азайтты. Пандемиядан улам билим берүү жана билим алууда онлайн форматка өтүүдө кандай маселелер жаралганын анализдөө учурдун талабы. Пандемия менен аралыктан окутуу маселеси токтоду деп айтуунун ордуна интернет технологияларынын өнүгүшү аны тескерисинче толук өздөштүрүп, билим берүү системасында колдонуу учурдун талабы экенин далилдеди.

Бара-бара технологиянын өнүгүүсүнүн натыйжасында жогорку окуу жайлар толугу менен онлайн форматка өтөөрү учурдун талабы сыяктанат. Студенттердин өздөрүнүн алган сабактарынан тышкары өз кесибине тарых тармагына байланышкан интернеттеги онлайн курстардан, ютубдан көптөгөн маалыматтар менен сугарылып жаткандыктары да чындык. Ар бир студент интернетти жана программаларды кантип колдонуу керек экендигин өздөштүрүп

алышканын жана алар үчүн пайдалуу сайттардан маалыматтарды алуу мүмкүнчүлүгү да бар. Алар интернет ресурстарын талдай алышат, онлайн тренинг, вебинарларга катыша алышат. Ал эми окуган же мугалим тарабынан өтүлгөн сабактын видеосун кайра көрө алуу мүмкүнчүлүгү аралыктан билим алуунун позитивдүү тараптарынын бири катары кароого болот. Бул жагдай студенттерди онлайн билим алууга, өз алдынча окууга, убакытты камчылоого түртөт. Ошону менен биргеликте онлайн билим алууда эч кандай чек жок экенин сезишет. Эң башта аралыктан билим алууда, онлайн окууда дүйнөлүк китепканаларга мүмкүнчүлүк болгонун да айта кетүү керек. Тарыхты үйрөнүүдө интернетте онлайн курстардын саны абдан арбын кездешет. Алар өтүлгөн тема боюнча маалыматтарды толуктоодо жана бекемдөөдө жардам берет. Окуучу жана мугалим билим алуу жана билим берүү боюнча жаңы платформаларды өздөштүрүшөт. Асыресе окуучулар өз алдынча окуу аркылуу да көп нерселерди өздөштүрүүгө боло турганын андашат. Тарых мугалими Carolyn Lawes билим тармактарынын ичинен тарыхты аралыктан окутуу эң ыңгайлуу, сунумдарды камтуу менен онлайн чөйрөгө мыкты өтүлө турган предмет катары сүрөттөйт [3].

Онлайн билим алуу студенттердин өз алдынча иштөөсүндө, маалымат алууда негизги билим алуучу объект катары биринчи орунга чыкты. Студент азыркы замандын талабына ылайык өзүнүн кесибине ээ болуп чыгууда интернет булактарын да эркин өздөштүрүп алуусуна дагы да кенен жагдайлар түзүлдү. Айрыкча Кыргызстанда жогорку окуу жайларда билим алууда студент үчүн биринчи планда турган мугалим болсо, онлайн билим алууда студент билим алуунун негизги объектисине айланды. Маалымат берүүчү мугалим менен кошо интернет ресурстары да негизги ролду ойной баштады. Тарыхты аралыктан окутууда буга чейин пайдаланылып келген карта, статистикалык маалыматтар, тарыхый сүрөттөр, оозеки тарых өрнөктөрүнөн сырткары интернет байланышы аркылуу дүйнөнүн бир бурчунан экинчи бурчуна байланыш түзүү, кош сабактарды өткөрүү шарты да жаралды.

Тарыхты аралыктан окутууда эң маанилүү факторлордун бири окутууда жабдык катары керектелүүчү технологияны пайдалана билүү, окутуу процессинде маалыматты жеткиликтүү түшүндүрүүдө колдонгон методдор, мугалимдин жөндөмү, маалыматтуулугу жана анын ролу чоң болуп саналат. Буга чейинки салттык билим берүү процессинде мугалим негизги ролду ойносо, ал эми аралыктан окутууда мугалим эмес студент/окуучу билим берүүнүн негизги уюткусун түзөт. Аралыктан тарыхты окутууда мугалимге түшкөн жүк дагы да артат. Анткени ал бир эле билим берүү методдору боюнча дасыккан адис болуусу же педагог болушу менен чектелбейт. Заманбап технологияны, андагы гаджеттерди толук кандуу колдоно билүүсү да негизги шарттардын бири катары эсептелинет. Муну менен катар сабактын силлабусун онлайн билим берүүгө жараша түзүү жана кайтарым байланышты алуунун жана студентти баалоонун жолдорун өздөштүрүү да учурдагы заманбап билим берүү сферасында эң маанилүү факторлордун катарына кирет. Мугалимдин технологияны толук кандуу пайдаланууну өздөштүрүүсүн педагогго түшкөн машакаттуу иш катары кабылдоо керек. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн берген маалыматтары боюнча тарыхты аралыктан окутууда мугалимдин үнү (conversational tone) жандуу салттык форматта билим берген абалдагыдай окуучуларга таасирин тийгизе турган түрдө болушу керек [4].

Аралыктан окутуу, айрыкча тарыхты аралыктан окутууда окуучуга жеткиликтүү билим берүүдө интернет ресурстарын толук пайдалануу учурдун талабына айланды. Студент да мугалим берген маалымат менен чектелбестен аны толуктоо, бекемдөө максатында интернет ресурстарын пайдалана ала турган технологиялык шарттар жаралды. Мындан улам студент да мугалим да-жалпы эле билим сферасындагы адамдар өздөрүн мындай жолдо тынымсыз өнүктүрүп туруусу зарылчылык болуп эсептелет. Бара-бара салттуу билим берүү өзүнүн

күчүн жогото баштайт да аралыктан окутуу актуалдаша баштайт. Китептин ордун аудиокитептер ала баштаары же аны толуктоочу же жардамчы материал болуп берери келечектин иши.

Дүйнө жүзүнүн аралыктан билим алуудагы тажрыйбаларын бири-бири менен бөлүшүү заманы да келип жетти. Булар туурасында жазылган илимий эмгектер жана санарип бөлүшүлгөн тажрыйбалар көңүлдү бурбай койбойт. Дүйнөлүк аренадагы эң мыкты университеттерде билим алуу мүмкүнчүлүгү аралыктан билим алуу аркылуу дагы да жеңилдетилип, шарттар толугу менен түзүлө баштайт.

Тарыхты окутуу да башка предметтердей эле үзгүлтүксүз өзгөрүүгө учуроодо. Тарыхты аралыктан окутууда эң өтүмдүү формат катары темаларга жараша видеолор тартылып, кыска лекция түрүндө түзүлүп, көптөгөн окуу жайларда болжол менен он беш жылдан бери практикаланып келет. Бирок анын негизги өлчөм ченемдерин толук билбегендиктен кээ бир видеосабактардын мөөнөтү жарым саат же бир сааттай болуп кеткенде окуучу/студент аны өзүнүн гаджетине жүктөө кыйынчылыктары туулат же аны толук угууда тажатма болгонун айта кетүү керек. Дүйнөлүк аренада видеосабактардын мөөнөтү эң көп 25 минута, эң кыска 8 минута түрүндө практикаланып келет. Тарыхты аралыктан окутууда аудио, видео, карта, статистика, сүрөт жана тексттер чоң ролду ойнойт жана алардан алган маалыматтарын студенттер кайтарым байланыш аркылуу же суроолорго жооп берүү менен же эссе жазуу менен бекемдешет. Тарыхты онлайн окутууда тексттердин абдан көп болушу студенттердин убактысын алуу жана тажатма абалга алып келет. Андыктан тексттер сөзсүз карта, сүрөттөр менен биргеликте коштолушу керек. Тарых сабагын онлайн окутууда ар бир сабак теманын аталышы, подтемалары жана суроолор, кайтарым байланыш үчүн суроолор, тапшырмалар, аудио же видеолор, карталар, графикалар, статистикалык маалыматтар жана башка материалдар менен камтылышы зарыл. Мындан тышкары тарыхты аралыктан окутуунун авантаждарынан бири-студент 24 сааттын ичинде каалаган мезгилинде маалыматты жүктөп, окуп, анализдей алат.

Бардык билим тармагында болгондой эле тарыхты да аралыктан окутууда технологияны толук өздөштүрүү, пайдалануу учурдун талабы. Мындан улам аралыктан билим алуунун абдан көп түрлөрү күн өткөн сайын көбөйүүдө. Ага басмаканадан чыккан материалдарга негизделген, аудиого негизделген, видеого негизделген, компьютер жана башка гаджеттерге негизделген билим түрлөрү мисал боло алат. Тарыхты аралыктан окутууда эң маанилүү маселелердин бири - билим берүүнүн методдору болуп эсептелет. Билим берүү методдору да ар бир тармакта онлайн окутууда өзүнчө классификацияларга бөлүнгөн сымал, жалпы дистанттык билим берүүнү практикалоонун да бир нече түрү бар. Бул туурасында Edstrom методдун үч түрүн белгилейт. Алар жеке үйрөнүү; топ, группа менен үйрөнүү (мугалим жетектеген топ менен чогуу дистанттык үйрөнүү); бир жетекчинин астында дистанттык үйрөнүү деп белгиленет [5]. Булардын үчөө тең тарыхты окуп, үйрөнүүдө үйрөнүү жолдорунун актуалдуу түрүнө кирет. Тарыхчы McComack тын оюна караганда технология тарыхты аралыктан окутууда абдан көп материалдарды бизге сунат. Тарыхый сүрөттөр, тарыхый темага байланышкан адабий жанрлар, санат, искусствонун бир бөлүгү-студентке саясатты, социалдык жашоону, маданиятты башка бир өңүттөн алып, карап андоосуна шарт түзөт [6].

Тарыхты аралыктан окутууда бир нече форматтарды мисал келтирүүгө болот. Аларга синхрондук жана асинхрондук форматтар кирет. Синхрондук онлайн окутуу методдоруна түз маектешүүлөр, видеосабактар, түз эфирдеги лекциялар мисал боло алат. Ал эми асинхрондук онлайн билимде болсо студент же үйрөнүүчү каалаган убагында сабакка тиешелүү

видеосабактарды көрүп, тексттерди окуп, материалдар менен тааныша алат. Эки түрдө да мугалим менен окуучу биргелешип иштөө, кайтарым байланыш аркылуу маалыматтарын бекемдей алышат. Hetherington дун ою боюнча тарыхты аралыктан окутууда интернет ресурстарынын ролу өтө чоң. Автор аларды онлайн ресурстар деп атоо менен аларга тарыхый тексттерди, электрондук китептерди, академиялык журналдарды мисал катары көрсөтөт. Муну менен биргеликте дүйнөдөгү көптөгөн китепканалар жана музейлер санарип булактарды тарыхчылар үчүн сунганынан кабарлайт [7-9].

Жыйынтыктар:

1. Студенттердин өздөрүнүн алган сабактарынан тышкары өз кесибине, тарых тармагына байланышкан интернеттеги онлайн курстардан көптөгөн маалыматтарды алуу менен, ар бир студент интернетти жана программаларды кантип колдонуу керек экендигин өздөштүрүп ала алышат жана алар үчүн өздөрүнүн тарых тармагына байланышкан сайттардан маалыматтарды алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги белгиленди;

2. Студенттер интернет ресурстарын талдай алышат, онлайн тренинг, вебинарларга катыша алышат. Ал эми окуган же мугалим тарабынан өтүлгөн сабактын видеосун кайра көрө алуу мүмкүнчүлүгүн аралыктан билим алуунун позитивдүү тараптарынын бири катары кароого болот. Бул жагдай студенттердин онлайн билим алуусунда өз алдынча окууга, анализ жасоого мүмкүнчүлүк берери көрсөтүлдү;

3. Ошону менен биргеликте онлайн билим алууда эч кандай чек жок экенин сезишет. Тарыхты үйрөнүүдө интернетте онлайн курстардын саны абдан арбын кездешет. Интернет ресурстарынын гуманитардык сабактарда асыресе тарыхты окутууда алган орду өзгөчө. Анда кош сабактарды өткөрүү, онлайн жүргүзүү билим алуунун сапатын жогорулатат. Онлайн билим алууда чек жок сымал эле мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга да мындай түрдө билим алуу өтө ыңгайлуу экендиги тастыкталды;

4. Студенттердин өз тармагында өнүгүүсүндө дүйнөлүк китепканалардан пайдалануу мүмкүнчүлүгү артат. Мындай көрүнүш алардын кругозорунун кеңейишине, акыркы жарыяланып турган илимий булактардан кабардар болушуна шарт түзөрү белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Schrum, K.** Teaching History Online: Challenges and Opportunities [Текст] / Schrum Kelly, Sleeter Nate // Magazine of History.- 2013.- Vol.27 (3).- Pp. 35-38.
2. **Бообекова, К.С.** Кыргыз Республикасындагы билим берүүдөгү проблемалардын терс метафораларда чагылдырылышы [Текст] / К.С. Бообекова, К.З. Эшенкулова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 3 (72). – С. 158-170.
3. **Lawes, Carolyn J.** Talking Less but Saying More: Teaching U.S. History Online. [Текст] / Lawes, Carolyn J. // The Journal of American History (Bloomington, Ind.).- 2015.- Vol. 101 (4).- Pp. 1204-1214.
4. **Mayer, R.** Applying the science of learning: Evidence-based principles for the design of multimedia instruction [Текст] / R. Mayer // American Psychologist.- 2008.- 63 (8). - Pp. 760-769.
5. **Edstrom, Lars-Clof.** Mass Education: Studies in Adult Education and Teaching by Correspondence in Some Developing Countries [Текст] / Edstrom Lars-Clof. – 1970.- 380 p.
6. **Suzanne, K. McCormack.** Teaching History Online to Today's Community College Students [Текст] / Suzanne K. McCormack // The Journal of American History. - 2015.- Pp. 1215-1221.
7. **Hetherington, Scott.** Incorporating online teaching in history classes / Тарых сабагын онлайн окутууну киргизүү [Текст] / Hetherington, Scott Agora (Melbourne, Vic.).- 2020.- Vol. 55 (2).- Pp. 9-11.
8. **Абдыкулова, Р.А.** Образование в эпоху цифровых технологий : опыт западных стран на примере преподавания истории [Текст] / Р.А.Абдыкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2023.-№2.- С. 210-218.

9. **Абдыкулова, Р.А.** Вопросы онлайн образования в Кыргызстане в условиях глобальной пандемии [Текст] / Р.А.Абдыкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022. -№ 2. - С. 136-142.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_191

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК: 37.013.77

Акматалиева А.

магистрант Кыргызско-турецкого университета Манас, Кыргызская Республика
Эфилти Э.

проф. Кыргызско-турецкого университета Манас, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОГРАММАЛАРЫНЫН КЕҢЕШ БЕРҮҮ КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН БАГЫТТАРЫНА КАРАТА ТАЛДОО

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүү программаларынын кеңеш берүү көйгөйлөрүнүн багыттары. Изилдөөнүн максаты - мектепке чейинки билим берүү программаларынын кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча талдоо жүргүзүү. Изилдөөлөрдө сапаттык изилдөө ыкмасы жана документтерди талдоо усулу колдонулган. Маалыматтарды талдоо үчүн "контент-анализ" ыкмасы колдонулган. Изилдөөдө мектепке чейинки мекемелерде колдонулган жана Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги тарабынан иштелип чыккан Кыргыз билим берүү стандартына ылайык даярдалган мектепке чейинки Балалык жана Наристе программаларынын мазмуну көйгөйлүү багыттар боюнча каралып чыкты. Маалыматтар сыпаттамалык талдоо менен алдын ала белгиленген темалар боюнча маалыматтарды чечмелөө жолу менен талданган. Темалар жеке-социалдык, билим берүү жана кесиптик болуп үч деңгээлде каралып, бул предметтер максаттарына жараша подтемаларга бөлүнгөн. Изилдөөнүн жыйынтыгында каралып чыккан Балалык программасында жалпысынан жеке-социалдык, билим берүү жана кесиптик багыт берүүнүн көйгөйлүү багыттарына тиешелүү темалар жетиштүү деңгээлде камтылган, бирок баишалгыч мектепке даярдоо өлчөмү басымдуу болгон, ал эми кесиптик багыты азыраак болгон. «Наристе» программасынын бардык багыттары жетишсиз жана билим берүү багытында баишалгыч мектепке даярдоонун гана өлчөмү үстөмдүк кылган деген тыянак чыгарылган.

Негизги сөздөр: мектепке чейинки мезгил; мектепке чейинки программа; мектепке чейинки багыт.

АНАЛИЗ ПРОГРАММ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ ПО НАПРАВЛЕНИЯМ КОНСУЛЬТИРОВАНИЯ ПРОБЛЕМ

Предметом исследования в данной работе является отношение проблем консультирования программ дошкольного образования в Кыргызстане. Цель исследования - проанализировать проблемные области консультирования типов программ дошкольного образования. В исследовании использовались качественный метод исследования и анализа документов, для анализа данных был использован метод «контент-анализа». В ходе исследования с точки зрения проблемных направлений было рассмотрено содержание дошкольных программ для детей и младенцев, используемых в дошкольных учреждениях и подготовленных в соответствии с Кыргызским образовательным стандартом, разработанным Министерством образования Кыргызской Республики. Данные были проанализированы путем описательного анализа и интерпретации данных в соответствии с заранее определенными темами. Предметы рассматриваются на трех уровнях: личностно-социальном, образовательном и профессиональном, и эти предметы разделены на подтемы в соответствии с их назначением. В результате исследования рассмотренная Детская программа в целом включает темы, связанные с проблемными направлениями личностно-социальной, образовательной и профессиональной ориентации, однако объем подготовки к начальной школе был

преобладающим, а профориентационной - меньшим. Сделан вывод, что все направления программы «Наристе» являются недостаточными, а с точки зрения образования преобладает только уровень подготовки к начальной школе.

Ключевые слова: дошкольный период; дошкольная программа; воспитатели дошкольного образования; дошкольная консультация.

EXAMINING THE PRESCHOOL EDUCATION PROGRAMS IN KYRGYZSTAN ACCORDING TO THE COUNSELING PROBLEM AREAS

The aim of this research is to examine the types of guidance in preschool programs according to their problem areas. In the research, document analysis from the qualitative research method was used. The "content analysis" technique was used for the analysis of the data. The data on the examination of the preschool programs in terms of the problem areas of guidance were collected by document analysis. In the research, the content of the pre-school Balalik and Nariste programs, which are used in pre-school institutions and prepared in accordance with the National Education Standard developed by the Kyrgyz Ministry of National Education, were examined according to the problem areas of the guidance types. The data were analyzed by interpreting the data according to the predetermined themes with descriptive analysis. The subjects were examined at three levels as personal-social, educational and professional, and these subjects were divided into sub-dimensions according to their purposes. In the Balalik program, which was examined as a result of the research, subjects related to the problem areas of personal-social, educational and vocational guidance were included at a sufficient level, but it was concluded that the number of items related to the vocational guidance dimension was less while the dimension of preparation for primary school was emphasized. It was concluded that all areas in the Nariste program were insufficient and only the dimension of preparing for primary school was dominant in educational guidance.

Keywords: preschool period; preschool program; preschool guidance.

Киришүү. Ар бир адам мектепке чейинки билим берүү абдан маанилүү экенин билет. Бул жагдай көбүнчө жашоонун алгачкы жылдарында үйрөнүү жолу абдан тез болгондугуна байланыштуу, бул жылдарда алынган бардык билимдер жана тажрыйбалар кийинки процесстерде баланын жашоосунун башка этаптарына таасирин тийгизе турган туруктуу из калтырат. Бул абал инсандын эрте куракта билим алуусун жеңил жана кийинки жылдарда туруктуу кылат [1].

Өмүр бою окуу процессинде үйрөнүүгө үйрөнүү көндүмдөрүн өздөштүрүү адамдын жашоосунун алгачкы этаптарында калыптанышы керек болгон көндүм катары кабыл алынат. Бул жагдай мектепке чейинки билим берүү мезгилинин маанисин жогорулатат. Мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде балдардын бул мекемелерден эң жакшы пайда алуусу жана билим алуунун каалаган деңгээлде болушу билим берүү программасын жакшы билүүгө жана ишке ашырууга көз каранды [2].

Инсандарды келечекке даярдоодогу маанилүү критерийлердин бири – бул багыт берүү кызматы. Жол көрсөтүүчү кызматтардын түрлөрүн караганыбызда эң маанилүү өлчөмдөрдүн бири көйгөйлүү тармактардын өлчөмү болуп саналат. Бул жагынан алып караганда, Кыргызстанда расмий түрдө ишке ашырылып жаткан мектепке чейинки билим берүү программаларын багыт берүүнүн түрлөрүнө ылайык көйгөйлүү багыттар боюнча карап чыгуу маанилүү. Андыктан Кыргызстанда ишке ашырылып жаткан программаларды алардын көйгөйлүү багыттарына ылайык карап чыгуу мектепке чейинки балдарды келечекке дени сак даярдоодо маанилүү деп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн негизги максаты – мектепке чейинки билим берүү программаларынын кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча изилдөө. Бул максатка ылайык, төмөнкү суб-максаттарга жооп изделет.

1. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон жеке-социалдык багыт боюнча эмнелер бар?

2. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон билим берүү багыты боюнча эмнелер бар?

3. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон кесиптик багыт боюнча эмнелер бар?

Метод: Изилдөөнүн модели. Изилдөөдө билим берүү программаларынын кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча изилдөө үчүн сапаттуу изилдөө ыкмаларынын бири болгон документтерди талдоо колдонулган.

Изилдөө тобу. Изилдөөнүн максатына ылайык, Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги тарабынан бекитилген, мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде колдонула турган, 2015-жылы күчүнө кирген «Наристе» жана 2016-жылы күчүнө кирген «Балалык» программасындан турат.

Маалымат чогултуу куралы. Мектепке чейинки билим берүү программаларынын кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча изилдөөнүн маалыматтары документтерди талдоо жолу менен чогултулган. Изилдөөчүлөр жалпысынан мурунку изилдөөлөрдү карап чыгып, адабияттарды карап чыгышат жана бул маалыматты өз изилдөөлөрүнө киргизишет. Бул аналитикалык ыкманы камтыйт [3].

Маалыматтарды чогултуу. Изилдөө эки этапта жүргүзүлдү: биринчи этапта, Кыргыз Билим берүү министрлиги тарабынан иштелип чыккан Кыргыз Билим берүү стандарттарына ылайык даярдалган мектепке чейинки билим берүү программалары <http://cbd.minjust.gov.kg> интернет дарегинен алынды жана компьютердик чөйрөгө жазылган. Изилдөөнүн экинчи этабында, алынган пункттар кодоолгон жана изилдөөгө даярдалган.

Маалыматтарды талдоо. Мектепке чейинки программада кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарына карата тиешелүү пункттар тизмектелди жана каралып чыкты. Маалыматтар сыпаттамалык талдоо менен алдын ала белгиленген темалар боюнча маалыматтарды чечмелөө жолу менен талданган.

Табылдылар. Изилдөөнүн жалпы максатына ылайык, мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча жыйынтыктар 1-таблицада келтирилген.

1-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларын кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча жыйынтыктар

Кеңеш берүү түрлөрүнүн көйгөйлүү багыттары	Балалык	Наристе	Жалпы
А. Жеке-социалдык багыт	46	16	62
Б. Билим берүү багыты	30	11	41
В. Кесиптик багыт	12	2	14
Жалпы	88	29	117

1-таблица каралып чыкканда, Кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон Жеке-социалдык багытына тиешелүү бардыгы болуп 62 пункт табылды, алардын 46 «Балалык» программасында жана 16 «Наристе» программасында. Билим берүү багытына тиешелүү жалпысынан 41 пункт табылды, анын ичинен 30 пункт «Балалык» программасында жана 11 пункт «Наристе» программасында. Кесиптик багыт берүүгө байланыштуу жыйынтыктарда бардыгы болуп 14 пункт, «Балалык» программасында 12, «Наристе»

программасында 2 пункт табылган. Көйгөйлүү багыттар бардыгы болуп 117 пункт, анын 88 «Балалык» программасында жана 29 «Наристе» программасында табылган.

2-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон жеке-социалдык багыт боюнча жыйынтыктар

Жеке-социалдык багытынын подтемалары	Балалык	Наристе	Жалпы
Өзүн-өзү таануу	4	0	4
Өзүн позитивдүү кабыл алуу	7	0	7
Өзүнө болгон ишенимге ээ болуу	9	3	12
Өзүн-өзү тейлөө жөндөмүнө ээ болуу	10	3	13
Социализация	15	15	30
Жалпы	45	21	66

3-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон жеке-социалдык багыт боюнча жыйынтыктар

Подтемалар	Балалык	Наристе
Өзүн-өзү таануу	4.6.2; 4.6.5; 5.6.1; 5.6.2	Жок
Өзүн позитивдүү кабыл алуу	4.6.2; 4.6.6; 5.6.6; 5.6.7; 6.6.2; 6.6.7; 7. Бөлүм	Жок
Өзүнө ишенимге ээ болуу	4.6.5; 5.6.3; 5.6.6; 5.6.8; 6.6.1; 6.6.5; 6.6.8; 6.6.9; 7. Бөлүм	6.Өнүктүрүүчү чөйрө
Өзүн-өзү тейлөө жөндөмүнө ээ болуу	4.6.8.а; 4.6.8.б; 4.6.8.в; 5.6.2.а; 5.6.2.б; 5.6.8.а; 5.6.8.б; 6.6.2.а; 6.6.2.б; 6.6.2.в; 6.6.2.г	7.Физикалык өнүгүү; 7.Предметтик программалардын мазмуну; 7.Программанын курсунун мазмуну
Социализация	1. Бөлүм; 4.6.2; 5.6.1.а; 5.6.1.б; 5.6.2.а; 5.6.2.б; 5.6.2.в; 6.6.1; 6.6.2.а; 6.6.2.б; 6.6.2.в; 6.6.2.г; 6.6.7; 7. Бөлүм А; 7. Бөлүм Б	1.а; 1.б; 1.в; 1.г; 1.д; 1.е; 4.а; 4.б; 7.а; 7.б; 7.в; 7.г; 7.д; 7.е; 7.ж

2 жана 3-таблицаарды карап чыкканда, “Балалык” программасында мектепке чейинки билим берүү программаларында жеке-социалдык багытка байланыштуу өзүн-өзү таануунун подтемасына тиешелүү 4 пункт бар болсо, “Наристе” программасында эч кандай пункт табылган жок. “Балалык” программасында өзүн өзү позитивдүү кабыл алуу подтемасына байланыштуу 7 пункт бар, бирок “Наристе” программасында тиешелүү пункттар табылган жок. Өзүнө ишенимге ээ болуу подтемасына келсек, бардыгы болуп 12 пункт, “Балалык” программасында 9, “Наристе” программасында 3 пункт табылган. Өзүн-өзү тейлөө жөндөмүнө ээ болуу подтемасында бардыгы болуп 13 пункт табылды, анын ичинде “Балалык” программасында 10 пункт жана “Наристе” программасында 3 пункт. Социализация подтемасына тиешелүү бардыгы болуп 30 пункт табылды, анын ичинде 15 пункт “Балалык” программасында жана 15 пункт “Наристе” программасында. Жеке-социалдык багытка байланыштуу жалпысынан 66 пункт табылды, анын ичинен 45 пункт “Балалык” программасында жана 21 пункт “Наристе” программасында.

4-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон билим берүү багыты боюнча жыйынтыктар

Билим берүү багытынын подтемалары	Балалык	Наристе	Жалпы
Мектепке (бала бакчага) адаптация	2	0	2
Өзүнүн өзгөчөлүктөрүн таануу жана өнүктүрүү	2	0	2
Мектеп эрежелерин таануу	1	4	5
Мектеп үчүн негизги көндүмдөрдү өнүктүрүү	21	11	30
Билимге жана мугалимдерге карата позитивдүү мамилени калыптандыруу	4	4	7
Жалпы	30	19	49

5-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон билим берүү багыты боюнча жыйынтыктар

Подтемалар	Балалык	Наристе
Мектепке (бала бакчага) адаптация	5.6.6; 6.6.2	Жок
Өзүнүн өзгөчөлүктөрүн таануу жана өнүктүрүү	4.1; 6.6.2	Жок
Мектеп (бала бакча) эрежелерин таануу	4.Бөлүм	1.Максаттар; 7.Физикалык өнүгүү; 7.Дүйнө менен таанышуу; 7.Кепти өнүктүрүү
Мектеп үчүн негизги көндүмдөрдү өнүктүрүү	4.1; 4.6.2.а; 4.6.2.б; 4.6.2.в; 4.6.3.а; 4.6.3.б; 4.6.3.в; 4.6.4.а; 4.6.4.б; 5.6.3.а; 5.6.3.б; 5.6.6; 6.6.3.а; 6.6.3.б; 6.6.4.а; 6.6.4.б; 6.6.4.в; 6.6.4.г; 6.6.4.д; 6.6.4.е; 6.Бөлүм	1.Максаты; 1.Бөлүк; 1.Программанын негизги максаттары; 1.бөлүк Б; 4,6 жаштан баштап балдарды мектепке даярдоо боюнча окуу планы; 4.Өнүгүү чөйрөсү; 4.Сабаттуулук борборунун милдеттери; 4.Математика борборунун милдеттери; 7.Дүйнө менен таанышуу; 7.Сабаттуулукка тарбиялоо; 7.Негизги математикалык көрүнүштөрдү калыптандыруу
Билимге жана мугалимдерге карата позитивдүү мамилени калыптандыруу	4.6.5; 5.6.5; 6.6.3; 6.6.6	1.Максаты; 1.Бөлүк; 4.Өнүктүрүү чөйрөсү; 7.Программанын курсунун предметтеринин мазмуну

4 жана 5-таблицаарды карап чыкканда, мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон билим берүү

багытынын Мектепке (бала бакчага) адаптация подтемасына байланыштуу 2 пункт бар болсо, “Наристе” программасында эч кандай пункт табылган жок. “Балалык” программасында өзүнүн өзгөчөлүктөрүн таануу жана өнүктүрүү подтемасына тиешелүү 2 пункт табылды, ал эми “Наристе” программасында эч нерсе табылган жок. Мектеп эрежелерин таануу подтемасына байланыштуу “Балалык” программасында 1 пункт жана “Наристе” программасында 4 пункт болуп, бардыгы болуп 5 пункт табылган. Мектеп үчүн негизги көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн подтемасына тиешелүү бардыгы болуп 32 пункт табылды, анын 21и “Балалык” программасында жана 11и “Наристе” программасында. Билимге жана мугалимдерге карата позитивдүү мамилени калыптандыруу подтемасына келсек, бардыгы болуп 8 пункт табылды, анын ичинен 4 пункт “Балалык” программасында жана 4 пункт “Наристе” программасында. Билим берүү багытында жалпысынан 49 пункт, анын ичинде “Балалык” программасында 30 пункт жана “Наристе” программасында 19 пункт табылган.

6-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон кесиптик багыт боюнча жыйынтыктар

Кесиптик багыт подтемалары	Балалык	Наристе	Жалпы
Бала эмнени жакшы көрөрүн же жактырбасын түшүнүү	3	0	3
Ата-энесинин кесибин билүү	2	1	3
Бала-бакча кызматкерлеринин кесибин билүү	2	0	2
Кесиптерди айырмалай алуу	4	1	5
Кесиптердин зарыл жана маанилүү экенин түшүнүү	1	0	1
Жалпы	12	2	14

7-таблица. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кеңеш берүүнүн көйгөйлүү багыттарынын бири болгон кесиптик багыт боюнча жыйынтыктар

Подтемалар	Балалык	Наристе
Бала эмнени жакшы көрөрүн же жактырбасын түшүнүү	6.6.1; 6.Бөлүм; 6.Өнүгүү чөйрөсү	Жок
Ата-энесинин кесибин билүү	4.6.2; 6.6.2;	7.Бөлүм
Бала-бакча кызматкерлеринин кесибин билүү	4.6.2; 6.6.2	Жок
Кесиптерди айырмалай алуу	5.6.1; 5.6.2.а; 5.6.2.б; 6.6.2;	7.Бөлүм
Кесиптердин зарыл жана маанилүү экенин түшүнүү	5.6.2	Жок

6 жана 7-таблицаарды карап чыкканда, мектепке чейинки билим берүү программаларында кесипке багыт берүү тармагы боюнча эмнени жактырарын же эмнелерди жактырбасын түшүнүү подтемасына байланыштуу “Балалык” программасында 3 пункт бар, ал эми “Наристе” программасында эч кандай пункт табылган жок. Ата-энесинин кесибин билүү подтемасына байланыштуу жалпысынан 3 пункт, “Балалык” программасында 2, “Наристе” программасында 1 пункт табылган. Бала-бакча кызматкерлеринин кесибин билүү подтемасына тиешелүү “Балалык” программасында 2 пункт табылды, ал эми “Наристе” программасында табылган жок. Кесиптерди айырмалай алуу подтемасына келсек, бардыгы болуп 5 пункт, “Балалык” программасында 4, “Наристе” программасында 1 пункт табылган. Кесиптердин зарыл жана маанилүү экенин билүү подтемасына карата “Балалык”

программасында 1 пункт болсо, “Наристе” программасында эч кандай пункт табылган эмес. Кесиптик багыт берүүгө байланыштуу жалпысынан 14 пункт табылды, 12 пункт “Балалык” программасында жана 2 пункт “Наристе” программасында.

Жыйынтыктар табылдылардын ирети менен берилди. Жеке-социалдык багыт боюнча табылдылардын жыйынтыктары: Балалык программасында жеке-социалдык багыттын өзүн-өзү таануу подтемасынын жыйынтыгы каралганда: өзү жөнүндө ойлорду өнүктүрүү, өзүнчө адам экенин сезүү, “Мен өзүм” образын түзүү, сураганда өзү жана анын үй-бүлөсү жөнүндө айтуу; Анын атын, фамилиясын, жашын, жашаган шаарынын атын билип, айтуу, өзүнө болгон кызыгуусун калыптандыруу сыяктуу жыйынтыктар чыкты. Наристе программасында бул тема боюнча пункттар киргизилген эмес деген тыянак чыгарылды.

Балдар үчүн өзүн-өзү таануу канчалык маанилүү экенин ар кандай изилдөөлөрдөн көрө алабыз [4]. “Балалык” программасында: мектепке чейинки курактагы балдар үчүн өзүн-өзү таануу подтемасына тиешелүү пункттар жетиштүү. Кыргызстандын мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде балдардын эмгеги камтылган портфолиолар мугалимдердин каалоосу боюнча түзүлүшү мүмкүн, бирок бул көңүлгө карата жана ата-энелерге көрсөтүү үчүн колдонулат. Бул портфолиолор балдарга да көрсөтүлүп өзүнүн өнүгүү этаптарын көрүүсүнө, өзүн таануусуна жана өнүгүүсүнө мотивация боло алат. Програмага портфолио жөнүндө пункттарды кошуу менен өзүн-өзү таануу темасын кеңейтүүгө болот.

Жеке-социалдык тармактын өзүн позитивдүү кабыл алуу подтемасына байланыштуу натыйжалар каралып жатканда, “Балалык” программасында: баланын өзүн-өзү сыйлоосу, назик жана жакшы сезимдерге ээ болуу жана терең руханий керектөөлөрдү канааттандыруу, эмоционалдык жыргалчылык чөйрөсүн түзүү, айланадагы дүйнөнүн сулуулугун түшүнүү, өзүнө жана жаратылышка карата оң көз карашты калыптандыруу, эмпатия сезимин өнүктүрүү камтылган. “Наристе” программасында: адеп-ахлактык жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин калыптандыруунун, баалуулуктар системасын түзүүнүн, туура жүрүм-турум эрежелерин сиңирүүнүн натыйжалары камтылган.

Өзүн позитивдүү кабыл алуу менен байланышкан программалардагы жыйынтыктар мектеп жашына чейинки балдар үчүн жетиштүү, анткени бул сапатка ээ болууга байланыштуу эң маанилүү фактор – үй-бүлө.

“Балалык” программасында жеке-социалдык багыттын өзүнө ишенүү подтемасы менен байланышкан жыйынтыктарда: бир ишти же оюнчукту өз алдынча тандай билүү, жумуш жасай албай калганда “билбейм” деп айтуу, иш учурунда демилгени көрсөтүү, көркөм чыгармачылыкка катышууга умтулуу, лидердин ролун алуу, суроолорго өз көз карашын айта билүү, өз алдынчалыкты, индивидуалдыкты, өзүн өзү башкара билүү сыяктуу жыйынтыктар табылган. “Наристе” программасында өзүнө болгон ишенимди жана жөндөмдүүлүктү кубаттоо деген жыйынтык табылган. Көрүнүп тургандай, “Наристе” программасындагы пункттар “Балалык” программасындагы пункттардан азыраак болуп, 6-7 жаштагы балдар үчүн маанилүү болгон өзүнө болгон ишеним темасы жетишсиз деген жыйынтыкка келген.

“Балалык” программасында өзүн-өзү тейлөө көндүмдөрүн өздөштүрүү подтемасына байланыштуу натыйжаларда: жуунуу, кийинүү, тамактануу процессинде өз алдынча аракеттене билүү, сергек жашоо баалуулуктарын калыптандыруу, тамактанууга ылайык өзүн алып жүрүү. маданияттуу, жеке гигиеналык материалдарды туура колдонуу, өзүнүн сырткы келбетине көңүл буруу, ден-соолукка коркунуч туудурган жагдайлар боюнча окуучулардын негизги маалыматка ээ болуп, өздүк, маданий жана гигиеналык процедураларды аткаруунун негизги кадамдарын билүү деген тыянак чыгарылды. “Наристе” программасында ден соолукту сактоодо аң-сезимдүү болуу, баланын физикалык ден соолугуна жана жеке

гигиенасына көңүл буруу, өздүк гигиена жана жеке кам көрүү боюнча практикалык көндүмдөргө ээ болуу, өзүнө кам көрүү эрежелерин билүү сыяктуу натыйжаларга жетишилди. Өзүнө-өзү кам көрүү көндүмдөрүн алуу подтемасы менен “Балалык” жана “Наристе” программасындагы пункттар жетиштүү түрдө камтылган.

Жеке-социалдык багыттын социализациялашуу подтемасы менен байланышкан жыйынтыктарда, “Балалык” программасында: айланасындагы адамдар менен конструктивдүү өз ара аракеттенүүнүн жолдорун жана каражаттарын колдоно билүү, баарлашууга активдүү катышуу, ар бирине достук мамилени калыптандыруу, кызматташтыкта иштөө, баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, алардын эмоционалдык абалын түшүнүү жана айланасындагылардын эмоционалдык абалын түшүнүү, алардын эмоциясын таануу, командада биргелешкен активдүүлүк көндүмдөрүн калыптандыруу, командада иштөө, экинчи тилде баарлашуу, саламдашуу жана учурашууга жооп бере алуу, таанышуу жана өзүн тааныштыруу, коштошуу, аны куттуктап, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо деген жыйынтыктар табылды. Программалардагы жеке-социалдык багыттын социалдаштырууга байланыштуу пункттары жетишээрлик.

Билим берүү багытынын бала бакчага адаптация подтемасынын жыйынтыгында: “Балалык” программасында бала бакчадагы окуяларга тиешелүү болуу сезимин түзүү, топтогу оң эмоционалдык атмосфера жана ар бир баланын эмоционалдык бейпилдиги сыяктуу натыйжалар табылган. Бул тема “Наристе” программасында камтылган эмес. “Наристе” программасында бул подтеманын жоктугу 6-7 жаштагы балдардын бул мезгилде бала бакчага барган тажрыйбасы бар катары кабыл алынышы менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Билим берүү багытынын өзүнүн өзгөчөлүктөрүн таануу жана өнүктүрүү подтемасынын жыйынтыгында “Балалык” программасында өзү жөнүндө маалыматка ээ болуу, өзүнүн эмоционалдык абалын түшүнүү, фамилиясын, атын, жынысын, жашын, үй дарегин билүү сыяктуу натыйжалар табылган. Бул тема “Наристе” программасында камтылган эмес.

Билим берүү багытынын мектеп эрежелерин билүү подтемасына байланыштуу жыйынтыктарда Балалык программасында коопсуз жүрүм-турум эрежелерине баш ийүү жана ар кандай эрежелерге жана коомдук эрежелерге баш ийүүнү билүү сыяктуу натыйжалар табылган. “Наристе” программасында; көрсөтмөлөрдү аткаруу жана эрежелерге ылайык иш кылуу, окуу планынын эрежелерин сактоого үйрөтүү, мектепте баарлашуу маданиятын жана жүрүм-турум эрежелерин билүү жана коомдук жайларда белгиленген тартипти сактоо тартипти сактоо сыяктуу натыйжалар табылган. Программаларда билим берүү багытынын мектеп эрежелерин таануу подразметине тиешелүү пункттар жетиштүү деңгээлде берилген. “Балалык” программасына караганда, мектеп эрежелерин подтемасына байланыштуу жыйынтыктар “Наристе” программасында көп кездешет жана бул балдардын башталгыч мектепке бара тургандыгы менен байланыштырылышы мүмкүн.

Мектеп үчүн негизги көндүмдөрдү өздөштүрүү подтемасынын жыйынтыгында Кыргыз билим берүү программасынын билим берүү багытындагы подтемалардын ичинен эң көп орун алган пункттар мектеп үчүн негизги көндүмдөрдү өздөштүрүү экендиги көрүнүп турат. Бул болсо өзгөчө Кыргызстандагы мектептердин көбүнүн биринчи класска сынак алуусу себебинен, ошол мектептерге күчтүү билимге ээ болуусу үчүн үй-бүлөлөр тарабынан мектепке чейинки “Балалык” жана “Наристе” программалардан балдардын билим алуу жөндөмдөрү жөнүндө көптөгөн маалыматтарды жүктөө талабы кылынат. Коомдун бул суроо-талабын канааттандыруу үчүн билим берүү программалары негизинен жогорку окуу жайга даярдоо жана академиялык көндүмдөрдү алуу аспектилерин камтыганы байкалууда. Бул интенсивдүүлүк программанын алкагындагы башка тармактардан жогору көтөрүлүп, жеке-

социалдык жана кесиптик багыт берүү багыттарынан ашып түшкөнү байкалат. Бул мектепке чейинки билим берүү программасы тең салмактуу эмес жана бир өлчөмдүү билимге алып келиши мүмкүн деген коркунучтарды жаратат.

Билим берүү багытынын билимге жана мугалимге болгон оң мамиленин подтемасына байланыштуу жыйынтыктарда: “Балалык” программасында китепке жана адабиятка болгон сүйүүсүн ойготуу, маалымат булактарына кызыгуусун арттыруу, окуганды жана жазганды үйрөнүүгө кызыгууну өнүктүрүү сыяктуу пункттар орун алган. “Наристе” программасында болсо: окууга кызыгууну туудурган мотивацияларды түзүү, эксперимент, изилдөө жана башка табият-математикалык цикл предметтерине кызыгуусун өнүктүрүү; жаңы маалыматка болгон кызыгуу жана окуунун позитивдүү мотивациясы сыяктуу жыйынтыктар табылды.

Кесипке багыт тармагынын бала жакшы көргөн же жактырбаган нерселерди ишке ашыруунун подтемасынын жыйынтыгында: балалык программасында суроого жооп берип, өз көз карашын айта алуу. коюлган, ар кандай иш-чараларда өзүнүн билимине жана жөндөмүнө таянуу менен өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмүнө ээ болуу деген пункттар табылган. “Наристе” программасында: балдар кызыккан борборлорду өз алдынча алмаштыра алат деген пункт табылган.

“Балалык” программасында кесипке багыт берүү багытынын ата-энелердин кесибин билүү подтемасынын жыйынтыгында: ата-энесинин кесибин атоо, ата-энесинин кесибин билүү сыяктуу жыйынтыктар алынган. “Наристе” программасында: үй-бүлөнүн кесибин таануу деген пункт табылган.

Программада ата-эненин кесибин билүү деген подтема боюнча берилген пункттар мектепке чейинки курактагы балдар үчүн жетиштүү, анткени бул предмет кийинки этаптарда кеңири берилет.

Кесиптик багыт берүүнүн бала-бакчанын кызматкерлеринин кесибин билүү подтемасына тиешелүү жыйынтыктар: “Балалык” программасында мугалим, мугалимдин жардамчысы, тазалоочу, айдоочунун кесиптерин билүү, бала бакча кызматкерлеринин кесиптери боюнча билим берүү деген жыйынтыктар алынды. Бул тема “Наристе” программасында камтылган эмес. Бала бакчадагы бардык кызматкерлердин кызматтык мүнөздөмөсү камтылгандыктан, бул пункттар жетиштүү.

Кесипке багыт берүүнүн кесиптерди айырмалоо подтемасынын жыйынтыгында “Балалык” программасында: кесиптик иш-аракеттерди сүрөттөгөн этиштерди колдонуу (врач дарылайт, дары берет, басымды өлчөйт, жана башка); кесиптер кандай экенин, бул кесиптин адамдары эмне менен алектенерин билүү, адамдардын кесиптери жөнүндө билимге ээ болуу жана ар түрдүү кесиптеги адамдардын өз ара жардамдашуу, алардын кесиби жана кесиптик ишмердиги жөнүндө гендердик көз карашта түшүнүккө ээ болуу, кесиптин компоненттерин айырмалоо сыяктуу натыйжалар табылган. Ал эми “Наристе” программасында негизги кесиптерди билүү, мугалим, китепканачы, почтальон, врач жана башка ушул сыяктуу кесиптерин, иш-аракеттерин түшүнүү сыяктуу натыйжалар табылган.

Кесиптик багыт берүүнүн кесиптердин зарыл жана маанилүү экенин билүү подтемасына байланыштуу натыйжаларда “Балалык” программасында: кесиптин натыйжалары адамдардын муктаждыктарына жооп берерин көрүүгө мүмкүндүк берет деген пункт табылган. Бул тема “Наристе” программасына кирген эмес.

Программалар жалпысынан каралса, көп темалар “Наристе” программасында орун алган эмес. Бирок Кыргызстандагы балдардын көбү “Балалык» программасына кирбестен “Наристе” программасына тапшыра алышат. Программанын агымын караганыбызда, программаны баалоо жана бардык балдар “Балалык”, андан кийин “Наристе” программасын улантып

жаткандай көз караш менен көндүмдөрдү алуу үчүн программа түзүлгөнү көрүнүп турат. “Балалык” программасындагы кээ бир иш-чаралар “Наристе” программасына киргизилиши керек.

Жыйынтыктар:

1. Мектепке чейинки билим берүү программаларын багыт берүүнүн көйгөйлүү багыттары боюнча карап чыкканда, жеке-социалдык жана билим берүү багытынын өлчөмдөрү жетиштүү деп эсептелгени менен кесиптик багыт берүүнүн көлөмү кыйла төмөн экени байкалат. Мектепке чейинки билим берүү программаларында кесиптик багыт берүү темаларын көбөйтүү зарылдыгы аныкталды;

2. Подтемалар боюнча, жеке-социалдык багыттоонун 5 подтеманын ичинен өзүн таанып билүү темасы башка темаларга салыштырмалуу эң төмөнкү деңгээлде экени байкалууда. Программада өзүн-өзү таануу боюнча иш-чараларды жогорулатуу маанилүү экендиги белгиленди;

3. Билим берүү багыты боюнча, “Балалык” программасында маанилүү орун берилгени менен, “Наристе” программасында өтө аз орун берилген. “Наристе” программасы, адатта, бул мезгилде баланын окууга даярдануусунун биринчи этабы болгондуктан, билим берүү багыттарын көбөйтүү маанилүү экендиги көрсөтүлдү;

4. Бала бакчага адаптациялоо жана өзүн таануу жана өнүктүрүү пункттарына өтө аз орун берилген. Бул нерселерди камтыганга кам көрүү керектиги аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Oktay, A.** Жашоонун сыйкырдуу жылдары: Мектепке чейинки мезгил [Текст] / A.Oktay // Yaşamın sihirli yılları: Okul Öncesi Dönem.- Epsilon Yayınevi. – 1999.
2. **Hamarat, D.** 2013-жылдагы мектепке чейинки билим берүү программасы жана аны ишке ашыруу боюнча мугалимдердин көз карашын экспертизалоо [Текст] / D. Hamarat // 2013 Okul Öncesi Eğitim Programı ve Bu Programın Uygulanmasına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi.- Yüksek lisans tezi.- Balıkesir. - Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. - 2017.
3. **Labuschagne, A.** Сапаттуу изилдөө-Airy Fairy же фундаменталдык [Текст] / A.Labuschagne // Qualitative Research-Airy Fairy or Fundamental. The Qualitative Report.- Pp. 100-103.
4. **Taner, G.** Мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде инсанды таануу ыкмаларын колдонуу боюнча мугалимдердин көз карашын иликтөө [Текст] / G. Taner // Bireyi Tanıma Tekniklerinin Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Uygulanmasına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çocuk Gelişimi Eğitim Bilim Dalı. - 2005.
5. **Yılmaz, H.** Багыт берүү лекцияларынын конспекттери [Текст] / H.Yılmaz, Ö. Üre // Rehberlik Ders Notları.- Konya, 1997.
6. **Балалык.** 3төн 6 жашка чейинки балдарды өнүктүрүү «Балалык» программасы [Текст]. – Бишкек: Аркус, 2017. – 352 б.
7. **Наристе.** Балдарды мектепке даярдоо «Наристе» программасы (480 саат) [Текст]. - Бишкек: Аркус, 2015. - 136 б.
8. **Сакиева, С.С.** Исследование проблемы обучения орфографической грамотности в трудах профессора Каратая Сартбаева [Текст] / С.С. Сакиева, С.Ч. Осмоналиева // Наука.Образование.Техника.-Ош: КУМУ, 2023.-№1.- С. 152-156.
9. **Сакиева, С.С.** Дидактические условия духовного воспитания детей дошкольного возраста [Текст] / С.С. Сакиева, М.М.Асаналиева // Наука.Образование.Техника.-Ош: КУМУ, 2021.-№2.- С. 143-148.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_197

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

*Калыкеева А.А.**соискатель Кыргызского гос. универ. им. И. Арабаева, Кыргызская Республика*

ОРТО МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕН СОЛУК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Изилдөөнүн предмети болуп орто мектеп окуучуларынын ден соолук маданиятын калыптандыруу маселелери эсептелет. Изилдөөнүн максаты - орто мектеп окуучуларынын ден соолук маданиятын калыптандыруу жолдорун аныктоо. Мектеп окуучуларынын ден соолугу, социалдык жана психологиялык адаптациясы, нормалдуу өсүшү жана өнүгүшү, алар жашаган чөйрөгө жараша болот. Мектеп окуучулары үчүн мындай чөйрө болуп билим берүү системасы эсептелет, ал алардын ойгонуу убактысынын 70% ке жакынын ээлейт, анын ичинде интенсивдүү өсүү жана өнүгүү, ден соолуктун калыптанышы жүрөт. Мектеп окуучуларынын ден соолук маданиятын тарбиялоонун негизи коллективизмге, жашоону сүйүүгө жана альтруизмге негизделген сергек жана орточо жашоо образына, өзүн ийгиликтүү өнүктүрүүгө жана бардык мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашырууга багытталган активдүү, энергиялуу, эмгекчил жана чыгармачыл инсанды калыптандыруу болуп саналат. Тилекке каршы, акыркы маалыматтар боюнча, бүгүнкү күндө калктын ден соолугунун деңгээли төмөн. Ошондуктан билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири болуп билим берүү шимердүүлүгүн интенсификациялоо шартында денелик жактан да, психикалык жактан да дени сак инсанды калыптандыруу саналат. Жаштарга тобокелдик факторлору жөнүндө маалымат берүү жана аларды сергек жашоого шыктандыруу үчүн ар кандай курактык, гендердик, билим берүүчү жана социалдык-статустук топтордун өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Позитивдүү жүрүм-турумду жайылтуу менен бирге, бул маселе мамлекеттин карамагында болушу керек болгон телекөрсөтүүдөгү, башка маалымат каражаттарындагы жана искусство чыгармаларындагы зыяндуу мисалдардын таасирин азайтуу да маанилүү. Жугуштуу эмес оорулардын тобокелдик факторлору жөнүндө калктын маалымдуулугун жогорулатуу жана мектеп окуучулары арасында сергек жашоо ыңгайын пропагандалоо жагымдуу чөйрөнү түзүү менен коштолдууга тийиш.

***Негизги сөздөр:** ден соолук; ден соолук маданиятын калыптандыруу; сергек жашоо образы; жалпы билим берүү уюмдары; өспүрүм курак; окуучулар.*

ЗАДАЧИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ УЧЕНИКОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Предметом исследования является формирование культуры здоровья учащихся общеобразовательных школ. Цель исследования – определить пути формирования культуры здоровья старшеклассников. Здоровье, социальная и психологическая адаптация, нормальный рост и развитие школьников зависят от среды, в которой они живут. Для школьников такой средой является система образования, занимающая около 70% времени их бодрствования, в течение которого происходит интенсивный рост и развитие формирование здоровья. Основой воспитания культуры здоровья школьников является формирование активной, энергичной, трудолюбивой и творческой личности, нацеленной на здоровый и умеренный образ жизни, основанный на коллективизме, жизнелюбии и альтруизме, на успешное саморазвитие и реализацию всех возможностей. К сожалению, по последним данным, уровень здоровья населения сегодня невысок. Поэтому одной из основных задач образования является формирование здоровой личности, как физически, так и психически, в условиях интенсификации образовательной деятельности. Для того чтобы предоставить молодежи информацию о факторах риска и мотивировать ее к ведению здорового образа жизни, необходимо учитывать особенности различных возрастных, гендерных, образовательных и социально-статусных групп. Наряду с поощрением позитивного поведения важно также минимизировать воздействие нездоровых примеров на телевидении, других средствах массовой информации и произведениях искусства, что должно находиться в ведении государства. Повышение информированности населения о факторах риска неинфекционных заболеваний и пропаганда здорового образа жизни среди школьников должны сопровождаться созданием благоприятной среды.

Ключевые слова: здоровье; формирование культуры здоровья; здоровый образ жизни; общеобразовательные организации; подростковой возраст; ученики.

PROBLEMS OF HEALTH CULTURE FORMATION IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS

The subject of the research is the formation of health culture of secondary school students. The purpose of the research is to determine ways of forming health culture of high school students. Health, social and psychological adaptation, normal growth and development of schoolchildren depend on the environment in which they live. For schoolchildren, such an environment is the education system, which occupies about 70% of their waking time, during which there is intensive growth and development, the formation of health. The basis of the education of the health culture of schoolchildren is the formation of an active, energetic, hardworking and creative personality, aimed at a healthy and moderate lifestyle based on collectivism, love of life and altruism, for successful self-development and the realization of all opportunities. Unfortunately, according to the latest data, the level of public health is low today. Therefore, one of the main tasks of education is the formation of a healthy personality, both physically and mentally, in the conditions of intensification of educational activities. In order to provide young people with information about risk factors and motivate them to lead a healthy lifestyle, it is necessary to take into account the peculiarities of various age, gender, educational and socio-status groups. Along with encouraging positive behavior, it is also important to minimize the impact of unhealthy examples on television, other media and works of art, which should be the responsibility of the State. Raising public awareness about the risk factors of non-communicable diseases and promoting a healthy lifestyle among schoolchildren should be accompanied by the creation of a favorable environment.

Keywords: health; health culture formation; healthy lifestyle; educational organizations; adolescence; students.

Актуальность темы. Формирование образованного, культурного и здорового молодого поколения является первостепенной потребностью общества. Существующие стратегии, направленные на решение проблем здоровья и образа жизни молодежи, не решают существующих проблем, а, по сути, направлены на гигиену и воспитание [1].

Центральное место в реализации идеи здорового образа жизни и формировании культуры здоровья у подрастающего поколения занимают общеобразовательные организации, помогающие детям осознать ценность здоровья и значимость здорового образа жизни для современного человека, а также сформировать ответственное отношение к собственному здоровью. Это возможно только при целенаправленном сотрудничестве педагогов, родителей и детей. Именно поэтому система образования в деле сохранения здоровья человека не менее важна, чем здравоохранение. Еще большее значение имеет в плане профилактики так называемых "поведенческих болезней". Выражением этого понимания является критерий "здоровье через образование", который обеспечивает функцию укрепления здоровья [2].

Здоровье - основа развития характера и в этой связи уместно привести слова В.А. Сухомлинского: "Около 85% неуспевающих школьников основной причиной отставания в учебе является плохое самочувствие, какое-либо заболевание" [3].

Всемирная организация здравоохранения определяет понятие «здоровье» следующим образом. "Здоровье - это состояние полного физического, психического и социального благополучия, а не просто отсутствие болезней или физических дефектов" [4].

Здоровый образ жизни - это прежде всего психическое и моральное благополучие, сбалансированное питание, отказ от вредных привычек, соблюдение личной гигиены, положительные эмоции и физическая активность.

По данным Госкомстата в Кыргызстане насчитывается около 1,36 млн. детей и подростков. Состояние здоровья детей и подростков ухудшается с каждым днем, что можно

объяснить интенсификацией учебного процесса, увеличением учебной нагрузки и снижением уровня физической подготовленности.

В исследованиях Г.М. Бредик, А.О.Бредик (2016) провели исследование процесса формирования мотивационно-смысловых основ здоровья и здорового образа жизни у подростков школьного возраста на базе Либенской 10-й средней школы. В эксперименте приняли участие 80 учащихся. В ходе исследования учащимся был задан вопрос: "Как твое здоровье?", на который 25% ответили "крепкое", 65% - "нормальное" и 10% - "слабое". На основании полученных результатов авторы сделали вывод: дети младшего школьного возраста ведут активный образ жизни, что способствует их физическому развитию и укреплению здоровья [5].

В своих исследованиях Л.Б. Айвазова (2018) изучала отношение старшеклассников к здоровью в связи со значительным ухудшением состояния здоровья детей и подростков в последние десятилетия. С помощью методики "Индекс отношения к здоровью", изучались структурные компоненты ценностного отношения старшеклассников к здоровью по четырем школам, соответствующим четырем компонентам интенсивности субъективного отношения: исследование показало, что, несмотря на понимание ценности здоровья и важности следования здоровому образу жизни, многие учащиеся демонстрируют недостаточную сформированность навыков и мотивации, а также знаний в этой области.

В своей работе Е.Н. Чудоякова (2019) рассмотрела проблемы здоровья детей школьного возраста и уделила особое внимание формированию здорового образа жизни с использованием различных методов, и средств. Для решения поставленных задач автор использовала метод анкетного опроса 25 учащихся третьих классов средней школы "Гимназия № 42". Полученные результаты показали, что далеко не все понимают важность здорового образа жизни и его влияние на собственное самочувствие, и успехи в учебе. Только четверо из 25 респондентов придерживаются здорового образа жизни, ни один из 25 не занимается по утрам физкультурой. Они не верят, что здоровый образ жизни способствует их успехам.

В работе также изложены законы здорового образа жизни. Первый закон - это баланс между получаемой и расходуемой энергией. В настоящее время более трети населения, включая детей, имеют избыточный вес. Второй закон - соответствие между физиологическими потребностями организма в пищевых веществах и химическим составом рациона. Рацион должен быть разнообразным и удовлетворять потребности организма в белках, жирах, углеводах, витаминах, минеральных веществах и клетчатке. Интервал между приемами пищи не должен быть слишком большим (не более 5-6 часов); не рекомендуется питаться только два раза в день; из трех приемов пищи в день наиболее питательным является обед, а наименее питательным - ужин; принимать пищу следует не реже одного раза в день. Во время еды вредно читать или выполнять сложную и ответственную работу. Ученики начальной школы, не соблюдающие режим питания, подвержены риску развития со временем различных расстройств пищеварения [7].

В связи с вышесказанным крайне важно проводить мониторинг понимания учащимися средней школы ценности и значимости здоровья, а также концепции здорового образа жизни.

Для исследования сформированности и значимости знаний учащихся о здоровье и здоровом образе жизни мы использовали методику Н.С. Гаркуши "гармонизация образа жизни школьников":

1) целью данной методики ("гармонизация образа жизни школьников") является выяснение значимости здоровья школьников;

2) "школьники в области здоровья, уровень владения культурными нормами", цель данной методики - исследовать уровень владения школьниками культурными нормами в области здоровья;

3) анкета "Участие школьников в здоровьесберегающей и здоровьесозидающей деятельности". На основе полученных результатов был определен общий уровень сформированности культуры здоровья школьников [2].

Всего в нашем исследовании приняли участие 63 учеников 8-го класса СОШ имени М.Орозбекова, Айтматовского района, Таласской области.

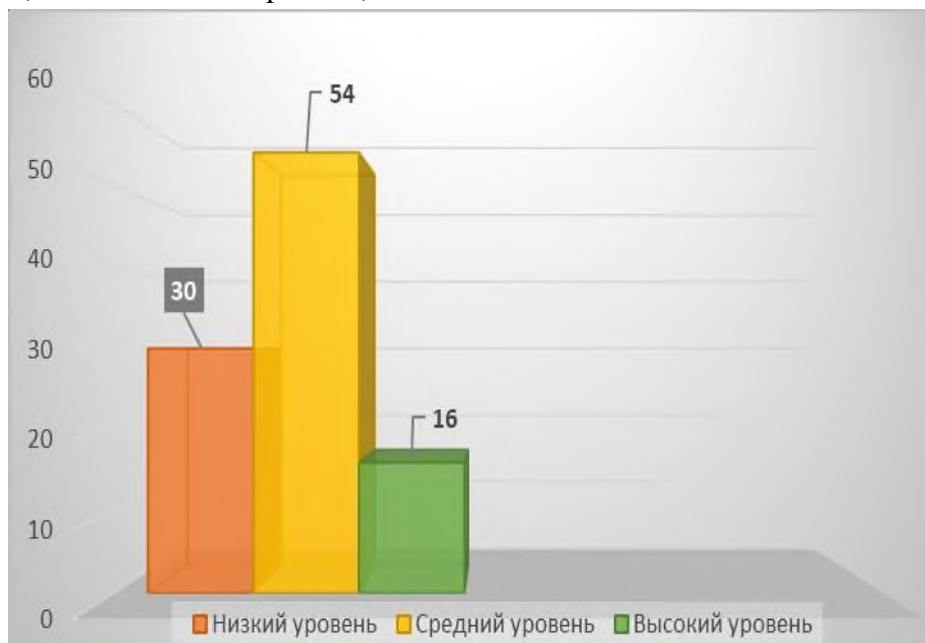

Рисунок 1- Динамика результатов проведения методики «Гармоничность образа жизни школьников» (в процентах)

Анализ результатов гармонизации образа жизни учащихся показывает, что 30% респондентов не понимают ценности и значимости здоровья, и ведут образ жизни способствующий развитию заболеваний. 16% учащихся отметили, что знают о своем здоровье, ведут здоровый образ жизни, и приобрели способность целенаправленно, и активно заниматься сохранением, и укреплением здоровья. 16% учащихся отметили, что частично понимают значение сохранения и укрепления здоровья, привычек здорового образа жизни, и приобрели способность заниматься сохранением и укреплением здоровья. 54% учащихся отметили, что они приобрели способность практиковать поддержание и укрепление здоровья. Это видно на рисунке 1.

Анализ результатов "Уровня владения учащимися культурными нормами в области здоровья" показывает, что 34% учащихся не имеют элементарных систематических знаний о здоровье и привычках здорового образа жизни и не мотивированы на заботу о собственном здоровье. 78% учащихся имеют знания о привычках здорового образа жизни, но это предположение нет, учащиеся эпизодически овладевают практическими навыками сохранения и укрепления своего здоровья, учащиеся готовы к сотрудничеству со взрослыми по вопросам сохранения здоровья, 12% учащихся описывают идеальный образ собственного здоровья, на рисунке 2.

Рисунок 2- Динамика результатов проведения методики «Уровень владения школьниками культурными нормами в сфере здоровья» (в процентах)

Анализ динамики результатов анкетирования "Участие школьников в оздоровительных мероприятиях" показывает, что 30% школьников не испытывают потребности вести здоровый образ жизни и неохотно занимаются самосовершенствованием и самореализацией в процессе приобретения знаний о здоровье человека, 54% школьников не желают участвовать в мероприятиях, направленных на сохранение своего здоровья. Кроме того, только 16% школьников целенаправленно занимаются физической и творческой деятельностью как компонентом образа жизни, то есть эффективной реализацией своего потенциала с учетом личностных мотивов и социальных потребностей в укреплении здоровья, развитии физического потенциала и достижении физического совершенства (рисунке 3).

Рисунок 3- Динамика результатов проведения опросника «Участие школьников в здоровьесберегающих и пропагандирующих здоровый образ жизни мероприятиях» (в процентах)

Большинство респондентов частично понимают важность сохранения и укрепления своего здоровья, ведения здорового образа жизни, присутствуют рудиментарные знания о здоровье. В то же время большой процент составляют ученики с отсутствием знаний о здоровье и здоровом образе жизни, наличие привычек образа жизни, приводящих к развитию вредных привычек, хронических заболеваний и болезней, низкий уровень или отсутствие участия учащихся во взаимодействии со взрослыми, и мероприятиях способствующих формированию здорового образа жизни, являются не менее чем низкими показателями. Кроме того, учащиеся осознают ценность здоровья, практикуют здоровый образ жизни, задумываются о природе здоровья, приобретают практические навыки самостоятельного и целенаправленного сохранения, и укрепления здоровья, занимаются творческой деятельностью, сотрудничают со взрослыми по вопросам сохранения и укрепления здоровья, активно участвуют в мероприятиях способствующих формированию здорового образа жизни учащихся. Немногие учащиеся были вовлечены в эту деятельность.

Из вышесказанного следует, что у большинства учащихся очень низкий уровень культуры здоровья, умения и мотивации управлять своим физическим состоянием. Поэтому необходимо объединить усилия всех участников образовательного процесса: учащихся, родителей и педагогов - для того, чтобы научить школьников управлять, контролировать, формировать и заботиться о своем здоровье.

Следует отметить, что улучшение здоровья школьников является одним из наиболее перспективных путей улучшения здоровья всего населения государства. Иными словами, забота о здоровье учащихся общеобразовательных школ - важнейшая обязанность всех учителей и учеников. Учащиеся должны осознать, что быть здоровым - это их долг перед собой, обществом и семьей. Целенаправленная, эффективная и систематическая деятельность по сохранению, формированию и укреплению здоровья учащихся в начале обучения в школе невозможна без понимания цели этой деятельности и мотивации к ведению здорового образа жизни. Поскольку школьники проводят с учителями больше времени, чем с родителями, общеобразовательные учреждения имеют много возможностей для пропаганды здорового образа жизни [9].

Расширение и изменение личности школьника, его отношений с окружающей действительностью и деятельности происходит за счет внутренней работы, такой как воссоздание потребностей, выработка поведенческих норм, мотивация и сознательное усвоение требований обучения [8].

Выводы:

1. Здоровье школьников сегодня является одним из наиболее востребованных объектов жизнедеятельности, поскольку рассматривается как результат социально-экономического развития и одновременно основа развития человеческого потенциала страны, база для будущего роста и развития. Проблема поиска путей всестороннего влияния на повышение уровня развития человека не получила достаточной разработки в современных научных исследованиях. Сохранение и укрепление здоровья школьников - важнейшая и приоритетная задача нашей деятельности. Поэтому учителям и родителям необходимо формировать у детей глубокое научное понимание сущности здорового образа жизни и его общечеловеческой ценности;

2. Деятельность по формированию культуры здоровья должна начинаться с детства, со школьного возраста, не только наполняя среду обитания учащихся предметами и технологиями, способствующими укреплению здоровья, но и подавая примеры инициатив

здорового образа жизни. У школьников должно формироваться здоровое мышление и умение управлять своим поведением на основе принципов, благоприятных для здоровья.

Список литературы:

1. **Рубин, А.Д.** Значимость обучения школьников пониманию сути сохранения здоровья и здорового образа жизни [Текст] / А.Д. Рубин, Г.Е. Гун // Вестник ЛОИРО. – 2021. – № 1. – С. 26-30.
2. **Гаркуша, Н.С.** Воспитание культуры здоровья современных школьников: проблемы и пути их решения: монография [Текст] / Н.С. Гаркуша. – Челябинск: ЦНС, 2012. – 188 с.
3. **Скоморохова, М.И.** Формирование культуры здорового образа жизни младших школьников средствами педагогической технологии [Текст] / М.И. Скоморохова // Азимут науч. исслед.: пед. и псих. - 2017. - Т. 6. - № 1 (18). - С. 184-188.
4. **Кожухова, В.К.** Здоровье сберегающие технологии в образовании [Текст] / В.К. Кожухова // Новые технологии в образовании. – Москва, 2014. – С. 382-385.
5. **Брадик, Г.М.** Возрастные особенности формирования у школьников потребности в здоровье [Текст] / Г. М. Брадик, А. О. Брадик // сборн. матер. пятой Всероссийской с межд. участием научной конф. – Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2016. – С. 35-45.
6. **Айбазова, Л.Б.** Изучение отношения школьников к здоровью [Текст] / Л.Б. Айбазова // Региональная Россия: история и современность. – 2018. – № 1. – С. 6-13.
7. **Чудоякова, Е.Н.** Проблема здоровья и формирования здорового образа жизни среди подростков [Текст] / Е. Н. Чудоякова // матер. II Всероссийской научно-практ. конф.– Омск: СГУФКиС, 2019. – С. 197-202.
8. **Сафина, Г.Б.** Формирование здорового образа жизни младших школьников [Текст] / Г.Б. Сафина // Альманах мировой науки. - 2017. - № 5 (20). - С. 125-126.
9. **Лосев, В.Р.** Роль школы в формировании основ здоровья - ключевой навык человека будущего [Текст] / В. Р. Лосев, Г. Е. Гун // матер. Межд.научно-практ. конф. – Ростов-на-Дону: ООО ВВМ, 2021. – С. 106-110.
10. **Каимов, К.К.** Основы развития двигательной активности у школьников младших классов как одно из условий формирования здорового образа жизни [Текст] / К.К.Каимов // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2023.-№1.- С. 180-184.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_207

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 37.01

Сакиева С.С.

д.п.н., проф. Жалал-Абадского государственного университета, Кыргызская Республика

Алиева Р.А.

ст. преп. Ошского технолог. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ МУГАЛИМДЕРИНИН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН САПАТТЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуунун сапаттык көйгөйлөрү каралат. Изилдөөнүн максаты катары ааламдашуу мезгили билим берүү тутумуна өзгөчө мамилени талап кылып жаткандыгы, маалыматтык доордогу болуп жаткан өзгөрүүлөр окутуу жана тарбиялоо милдеттерин чечүүнүн натыйжалуулугунун педагогикалык кадрлардын квалификациясынын деңгээлине көз карандылыгын жогорулаткандыгы боюнча сөз болот. Мугалим – ириде өткөндө калыптанган тарбия системасынын жетишкендиктерин сактай билген, жаңысын жаратып, аны өз ишинде чыгармачылык менен колдоно алган кесипкөй инсан болушу керек. Заманбап шарттарда жалпы билим берүүнүн баалуулук-максаттуу багыттарын жана мазмунун өзгөртүү, инсанды өнүктүрүүгө, анын өзүн-өзү ишке

ашыруусуна жана өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө басым жасоо педагогикалык ишмердүүлүктү: окуу-тарбия процессин уюштуруунун мазмунун, технологияларын, формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүүнү талап кылары иликтенген. Окуу маселелерин чыгармачылык менен чечүү үчүн мугалимге мурда болуп көрбөгөндөй өнүккөн педагогикалык ой жүгүртүү, реалдуу кырдаалдарда адекваттуу өзүн өзү аныктоо үчүн практикалык билимдерди колдонуу маданияты изилденди.

Негизги сөздөр: принцип; гумандаштыруу; компетенттүү; модернизация; аттестация; профилдештируу; мультимедиялык; веб-семинар; рефлексивдүү көндүмдөр; координациялоо; мобилизациялоо.

ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

В данной работе предметом исследования рассматриваются вопросы повышения качества квалификации учителей кыргызского языка и литературы. Цель исследования состоит в том, что глобализация требует особого подхода к системе образования, что изменения информационного века усиливают зависимость эффективности решения учебно-воспитательных задач от уровня квалификации педагогических кадров. Эпоха глобализации требует особого подхода к системе образования, что изменения информационного века усиливают зависимость эффективности решения учебно-воспитательных задач от уровня квалификации педагогических кадров. Педагог должен быть профессиональным человеком, умеющим сохранять достижения сформированной в прошлом системы образования, создавать новую и творчески использовать ее в своей работе. Исследовано, что изменение ценностно-целевых направлений и содержания общего образования в современных условиях, ориентация на развитие личности, ее самореализацию и саморазвитие требует совершенствования педагогической деятельности: содержания, технологий, форм и методов организации учебного процесса. В целях творческого решения учебных задач изучалась культура использования практических знаний для беспрецедентно развитого педагогического мышления учителя и адекватного самоопределения в реальных ситуациях.

Ключевые слова: принцип; гуманизация; компетентность; модернизация; аттестация; профилирование; мультимедиа; вебинар; рефлексивные навыки; координация; мобилизация.

QUALITATIVE PROBLEMS OF IMPROVING QUALIFICATIONS OF TEACHERS OF THE KYRGYZ LANGUAGE AND LITERATURE AND WAYS TO SOLUTION THEM

In this work, the subject of the research is the issues of improving the quality of qualifications of teachers of the Kyrgyz language and literature. The purpose of the study is that globalization requires a special approach to the education system, and that changes in the information age increase the dependence of the effectiveness of solving educational problems on the level of qualifications of teaching staff. The article states that the era of globalization requires a special approach to the education system, that changes in the information age increase the dependence of the effectiveness of solving educational problems on the level of qualifications of teaching staff. A teacher must be a professional person who knows how to preserve the achievements of the education system formed in the past, create a new one and creatively use it in his work. It has been studied that changing the value-target directions and content of general education in modern conditions, focusing on the development of the individual, his self-realization and self-development requires the improvement of pedagogical activities: content, technologies, forms and methods of organizing the educational process. In order to creatively solve educational problems, the culture of using practical knowledge for unprecedentedly developed pedagogical thinking of the teacher and adequate self-determination in real situations was studied.

Key words: principle; humanization; competence; modernization; certification; profiling; multimedia; webinar; reflective skills; coordination; mobilization.

Киришүү. Республикабыздын социалдык-экономикалык турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр окутуу жана тарбиялоо милдеттерин чечүүнүн натыйжалуулугунун педагогикалык кадрлардын квалификациясынын деңгээлине көз карандылыгын жогорулатты. Заманбап мектеп ишмердүүлүгүнүн негизги принцибин - инсанды өнүктүрүүдө билим

берүүнү гумандаштырууну ишке ашыруу, эгерде ал өз миссиясын кесипкөйлүк менен аткарууга жөндөмдүү адистер менен камсыз болбосо реалдуу болбойт. Мындай шартта мугалимдерди даярдоонун сапатын жогорулатуу көйгөйү өзгөчө актуалдуу болуп саналат [1].

Бул маанилүү жагдайга байланыштуу билим берүүнүн сапатын жогорулатуу кыргыз тили жана адабияты мугалимдери тарабынан окуу процессинин акыркы максаттарын иштеп чыгууга, мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө айланууда.

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуунун негизги максаты болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- алардын кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү;
- педагогикалык процессти жана анын натыйжаларын системалуу чагылдыруунун туруктуу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- ар бир мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн структуралык бүтүндүгүн калыптандыруу [2].

Изилдөө бөлүгү. Теориялык изилдөөлөрдү жана окуу практикасын алдын ала талдоо бир катар карама-каршылыктар бар экендигин көрсөттү, алар адистерди даярдоонун шарттарында өзгөчө байкалат:

- коомдун тездик менен пайда болгон жаңы баалуулуктары менен билим берүүнүн заманбап максаттары жөнүндө жетиштүү так идеялардын жоктугунун ортосунда;
- мугалимдерди даярдоо процессине жана натыйжасына талаптардын жогорулашы менен учурдагы социалдык-экономикалык кырдаалда кесиптин кадыр-баркынын төмөндөшүнүн ортосунда;
- маданияттын алып жүрүүчүсү катары мугалимдин кесиптик даярдыгына болгон талаптардын жогорулашы менен болочок адистерди тарбиялоо деңгээлинин учурдагы абалы жана башка.

Бул карама-каршылыктар баарыдан мурда мектеп жана окуу жайларынын окутуучуларынын ишине тиешелүү болуп, алардын ар бирине бүгүнкү күндүн окуучуларынын, болочок студенттеринин алдында өзгөчө жоопкерчилик жүктөлөт. Белгиленген көйгөйлөрдү чечүү педагогикалык ишмердүүлүктүн теоретиктеринин да, практиктеринин да ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүндө жатат [4].

Заманбап шарттарда жалпы билим берүүнүн баалуулук-максаттуу багыттарын жана мазмунун өзгөртүү, инсанды өнүктүрүүгө, анын өзүн-өзү ишке ашыруусуна жана өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө басым жасоо педагогикалык ишмердүүлүктү: окуу-тарбия процессин уюштуруунун мазмунун, технологияларын, формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүүнү талап кылат. Окуу маселелерин чыгармачылык менен чечүү үчүн мугалимге мурда болуп көрбөгөндөй өнүккөн педагогикалык ой жүгүртүү, реалдуу кырдаалдарда адекваттуу өзүн өзү аныктоо үчүн теориялык билимдерди (педагогика, психология, ишмердүүлүк теориясы жана башка) колдонуу маданияты керек [1].

Квалификацияны жогорулатуу көйгөйлөрү боюнча изилдөөлөрдүн кеңейиши, окутуунун жаңы концепцияларынын пайда болушу кыргыз тили жана адабияты мугалиминин бул маалыматты багыттоо, өз практикасында колдонуу, жаңы идеяларды эксперименталдык текшерүүдөн өткөрүү жөндөмдүүлүгүн болжолдойт. Методикалык ишмердүүлүктө окуу-тарбия процессин өркүндөтүү боюнча педагогикалык иш-аракеттерди долбоорлоого, ишке ашырылган долбоорлорду жеке жана жамааттык талдоого, натыйжаларды жалпылоого жана сыпаттоого басым жасалат. Мунун баары мугалимдердин билимге болгон муктаждыгынын

өзгөрүшүнө алып келет жана кесиптик билим берүү мекемелеринде ишке ашырылуучу билим берүү программаларын өркүндөтүүнү талап кылат [6].

Көйгөйлөрдүн ар тараптуулугуна байланыштуу кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу, анын көптөгөн аспектилери ушул күнгө чейин «ачык» бойдон калууда.

Квалификацияны жогорулатуу системасынын ролу кескин өзгөрүүдө. Анын негизги милдети мугалимдин өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө шарт түзүү болуп саналат. Модернизация мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу бир катар методикалык, уюштуруучулук, методологиялык, дидактикалык жана методикалык проблемаларды изилдөөнү жана чечүүнү талап кылат [8].

Өлкөдө мугалимдер үчүн кошумча кесиптик билим берүүнүн методикалык көйгөйлөрү төмөнкүлөргө байланыштуу: кесиптик билим берүү идеясын тандоо (-көп тараптуулук, -кластерлөө, -профилдештирүү, -көп деңгээлдүүлүк).

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу процессинин методикалык проблемалары төмөнкүдөй параметрлер менен мүнөздөлөт:

- терминологиялык кыйынчылык (мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу стратегияларын, максаттарын, функцияларын, багыттарын түшүнүү жана бөлүштүрүү);
- маалымат көлөмүнүн кар көчкү сыяктуу өсүшү (анын ичинде кошумча педагогикалык кесиптик билим берүү компоненттери боюнча);
- педагогдун кесиптик маданиятын жогорулатуу үчүн квалификацияны жогорулатуунун (анын ичинде аттестациянын) жарыяланган муктаждыгы менен практикада ишке ашыруу механизмдин иштеп чыгуунун ортосундагы карама-каршылык;
- мамлекеттик, региондук жана жергиликтүү деңгээлдеги педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу боюнча аракеттерди координациялоонун жана мобилизациялоонун жетишсиздиги [3].

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу процесси төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт:

- кесиптик билим берүү процессин уюштуруунун структуралык формаларынын вариативдүүлүгү жана ийкемдүүлүгү;
- коомдук-гуманитардык профилдеги окутуучулар үчүн ЖОЖдон кийинки билим берүүнүн мазмундук-технологиялык негиздерин дифференциялоо;
- мугалимдердин квалификациясын жогорулатуунун окуучуга багытталган технологияларын диверсификациялоо жана персонификациялоо [7].

Жаңы ыкмаларды практикада колдонуу адистерди даярдоо системасында окуу процессинин натыйжалуулугун жана эффективдүүлүгүн жогорулатат. Ошол эле учурда, бул идеяларды ишке ашыруунун жүрүшүндө жаңы кыйынчылыктар жана карама-каршылыктар пайда болот:

- жаңы концепцияларды жана идеяларды практикага киргизүүнүн зарылчылыгы жана аларды ишке ашыруунун окуу-методикалык жактан камсыз кылынбаганы, өзгөчө орто кесиптик билим берүү уюмдарынын шарттарында адистерди даярдоонун шарттарын эске алуу менен;
- мугалимдин жаңы педагогикалык концепцияларды практикалык жактан өздөштүрүү боюнча эксперименталдык ишин үзгүлтүксүз илимий-методикалык жана педагогикалык жактан камсыз кылуу зарылчылыгы жана усулдук ишти уюштурууда орун алган эпизоддук мүнөз;

• билим берүү жана кесиптик ишмердиктин жүрүшүндө өз алдынча билим алууну колдонуунун зарылчылыгы жана мүмкүнчүлүгү жана келечектеги мугалимдин өз алдынча билим алуу процессин долбоорлоо, алардын билим берүү муктаждыктарын туура аныктоо, илимий-методикалык булактарды колдонуу боюнча көндүмдөрдүн жоктугу [1].

Бар болгон карама-каршылыктар педагогикалык процессте мугалимдердин жана окуучулардын инсандарынын өзүн-өзү өнүктүрүүсү, алардын ишмердүүлүгүн өз алдынча башкаруусу үчүн шарттарды түзүүнүн зарылдыгын жана мүмкүндүгүн күбөлөндүрөт. Бул карама-каршылыктарды келечектеги мугалимдердин окуу-кесиптик ишмердигинде, илимий-эксперименталдык иштеринде, өз алдынча билим алуу процессинде өз алдынча уюштуруу көндүмдөрүн калыптандыруу аркылуу жоюлмак [2].

Педагогикалык ишмердикте мугалимдердин өзүн- өзү уюштуруу жөндөмдөрүн калыптандыруу жаатында окуу-тарбия процессин төмөнкү принциптерге ылайык уюштуруу зарылчылыгы практикада ырасталат:

1. Окуучулардын өзүн өзү өнүктүрүүгө багыт алуу, алардын өз алдынчалыгын аныктоону уюштуруу, окуу процессинин өзүн долбоорлоого жана талдоого киргизүү аркылуу ишке ашырылат.

2. Окуучунун окуу-педагогикалык ишмердүүлүгүндөгү конкреттүү кыйынчылыктарды талдоо жана аны критериялык уюштуруу жөндөмдүүлүгүн калыптандырууну камтыган окуунун практикага багытталган мүнөзү.

3. Окуучунун өзүн-өзү уюштуруусунун баштапкы деңгээлине ыңгайлаштырылган жана анын динамикасын камсыз кылуучу инварианттык компонентти жана болочок адиске тандоо мүмкүнчүлүгүн берүүчү вариативтик бөлүктүн камтылышын билдирген окутуунун мазмунунун вариативдүүлүгү [3]. Билим берүү муктаждыктарына ылайык окутуунун мазмуну, бул учурда, окутуу төмөнкүлөргө багытталышы керек:

- келечектеги мугалимдерди педагогикалык ишмердикке өз алдынча уюштурууга аныктоону даярдоо;

- педагогикалык ишти долбоорлоо боюнча көндүмдөрдү калыптандыруу жана өнүктүрүү;

- окуу-педагогикалык ишмердикти талдоодо жана долбоорлоодо далилдүү критерийлерди колдонуунун зарылдыгын жана көндүмдөрүн калыптандыруу;

- өзүн-өзү уюштуруунун негизги компоненти катары рефлексивдүү көндүмдөрдү калыптандыруу.

Педагогикалык ишмердүүлүк жана педагогикалык баарлашуу жетишерлик деңгээлде жогорку деңгээлде жүргүзүлүп, мугалимдин инсандыгы ишке ашып, окуучуну окутууда жана тарбиялоодо жакшы натыйжаларга жетишилгенде мугалимдин иши профессионалдык жактан компетенттүү болот. Кесиптик компетенттүүлүктү өнүктүрүү инсандын чыгармачыл инсандыгын өнүктүрүү, жаңыны кабыл алууга даярдыгын калыптандыруу, өнүгүү жана педагогикалык инновацияларга ийкемдүүлүк деп эсептейбиз. Коомдун социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүсүнүн натыйжалары түздөн-түз мугалимдердин кесипкөйлүгүнөн, алардын билимин улантуу жөндөмдүүлүгүнөн көз каранды [1].

Заманбап мугалим ошол эле учурда мугалим, тарбиячы, балдардын ишмердүүлүгүн уюштуруучу, педагогикалык процесстин изилдөөчүсү, консультант, тарбиячы жана коомдук ишмер. Ал өзүнүн педагогикалык чеберчилигинин деңгээлин тынымсыз жогорулатып, жаңы нерсеге чыгармачылык изденүүнү жүргүзүүгө тийиш [5].

Бүгүнкү күндө эң негизгиси – ар бир баланын жөндөмдүүлүгүн аныктоо жана өнүктүрүү, балдар менен өспүрүмдөрдүн негизги компетенцияларынын кеңири чөйрөсүн

калыптандыруу. Башкача айтканда, мугалим активдүү, чыгармачыл, интеллектуалдык жактан өнүккөн болушу керек. Заманбап балдарга жогорку технологиялуу заманбап дүйнөгө “интеграцияланууга” жана ийгиликтүү болууга жардам бере турган жаңы мугалим керек, башкача айтканда, жаңы форматтагы мугалим керек.

Билим берүүнү башкаруу маселелеринде өкмөт жана министрлик тарабынан ишке ашырылып жаткан жана пландаштырылып жаткан түп-тамырынан бери жүргүзүлүп жаткан өзгөрүүлөр, билим берүүнүн мазмунуна жана технологиясына өзгөртүүлөр да мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу системасынын ролун жана функцияларын кайра карап чыгууну жана активдештирүүнү талап кылат [5]. Жаңы билим берүү стандарттарын өздөштүрүү зарылчылыгы бардык мугалимдерди, ошондой эле билим берүү системасынын кызматкерлерин киргизилген стандарттардын инновациялык өзгөчөлүктөрүнүн маңызын бирдей түшүнүүнү жана аларды кийин колдонууну камсыз кылуу үчүн тийиштүү даярдыкты талап кылат.

Мугалимдерге компьютердик сабаттуулукту үйрөтүү милдети бүгүнкү күндө абдан актуалдуу болуп жатат. Орто жана жогорку кесиптик билим берүү системасында кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу зарыл. Билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени киргизүү жана окуунун кредиттик системасына өтүү кесиптик билим берүү системасында иштеген адистердин 80% кем эмес квалификациясын жогорулатууну талап кылат [2].

Өлкөнүн билим берүү тармагында жүргүзүлүп жаткан жана пландаштырылган реформалардын максаттары жана милдеттери тууралуу кеңири масштабдуу түшүндүрүү иштерин жүргүзүү биринчи кезектеги милдет болууга тийиш. Бул ишти педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо маселелери менен алектенген уюм Кыргыз билим берүү академиясы менен тыгыз байланышта жүргүзүлүшү керек [4].

Мугалимдердин квалификациясына коюлган талаптардын жогорулашына байланыштуу алардын кесиптик чеберчилигин жогорулатуу максатында алардын теориялык жана практикалык билимдерин системалуу түрдө жаңылоону камсыз кылган мекеме катары квалификацияны жогорулатуу системасы болуп көрбөгөндөй суроо-талапка ээ. Адистердин квалификациясына коюлган талаптар тышкы дүйнө менен тыгыз байланышта болгон коомдун социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн натыйжасында келип чыккан өзгөрүүлөргө жараша өзгөрүп турат [6-9]. Педагогикалык адистердин квалификациясын жогорулатуунун бүткүл системасынын статусун, образын, функционалдык жана мазмундук компонентин карап чыгууга жана өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мезгил жетти.

Биринчи кезекте кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу системасынын иштешин уюштурууга негизги мамилелерди түп-тамырынан бери кайра карап чыгуу жана өзгөртүү зарыл. Эгерде мурда мугалимдин кесиптик деңгээлинин сапатын жогорулатуу окутуунун жаңы педагогикалык методдору, ыкмалары жана технологиялары жөнүндө билимдин көлөмүн жана аларды өз ишмердүүлүгүндө колдонуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу ишке ашырылса, азыркы учурдагы усулдар жана жаңы максатта: мугалимди кесиптик иш-аракеттин, коомдук турмуштун, жеке өзүн-өзү ишке ашыруунун субъектиси катары даярдоо.

Профессионал мугалим эч качан жаңы идеяларды, методдорду жана технологияларды даяр формада кабыл албайт, аларды адегенде өз алдынча түшүнүп, аларга болгон мамилесин аныктап, андан кийин педагогикалык максатка ылайыктуулугун жана жеке инсандыгын эске алуу менен аларды өз ишмердигинде аң-сезимдүү колдонууну артык көрөт [4].

Заманбап талаптарга ылайык, мугалимдерди даярдоонун мазмунуна тиешелүү түзөтүүлөр киргизилиши керек:

- педагогикалык окутуунун ыкмаларын өркүндөтүү (азыркы талаптардын деңгээлине жооп берген окутуунун инновациялык формаларын, ыкмаларын жана каражаттарын өздөштүрүү жана мугалимдин "кесиптик репертуарына" киргизүү аркылуу);

- иш-чараларды (анын ичинде жаш мугалимдерге карата насаатчылыкты) жүзөгө ашырган жогорку квалификациялуу (асыл инсандык сапаттары бар) педагогикалык кадрларды тандоо [1].

Мугалим- устат педагогикалык технологияларды терең өздөштүрүп, жогорку инсандык, моралдык, интеллектуалдык, коомдук маанилүү сапаттарга ээ болушу керек. Ушуга байланыштуу квалификацияны жогорулатуунун өлкөдөгү системасы мугалимдерге заманбап билимдердин кандайдыр бир кошумча көлөмүн берүүгө гана эмес, алардын таанып-билүү активдүүлүгүн, чыгармачылык изденүүсүн жана инсандык өсүүсүн стимулдаштырууга багытталган.

Жыйынтыктар:

1. Мугалимдердин кесиптик билимин арттыруу, мектептерди заманбап окуу технологиялары менен жабдуу, Интернетке кошуу, мугалимдердин кесиптик билимин жогорулатуу ишине ваучерди киргизүү сыяктуу маселелер четинен чечилүүгө тийиш;

2. Бүгүнкү күндө өлкөбүзгө билимдүү, адептүү, демилгелүү, өз алдынча чечим кабыл алган, тандоо жасай алган, кызматташууга жөндөмдүү, мобилдүүлүгү, динамизми, конструктивдүүлүгү менен айырмаланган мугалимдер керек. Коомдун бул маанилүү социалдык-агартуу жана маданий-адептик максаттарына жетишүү үзгүлтүксүз педагогикалык билим берүүнүн мазмунун жана технологияларын, атап айтканда, квалификацияны жогорулатуу системасын жаңыртуу аркылуу мүмкүн экендиги белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Кандаурова, А.В.** Современные проблемы повышения квалификации педагогов [Текст] / А.В. Кандаурова // Мир науки, культуры, образования.- 2018.- № 6 (73). – С. 322-327.
2. **Бабаев, Д.Б.** «Педагогикалык адистерди даярдоонун жана квалификациясын жогорулатуунун проблемалары [Текст] / Д.Б.Бабаев. - Известия, 2011.- №4 (20). - С.31-34.
3. **Варющенко, В.И.** Повышение квалификации в непрерывном образовании и развитии личности учителя [Текст] / В.И.Варющенко, О.В. Гайкова // Казанский педагогический журнал.-Казань, 2017.- № 6. – 125 с.
4. **Алибеков, А.** “Кут билим” газетасы. 22.08.2017.
5. 2021-2030-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы.- Бишкек, 2021.
6. **Гормин, А.С.** Управление мотивацией повышения квалификации учителей [Текст] / А.С. Гормин // Непрерывное образование: XXI ВЕК.- 2016.- 1(13).- С. 124-132.
7. **Дюшеева, Н.К.** Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу – билим берүү сапатын көтөрүүнүн негизги фактору болууда [Текст] / Н.К. Дюшеева // Кут билим газетасы. - 2017.
8. **Белогуров, А.Ю.** Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества[Текст]: монография / А.Ю.Белогуров. — М.: МАКС Пресс, 2016. – С. 116-121.
9. **Кашкариева, М.А.** Педагогические проблемы коммуникативно компетентного подхода обучения кыргызскому языку [Текст] / М.А.Кашкариева, А.К. Тентимишова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2023.-№2.- С. 204-210.
10. **Кашкариева, М.А.** Рассмотрение связи коммуникативности с психологией в преподавании кыргызского языка [Текст] / М.А.Кашкариева // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022.- №3.- С. 155-160.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_213

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 37.372.4

Сулайманова Г.Ш.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Узакбаев И.С.

к. п. н., доц. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮ ПЕДАГОГУНУН КЕСИПТИК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ДАЯРДЫГЫНЫН ДЕҢГЭЭЛИН ЖОГОРУЛАТУУНУ ИЗИЛДӨӨ

Жумушта изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектептеринин Мамлекеттик билим берүү стандартын ишке ашыруу үчүн башталгыч класстын педагогдорунун кесиптик-педагогикалык даярдыгынын деңгээлин жогорулатуунун педагогикалык шарттары саналат. Иштин максаты – мугалимдердин кесиптик педагогикалык даярдыгынын деңгээлин жогорулатуу боюнча окуу-семинарларынын план-программасын теориялык жана педагогикалык жактан негиздөө жана эксперименталдык жактан текшерүү. Изилдөөдө педагогикалык байкоо, сурамжылоо, эксперттик баалоо ыкмалары, педагогикалык эксперимент жана математикалык статистиканын методдору колдонулган. Иш-аракет программасынын планынын негизинде белгилүү бир педагогикалык алгоритмде окуу-тарбия процессин уюштуруунун формаларынын, каражаттарынын жана ыкмаларынын комплекси иштелип чыккан. Мугалимдердин кесиптик-педагогикалык даярдыгынын деңгээлин жогорулатуунун педагогикалык системасы сунушталат, анын курамы деңгээлин жогорулатууну камсыз кылуу үчүн стимул- максаттуу, мазмунду өнүктүрүүчү, баалоо- эффективдүү маанилүү компоненттерден турат. Педагогикалык ишмердүүлүктү өркүндөтүү, жеткиликтүү маалыматтык жана билим берүү каражаттарын кеңири пайдалануу аркылуу чеберчилигин жогорулатуу, окуу-тарбия процессин пландаштырууда жана өткөрүүдө жардам көрсөтүү, өзүн-өзү баалоо жана ишмердүүлүгүнө ой жүгүртүүнү активдештирүү аркылуу педагогикалык өбөлгө түзүлдү. Изилдөөнүн натыйжалары мугалимдердин кесиптик жана педагогикалык даярдыгынын деңгээлин жогорулатуу үчүн курстарда жана семинарларда колдонулууга сунушталат.

Негизги сөздөр: план-программа; окуу-семинары; эксперименталдык иш; деңгээли; баалоо; ылдый; орточо; бийик.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В работе предметом исследования является педагогические условия повышения уровня профессионально- педагогической подготовки педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования Кыргызской Республики. Цель работы – теоретико- педагогически обосновать и опытно- экспериментальным путем проверить план- программу семинара педагогов по повышению уровня профессионально- педагогической подготовки. В исследовании использованы педагогическое наблюдение, анкетирование, методы экспертных оценок, педагогический эксперимент и методы математической статистики. Разработан комплекс форм, средств, методов организации образовательного процесса в определенной педагогической алгоритмичностью на основе плана программы действия. Рекомендована педагогическая система повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов, состав которой представлена важнейшими составляющими побудительно- целевым, содержательно- развивающим, оценочно- результативным для обеспечения повышения уровня. Создано педагогическая предпосылка путем улучшения своей педагогической деятельности, повышения мастерства широким использованием доступной информационно- образовательных средств, оказанием помощи в планировании и проведении образовательного процесса, самооценкой и активизацией рефлексии своей деятельности. Полученные результаты исследования рекомендуется и могут быть применены в курсах, семинарах, по повышению уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов.

Ключевые слова: план- программа; учеба- семинар; опытно- экспериментальная работа; уровень; оценка; низкий; средний; высокий.

RESEARCH OF INCREASING THE LEVEL OF PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL TRAINING OF PRIMARY EDUCATION TEACHERS

In the article, the subject of research is the pedagogical conditions for increasing the level of professional and pedagogical training of primary education teachers for the implementation of the State educational standard of school general education of the Kyrgyz Republic. The purpose of the work is to theoretically and pedagogically substantiate and experimentally test the plan-program of a seminar for teachers to improve the level of professional pedagogical training. The study used pedagogical observation, questioning, methods of expert assessments, pedagogical experiment and methods of mathematical statistics. A set of forms, means, and methods for organizing the educational process in a certain pedagogical algorithm based on the plan of the action program has been developed. A pedagogical system for increasing the level of professional and pedagogical preparedness of teachers is recommended, the composition of which is represented by the most important components of incentive-target, content-developing, evaluation-effective to ensure an increase in the level. A pedagogical prerequisite has been created by improving one's teaching activities, increasing one's skills by making wide use of available information and educational tools, providing assistance in planning and conducting the educational process, self-assessment and intensifying reflection on one's activities. The results of the study are recommended and can be applied in courses, seminars to improve the level of professional and pedagogical preparedness of teachers.

Key words: *plan-program; study-seminar; experimental work; level; grade; short; average; high.*

Повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности педагога начального образования, образовательно- познавательного процесса, прилагаемых усилий следует систематически изучать, объективно анализировать и обобщать фактическое состояние дел, педагогические условия, содержание и своеобразие образовательно- познавательной системы по внедрению нового, на их основе выработать решаемые конкретные задачи исследования. Формирования соответствующих профессионально- педагогических знаний, умений, навыков, подвергать к объективному изучению образовательно- познавательного материала, показывающие уровень развития подготовленности и мастерства, организаторских, коммуникативных и других умений, планировать, умственного, нравственного, творческого развития, прилагаемых усилий к повышению эффективности профессионально- педагогической деятельности, достаточного глубокого понимания образовательно- познавательной значимости и своеобразия их влияния на уровень проявления профессионально- педагогического развития, и создавать образовательно- познавательные задания по формированию профессионально- педагогических знаний, умений, навыков с учетом предъявляемых требований Государственного образовательного стандарта школьного общего образования [1]. Вышеуказанные требования являются прилагаемые усилия и соответствующие условия, и более эффективные пути повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования.

Для эффективного осуществления опытно- экспериментальной работы формулированы экспериментальные задачи, явившиеся основой исследовательской деятельности:

- обоснование и разработка системы повышения профессионально- педагогической подготовленности педагога начального образования;
- определение и структура опытно- экспериментальной работы;
- создание педагогических предпосылок;
- анализ результатов опытно- экспериментальной работы.

Определение уровня проявления профессионально- педагогической подготовленности педагога начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования осуществлялись констатирующем, формирующем и

обобщающем этапах опытно- экспериментальной работы, предъявляющих требования к количественной и качественной оценке полученных результатов.

В данной работе изложены фоновые показатели в начале исследовательской работы и итоговые результаты к окончанию проведенной опытно- экспериментальной работы по повышению уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования.

Таблица -1 Фоновый уровень профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к началу опытно- экспериментальной работы (в %).

№	Оценочно-устанавливающие показатели педагогов начального образования	ОЭГ	КГ	Разница
1.	Оценка проявления уровня побудительно-ценностных составляющих:			
	- низкий	81,0	74,7	6,3
	- средний	19,0	25,3	- 6,3
	- высокий	-	-	-
2.	Оценка содержательно-познавательных (когнитивный) составляющих:			
	- низкий	76,0	74,7	1,3
	- средний	24,0	25,3	-1,3
	- высокий	-	-	-
3.	Оценка деятельностно- рефлексивных (праксиологический) составляющих:			
	- низкий	81,0	74,7	6,3
	- средний	19,0	25,3	6,3
	- высокий	-	-	-

Результаты изучения отраженных данных в таблице 1. показывает, что педагоги начального образования опытно- экспериментальной и контрольной групп на начало опытно- экспериментальной работы обладают в основном одинаковый уровень профессионально- педагогической подготовленности.

Уровень проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования определялись с применением метода экспертных оценок, изучением итогов выполнения педагогами тестовых заданий, итогов самооценки педагогами своей профессиональной деятельности.

Полученные данные на начало осуществления опытно- экспериментальной работы позволили прийти к выводу о том, что в основном преобладает низкий уровень проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов [2]. Естественно, что решение избранной проблемы предъявляет требования создания профессионально-педагогической поддержки педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования.

В рамках констатирующего этапа опытно- экспериментальной работы была разработана план-программа повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности, то есть квалификации по теме: «Организация образовательно-воспитательного процесса на

основе системно-практического подхода» и плана- программы непрерывно действующей учебы- семинара по освоению комплекса цифровизационно- программных средств, оказание помощи в планировании и проведении образовательно- воспитательного процесса с учетом предъявляемых требований, участие в самооценке профессионально- педагогической подготовленности, путем установления крайней необходимости педагогической рефлексии педагогов начального образования собственной профессионально- педагогической деятельности для реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования.

После организации непрерывно действующей учебы-семинара, планирования и проведения образовательно- воспитательного процесса с использованием комплекса цифровизационно- программных средств, организовалась рефлексия педагогов своей профессионально- педагогической деятельности.

Для участия в деятельности по объективной самооценке педагогам начального образования предложена логическая последовательность совершаемых действий (алгоритм, рекомендованной Н.Ф. Ильиной) [3]:

- оживлять свою деятельность путем возобновления профессионально- педагогической деятельности;
- подчеркнуть успех, сложности и затруднения;
- выяснить (установить) их причины;
- на основе из выявленных причин, осознать то, как следует перестроить свои действия в процессе решения образовательно- познавательной задачи;
- планировать предстоящую профессионально- педагогическую деятельность на ближайший период;
- подчеркнуть знание, умение, навыки, индивидуальные качества и свойства, которых педагогу начального образования предстоит сформировать, для успешного осуществления профессионально- педагогической деятельности.

При определении цели учитывались практический, профессиональный и средовой подход. Профессиональный подход способствует формированию профессионально- педагогических знаний, умений, навыков. Практический подход, позволил формированию и применению умений педагогов как единой, технологично построенной деятельности, позволяющей к выполнению предполагаемому изменению составляющих профессионально- педагогической подготовленности. Средовой подход позволял сформировать профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования путем создания доступной информационно- образовательной среды.

В процессе выявления цели исходили из схемы целеориентира, разработанной М.А. Мкртчяном [4] и указателей (индикаторов) целеориентира М.Л. Аграновича [5]. Такой подход к целеориентировано предусматривает, что намерение формируется на основе сравнения экзогенной нужды, потребностей субъекта, средств (способов) субъекта (его профессиональных умений и возможностей), предпосылок (способствующих движущих сил), затрудняющих обстоятельств.

Формирующий этап опытно- экспериментальной работы был связан с формированием профессионально- педагогических знаний, умений, навыков, то есть профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования, охватывал в себя реализацию плана- программы повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования и непрерывно действующего курса- семинара. Реализация плана- программы повышения уровня профессионально-

педагогической подготовленности педагогов начального образования и организация учебно-семинара носили практический (деятельностный) характер и способствовали усвоению соответствующих знаний о Государственном образовательном стандарте школьного общего образования, формированию у педагогов начального образования умений объективного анализа, синтеза, оценки сведений (лично-ориентированный и содержательно-познавательный составляющих профессионально- педагогической подготовленности); умений, ориентированных на профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования осуществлять свою многогранную деятельность в педагогическом коллективе по планированию образовательно- познавательного процесса с использованием комплекса цифровизационно- программных средств.

Более значимыми являлось то, что в процессе активного участия в семинаре педагогов начального образования осознавали свои индивидуальные возможности, освоение педагогических технологий, позволяющие организовывать образовательно- познавательный процесс с использованием комплекса цифровизационно-программных средств в процессе реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования в ходе специально организованной педагогической рефлексии (содержательно-познавательный и практически-рефлексивной составляющей профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования [6,7].

На обобщающем этапе опытно- экспериментальной работы была:

- сформирована рефлексия педагога начального образования собственной профессионально- педагогической деятельности;
- насыщена образовательно- познавательная система составляющая профессионально- педагогической подготовленности педагога начального образования;
- создан оценочно-устанавливающий (диагностический) способ даны пояснения на критерии и уровни профессионально- педагогической подготовленности педагога начального образования;
- осуществлен объективный анализ эффективности формирования профессионально- педагогических знаний, умений, навыков к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования.

По ходу осуществления опытно- экспериментальной работы были проведены измерения уровня сформированности профессионально- педагогической подготовленности к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования в опытно- экспериментальной и контрольной группе.

Итак, анализ показателей опытно- экспериментальной работы показывает, что в опытно- экспериментальной группе наблюдаются значительные изменения по всем выше представленным составляющим профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации государственного образовательного стандарта школьного общего образования, особенно существенные изменения наблюдаются в сравнении с началом опытно- экспериментальной работы в опытно- экспериментальной группе по побудительно-ценностному и познавательному составляющему. Такие положительные изменения связаны с использованием образовательно-познавательных программ по повышению уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования. Полученные данные к концу опытно- экспериментальной работы представлены в виде таблицы (таблица 2).

Таблица 2 - Итоговые показатели педагогов начального образования по уровню профессионально- педагогической подготовленности к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования.

№	Составляющие профессионально- педагогической подготовленности	Проявляемые уровни	О Э Г	К Г	Разница в показателях
1.	Побудительно- ценностные составляющие	Низкий	25,0	68,0	43,0
		Средний	41,0	24,0	17,0
		Высокий	34,0	8,0	26,0
2.	Содержательно- познавательный составляющий	Низкий	24,0	60,0	36,0
		Средний	44,0	34,0	10,0
		Высокий	32,0	6,0	26,0
3.	Праксиологический составляющий	Низкий	30,0	60,0	30,0
		Средний	58,0	38,0	20,0
		Высокий	12,0	2,0	10,0

Анализ полученных показателей, отраженных в таблице 2. позволяет прийти к выводу о более существенном изменении профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования в опытно- экспериментальной группе по каждому из составляющих.

Уровень проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования определялся с использованием оценок, выставленных экспертами, анализа итогов: выполнения педагогами начального образования профессионально- педагогических задач; самооценки педагогами начального образования профессионально- педагогической подготовленности к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования.

В результате изучения полученных показателей в побудительно – ценностном составляющем к концу опытно- экспериментальной работы в опытно- экспериментальной группе с низким уровнем проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогами начального образования составил 25,0%, с средним уровнем 41,0%, с высоким уровнем – 34,0%, в содержательно- познавательном составляющем с низким уровнем 24,0%, средним уровнем 44,0%, с высоким уровнем 32,0%. В праксиологическом составляющем, с низким уровнем проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования составил 30,0%, с средним уровнем 58,0%, с высоким уровнем 12,0%. Аналогичные изменения наблюдаются и у участников контрольной группы, но, они незначительные (таблица 5).

Полученные показатели имеют значимые различия процентных вкладов педагогов начального образования с высоким уровнем проявления профессионально- педагогической подготовленности опытно- экспериментальной группе и контрольной группе к окончанию опытно- экспериментальной работе в сравнении с ее фоновым уровнем. Значимое изменение уровня проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования к завершению опытно- экспериментальной работы подтверждает его эффективность.

Представленные в работе данные по уровню профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального на начало и окончание опытно- экспериментальной работы представлен в таблиц 3.

Сравнительный анализ показателей профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации государственного образовательного стандарта школьного общего образования на начало и окончание опытно- экспериментальной работы в опытно- экспериментальной группе, и контрольной группе показал, что часть педагогов начального образования с низким уровнем проявления снизились с 79,3% до 26,0, то есть повышение на 53,3%, ($P < 0,001$).

Таблица 3 -Уровни проявления профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования (в %).

Уровни проявления	О Э Г		Сдвиг	К Г		Сдвиг	Разница сдвига групп	P
	В начале	В конце		В начале	В конце			
Низкий	79,3	26,0	53,3	74,7	62,7	12,0	41,3	< 0,001
Средний	20,7	47,7	27,7	25,3	32,0	6,7	21,0	< 0,001
Высокий	0,0	26,0	26,0	0,0	5,3	5,3	20,7	< 0,001

В контрольной группе с низким уровнем проявления показателей профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования уменьшились с 74,7%, снижение составило педагогов начального образования 12,0% ($P < 0,001$), что на 41,3%, меньше, чем в опытно- экспериментальной группе.

Изменение число педагогов начального образования с средним уровнем проявления профессионально- педагогической подготовленности к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования составила 27,7% ($P < 0,001$), в контрольной группе-6,7 ($P < 0,001$), 21,0% меньше, по сравнению с опытно- экспериментальной группой.

В опытно- экспериментальной группе наблюдается улучшение у педагогов начального образования высокого уровня проявления профессионально- педагогической подготовленности к реализации государственного образовательного стандарта школьного общего образования с 0,0% до 26,0% ($P < 0,001$), в контрольной группе педагогов начального образования обладающих высоким уровнем проявления профессионально- педагогической подготовленности улучшилась с 0,0 до 5,3% ($P < 0,001$).

Выше указанные факты позволяет нам говорить, что реализация образовательно- познавательной программы по повышению уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования способствует подготовить педагогов начального образования к новой профессионально- педагогической деятельности, а предложенные составляющие, осуществлять педагогическое наблюдение и по мере возникновения необходимости вносить поправки в данный необычный процесс.

Выводы:

1. Разработана образовательно- познавательная программа по повышению уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования. В процессе опытно-экспериментальной работы установлено, эффективность научно обоснованной и разработанной образовательно- познавательной программы;

2. Повышение уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования, полученное при создании педагогических предпосылок к реализации Государственного образовательного стандарта школьного общего образования подтверждают, что профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования, может осуществляться образовательно- познавательной программой;

3. Результаты анализа опытно-экспериментальной работы позволяет указать о сформированности педагогов начального образования в рамках личностно- ориентированной составляющей профессионально- педагогической подготовленности профессионально значимых ценностей, побуждений участия в профессионально- педагогической деятельности.

Список литературы:

1. Государственный образовательный стандарт школьного общего образования Кыргызской Республики. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 7 декабря 2018 года № 573. -15 с.
2. **Сулайманова, Г.Ш.** Фоновые показатели профессионально-педагогической подготовленности педагога начального образования [Текст] / Г. Ш. Сулайманова, Х.Ф. Анаркулов, И.С. Узакбаев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022.- №3. – С. 113-118.
3. **Ильина, Н.Ф.** Непрерывное педагогическое образование: обновление в контексте регионального развития: монография [Текст] / Н.Ф. Ильина. – Красноярск, 2013. - 308 с.
4. **Мкртчян, М.А.** Становление коллективного обучения [Текст]: монография / М.А. Мкртчян. – Красноярск, 2001. – С. 5-10.
5. **Адольф, В.А.** Становление профессиональной компетентности педагога [Текст] / В.А. Адольф // Сибирский педагогический журнал. – Красноярск, 2013. - №5. – С. 38-41.
6. **Сулайманова, Г.Ш.** Экспериментальная работа по формированию профессионально-значимых ценностей и побуждений педагогов начального общего образования [Текст]: бюлл. науки и практики / Г.Ш. Сулайманова, И.С. Узакбаев.- 2023. - Т.9. - №10. - С. 307-316.
7. **Исаков, Т.Э.** Форматы и методы ведения процесса обучения в образовательной системе [Текст] / Т.Э.Исаков, А.А.Атабаев, М.Т.Исакова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021.- №2. – С. 131-136.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_220

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 371.3

Чотурова У.А.*преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***Жээнбекова Г.Б.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***Самсиева А.Ж.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

**МЕДИЦИНАЛЫК КОЛЛЕДЖДИН ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ ЗАМАНБАП
МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ**

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары медициналык колледжин окуу процессинде заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу жараяны болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты- медициналык колледждин окуу-тарбия процессинде заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу маселесин аныктоо. Кыргыз Республикасынын кесиптик билим берүү шартында аралыктан окутуунун айрым аспектилерине талдоо жүргүзүлөт. Студенттердин өз алдынча ишин уюштурууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу көйгөйү, медколледжде окутуу жана баалоо процессинде тесттерди колдонуу маселелери, Интернет тармагын окуу материалдарына кошумча катары колдонуунун артыкчылыктары каралат. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен окутуу процессинде медициналык колледждердин студенттеринин акыл-эс дарамети өнүгүп, түрдүү билгичтиктери жана көндүмдөрү калыптанат деген тыянак чыгарылды.

Негизги сөздөр: маалыматтык-коммуникациялык технологиялар; интернет тармагы; электрондук булактар; медициналык колледж; билим берүү; медик-студенттер; натыйжалуу колдонуу.

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ МЕДИЦИНСКОГО КОЛЛЕДЖА

Предметом исследования в данной работе является процесс использования современных информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе медицинского колледжа. Цель исследования - определить преимущества использования современных информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе медицинского колледжа. Проведен анализ некоторых аспектов дистанционного обучения в контексте профессионального образования Кыргызской Республики. Рассмотрены проблемы использования информационно-коммуникационных технологий в организации самостоятельной работы студентов, использования тестов в процессе обучения и оценивания в медицинском колледже, преимущества использования сети Интернет в качестве дополнения учебному процессу обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий развивается умственный потенциал студентов медицинских колледжей и формируются различные навыки и умения.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии; сеть Интернет; электронные источники; медицинский колледж; образование; студенты-медики; эффективное применение.

APPLICATION OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF A MEDICAL COLLEGE

The article deals with the problem of using modern information and communication technologies in the educational process of a medical college. The analysis of some aspects of distance learning in the conditions of vocational education of the Kyrgyz Republic is given. The problem of the use of information and communication technologies in the organization of independent work of students, the use of tests in the learning process and assessment in medical college, the advantages of using the Internet as an addition to educational materials are also considered. It is concluded that in the process of learning with the use of information and communication technologies, medical students develop mental potential, various skills and abilities are formed.

Keywords: information and communication technologies (ICT); Internet; electronic sources; medical college; education; medical students; effective application.

Азыркы учурда заманбап коомдун өнүгүшүн маалыматтык технологияларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Электрондук булактардан алынган маалыматты натыйжалуу колдонуу адамдардын жумушуна, студенттердин окуусуна жана алардын мындан аркы кесипкөйлүгүнө оң таасирин тийгизет. Заманбап маалыматтык коомдо келечектеги жашоого адисти кесиптик даярдоонун максаты абдан актуалдуу.

2020-2040-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү Стратегиясынын [3] негизги максаты билим берүү системасындагы көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатын жогорулатуу үчүн ички жана тышкы ресурстарды натыйжалуу

пайдалануу жолу менен билим берүү системасын туруктуу өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Стратегияны ишке ашыруунун нормативдик базасын төмөнкү документтер камсыздайт:

- Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы, 2003-ж. [1].
- Кыргыз Республикасынын Билим берүүнү өнүктүрүү Концепциясы (2040-ж. чейин) жана башка [2].

Кыргызстанда адистештирилген маалымат-издөө порталы БИЛИМ БЕРҮҮ.KG (<http://obrazovanie.kg/>) калкка акысыз маалыматтык кызматтарды көрсөтүү үчүн түзүлгөн. Портал төрт сегментти камтыйт: мектепке чейинки, мектептик, кесиптик жана дипломдон кийинки билим берүү. Бул ресурста бардык окуу жайлардын каталогу бар: мектепке чейинки балдар мекемелери, балдарды өнүктүрүү борборлору, мектептер, гимназиялар, лицейлер, окуу-тарбия комплекстери, колледждер, техникумдар, университеттер, институттар жана академиялар. Бардык курстардын, ийримдердин жана секциялардын (спорттук, музыкалык жана башка), тренингдердин жана семинарлардын тизмесине шилтемелер берилген, анын ичинде даректер, байланыш телефондору, сабактардын расписаниеси, окутуу методикасынын сүрөттөлүшү, окутуу баалары жана башка маалымат-сурап-билүү порталы <http://info.edu.kg> республикадагы бардык билим берүү мекемелеринин жана уюмдарынын сайттарына навигатор катары иштейт.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Медициналык колледждеринде окутуу процессинин көмөкчү, ошондой эле кээде негизги бөлүгүн (дистанттык окутуу) уюштуруу каражаты статусун маалыматтык-коммуникациялык технологияларга (МКТ) бекитип берүүчү билим берүүнүн жаңы системасы түзүлүүдө [3]. Медициналык колледждердин алдында турган милдет – билим деңгээли жогору болгон, заманбап МКТны мыкты билген, билимди өз алдынча алууну жана практикада колдонууну билген атайын орто билимдүү медициналык кызматкерлерди даярдоо.

Изилдөөнүн максаты заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде медициналык колледждин окуу-тарбия процессин дидактикалык камсыздоонун натыйжалуулугун теориялык-методологиялык жактан негиздөө болуп саналат.

Жогоруда айтылган максатка жетүү үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлду:

- Кыргыз Республикасынын Медициналык колледждеринде окутуу процессинде МКТны пайдалануунун ордун жана учурдагы тенденцияларын талдоо;
- Кыргыз Республикасынын атайын орто медициналык билим берүүсүнүн медик-студенттеринин ишмердүүлүгүндө МКТны пайдалануунун абалын иликтөө жана дидактикалык принциптерин аныктоо;
- МКТны колдонуу боюнча атайын орто медициналык билим берүүсүнүн медик-студенттерин даярдоонун дидактикалык шарттарын жана МКТны колдонуп окутуунун моделин жана заманбап методдорун аныктоо;
- Иштелип чыккан модель жана методиканын натыйжалуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу апробациялоо.

Окутуу процессине маалыматтык технологияларды киргизүүдө басма фондунда топтолгон жалпы интеллектуалдык дараметтин дайыма кеңейип туруучу интеллектуалдык потенциалы колдонулат, коомдун мүчөлөрүнүн илимий, өндүрүштүк ишмердиги жана башка сабактары активдештирилет, окуп жаткандардын акыл-эс жөндөмдүүлүктөрү өнүктүрүлөт, өз алдынча билим алуу, маалыматтык-окуу, эксперименттик-изилдөө иштерин жүргүзүү жөндөмдөрү калыптанат, алынган маалыматты иштеп чыгуу боюнча өз алдынча иштин ар кандай түрлөрү [5].

Медик-студенттердин өз алдынча ишин уюштуруу процессине маалыматтык-коммуникациялык технологиялар киргизилүүдө, алар бул процессти жогорку даражада интенсивдештирет жана активдештирет. Тестирилөө, диагностикалоо жана контролдоо боюнча компьютердик системаларды түзүү аркылуу мугалимдердин ишмердүүлүгүн оптималдаштырууга болот. Бул системалар менен, бир аз убакыт коротуп, медик-студенттердин билимин натыйжалуу баалоого, ой жүгүртүү ылдамдыгын жана көңүл буруу терендигин өнүктүрүүгө болот [6]. Бул компьютердик системалар окутуучуга окутуунун натыйжалары жөнүндө маалыматтар менен үзгүлтүксүз жана толук кандуу иштөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошол эле учурда, тажик окумуштуулардын ою боюнча, тест программаларын тез-тез колдонуу окуу процессинде айрым көйгөйлөрдү жаратат. Билимди башкаруунун бул формасынын терс жактары да бар, булар: суроолордун чектелгендиги, мугалим менен студенттин ортосунда диалогдун жоктугу [8]. Мындан тышкары, тестирилөөдө студенттин өз оюн ырааттуу, толук, так айтуу билгичтик-жөндөмү калыптанбайт. Ошентсе да, азыркы учурда стандартташтырылган тесттерди колдонуу жакшы натыйжасын берип жатат.

Медик-студенттерди жана абитуриент-угуучуларды окутуу тажрыйбага таянып, акыркы жылдардагы функционалдык сабаттуулуктун төмөндөө тенденциясын байкоого болду. Мунун далили катары ЖРТ экзамени жана PISA сыяктуу эл аралык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары эсептелет.

ЖРТ тапшырууда абитуриент тестке даярданат жана тестте көп кездешкен суроолорго туура жоопторду жаттоого көңүл бурат. Кыргызстандын түштүгүндө жүргүзүлгөн иликтөөнүн жыйынтыктары боюнча, окуучулардын 75 пайызынын айтымында, курстарга каттоодон сырткары, мугалими менен же үй шартында **Интернет** булактарынан даярданышат [7].

Мындан тышкары, россиялык изилдөөчүлөрдүн бир мисалын келтирели. Жалпы тестирилөөнүн жыйынтыктарын жана медициналык колледждин биринчи курсунун студенттеринин жетишкендиктерин салыштырганда, алардын логикалык ой жүгүртүү жөндөмү, тестирилөөдө эң жогорку баллга ээ болгон студенттер Жалпы тестирилөөдө бир топ аз балл алган студенттерге салыштырмалуу начар көрсөткүчтөргө ээ болгон [11-12].

Студенттер семестр аягында же модулдарда кафедрада өткөрүлгөн компьютердик тестирилөөдөн өткөндө да ушундай жагдай түзүлөт. Көпчүлүк учурда, «орто» окуган студенттердин натыйжалары оозеки суроолорго ийгиликтүү жооп берген же логикалык ой жүгүртүүсү жакшы, кубулуштардын ортосундагы байланыштарды табуу жөндөмүн талап кылган стандарттуу эмес тапшырмаларды чечкен студенттерге караганда жогору болгон учурлар болот.

Окутуунун сапатын жогорулатуу үчүн Интернеттин электрондук ресурстарын колдонуу зарыл. Бул ресурстарды пайдалануунун артыкчылыгы – Интернет тармагы аркылуу берилүүчү методикалык материалдар такай жаңыланып жана толукталып тургандыгында [9-10]. Мындан тышкары, окуу материалын визуалдык түрдө берүү үчүн визуалдык көрсөтүүнүн заманбап технологияларын колдонуу зарыл.

Интернет тармагын колдонуунун дагы бир артыкчылыгы – бул гипершилтемелер жана атайын уюштурулган издөө системасы колдонулганда бир предметтин окуу материалдарын башка материалдар менен өз ара толуктоо, бирок бул багытта окутуучулар кээ бир көйгөйлөргө туш болушат: Интернеттен студенттер даяр рефераттарды, контролдук иштерди, докладдарды жүктөп алышат жана ушуга байланыштуу чыгармачыл өз алдынча иштерди аткарууга стимул жоголот. Студенттерге берилген даяр документтер окутуунун натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизет жана мугалим бул терс көрүнүштү ооздукташы

керек. Пайда болгон көйгөйдү студенттердин аудиториядан тышкаркы ишмердүүлүгү үчүн окутуучулар тарабынан автордук маселени түзүү аркылуу чечсе болот.

МКТны колдонуу учурунда окуу процессинде айрым көйгөйлөр байкалат: компьютер тарабынан студентке берилген маалыматтын абдан чоң көлөмү менен студент-медиктин акылы сыйган, өздөштүрө алган маалыматтын көлөмүнүн ортосундагы катыш. Студенттердин компьютердик сабаттуулугунун жетишсиздигинен улам окуу алар үчүн кыйындап жатат. Медик-студенттер ар кандай деңгээлде даярдалган, ошондуктан окутуучу окуу процессинде дифференциалдык мамилени колдонот [4].

Электрондук ресурстарды окутуу процессине киргизүүдө терс фактор болуп социалдык өз ара аракеттенүүнүн жана баарлашуунун кыскарышы эсептелет, мында билим алуунун окуу китептери аркылуу символикалык (белги) формаларынан практикалык иш-аракеттерге өтүү кыйынга турат, ал логикалык жыйынтыкка ээ жана белги системасын уюштуруунун логикасынан айырмаланат.

Россиялык окумуштуулардын оюна кошулуп, эгерде төмөнкү шарттар эске алынса, окутуу процессин уюштурууда МКТны колдонуунун кемчиликтеринин комплексин жоюуга болот деп эсептелет.

Жыйынтыктар:

1. Медициналык колледжде окуу процессин маалыматташтыруунун чектерин так аныктоо зарыл. МКТнын каражаттары студенттердин натыйжалуулугун жогорулатат. Ошол эле учурда, кээ бир билимдер салттуу окутуу системасы аркылуу гана калыптанат. Окутуучулар билимдин жана тажрыйбанын донору, ал эми медик-студенттер реципиент катары каралат. Бул жерде маанилүү нерсе болуп окуу маалыматы кандай формада берилет, ал канчалык эмоционалдуу, кандай жол менен берилгендиги эсептелет;

2. Окутууда электрондук ресурстарды ийгиликтүү пайдалануунун негизги шарты – бул туруктуу мотивациянын болушу. Окутууда көбүнчө медик-студенттердин мотивациясы туура эмес максатка алмаштырылат: студент үчүн негизги нерсе билимди жана көндүмдөрдү алуу эмес, жакшы баа алуу болуп калат. Студент-медиктер медколледжге тапшырып жатканда, жогорку квалификациялуу адис болуу үчүн киришкенин так түшүнүүсү зарыл. Алар ар тараптан өнүгүп, коом талап кылган жаңы, алдыңкы тенденцияларды турмушка ашырышы керек.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы. – Бишкек, 2003.
2. Кыргыз Республикасынын Билим берүүнү өнүктүрүү Концепциясы(2040-ж. чейин).–Бишкек, 2018.
3. 2020-2040-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү Стратегиясы.–Бишкек, 2020.
4. **Горохова, И.Ю.** О подготовке педагогических кадров к использованию информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе [Текст] / И.Ю.Горохова // Известия Волгоградского гос. пед. универ.- Волгоград: ВГПУ, 2006. - Т.17. - № 4. - С. 70–75.
5. **Жаднова, И.В.** Формирование профессиональных компетенций у студентов медицинского колледжа на основе кейс-технологии [Текст] / И.В.Жаднова // Проб. непрер. проф. образ. в России: сост. и персп.: матер. IV Всероссийской научно-практ.конф. - Ростов-на-Дону, 2014. - С. 107–108.
6. **Комилов, Ф.С.** Информационные технологии в системе среднего профессионального медицинского образования: монография [Текст] / Ф.С. Комилов, Б.Ф.Раджабов.- Москва, 2016.- 222 с.
7. Жалпы республикалык тестирлөө. <https://ideaca.today/ru/article/zhalpy-respublikalyk-testirloeoe> (кайрылуу датасы: 08.08.2023)

8. **Мирзоев, А.Р.** Анализ современные тенденции использования информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе [Текст] / А.Р. Мирзоев // Вестник Таджикского гос. нац. универ. – Душанбе: ТГНУ, 2011. - № 12 (76). - С. 427–430.
9. **Никифорова, О.А.** Инновационные методы обучения [Текст] / О.А. Никифорова // Применение иннов. пед. техн.в образ. процессе мед. колл.- Волгоград, 2016.- С. 40–46.
10. **Раджабов, Б.Ф.** Современные информационные технологии и дистанционное обучение в системе образования Республики Таджикистан [Текст] / Б.Ф.Раджабов, Д.Х.Мирзоев // Вестник Курган-Тюбинского гос. универ. им. Н. Хусрава (научный журнал).- Курган-Тюбе: ГУ, 2017. - №1/3 (47).- С. 148–152.
11. **Соколова, Н.В.** Роль профессионального самосознания студентов-медиков в реализации компетентностного подхода в медицинском образовании [Текст] / [Н.В.Соколова, Н.У.Азиева, А.С.Бодьян, М.С.Чернова] // Проблемы непрерывного проф. образ.в России: сост. и персп.: матер. IV Всероссийской научно-практ. конф.- Ростов-на-Дону, 2014. - С. 265–268.
12. **Шолохович, В.Ф.** Информационные технологии обучения: вопросы терминологии, дидактические аспекты разработки и использования [Текст] / В.Ф. Шолохович // Понятийный аппарат пед. и образ.- Екатеринбург, 1996. - С. 127–139.
13. **Бабаева, А.Д.** Состояние правового воспитания студентов среднего профессионального учебного заведения[Текст] /А.Д.Бабаева, А.Э.Токторова // Наука.Образование.Техника.- Ош:КУМУ,2021.- №2.- С.155-161.
14. **Исаков, Т.Э.** Роль информационно — коммуникационных технологий в дистанционном обучении [Текст] / Т.Э.Исаков, А.А.Атабаев // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022. - №2. - С.118-122.
15. **Ысмайылов, К.З.** Направления профессионально-этической компетенции будущих медицинских сестёр [Текст] / К.З. Ысмайылов // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2023.- №1. - С.146-151.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_227

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК: 378 378.14

Темирбаева Г.К.*ст. преп. Жалал-Абадского государственного университета, Кыргызская Республика***Тилекова Н.Д.***к. п. н., доц. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика*

БАШТАЛГЫЧ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН ОКУРМАНДЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп башталгыч класстын окуучуларынын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн психологиялык аспектилери каралат. Изилдөөнүн максаты-окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнө кандай анализаторлор катыша тургандыгы, китеп окууга болгон кызыгууну кантип жаратуу керектиги, таң калтыруу жолу менен китеп окууга чакыруу кандайча жүргөндүгү жөнүндө сөз болот. Изилдөөнүн методу- изилдөөнүн процессинде талкулоо жана талдоо, алынган маалыматты жалпылоо ыкмалары колдонулган. Балдарды китеп окууга методикалык жактан сабаттуу үйрөтүү үчүн балдардын курактык жана жекече жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен окурмандардын өз алдынчалыгын калыптандыруунун бардык этаптарында окууга алып келүүчү күч катары кызыгууну пайдалануу керек. Бул маселе боюнча ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын пикирлери берилет. Когнитивдик кызыгуу түшүнүгү ачыкталат. Системалуу жана максаттуу жүргүзүүдө гана натыйжага жетүүгө мүмкүндүгү белгиленди. Ал үчүн мугалим окуучунун окурмандыгын өнүктүрүүнүн психологиялык закон ченемдүүлүктөрүн такай эске алуусу зарылдыгы белгиленди.

Негизги сөздөр: окурмандык ишмердүүлүк; психологиялык аспектилер; окуу ишмердүүлүгүнүн анализаторлору; китеп окууга кызыгуу; таң калтыруу.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной работе предметом исследования являются психологические аспекты развития читательской деятельности учащихся младших классов. Цель исследования – рассказать о том, какие анализаторы участвуют в читательской деятельности учащихся, как вызвать интерес к чтению книг и как в порядке сюрприза пригласить к чтению книг. Метод исследования – в процессе исследования использовались методы обсуждения и анализа, обобщения полученной информации. Чтобы методично учить детей чтению книг, необходимо использовать интерес как силу, приводящую к чтению, на всех этапах формирования самостоятельности читателей с учетом возраста и индивидуальных способностей детей. Представлены мнения отечественных и зарубежных ученых по данному вопросу. Уточняется понятие познавательного интереса. Было отмечено, что добиться результатов можно только при систематической и целенаправленной реализации. При этом отмечалось, что учителю всегда следует учитывать психологические закономерности развития чтения учащихся.

Ключевые слова: читательская деятельность; психологические аспекты; анализаторы читательской деятельности; интерес к чтению; удивление.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' READING ACTIVITY

In this work, the subject of research is the psychological aspects of the development of reading activity of primary school students. The purpose of the research is to talk about what analyzers are involved in the reading activity of students, how to create interest in reading books, and how to invite to read books by way of surprise. Research method - in the process of research, methods of discussion and analysis, summarization of the obtained information were used. In order to methodically teach children to read books, it is necessary to use interest as a force that leads to reading at all stages of the formation of independence of readers, taking into account the age and individual abilities of children. Opinions of domestic and foreign scientists are presented on this issue. The concept of cognitive interest is clarified. It was noted that it is possible to achieve results only in systematic and targeted implementation. For that, it was noted that the teacher should always take into account the psychological laws of the student's reading development.

Key words: reading activity; psychological aspects; analyzers of reading activity; interest in reading, surprise.

Киришүү. Китеп окуу же окурмандык ишмердүүлүк – бул өтө татаал процесс жана психологиялык, физиологиялык негизге ээ. Окурмандык ишмердүүлүккө көрүү, кыймыл-аракет, угуу анализаторлору катышат.

Г.Ананьевдин пикири боюнча: «Бул процесстин негизинде «анализаторлордун өз ара аракеттенүүсүнүн татаал механизмдери жана эки сигналдык системалардын убактылуу байланыштары жатат» [1].

Изилдөөнүн максаты: Окурмандын өз алдынчалыгы туура окуу ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө калыптанышы керек, ал эми ага негиз катары китеп окууга турткү болгон күч – кызыгуу кызмат кылышы керек. Ошондуктан, макалада окуучулардын окуу кызыкчылыгын өнүктүрүүдө психологиялык процесстердин таасири кандай болорун текшерүүнү алдыбызга койдук.

Негизги бөлүм: Ар кайсы доордо «окуу маданияты» көп кырдуу түшүнүк катары ар кандай чечмеленген. Алардын айрымдарын карап көрөлү. Н.Е. Добрынина азыркы социомаданий кырдаалда окуу маданиятын үч болжолдонгон мотивден турган ишмердүүлүктүн түрү катары түшүнүүнү сунуштайт: «басма булагына кайрылуунун сфералык чөйрөсү жана ал жөнүндө маалымат менен байланышкан предфаза (фаза алды); текст менен түздөн-түз байланышта болгон фаза, тексти окуп, түшүнүү (кабыл алуу, түшүнүү) жана постфаза, окуунун кесепеттеринин көрүнүшү (теманы андан ары түшүнүү, окурмандын

кызыгуусун өнүктүрүү, окулган текст боюнча инсан аралык баарлашуу, жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө базалык маалыматты колдонуу)» [2].

Н.Е. Добрынинанын «Азы культуры чтения (Окурмандык маданиятынын негиздери)» макаласында окурмандык маданиятынын үч фазасын төмөндөгүчө бөлүп көрсөтөт [3]:

- мотивациялык чөйрө менен байланышкан **«предфаза (фаза алды)»**;
- **«фаза»**, текст менен түздөн-түз байланышуу, аны түшүнүү (кабылдоо жана түшүнүү);
- **«постфаза (фаза арты)»**, окуунун натыйжасы менен аныкталган (андан ары концептуалдаштыруу, окурмандын кызыгуусун өнүктүрүү, үйрөнгөн маалыматты колдонуу).

Окуунун фаза алдында «окууга болгон кызыгууну, мотивдерди калыптандырууну» өнүктүрүү чоң роль ойнойт, андан кийин гана окурмандык ишмердүүлүк өзү жана өз алдынчалыкка умтулуу кетет. Бул фаза алдындагы окуунун түрткү берүүчү күчү. Бирок кийинки этаптарда да окурмандардын кызыгуусу активдүү байкалат. Китеп менен иштөөдө түздөн-түз ишмердүүлүк (түшүнүү жана кабылдоо), башкача айтканда окурмандын өз алдынчалыгын калыптандыруу, кызыгуунун сапатына (анын тереңдиги, кеңдиги, туруктуулугу, багыттуулугунан) көз каранды.

Л.С. Выготскийдин пикири боюнча, «бала кезде инстинкттин көрүнүшүнүн негизги формасы – бул кызыгуу» [4].

Кызыгуу – таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүккө түрткү берүүчү мотив же мотивациялык абал, ал өзүнүн өнүгүү процессинде тигил же бул тармакка тартылуунун (каалоонун) негизинде пайда болот, өзүнүн предметине активдүү, жигердүү мамиле жасоодо инсандык муктаждыкка, ыктоого айланып кетиши мүмкүн.

Г. И. Щукина кызыгуунун өнүгүшүнүн 3 этабын бөлүп карайт [5]:

Кызыгуу (любопытство) – кызыгуу кырдаалдын жаңылыгы, тигил же бул предметтин же кырдаалдын кызыктыгы менен байланышкан этап (баштапкы түрткү). Балдар ушул таптагы кызыгуу менен айырмаланышат. Алар жаңы жана белгисиз жагдайларга кызыгышат.

И.П. Подласыйдын ою боюнча, «кызыгууну жаратуунун жалпы психологиялык эрежеси төмөнкү: бир нерсе (предмет) бизди кызыктырышы үчүн, ал бизди кызыктырган нерсеге, тааныш нерсеге байланыштуу болушу керек жана ошону менен бирге ар дайым ишмердүүлүктүн жаңы формаларын камтышы керек, антпесе ал натыйжасыз бойдон калат» [6].

Эгерде жаңы маалымат жок болсо, анда кызыгууга каныгуу тез арада ишке ашат. Ошондуктан, китеп окууга болгон кызыгууну улантуу үчүн, окуу тематикасын ар тараптуу кылууга, ушул жашка жеткиликтүү, түшүнүктүү китептерди тандап алууга аракет кылуу керек. Окуганга чейин биринчи этапта китепти, сүрөттөрдү, чиймелерди, жазууларды карап чыгуу жана суроолорго жооп берүү абдан маанилүү: окурман менен ким сүйлөшөт, эмне жөнүндө сөз болот, окуялардын өнүгүшүн алдын ала билүү.

И.И.Тихомированын пикири боюнча, «балдардын китеп окууга болгон кызыгуусун ойготуу үчүн, аларды окуу процесси менен таң калтыруу керек» [7].

- Чыныгы окуу бала сөздүн артында тирүү образдарды: сүрөттөрдү, үндөрдү, жыттарды сезе турган учурдан башталат. Баланы «көрүнбөгөндү көрүүгө» үйрөтүү керек.
- Окуучуларды жана «улуу көчтү» таң калтыра алат. Окуганда гана адам оюнда сырткы дүйнөдөн ички дүйнөгө жылат: экинчисинин ичине киргендей болот.
- Окуунун дагы бир керемети: «берилген бир өмүр ичинде көптөгөн башка өмүрлөрдү баштан кечирүү мүмкүнчүлүгү».

- Эң негизги керемет – бул «өзүн-өзү таануу». Өзүн каармандардын бири катары таанып, окурман өзүн алардан бөлүп, ал башка экендигин түшүнөт.

Өзүнүн «Менин» билүү – эң маанилүү ачылыш.

Кызыгуу адамдын көргөндөрүнүн чегинен ашып кетүүгө умтулуусу менен мүнөздөлөт. Бул этапта баланын кызыгуусу предметке, кырдаалга болгон кызыгууну канааттандырууга багытталган ишмердүүлүк менен байланыштуу. Биздин учурда – китепке болгон кызыгуу.

Бул этапта күчтүү сезимдер: таң калуу, таанып-билүү кубанычы, ишмердүүлүккө канааттануу болуп жатканы байкалат.

Окууга болгон кызыгууну сактоого аракет кылуу менен, бул убакта окулган текст жөнүндө маектешүү, мактоо менен колдоо көрсөтүү, кеңеш берүү, каармандардын аракеттерин турмуштук кырдаалга байланыштырууга балага жардам берүү маанилүү.

Бөтөн жашоого сүңгүп кирип, башка бирөөнүн тажрыйбасына көз чаптыруу менен, окурман биздин жүрүм-турумубузга жараша эмне болот, эмне кандайча болот жана кантип бүтөт деген билимге ээ болот. Ошентип, окурман өзүн жана жашоодогу ордун издейт жана табат. Китеп окурманга дос, кеңешчи болуп калат.

И.И. Тихомированын «таң калуу реакциясы менен кызыгуу эмоциясы олуттуу айырмачылыктарга ээ» деген пикирине толугу менен кошулууга болот [8].

Таң калтыруу жолу менен китеп окууга чакыруу баланын сырткы чөйрөсүндөгү бардык нерседен, ал эми кызыгуу – ички нерседен чыгат. Сырткы стимулдар окууга болгон туруктуу кызыгууну кепилдей албайт, жөн гана кызыгуунун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт: окуучу тексттен аны толкундаткан, кызыктырган, каармандардын жашоосуна киргизе турган нерселерди эркинден ачып алышы мүмкүн. Эмоционалдык чөйрө аркылуу гана адамды китеп окууга тартуу мүмкүн. Бул учурда окурман когнитивдик, таанып-билүүчүлүк кызыгуу деңгээлине жетет.

Когнитивдик (таанып-билүүчүлүк) кызыгуу когнитивдик тандалма активдүүлүк менен мүнөздөлөт. Бул этапта негизги нерсе окуучуну кызыктырган маалыматты издөө болуп саналат. Когнитивдик кызыгуу окуу ишмердүүлүгүнүн эң баалуу мотиви катары иштейт. Окуучу өзүнүн окуу ишмердүүлүгүн жакшыртууга умтулат. Таанып-билүүчүлүк кызыгуу окуучуну билим, билгичтик жана көндүм менен куралдандырат, дүйнөгө болгон көз карашты тарбиялоого көмөк көрсөтөт, өз алдынчалыкты, активдүүлүктү өнүктүрөт, окуучунун потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт, практикалык ишмердүүлүк менен байланыштырат.

Китеп окууга болгон когнитивдик кызыгууну өнүктүрүүгө окулуучу материалды тандоо, окуу процессин уюштуруу, баарлашуунун эмоционалдык атмосферасы, ар кандай методдор менен ыкмалардын оптималдуу айкалышы таасир этет. Мугалим ар бир балага китептерден маектештерди, керектүү жана акылдуу Досторду көрүүгө, аларды айырмалоого, алар менен «сүйлөшүүгө» үйрөнүүгө, маектеш-китептеринин жардамы менен өзүн жакшыраак түшүнүүгө жана курчап турган дүйнөнү түшүнүүгө жардам бериши керек.

Когнитивдик кызыгууну калыптандыруу көп учурда мугалим окуучуну Китеп дүйнөсүнө киргизе турган каражаттарды тандоодон көз каранды. Төмөнкү каражаттар максатка ылайык жана пайдалуу деп эсептелинет:

- жаңылык;
- жашоо кырдаалдары менен байланыш;
- билимди практикалык колдонуу;
- мелдеш;
- топто жана жупта иштөө;

- салттуу эмес формадагы сабактар;
- ийгилик кырдаалын түзүү;
- окуучуга ишеним көрсөтүү жана башка.

Мугалим китеп окууга болгон кызыгууну колдоо ыкмаларын өздөштүрүп, өз алдынча окууга болгон каалоону ойготушу керек:

- тандоо боюнча китеп окууга болгон каалоолорго таянуу;
- кызыкчылыктарды жана жөндөмдөрдү эске алуу;
- атаандаштыкты колдоо;
- өзүн сүйүүгө кайрылуу;
- ийгиликти колдоо; мактоо;
- жетишкендиктерди көрсөтүү;
- артыкчылыктарын таануу;
- боорукердик менен сыңдоо...

Ушундай процесстер жана алардын табиятына мүнөздүү принциптер туралуу окумуштуу И.А.Дашковский мындай деп жазат, тактап айтканда:

- “в основе любого поведения лежит позитивное измерение;
- не существует неудачи, а есть только обратная связь;
- у людей есть все способности, необходимые для достижения успеха...”

[9]. Демек, жогоруда айтылгандай, окуучу окуу ишмердүүлүгүнө жетүүдө максаттуу мугалим менен бирдиктеги тынымсыз иш –аракет, окууга жатыгуу, ырааттуу окуу, максаттуу окуу жана башка гана окуучунун максатка жетишүүсүнө ишеним жаратмакчы.

Өз алдынча китеп окууну каалоо, биздин оюбузча, окулган чыгармалар боюнча оюн сабактарын уюштурууга жардам берет. Балдар оюнда алардан эмне талап кылынарын алдын ала билишет. Кереметти күтүү (оюн – бул ар дайым кандайдыр бир сыр), балдарда кунт коюп угууга, ойлонууга, кээде чыгарманы кайра окууга стимул бар. Оюн балдарга өз жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтүүгө жардам берет, баланы башка балдар менен атаандашууга тартат, өз алдынча окууга умтулуусун өнүктүрөт, достук мамилелерди жана өз ара колдоолорду калыптандырат, татыктуу мактоо алууга тартат. Мындай учурда, адабиятты окутууда, окумуштуу Н.Тилекова белгилегендей, “адабиятты окутуунун кайсы гана этабы болбосун, чыгарманын көркөм образын, эстетикалык сулуулугун, анын идеялык, адеп-ахлактык, мазмуну менен бирдикте окутуп үйрөтүүгө көңүл буруу зарыл. Көркөм чыгарманы идеялык-тематикалык планда гана талдап, көркөм формасын унутта калтыруу – адабияттын образдык спецификасын унутуу деген сөз. Адабиятты окутуп жатып, окуучу сөз даамын татып, көркөм образдан рахат алсын” [10]. Ошондо гана, окуучулардын китеп окуу көндүмдөрү туура калыптанат жана ага акырындап даяр болушат.

Жыйынтыктар:

1. Балдарды китеп окууга методикалык жактан сабаттуу үйрөтүү үчүн балдардын курактык жана жекече жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен окурмандардын өз алдынчалыгын калыптандыруунун бардык этаптарында окууга алып келүүчү күч катары кызыгууну пайдалануу зарыл экендиги аныкталды;

2. Системалуу жана максаттуу жүргүзүүдө гана натыйжага жетүүгө мүмкүндүгү белгиленди. Ал үчүн мугалим окуучунун окурмандыгын өнүктүрүүнүн психологиялык закон ченемдүүлүктөрүн такай эске алуусу зарылчылыгын түзөт.

Адабияттар тизмеси:

1. **Ананьев, Б.Г.** Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом [Текст] / Б.Г. Ананьев // Известия АПН РСФСР. – 1950. – Вып. 70.
2. **Добрынина, Н.Е.** По ступеням культуры чтения [Текст] / Н.Е. Добрынина // Библиотекосведение. – 2000. – № 3. – С.53-57.
3. **Добрынина, Н.Е.** Азы культуры чтения [Текст] / Н.Е. Добрынина // Домашняя школьная библиотека, 2005.- № 2.
4. **Выготский, Л.С.** Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 479 б.
5. **Щукина, Г.И.** Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся [Текст] / Г.И. Щукина. -Москва, 1998.
6. **Подласый, И.П.** Педагогика начальной школы [Текст] / И.П.Подласый. - Москва, 2000.
7. **Тихомирова, И.И.** Интерес к чтению: как его пробудить? [Текст] / И.И.Тихомирова // Школьная библиотека.- 2001.- № 6.
8. **Тихомирова, И.И.** Стимулы и мотивы чтения [Текст] / И.И.Тихомирова // Школьная библиотека.- 2002.- № 5.
9. **Дашковский, И.А.** Нейролингвистическая структура внутриличностных убеждений [Текст] / И.А. Дашковский, С.Рысбаев // Социальные и гуманитарные науки.- 2022. – С. 22-24.
10. **Тилекова, Н.Д.** Чыгыш адабий мурастарын окутуунун педагогикалык мазмуну жана формалары [Текст] / Н.Д. Тилекова // Наука.Образование.Техника.-Ош: КУУ, 2016. - № 1.- 14 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_232

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:37.017.92

Батиров А.Р.*аспирант Кыргызского госуд. универ. им. И. Арабаева, Кыргызская Республика*

БААТЫРЛАРДЫН ЭРДИГИ – БАЛДАРДЫ ПАТРИОТТУК ТАРБИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК КОДЕКСИ

Бул эмгекте кыргыз элинин эпикалык мурастарындагы тексттердин негизинде баатырлар жөнүндө ой жүгүртүүлөр изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты - Манас, Курманбек, Эр Төштүк сыяктуу элдик баатырлардын образдарын жаратуу менен элдик патриоттордун идеалдарын чагылдыруу. Изилдөөнүн методдору системалуу, тарыхый, абстракттуу, ошондой эле баатырларды даңазалоо ыкмалары колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгында «Кан согушу» деген түшүнүккө мисалдар келтирип, ага педагогикалык аспектиден анализ жүргүзүлүп, текстти талдоодо «кан согуш» деген сөздү түшүнүүнүн жана түшүндүрүүнүн зарылдыгы келип чыгып, герменевтикалык метод менен карап көргөндө «кан» деген кыргыз лексикасында фольклордук чыгармаларда абдан кеңири колдонулаары көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары баатырлардын эрдиги жөнүндө мектептерде патриоттук тарбия түшүнүгүн ачыктоо, кыргыз этнопедагогикасында көбүн эсе сунушталат. Изилдөөнүн баалуулугу – баатырлар жөнүндө айтылган ойлор этнопедагогикалык багытта изилдөө жүргүзгөндөр жана мектептеги тарбия иштерин жүргүзүүчүлөр тарыхый маалыматтарды камтуу аркылуу улуттук фольклордук патриоттуулукту жүзөгө ашыргандыгында. Уруштун бул катаал трагедиясы, ар бир баатыр болом деген адам басып өтүүчү жолдо баатырлыктын таржымалынын себепин издөө, атап айтканда: мына ушундай согуш баишалганда артка тайсалдап качууга жол жок, андан көрө эл намызын коргоп өлгөн артык экендиги сунушталды.

Негизги сөздөр: патриот; эпос; баатырдык эпос; баатыр; патриоттук тарбия; улуттук фольклор; трагедиялар; патриоттук сезим; элдик оозеки чыгармачылык; педагогикалык ойлор.

ПОДВИГ ГЕРОЕВ – ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ КОДЕКС ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ

В данной работе предметом исследования является мысль о героях, основанные на текстах эпического наследия кыргызского народа. Цель исследования – отразить идеалы национал-патриотов путем создания образов национальных героев, таких как Манас, Курманбек, Эр Тоштук. Методы исследования: использовались системный, исторический, абстрактный и героический. В результате исследования были приведены примеры понятия «Кровавая война», оно проанализировано с педагогического аспекта, появилась необходимость понять и объяснить слово «кровавая война» при анализе текста. В качестве практической ценности исследования в кыргызской этнопедагогике настоятельно рекомендуется разъяснение понятия патриотического воспитания в школах о храбрости героев. Ценность исследования состоит в том, что этнопедагогические исследования и работники школьного образования реализовали национальный фольклорный патриотизм посредством включения исторических данных. Высказывалось предположение, что эта суровая трагедия войны, путь, пройденный каждым горе-героем, является причиной истории героизма, в частности: когда начинается такая война, нет возможности отступить, лучше умереть защищая честь народа.

Ключевые слова: патриот; эпический; героический эпос; герой; патриотическое воспитание; национальный фольклор; трагедии; патриотизм; народное искусство; педагогические соображения.

FEAT OF HEROES – PEDAGOGICAL CODE OF PATRIOTIC EDUCATION OF CHILDREN

In this work, the subject of research is thoughts about heroes based on the texts of the epic heritage of the Kyrgyz people. The purpose of the study is to reflect the ideals of national patriots by creating images of national heroes such as Manas, Kurmanbek, Er Toshtuk. Research methods: the study used systemic, historical, abstract and heroic methods. As a result of the study, examples of the concept “Bloody War” were given, it was analyzed from a pedagogical aspect, and there was a need to understand and explain the word “bloody war” when analyzing the text. As a practical value of research in Kyrgyz ethnopedagogy, it is strongly recommended to clarify the concept of patriotic education in schools about the courage of heroes. The value of the study lies in the fact that ethnopedagogical research and school education workers have realized national folklore patriotism through the inclusion of historical data. It has been suggested that this harsh tragedy of war, the path traversed by every would-be hero, is the reason for the history of heroism, in particular: when such a war begins, there is no way to retreat, it is better to die defending the honor of the people.

Keywords: patriot; epic; heroic epic; hero; patriotic education; national folklore; patriotic feeling; folk oral creativity; pedagogical thought.

«Эр Төштүк» эпосунда Жер астына түшүп кеткен Төштүктүн Жер үстүн сагынуусу өзгөчө патриоттук рухта берилет. Сараңбай дегендин мындай деп айтканы бар:

«Кыргыздын кыпчак эл элек,
Кыйыным Төштүк жогунда
Кыйла журтка кем элек.
Кем болуп жүргөн себебим:
Имерилип чырлашсак,
Инди кордук салчу эле.
Сен бөлөгүн айтып нетесин,
Кыздан алым алчу эле.
Алымына чыдабай,
Журт чуркурап калчу эле.
Алты миң жамбы, миң кундуз,
Ай сайын салым салчу эле.
Сабап атып, саргаргып,
Тегиз жыйнап алчу эле.

Алымына чыдабай,
 Ар ким ыйлап калчу эле.
 Кечээ кабарында бар бекен?
 Элеман уулу эр Төштүк,
 Эрээн тартып, эр болуп
 Эр уулу менен тең болуп,
 Ок өтпөс тонду кийгенде,
 Олчоюп атка мингенде,
 Ордолуудан кан болуп,
 Орунтуктуу эр болуп,
 Урунууга тоо таппай,
 Урушарга жоо таппай,
 Булуттай куйрук Чалкуйрук
 Тартып оозун бурганда,
 Чоңсунган дөө алптарды
 Такыр айдап кырганда... [1].

Мында текстте баяндалгандай кыргыздын кыпчак уруусунан чет элдик баскынчылар (индилер) кыздарды, аларга кошуп ай сайын алты миң жамбы, миң кундуз салык алчу, алсыз эл чуркурап калчу, ошол абалдар «Элеман уулу Эр Төштүк, эрээн тартып, эр болуп, эр уулу менен тең болуп, тозгон элди чогултуп, ок өтпөс тонун кийип, булут куйрук Чалкуйрук атын минип ордо курду. Бул сөздү Сараңбай айтып жатканына караганда эл камы үчүн туулган баатыр патриоттор карапайым адамдар үчүн гана керек эмес, байлар да алардын туулганына сүйүнүп, кылган иштерине жардам берип турат. Кадимки Манас баатырдын согуштук жүрүштөрүнө Ташкенттин каны Көкөтөй материалдык жардам берип турган (азыркыча айтканда меценат), ансыз аскер топтоо, курал-жарак жасатуу, урушка кирер аттарды өстүрүү, табына келтирүү, узак жүрүштөргө чыгуу мүмкүн эмес. Демек, патриоттор баатырлар гана эмес, колунда малы, казынасында алтын жамбысы, коктусунда жылкысы бар байлар да болгон.

Элдик жомоктордо кемпир-чалдын, же кембагалдын баласы (кызы) абдан көп кыйынчылыктарга дуушар болуп жүрүп эли-жеринин душмандарын, алардын ичинен сыйкырдуу жаныбарларды (дөө, сыйкырчы, жин, шайтан, желмогуз жана башка), чет элдик баскынчыларды, сараң байларды жеңип, калкына адилет кан болот, тынчтык орнотот. Бул жомоктор эл тилегин чагылдырып турат.

Макал-ылакаптардын абдан көбү жаштардын патриоттук сезимдерин көтөрүүгө карата айтылат, мисалы, сырттан душмандар басып киргенде уруу аксакалдары, нарктуу байбичелер «Жоо аяган жаралуу», «Жоонун сыртында болгончо ичинде бол», «Жоо кеткен соң кылычыңды ташка чап», «Баатыр болсоң – душмандан качпа», «Өткүр ок – душманга, өткүр сөз – тууганга», «Уулдун уулу мекен коргойт, душмандын астын торгойт», «Элине моюшкан азамат душманына тизе бүкпөс», «Үйдө өлгөн – жаманат, жоодо өлгөн – салтанат» жана башка макалдарды айтып, жигиттерди намыстанткан, алардын эл алдындагы вазийпасы эмнеде экендигин кыска жана нуска насааттарда так көрсөтүп берген.

Кыргыз фольклорундагы түздөн-түз тарбия айткан, адамдын кулагына шак эле сала берген жанр – санат-насыят, терме ырлары. Аларды адамдар жаттап алып, балдарды тарбиялоодо ар дайым колдонуп, педагогикалык кодекс катары ооздон оозго өткөрүп турган. Элдик санат ырларында мындай саптар кездешет:

Саргарса кайгы аралаш,
 Санаа өмүр кемитет.

Жоону сайып алуучу,
Жолборс жүрөк эрендер.
Арбайып артта калуучу,
Айласыз тууган бечелдер [2].

Мындагы педагогикалык ой – жоону талкалагандар эрендер, жолборс жүрөктөр, ал эми ар кандай согуштарда артта арбайып жүрүүчүлөр – бечелдер. Мында эки түрдүү адамдардын сапаттары бирине бири каршы коюлуп жатат. Бирдин максаты бечелдерди эрен болууга чакыруу.

Терме ырларында жоого каршы аттанып барган эр жигит гана эмес, ошондой жигиттерди төрөгөн энелер да даңкталат:

Бурама темир сом балка,
Бурабай соккон устаны айт,
Буркурап учкан булутту айт,
Асмандагы жылдызды айт,
Суу түбүндө кундузду айт.
Аргымак тууган бээни айт,
Атан тууган төөнү айт.
Тоодо жүргөн кайыпты айт,
Баатыр тууган зайыпты айт [2].

Патриоттуулуктун эң башкы шарты, жеңишке жетишүүнүн бирден бир мүмкүнчүлүгү – ынтымактуулукта. Кыргыз фольклорунун дидактикалык жанрдагы чыгармаларында, анын ичинде санат ырларында ынтымак темасы патриоттуулук идеясы менен биримдикте каралат.

Ынтымагың бар болсо,
Ар жерден намыс аласың.
Башкадан келген душманга,
Батырып найза маласың,
Ынтымагың бар болсо,
Мусапыр келсе багасың,
Сөздү сылык чыгарсың,
Кимге да болсо жагасың [2].

Же дагы:

Ынтымагың бар болсо,
Түлөйсүң жазгы кунандай.
Ынтымак кетсе элинден,
Бекинесиң душмандан,
Бүркүттөн качкан улардай [2].

Кыргыз элинин тарыхый тажрыйбасында «кан согушу» деген болгон. «Курманбек» эпосунда Курманбек баатыр кырк жигитине карап мындай деп айткан жери бар:

Мен айтам кулак салгыла,
Кырк жигитим калгыла,
Мелтиреген кол келди –
Мен чыгайын алдына [3].

Мында каармандын согуш алдындагы психологиялык абалын көрөбүз. Душмандын өтө көптүгү «мелтиреген көл» деген эпитет менен түшүндүрүлүп жатат. Кыргыз тилинде «мелтиреген көл», «мелтиреген эгин талаасы», «мелтиреген асман» деген түшүнүктөр бар, бул сөздөр бир нерселердин чексиз көптүгүн туюндурат. Колдун мелтиреп турушу аскерлердин

бири-бирин тиреп, бири-бирине жакын болуп жер жайнап жатышы. Булар кимдер экендиги кийинки сапта дааналанат:

Качып берсе калмактар
Аркамдан кирип баргыла [3].

Демек, Курманбек беттеше турган, алдыга келип калган «мелтиреген кол» калмактар экен. Каармандын айтуусунда ал согушка жалгыз кирип, калмактарды качырышы мүмкүн экен. Кыргыздардын баатырдык эпосторундагы согуштук стратегия жана тактикада ушундай ыкма да көп колдонулат – адегенде бир баатыры чыгат да, ал душман колун бир четтен кыйратып атканда, башкалар жарылып кача баштайт, ошондо карап турган баатырдын тарапташтары жапырт кууп жөнөйт:

Баатыр болот толсо деп,
Баарыңды жаңы курадым,
Баатырлык кандай байкап тур
Баарыңдын бала убагың... [3].

Бул саптарга караганда Курманбектин кырк жигити баары жаш, аны «баарыңдын бала убагың» деп атпайбы, демек, алар душман менен бетме-бет келе элек, уруштагы өлүм кандай болорун али сезе элек курактагылар. Аларды Курманбек илгери үмүт менен («Баатыр болот толсо деп») жаңы эле кураган, али алары баатыр да боло элек. Ал эми баатырлыктын жайы башка, бул балдар жоонун сырын да, жердин ыгын да билбейт. Согушта баатыр болуш үчүн коркпош керек, айбалта, кылыч, найза менен уруш салуу керек, аны үчүн ошол кырылышар жердин кандай экенин билүү керек. Чыныгы согушка киргенде жоокер бара-бара кызыйт, анан тер чыгат, жөн тер эмес «кызыл кандуу» тер куюлат, уруш талаасынан асмандагы булут сыңары аттардын туягынан чаң чыгат, суу ордуна сасып аткан кан чайкалат. Уруштун бул катаал трагедиясы, ар бир баатыр болом деген адам басып өтүүчү жолу.

Башынан жоодон сыр алган
Баатырлык жайын сурагын...
Кошо жүрү дегенге
Коркот деп аяп турамын
Айбалта, кылыч, найза алып,
Кылычташар эр кандай!
Кылкылдаган жоо келип,
Кырылышар жер кандай!
Кызыганда чубурган,
Кызыл кандуу тер кандай!
Асмандагы тумандай
Атып чыккан чаң кандай!
Суу ордуна чайкалып,
Сасып аткан кан кандай! [3].

Мына ушундай согуш башталганда артка тайсалдап качуу жок, андан көрө өлгөн артык. Жоокерчилик замандагы уруштарга кире турган баатырдык психология ушул, аламан согуштардын мыйзамдары ушул.

Мындай жоодон качканча,
Өлгөн жакшы жан калбай,
Калмактардын чегинде,
Кара шаардын жээгинде,
Карап туруп кырк жигит
Кан согушун билгиле! [3], – дейт андан ары Курманбек.

Мындай жоодон качканча,
 Өлгөн жакшы жан калбай,
 Калмактардын чегинде,
 Кара шаардын жээгинде,
 Карап туруп кырк жигит
 Кан согушун билгиле! [3], – дейт андан ары Курманбек.

Бул жерде согуштун болуп жаткан орду – калмактардын чеги, Кара шаардын жээги экендиги айтылат да, эми кырк жигитке карата айтып аткан кебинин ток этер жерине келет, «Кан согушун бергиле» дейт, башкача айтканда, жалгыз өзү согушууга уруксат сурап жатат.

Текстти талдоодо «кан согуш» деген сөздү түшүнүүнүн жана түшүндүрүүнүн зарылдыгы келип чыгат. Контент-анализ, структуралык-семиотикалык анализ жана герменевтикалык метод менен карап көргөндө «кан» деген кыргыз лексикасында фольклордук чыгармаларда абдан кеңири колдонулган сөз. Элди башкарган, жоокерлерди согушка алып кирген титул. «Манас» эпосунда Манастын атасына да «кан» деген титул кошулуп айтылат, бирок көбүнчө «бай» деген эпитет менен сыпатталат. «Кан» деген сөз кыргыз-казак тараптан Кошой, Көкөтөй, Айдарбек, Эр Көкчө, Үрбү, Элемандын Эр Төштүк, Эштекттердин Жамгырчы, Анжиандык Санжыбек, Буудайыктан Музбурчак, Бакай, Алмамбет, Жамгырчы жана башка каармандарга карата айтылат. Бир уруунун башчысы да кан аталган. Манастын түпкү теги кандар болсо да (Ногой кан) ууга чыккан балдар аны жаңыдан кан шайлашат. Канды шайлоонун өзүнүн процедуралары болгон жана кан болгон киши ошол элдин бүт жүгүн алган. Ушул жерден этнопедагогикалык, этнографиялык эмгектерди пайдалануу методун алып, кандык, кан көтөрүү, кандын милдеттери тууралуу А. Муратовдун жазгандарын окуп көрөлү: «Элдик дипломатиянын, мамлекет тууралуу билимдердин дагы бир көрүнүшү – ошол мамлекеттин башчыларын аныктоо. Муну Манасты кан көтөрүү инаугурациясынан айкын көрүүгө болот. Манасты кан көтөрүү алдынан чоң той берилип, анда тогуз жүз мал союлат, токсон миң адам келет (Ж.Мамай), ыр-күү, улуттук оюндар коштолот, болочок кандын эрдиктери, адамгерчилиги даңазаланат. Манасты кан көтөрүү аземинде алтымыш уруу алаштын ар бир 480 кишисине бирден бий шайланат. Ошол эле кезде 40 жигитке Кыргыз башчы болот. Кырктын бийи Ыраман байдын Ырчы уулу дайындалат. Кеңешкор бекитилет. Кан шайлоодо кан болуучу талапкерди ар тараптан сынайт. Кан болуунун чен-өлчөмдөрү: баатырдыгы, согушта кол баштап жүрүшү, акылмандыгы, элге жакындыгы. Ошон үчүн Олуя Бакай «Башчы болбой иш болбойт, баардык ишин жайканар, оң-тескери сүйлөбөй, ойлоп туруп шайлаңар» (Жусуп Мамай) деп айтат, демек кан шайлоодо болочок кандын бардык ишин байкоо, аларды таразага салып салмактоо жана экинчиси, шайлоочулар оң-тескири сүйлөбөй, ойлоп туруп чечим чыгаруулары кажет» [4].

Ошол кан жарлыктарды чыгарат, ага жыгалуу мөөрүн басып, башка кандыктар менен дипломатиялык байланыштарды түзөт. Эң негизгиси – кыргыз кандары чет элдик баскынчылар менен согушка чыкканда алды жакта өзү жүрүп, урушка өзү баштап кирген. Жогорудагы Курманбектин «кан урушу» – бул анын жеке өзүнүн согушу, башка кырк жигитине согуш кандай болорун көрсөтүшү, али бала бойдон кырк жигиттин катарына өткөндөргө аскердик өнөрүн көрсөтүшү. Бир өзү кан экенине карабай, өлүм менен бетме-бет келүү – патриотизмдин бийик наркы.

Манас бала чакта, али согуш өнөрүнө жакшылап быша элек кезде алдынан манжулардын машыккан, согушка жадеп көнгөн төрт жүз аскери чыгат. Кыргыздар тарап – үч жүз, демек,

адам саны жактан да, аскердик жактан да Манастын жигиттери утулуп калмак. Ага карабай «Айбалта башка шака-шак, чоюнбаш башка чака-чак, найзаны төшкө мылгытып» качпай, аларды көп экен деп коркпой согушуп, айылына чейин кууп барат.

Дагы бир жолу Нескара мандыкерин кошуп алты миң төрт жүз киши менен урушка кирет. Он үч жашар Манас башкача тактика ойлоп тапты: аскердин алдын кайра жапырды, жазайылды жаткырды, күлдүр мамай мылтыкты күркүрөтө аттырды, анан Манас арыстандай айкырып, кол баштап, согушка өзү баштап кирди [5].

Жыйынтыктар:

1. Манас кыргыз элинин улуу мурасы. Андыктан айбаттуулукту муундан-муунга калтыруу үчүн дагы ар тараптуу изилдөө иштери менен бирге, эл жеринин тынчтыгын коргоодо, баатырлыктын согушта баатыр болуш үчүн коркпош керек, айбалта, кылыч, найза менен уруш салуу керек, аны үчүн ошол кырылышар жердин кандай экенин билүү керек экендиги көрсөтүлөөрү аныкталды;

2. Мындай кайталангыс тарыхый адамдын атынан келип чыккан баатырлыктын чордонуу болуу өтө маанилүү таржымал экендиги аныкталды. Ошону менен бирге чыныгы согушка киргенде жоокер бара-бара кызыйт, анан тер чыгат, жөн тер эмес «кызыл кандуу» тер куюлат, уруш талаасынан асмандагы булут сыңары аттардын туягынан чаң чыгат, суу ордуна сасып аткан кан чайкалат. Уруштун бул катаал трагедиясы, ар бир баатыр болом деген адам басып өтүүчү жолунда кандай гана тоскоолдуктар болбосун аң-сезиминде элим-жерим деген патриоттук сезимдерин ойготууда салым кошуу зарылдыгы сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. Эр Төштүк. Эпос. «Эл адабияты» сериясы [Текст] / С. Каралаевдин айтуусу боюнча. – Бишкек: Шам, 1996.- Т2. – 448 б.
2. Санат, насыят жана эмгек ырлары [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. аст. / Түз. Р.З. Кыдырбаева, Н.О. Нарынбаева, С. Егимбаева // Кырг. улут. илим.акад. ж.б. – Бишкек: Шам, 2003. – 364 б.
3. Курманбек. Жаныш, Байыш. Эпос [Текст] / Кыргыз ССР илимдер Академиясы. Тил жана адабият институту – Ф.: Кыргызстан, 1970. – 384 б.
4. Муратов, А. Кыргыздардын элдик билимдери жана тажрыйбалары [Текст] / А.Муратов. – Бишкек, 2021. – 470 б.
5. Манас, 1-китеп [Текст] / Сагынбай Орозбаковдун варианты. – Бишкек, 1978. – 199 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_237

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 371,13

Мамбетова Н.С.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

ГЕОМЕТРИЯ САБАГЫНДА САНАРИПТИК ОКУТУУ РЕСУРСТАРЫН КОЛДОНУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөө предмети катары геометрия сабагында санариптик окутуу ресурстарын колдонуу технологиясы каралды. Изилдөөнүн максаты - окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, геометрия предметине болгон кызыгуусун арттыруу, жаңы түшүнүктөрдү эске тутуу мүмкүнчүлүгүн жакшыртуу, өз алдынча билим алуу көндүмүн активдештирүү жана чыгармачылыгын калыптандыруу үчүн санариптик окутуу булактарын колдонуу технологиясын иштеп чыгуу болуп саналат. Изилдөөдө байкоо, талдоо, топтоо жана сурамжылоо сыяктуу илимий

методдор пайдаланылды. Жумуштун натыйжасы болуп, окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, өз алдынча билим алуу көндүмүн активдештирүү жана чыгармачылыгын калыптандырууда геометриялык түшүнүктөрдү санарип окутуу ресурстарын колдонуу технологияларынын жардамы менен кийрүүнүн артыкчылыгы аныкталды. Санариптик окутуу ресурстарын геометрия предметин окутууга карата иликтөөлөр жүргүзүлдү жана изилдөөнүн жыйынтыгында санариптик окутуу ресурстарын салттуу окутуу усулдары менен айкалыштыруу боюнча мектеп мугалимдерине илимий-методикалык сунуштар берилди. Натыйжаларды пайдалануунун аймагы болуп, окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, өз алдынча билим алуу көндүмүн активдештирүү жана чыгармачылыгын калыптандырууда геометрияны окутуу жараяны саналат.

Негизги сөздөр: технология; презентация; слайд; сунуштама; компьютер; окутуу программалары; геометрия; санарип; ресурс; түшүнүк; билим берүү.

ТЕХНОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБУЧАЮЩИХ РЕСУРСОВ ПО ПРЕДМЕТУ ГЕОМЕТРИЯ

В данной работе предметом исследования является технология использования цифровых образовательных ресурсов на уроках геометрии. Целью исследования является разработка технологии использования цифровых образовательных ресурсов для активизации мышления учащихся, повышения интереса к предмету геометрии, улучшения способности запоминать новые понятия, активизации собственных навыков самообучения. В исследовании использовались методы наблюдения, анализа, сбора и обследования. В результате работы выявлены преимущества ношения геометрических понятий с помощью технологий использования цифровых обучающих ресурсов в развитии мышления учащихся и формировании творческих способностей. Проведены исследования по преподаванию предмета геометрии цифровых учебных ресурсов и в результате исследования учителям школ были даны научно-методические рекомендации по сочетанию цифровых средств обучения с традиционными методами обучения. Областью использования результатов является процесс обучения геометрии в развитии мышления учащихся и формировании творческих способностей.

Ключевые слова: технология; презентация; слайд; рекомендации; компьютер; программы обучения; геометрия; цифровой; ресурс; понятия; образования.

TECHNOLOGY FOR THE USE OF DIGITAL LEARNING RESOURCES ON THE SUBJECT OF GEOMETRY

In this paper, the technology of using digital educational resources in geometry lessons as a subject of research is considered. The aim of the study is to develop a technology for using digital educational resources to enhance students' thinking, increase interest in the subject of geometry, improve the ability to memorize new concepts, and activate their own self-learning skills. The study used scientific methods such as observation, analysis, collection and survey. As a result of the work, the advantages of wearing geometric concepts with the help of technologies for using digital learning resources in the development of students' thinking and the formation of creative abilities are revealed. Research has been carried out on teaching the subject of the geometry of digital learning resources, and as a result of the study, school teachers were given scientific and methodological recommendations on combining digital teaching tools with traditional teaching methods. The area of use of the results is the process of teaching geometry in the development of students' thinking and the formation of creative abilities.

Key words: technology; presentation; slide; recommendations; computer; training programs; geometry; digital; resource; concepts; education.

Заманбап адамдын социалдык ишмердүүлүгүнүн фактысы жана каражаты катары санариптик маалыматтык чөйрөнүн масштабынын кеңейиши жана маанисинин күчөшү байкалууда. Санариптештирүү илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүндө коомду кенен кучагына алганына байланыштуу учурдагы көйгөйлүү маселелерди чече алган, билимдүү, чыгармачыл, замандын активдүү санарип адисин даярдоо учур талабы.

Келечектин интеллектуалдуу санарип адистерин даярдоо үчүн окуучулардын билимин мектепте терең түптөө өтө маанилүү болгондуктан, мугалимдер сабак өтүүдө санариптик

билим берүү булактарын максатка ылайыктуу окутуу технологияларынын тез арада иштеп чыгуу, аны практикада колдоно билиши актуалдуу маселе.

Акыркы жылдарда, санариптик технологияларды колдонуу маселеси, илимий макалаларда жана изилдөөлөрдө талкууга алына баштады, бирок практикада системалуу колдонула элек. Айтып кеткендей, көйгөйдү жеңилдетүү максатында жумуш жүргүзүлдү.

Билим берүү мейкиндигинде санариптик технологиялар маселеси боюнча төмөндөгүдөй окумуштуулар жана мугалимдердин эмгектери колдоого алынаарлык, тактап айтканда Л.В.Шмелкова, М.И.Максеенко, Е.Л.Вартанова, С.С.Смаринов, Л.В.Орлова, О.С.Петрова жана башкалар. Алар санариптик технологияларды колдонуу менен билим берүүнүн сапатын кескин жогорулатсак болот деп тыянак чыгарышкан.

Л.В.Шмелкованын айтымында, санариптик мейкиндикке адекваттуу адамдын артыкчылыктуу сапаттарынын бири - инсанга санариптик технологияларга ээ болуу жана аларды кесиптик ишмердүүлүктө колдоно билүү. С.С.Смирнов. Э.Л.Вартакова жана М.И.Максеенко санариптештирүү билим берүү процессинин башкаруучулук, маданий, жүрүм-турумдук, ошондой эле инфраструктуралык компоненти катары карайт [1].

О.С.Петрова эмгектеринде геометрия сабагындагы практикалык иштеринде санариптештирүүнү пайдаланууну окуучулар үчүн ыңгайлуу болушун изилдеген.

Окуучулардын геометриялык даярдыгынын сапатын жогорулатуу үчүн окутууга болгон мамилени түп-тамырынан бери өзгөртүү, мейкиндик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү, геометриялык материалды турмуштук кырдаалдарда колдонуу боюнча терең фундаменталдык билимдерди калыптандыруу үчүн шарттарды камсыз кылуу зарыл [2].

Жогорудагы маалыматтарга таянуу менен бул жумушта изилдөө предмети катары негизги мектеп окуучуларына геометриялык түшүнүктөрдү калыптандыруу, санариптик билим берүү ресурстарынан колдонуу технологиясы каралды.

Салттуу окутуу усулдары менен биргеликте санариптик окутуу усулдарын иштеп чыгуу коомдун талабы, анткени жаңы муундун окуучулары заманбап технологияларды активдүү колдонуп жаткандыгын эске алуу менен окутуунун жаңы ыкмаларына санарип окутуу ресурстарын колдонуу окутууда пайда болгон көйгөйлөрдүн чечилишин шарттайт.

Салттуу билим берүү процессинин органикалык компоненти катары, алмаштыруу эмес, салттуу, методологиялык жактан пайдалуу окутуу жардамынын мүмкүнчүлүктөрүн толуктоо жана кеңейтүү, ошентип билим берүүнүн натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатуу. Башкача айтканда билим берүү процессинде санарип ресурстарынын инструменттерин колдонуу менен педагогикалык дизайн алкагында билим берүү жана маалымат чөйрөсүн долбоорлоо объектилери катары натыйжалуулугун жогорулатат [3].

Ошол эле учурда жаш муун (көбүнчө «Z мууну» деп аталат) санариптик чөйрөгө тез жана табигый түрдө кирип, аны өздөштүрүп, аны эс алуудан окууга жана кесиптик өнүгүүгө чейин, коомдук активдүүлүктүн көрүнүшүнүн табигый каражатына айландырышат. Ал эми улуу муундарды алып көрсөк, санариптик чөйрөнү өздөштүрүү көп учурда кандайдыр бир күч-аракетти талап кылат.

Демек, азыркы коомдун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири анын санарипке чейинки маалымат чөйрөсүнөн санариптик чөйрөгө өткөөл этапта турат.

Бул, атап айтканда, биздин изилдөөгө ылайык мектепте дистанттык окутууга шашылыш түрдө өтүүнүн акыркы тажрыйбасы менен тастыкталат [4]. Мектеп окуучуларынын үчтөн бир бөлүгү гана гаджеттерди жана башка заманбап технологияларды активдүү колдонгонуна карабастан, өздөрүн аралыктан окууга даяр деп эсептей турганын көрсөттү. Мына ошодуктан илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүнө байланыштуу коом чыгармачыл, учурдагы

көйгөйдү чечүүчү адисти даярдоону талап кылууда. Мындай адисти даярдоо үчүн, негизинен, алганда окуу процессин уюштурууга жаңы ыкмалар керек, бул - заман талабы.

Учурда, « Билим берүүдө синхрондук жана асинхрондук окутуу ыкмалары өз-өзүнчө артыкчылыктарга ээ. Алар окутуучунун сабак өтүүдөгү компьютердик технологиялардын өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүү платформаларды, тиркемелерди, сервистерди жана башка байланыш каражаттарын колдоно билүүсүнө байланыштуу болот » - деп Т.Э. Исаков, өз эмгектеринде белгилеген.

Жогорудагы көйгөйлөргө жооп издөө менен бирге геометрия сабагын окутууда санариптик окутуу ресурстарын пайдалануу технологиясын иштеп чыгууну жана аны практикада пайдаланышын изилдеп көрөбүз. Акыркы маалыматтык технологияларды колдонууда геометрия сабагын жакшы өздөштүрүүгө айрыкча, тегиздиктеги, мейкиндиктеги фигуралардын касиеттерин үйрөнүүдө ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен чыгармачылыгы калыптанып барышына ишенип кетебиз.

Геометрия - математикалык билим берүүнүн маанилүү түзүмдөрүнүн бири. Тегиздиктеги жана мейкиндиктеги фигуралардын касиеттерин үйрөтүп, күндөлүк турмушта жана эмгектик ишмердүүлүктө зарыл болгон билимдердин жана билгичтиктердин системасын өздөштүрүүлөрүнө өбөлгө түзөт. Геометрияны окуп үйрөнүүдө реалдуу нерселер менен таанышуу, мейкиндиктик элестөөлөрүн калыптандыруу менен окуучулардын логикалык ой жүгүртүүлөрүн өстүрөт [5].

Окуучулардын билими жетиштүү болгондо гана ар кандай көйгөйлөрдү чечүүгө жана келечекте чыгармачылык менен өз кесибинин мыктысы болууга жетише алат. Мындай кесип ээси ишин ийгиликтүү алып барып, заман агымынан артта калбайт.

Жаңы муундун окуучулары заманбап технологияларды активдүү колдонуп жаткандыгын эске алуу менен геометрия сабагында санариптик окутуу ресурстарын жандуу пайдалануу учурдун талабы болуп турат.

Санариптик билим берүү технологиялары - билим берүү процессин уюштуруунун инновациялык жолу, электрондук системаларды колдонуунун негизинде көрүнүшүн камсыз кылуу. Санариптик технологияларды колдонуунун максаты – билим берүү процессинин сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуу, ошондой эле окуучуларды ийгиликтүү социалдаштыруу [1].

Окуучулардын билим алууга, ал эми биз, мугалимдер, сабак берүүгө кызыкдар болушуу үчүн маалыматтык маданиятыбызды жогорулатышыбыз зарыл. Башкача айтканда, мугалим заманбап болуш керек. Ал салттуу да, заманбап да окутуунун ыкмаларын айкалыштыра билүүгө жөндөмдүү болууга тийиш [6].

Жаңы муундун окуучулары заманбап маалыматтык технологияларды күнүмдүк жашоосунда жигердүү колдонушат (персоналдык компьютер, интернет кызматтары, электрондук китептер ж.б.), алар аудио-видео продуктыларга, ар кандай компьютердик оюндарга жана компьютердик маданияттын башка компоненттерине эрте балалык курактан эле тарбияланган. Ошондуктан заманбап сабактын структурасына санариптик билим берүү ресурстарын, атап айтканда, мультимедиялык технологияларды киргизүү приоритеттүү багыттардын бири болуп саналат [6].

Кыргызстанда Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан 2020-жылы кырдаалга карата атайын сайты уюштурулду. Мында окуучулар, ата-энелер жана мугалимдер үчүн аралыктан окутууга зарыл болгон бардык контент: видео-сабактар, электрондук китептер жана билим алуу мүнөзүндөгү башка материалдар жайгаштырылган. Бул сайттын негизги милдети - окутуунун жеткиликтүүлүгүн, ыңгайлуулугун жана мобилдүүлүгүн арттыруу.

Жалпы окуу жайларга аралыктан окутуу, кырдаалга карата синхрондук жана асинхрондук ыкмалардын интеграцияланган варианттарын колдонуу тууралуу сунуштар берилди [4].

Жогоруда атап кеткен санариптик ресурстар менен бирге башка дагы бир топ окутуу ресурстарды карап чыгып, мугалимдер сабактарында максатка ылайык пайдаланса болот.

Билим берүү системасында санариптик технологияларды өнүктүрүүнүн себептеринин арасында көптөгөн изилдөөчүлөр класстык жүктөмдүн кыскарышын жана өз алдынча иштөөнүн үлүшүнүн көбөйүшүн белгилешет. Ошондуктан билим берүүнүн сапатын сактоо жана жакшыртуу максатында мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуу үчүн санариптик билим берүү технологиялары жигердүү киргизилүүдө [7].

Билим берүү процессине жаңы санариптик технологияларды киргизүү менен санариптик билим берүү ресурстарын топтоо жана пайдалануу маселеси актуалдуу болуп калат. Окумуштуу Т.Исаков: « Ар бир мугалим тынымсыз изденүүдөн, эң жакшысын, ылайыктуусун тандайт, өзүнүн ресурстарын түзөт» деп белгилеп кеткендей математика сабагын өтүүдө бир канча презентациялар түзүлөт, видео жасап колдонулат, анализделет.

Компьютердик программалар жана кыймылдуу (анимацияланган) графикасы бар презентациялар чыгармачыл, изилдөө мүнөзүнүн практикалык ишин жүзөгө ашыруу үчүн колдонулушу мүмкүн. Практикалык иштин жүрүшүндө окуучу геометриялык фигуранын касиеттерин жекече изилдөө жүргүзүүгө, кээ бир үзгүлтүксүздүктөрдү байкаганга аракет кылууга, өз гипотезаларын билдирүүгө жана алардын жарактуулугун эксперименттик текшерүүгө тийиш болот [8].

Санариптик окутуу ресурстарын пайдалануу технологиясын сабактын этаптарында 1-таблица боюнча карап көрөбүз.

1-таблица. Санариптик окутуу ресурстарын пайдалануу технологиясы

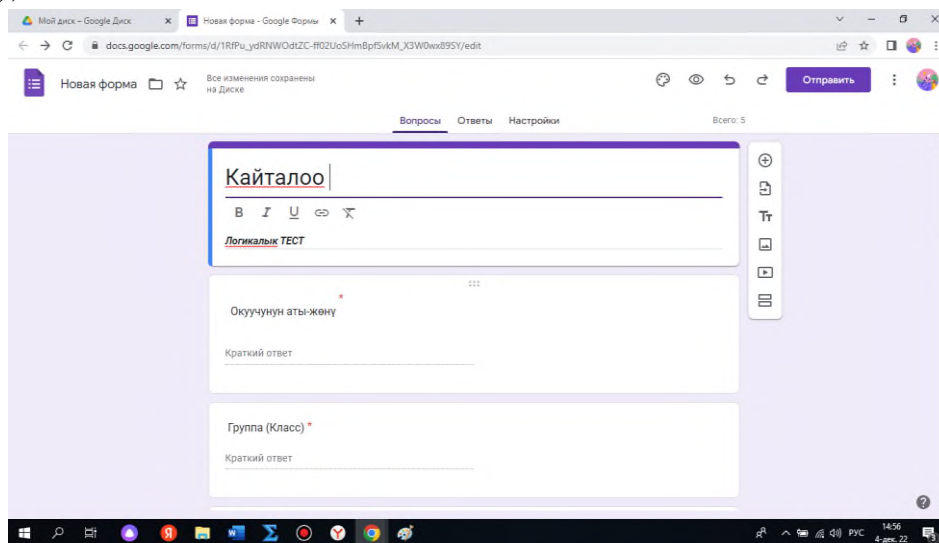
№	Сабактын этаптары	Санарип билим берүү булактары	Мугалимдин иш аракети	Окуучунун иш аракети
1	Кайталоо	Google Форма. Google Classroom жана башка	ТЕСТ, суроо-жооп түзүү. Учурда текшерүү	Аткаруу, талкууга алуу
2	Жаңы түшүнүктөрдү берүү	Ютуб жеке канал. Видео фрагменттери.	Презентация, видео сабак даярдоо жана аларды маалымдоо	Учурда маалымат алуу
3	Практикалык иштерде	Wingeom, GeoGebra, электрондук китеп жана башка санарип билим берүү булактары	Көнүгүүлөрдүн иштелишин түшүндүрүп берүү жана окуучуларды иштетүү. Учурда каталарын текшерүү	Көнүгүүлөрдүн иштелишин түшүнүү жана берилген көнүгүүлөрдү иштөө. Каталарды оңдоо
4	Бышыктоо	Санарип билим берүү булактарынан негизгилерин бөлүп көрсөтүү	Негизги түшүнүктөрдү бекемдөө	Негизги түшүнүктөрдү эстеп калуу
5	Билимин баалоо	Google Формадан жана башка	Тест, текшерүү иш, суроо-жооп даярдоо	Тест, текшерүү иш суроо-жооп учурда же аралыкта иштөө

6	Өз алдынча иштөөгө	Ватцап, телеграмм, почта жана башка байланышта	Тапшырма даярдоо жана текшерүү	Өз алдынча иштөө жана текшерүү
7	Окуучуларды топко же жуп-жупка бөлүүдө	Wordwall программасын пайдалануу	Окуучулардын тизмесин алуу	Топ менен бирдикте иштөө

1. сабактын кайталоо этабында: логикалык тестти Google Формадан алуу жана аны учурунда талкуулоо;
2. сабактын жаңы материалын түшүндүрүү этабында видеосабактардын фрагменттерин жана санарип билим берүү булактарынан колдонуу;
3. практикалык иштерде санарип билим берүү булактарынан жана көрсөтмөлүү презентациялардан көнүгүүлөрдү учурда иштетүү, каталарын оңдоо;
4. бышыктоо үчүн негизги түшүнүктөрдү эске салууга презентацияларды колдонуу;
5. окуучулардын алган билимин баалоо үчүн Google формадан чакан тест алуу жана жыйынтыгын учурда угузуп, каталарын оңдоо;
6. өз алдынча иштөөгө берилген тапшырмаларын санарип окутуу ресурстарынан пайдалануу жана мугалим-окуучу, окуучу-окуучу менен ватсап, телеграмм, почта ж.б. байланышта болуп аткарышын текшерип, баарлашып туруу;
7. окуучуларды топко же жуп-жупка бөлүүдө жана оюн менен сабак өтүүдө санариптик булактардагы Wordwall программасын пайдалануу.

Сабактын этаптарындагы санариптик билим берүү ресурстарынан колдонуу техникасы боюнча мисалдарда карап көрөбүз:

- сабактын кайталоо этабында логикалык тестти Google формадан темага карап түзүп даярдап алабыз жана иштөөгө ватсап же телеграмм аркылуу ссылка жөнөтөбүз. Суроолорго жооп беришет жана ага карата окуучулардын сабакка даярдыгын билсек болот (1-сүрөт);

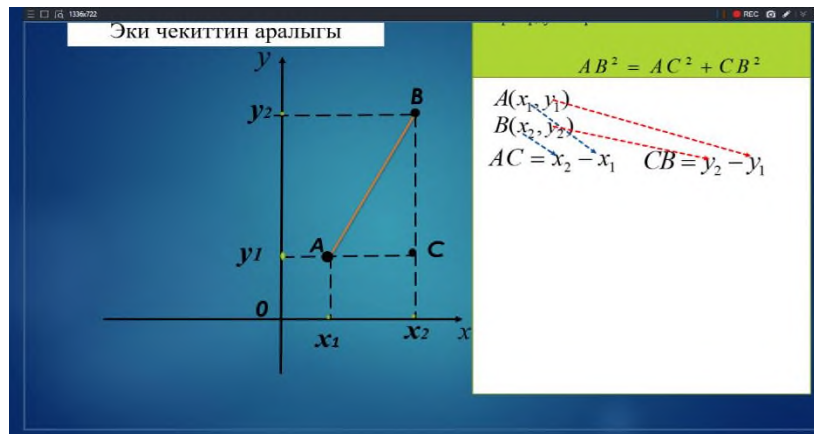

1-сүрөт. Мой дискте логикалык тест

- сабактын жаңы материалды түшүндүрүү этабында видеосабактардын фрагменттерин колдонобуз. Сабактын темасына ылайык келген, окуучулар түшүнө ала турган

видеосабакты окутуу ресурстардан же өзүбүз түзгөн окутуу ресурстарыбыздан алсак болот.

Мисалы, «Эки чекиттин аралыгы» бул темага карата көйгөйлүү суроолорду берип, алдын ала аларды ой жүгүртүп чечилишин окуучулар менен бирге изилдесек болот. Андан соң видеосабак колдонсок окуучулардын ой логикасын өстүрүүгө жана чыгармачылыгын калыптандырууга өбөлгө түзгөн болобуз (2-сүрөт).

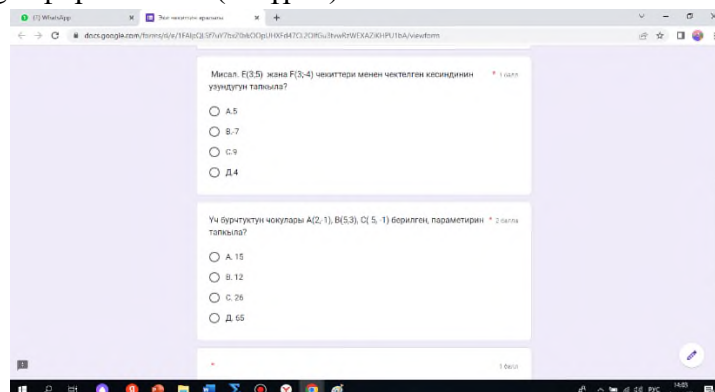
2-сүрөт. Тегиздиктеги эки чекиттин аралыгын табуу

Колдонулган ыкмалардан мисалдар.

Сабактын кайталоо бөлүгүндө, Google Формадагы логикалык тест менен баштап жаңы теманы түшүндүрүүдө, практикалык иштерде, сабакты бышыктоодо видеосабактарды, санарип окутуу ресурстарынан геометрия үчүн компьютердик программаларды колдонсок болот: Wingeom; GeoGebra; Живая геометрия; Poly; Geometric Constructions жана башка [9].

Жогорудагы окутуу программаларынан, сабактын теориялык, практикалык жана башка учурларында кыймылдуу(анимация) графиктер менен жасалган презентацияларды пайдаланууга болот. Ошондой эле түзүлгөн презентацияларды пайдаланып окутуу үчүн видео сабактарды даярдап өз ресурсубузду байытабыз [9].

Окуучулардын алган билимдерин сыноо үчүн да атайын программалар бар. Мисалы, алардын бири Google форма тести (3-сүрөт).

3-сүрөт. Google форма тести

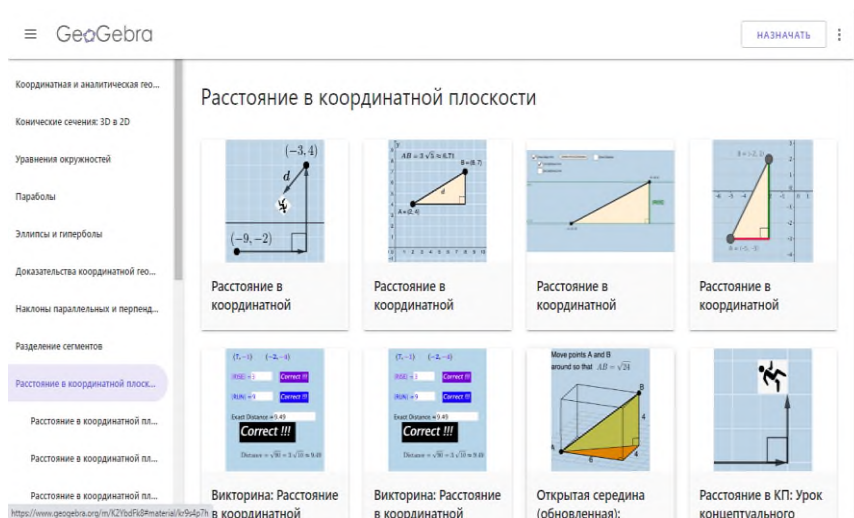
Маселенин чечилишине окуу процессине геометриялык конструкцияларды аткарууга мүмкүндүк берген жаңы компьютердик технологияларды, атап айтканда, «GeoGebra» программасын киргизүү көмөктөшөт [2].

Мисалы: GeoGebra окутуу программасын колдонууларына көңүл буралы:

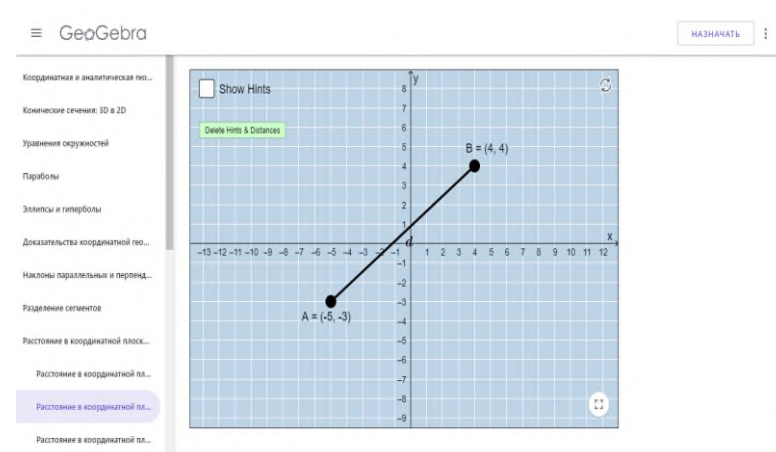
а) GeoGebra окутуу программасынан эки чекиттин аралыгын табууга бир канча мисалдар (4-сүрөт).

б). GeoGebra окутуу программасындагы эки чекиттин аралыгын табуу учуру.

а

б

4-сүрөт. GeoGebra окутуу программасы

Санарип билим берүү ресурстарынын мектеп окуучуларынан геометрия сабагында алынган маалыматты кабыл алуусуна тийгизген таасирин аныктоо максатында анкеталарды иштеп чыгып, изилдөө жүргүздүк. Сурамжылоого мектептин окуучулары катышты.

Ошондой эле санариптик ресурстарды колдонуу менен өткөн сабак эң кызыктуу деп эсептелинет жана салттуу сабакты да жактырышкандар бар.

Анкетадагы сурамжылоонун жыйынтыгында окуучулар визуалдуу маалыматты кабыл алуудан сабакты жакшы өздөштөрүүнүн эң оңой жолу деп эсептешет. Видеосабактар, сүрөттөр, графиктер, диаграммалар, карталар, кыймылдуу графиктер жана башка визуалдык элементтерди колдонууда сабакты жакшы түшүнөөрүн белгилешти (5-сүрөт).

5-сүрөт. Сурамжылоонун диаграммасы

Геометрия сабагында, окуучулардын каалоолорунда алар окутуу процессинде интернет, компьютер, проектор, интерактивдүү доска болушу керектигин белгилешкен.

Келечекте билим берүүдө санарипти кааласак-каалабасак да пайдаланууга мажбур болобуз, анткени, мындан ары санариптештирүү коомду кенен кучагына алат жана өнүгүү чөйрөсү күчөйт. Коомдогу санариптештирүү мугалимдер үчүн бир топ татаал тапшырма болсо да сунуштагандарды пайдаланууга, колдонууга үйрөнүшүү керек. Жаңы киргизилип жаткан санариптик окутуу ресурстарын "дисциплиналарда" коркпостон, билим берүү процессин уюштурууга жардам бере турганын изилдеп аларды тандап алаууга болот.

Санариптик окутуу ресурстарын колдонуу, билим берүүдө мугалимге ыңгайлуу, билим алууга, түшүнүктөрдү кабыл алууга окуучулар үчүн кызыктуу жана жагымдуу болушу шарт. Албетте, мугалим заманбап окутуунун санариптештирүү ыкмалары менен салттуу окутуу ыкмаларын айкалыштырып колдоно алууга жөндөмдүү болушу максатка ылайык келет. Мугалим бир канча ыкмаларды үйрөнүп жана эмгектенүү менен өз чыгармачылыгын арттыруу маанилүү. Жогоруда айтып өткөндөй, чыгармачылык менен билим берилсе, билим алган окуучулардан чыгармачыл, заман талабына жооп берген кесип ээсинин пайдубалын мектепте бекем түптөп тургузабыз. Бекем билимдин, туура тарбиянын тургузган пайдубалы, жогорку бийиктикке урабастан жете алат.

Заман талабына жооп бере алган келечек адисти мектептен калыптандырып баруу үчүн заманбап сабак берүү технологиясынын усулдарын өздөштүрүп, изилдеп билүү мугалимдер үчүн өтө маанилүү.

Чыгармачылык менен иштеген окутуучунун сабагы, окуучунун чыгармачыл адис болуп жетилишине өбөлгө болот.

Сабактын максатына ылайык видеосабактардын, видеолордун топтомун, презентациялар, конкреттүү сабактар үчүн негизги аныктамаларды, формулаларды, чиймелерди, диаграммаларды камтып анимациялар менен иштелип чыккан өз ресурстарыңыздарды түзүп Google Дискте сактап, өз Ютуб каналыңыздарды ачып, түзүүнү сунуштайбыз.

Жыйынтыктар:

1. Мугалимдерге сабактын максатына ылайык окутуу процесстерине жеке санариптик билим берүү ресурстарды түзүү, бөлүшүү жана интернет желелериндеги санарип билим берүү ресурсун колдонуу технологияларын сунушоо;

2. Санариптик билим берүү ресурстарын геометрияны окутуу жараянында колдонуунун натыйжасында окуучулардын предметке болгон кызыгуусун арттырышып ой жүгүртүүсүн өстүрүп, өз алдынча билим алуу көндүмүн активтештирип жана чыгармачылыгын калыптандырууга өбөлгө болоорун аныктоо;

3. Санариптик окутуу ресурстарын билим берүүгө жана колдонууга карата иликтөөлөр жүргүзүлдү, салттуу башка окутуу усулдары менен биргеликте айкалыштырып колдонуу сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Блинов, В.И.** Образовательный процесс в профессиональном образовании [Текст]: учеб. пособ. для вузов / В. И. Блинова. — Москва: Юрайт, 2018. — 314 с.
2. **Торогельдиева, К.М.** Маалыматтык технологияларды колдонуу менен жогорку класстын окуучуларынын мейкиндик ой жүгүртүүсүн калыптандыруу жана өнүктүрүү [Текст] / К.М.Торогельдиева, Г.Т.Жуманов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. - №.5. - С. 173-177.
3. **Биймурсаева, Б.М** Классификация цифровых образовательных ресурсов [Текст] / Б.М.Биймурсаева, Р.Т.Турдумамбетов, Н.С.Мамбетова // Научная перспектива. Инфинити.- 2021.- №9 (139).- С.64-66.
4. **Исаков, Т.Э.** Билим берүү системасында окутуу жараянын жүргүзүүнүн форматтары жана ыкмалары [Текст] / Т.Э.Исаков // Наука. Образование. Техника. -Ош: КУМУ, 2021. - №2.- С.131-137.
5. **Бекбоев, И.** Математика. Жалпы билим берүүчү орто мектептер үчүн программа V-XI кл : 3 бас. [Текст] / И.Бекбоев, М.Иманалиев, А.Абдиев. – Бишкек, 2006. - 46 б.
6. **Перепелица, А.Г.** Использование цифровых образовательных ресурсов на уроках математика [Текст] / А.Г.Перепелица // ЦОР ст. Брюховецкая, 2015. – С.156-159.
7. **Игоревна, В.О.** Цифровые технологии в образовательном пространстве [Текст] / [В.О. Игоревна, Г.А.Владимирович, К.Е.Юрьевна и др.] // Балтийский гуманитарный журнал, 2020.- № 2(31). -56с.
8. **Борисова, И.Н.** Использование цифровых образовательных ресурсов и виртуальных лабораторий на уроках геометрии [Текст] / И.Н.Борисова // Электронный ресурс.- 2023.
9. **Мамбетова, Н.С.** Использование цифровых ресурсов на уроках геометрии [Текст] / Н.С.Мамбетова, Т.И. Анисимова // Общество: социология, психология, педагогика. - 2023.- № 8.- С. 136–143.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_243

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК: 372.881

Каишкареева М.А.*преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика*

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ СТУДЕНТТЕРДИ АКАДЕМИЯЛЫК ОКУУ ЖАНА ЖАЗУУНУН НЕГИЗИНДЕ КОММУНИКАТИВДҮҮЛҮККӨ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АЙРЫМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп колледждерде кыргыз тилин академиялык окуу жана жазууга шартталган коммуникативдүүлүккө негиздеп окутуунун технологиялары эсептелинет. Изилдөөнүн максаты катары академиялык окуу жана жазуудагы коммуникативдик окутуунун технологияларын иштеп чыгуу менен, студенттердин ой-жүгүртүүсү, кеп адебинин жогорулашы, баарлашуу көндүмдөрүнүн алгылыктуу жактарын белгилөө менен көрсөтүп берүү, ошондой эле студенттерди академиялык окуу жана жазууда окутуунун илимий-теориялык негиздерин аныктоо болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгында тилдик компетенция коммуникативдик компетенциянын негизги компоненти экендиги чечмеленүү менен, академиялык окуу жана жазууга негиздеп окутуунун жолдору аныкталды. Изилдөөнүн баалуулугу катары колледждердеги студенттердин адистигине багытталган кыргыз тилин окутуудагы негизги кеп ишмердүүлүгүнүн

көндүмдөрүн өнүктүрүү саналат. Ошону менен бирге алардын лексиконун байытуу туурасындагы коммуникативдүүлүктүн сапаттуу практикалуулугу эсептелинет. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар колледждердеги кыргыз тилин окутуу жараянына пайдаланууга сунушталат.

Негизги сөздөр: кеп ишмердүүлүк; коммуникативдик жөндөмдүүлүк; тыянак; чечкиндүүлүк; педагогикалык кырдаал; сыйлашуу этикети; тилдик ыкмалар; шык.

НЕКОТОРЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА ОСНОВЕ ЧТЕНИЯ И ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖ

В качестве предмета исследования в научной работе рассчитаны технологии преподавания кыргызского языка в колледжах, основанные на коммуникативности, необходимой для академического чтения и письма. Цель исследования – разработать технологии коммуникативного обучения академическому чтению и письму, продемонстрировать преимущества мышления студентов, приобретения речевых и коммуникативных навыков, а также определить научно-теоретические основы обучения студентов академическому чтению и письму. В результате исследования было интерпретировано, что языковая компетентность является основным компонентом коммуникативной компетентности, а также определены способы обучения, основанные на академическом чтении и письме. Ценность исследования заключается в развитии навыков основной речевой деятельности при преподавании кыргызского языка в вузах. При этом рассчитывается качественная практичность общения с точки зрения обогащения словарного запаса. Результаты, полученные в результате исследования, рекомендованы к использованию в процессе преподавания кыргызского языка в колледжах.

Ключевые слова: речевая деятельность; коммуникативные способности; заключение; определение; педагогическая ситуация; этикет уважения; лингвистические методы; навык.

SOME TECHNOLOGIES OF COMMUNICATION FORMATION OF STUDENTS BASED ON ACADEMIC READING AND WRITING IN COLLEGES

The subject of research in the scientific article is the calculation of the technologies of Kyrgyz language teaching in colleges based on communicative competence. The purpose of the research is to develop teaching technologies based on communicative competence, to show the acceptable aspects of students' thinking, speech etiquette, communicative skills, and also to determine the scientific and theoretical foundations of teaching students in the communicative direction. More specifically, the teaching of the Kyrgyz language in the communicative direction in colleges will be clarified in combination with Google applications. Observation and analysis, comparative-historical methods of research were used here. Communication is a complex and multifaceted process that ensures students' life-social relationships with each other, joint activities. As a result, it was clarified that communication is a complex and multi-faceted process that ensures students' life-social relations with each other, joint activities. One of the main competencies in teaching the Kyrgyz language aimed at the specialization of students in colleges is considered as the value of the study - the activities of enriching their lexicon by developing communication, listening, writing, speaking and reading comprehension skills. It was also suggested to use the scientific-theoretical basis of teaching with methods of communicative competence in the teaching process.

Key words: speech activity; communicative ability; conclusion; determination; pedagogical situation; etiquette of respect; linguistic methods; skill.

Кыргыз тилин окутуу жараянында академиялык окуу жана жазуу негизделген коммуникативдүү окутууну колледждерде кыргыз тили окутуучусу өздөрүнүн инновациялык ишмердүүлүгү катары бир топ жыл мурун эле колдоно баштаган. Кыргыз тили окутуучулары окутуунун бул багытын студенттерге кыргыз тилинин грамматикасын үйрөтүү иштеринде, тилдик талдоо жүргүзүү аспектилерин студенттерге билдирүү иш чараларында (жуп, топ менен иштөө аракети аркылуу) кеңири пайдаланышкан. Бирок, анда академиялык окуу жана жазууга негиздеп окутуунун максаты аныкталбаган жана аны проблемалык окутуунун алкагында карашкан. Тактап айтканда, окутуучуларга студенттер менен иш алып барууда коммуникативдүүлүктү жаңы теманы үйрөтүүнүн жол-жоболорун

издөөгө шарт түзүүчү сүйлөшүүнүн формасы катары мамиле кылышкан. Аны менен бирге, ар бир студенттин кабылдоо мүмкүнчүлүгүн үйрөнүүгө, сабакта студенттердин жалпы жана жеке кызыкчылыктарын ойготууга, ар кимисинин өзгөчөлүктөрүнө карай студенттердин субъектилик табиятын таанып билүүгө, иштин жүрүшүндө, сабактын уюштурулушунда психологиялык абалды, психо-дидактикалык кырдаалды талдоого жана педагог катары изилдөөгө, кеңири пландагы эксперименттик иштерди жүргүзүүгө көмөкчү форма катары эсептешкен.

Колледждин 9 базадагы ошондой эле 11базадагы студенттери сабактагы кептик ишмердүүлүгүн талдай келгенде көпчүлүк студенттер белгилүү бир тема боюнча өз ойлорун жеткиликүү айта албагандыгын, айрым учурда ал тургай диалогдук кепти уюштура албагандыгын, суроону да туура же так берүү мүмкүнчүлүгү жетишпегендигин, анын натыйжасында кырдаалдык-тематикалык багытта кептин түрлөрүн, ага ылайык келүүчү стилдерди жеткиликтүү колдоно албагандыгын бүгүнкү күн далилдеп келүүдө.

Демек, азыркы мезгилде окутуунун академиялык окуу жана жазуу менен коммуникативдүүлүккө жетүү мазмунун түзгөн колледж студенттеринин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу үчүн бардык предметтер боюнча өзгөчө, анын ичинде кыргыз тили сабагынын 9-класс базасы менен келген 1-2-курсттар, ошондой эле 11-класс базасы менен келген 2-курсттардагы студенттерге билим берүүнүн мына ушул маселелерин кароо зарылдыгы турат.

Мындай максат толук жүзөөгө ашуу үчүн кыргыз тили сабагында колдонулуучу бардык окутуу формаларын мазмундук жактан инновациялап, анда пайдаланылган ар бир методду, сабакты уюштуруучу жана максатына жеткирүүчү ык-жолдорду коммуникативдүү окутуунун негизинде компетенттүүлүктү акырындап өнүктүрүү зарыл деп эсептейбиз.

Окутуучунун кыргыз тили сабактарында проблеманы академиялык окуу жана жазууга негизделсе коммуникативдүүлүккө жетүү сабактын кандай формада экендигине карабастан, методдордун жана ык-жолдордун инновациялык мазмуну даана көрүнөт. Коммуникативдүүлүк көпчүлүк учурда сабактын жүрүшүндө төмөнкү кырдаалдарда кеңири пайдаланса маанилүү болот:

-Жаңы теманы түшүнүп билүүсүнө, өздөштүрүлүүгө берилген окуу материалына карата кызыкчылыгын ойготууга;

-Көтөрүлгөн маселеге карата пайда болгон «проблемалык» кырдаалды түзө алгандыгына;

Колледж студентинин кептик ишмердүүлүгүн активдештирүүдө арбын пайдаланылат жана сабакты уюштурууга карата баалуу болуп саналат. Практикалык иштер көрсөткөндөй, академиялык окуу жана жазуу коммуникативдүү окутууга негизделген үлгүдөгү сабактар методдор кептик ишмердүүлүктү гана арттырбастан, студенттер арасында активдүү аракетти жаратуу менен бирге жаңы окуу материалын тез өздөштүрүүгө жардам берет, башкача айтканда окутуучу түзгөн «проблемалык кырдаалга» карата студенттердин өз алдынча изденүүсү аркылуу жооп таба алгандыгы, жекече тыянак пикирге келе алгандыгы менен мындай ык-жолдор сабактын «жандуу» өтүшүнө оптималдуу кызмат кылып бере алат[1].

Академиялык окуу жана жазууга негизделген коммуникативдүүлүккө төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт:

-Белгилүү бир окуу материалына карата студенттердин жекече таанып-билүү кызыкчылыгын ойготуу;

-Аныктамага жетүү үчүн кырдаалды «аныктоого» зарыл болгон тапшырмаларды аткарууда студенттерди кызыктыруу жана ар бир студенттин жеке баамы аркылуу келип чыккан индивидуалдуу жыйынтыктарды жалпылоо менен жаңы билимдерге умтулуу жана башка.

Азыр колледждерде коммуникативдүү окутуунун методдору интерактивдүү окутуунун ык-усулдары катары окуу жараяны менен жуурулушуп кеткендиктен, сабактын азыркы жыйынтыгы окуу китебиндеги теориялык маалыматты пайдалануудан алыс кетип калуусу мүмкүн экендигин далилдей алабыз, башкача айтканда студенттердин көпчүлүгүндө чыгармачыл изденүү өз пикирин коргоо, жеке ойлорунда калуу сыяктуу студенттин активдүүлүгүн ойготуп туруучу иш-чаралар кептик компетенттүүлүктүн толук аракетке келүүчү шартын пайда кылгандыктан, окутуучу студенттердин ойлору теориялык билимге келип жетүүсү үчүн практика менен теориянын айкашуусуна толук көзөмөл жүргүзүп турушу зарыл экендигин колледждердеги практикалык иштер далилдеди.

Эксперименттик иштерге байкоо жүргүзгөндө байкалгандай, колледж студенттерине сабактагы мындай кептик компетенттүүлүктү калыптандыруучу “проблемалык кырдаалга” тартуу аракети эгер алардын жеке пикир, өздүк кызыкчылыктары менен коштолбосо, сабактын жүрүшүндө анча кызыгууну жаратпайт. Анын себеби, алгач студенттер талкууга коюлган маселеге карай өз көз карашын билдирүүгө аракеттенишип, талаш-тартыш менен чындыкты издешсе гана кептик ишмердикке активдүү катышса, башка учурда окуу китебинде берилген аныктамаларды айтып гана баа алуу маанилүү экендигин жакшы билишет. Тактап айтканда, коммуникативдүү окутуу студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгүнө стимул түзүп, айрым учурда студенттердин акыл эмгеги менен иштөөсүнө эмоционалдуу жагдайды пайда кылып, психикасын активдештирет. Ошол эле учурда студенттердин өз алдынча аракеттенүүсүндө, бардык нерсеге өзүнүн пикири болушу керектигин калыптандыруу менен студенттер үчүн талыкпаган чыгармачыл изденүү зарыл экендигин көрсөтүү аркылуу кептик ишмердигин калыптандыра алат. Бирок мында колледж окутуучусу окуу китебиндеги «даяр» аныктамаларга эмес, студенттердин өз көз карашына таянуу аркылуу жыйынтык чыгарууга негизделиши маанилүү болуп саналат[2].

Сабакта ээ болуучу ишмердүүлүгүнөн алганда, коммуникативдүү окутуу студенттердин көндүмдөрүнө айрыкча басым койгону менен айырмаланат. Көндүм студенттин ишмердүүлүгүн гана албастан, ал кандайдыр бир билимди таанып-билүүнүн жана окуу чараларында кайрадан аныктап үйрөнүүнүн негизи да болуп саналат. Ошондой эле окутуучунун берген сабагынын мазмуну да мына ушул көндүм аркылуу айкындалат, б.а. студенттин аракети, билимге ээ болгон натыйжасы, жетишкен ийгилиги, жаңыдан берилип жаткан окутуу иштеринин синтези да толугу менен мына ушул көндүмдөр аркылуу бааланып, ал көндүмдөр окутуучунун инновациялык ишмердүүлүгүнө төмөнкү багыттар боюнча студенттер менен биргелешип чыгармачыл иштөөсү аркылуу ишке ашырылса гана натыйжалуу болуп саналат:

1. **Пландаштыруу** (талап кылынган натыйжага жетүү жөндөмдүүлүгүн пландаштыруу);
2. **Моделдештирүү** (натыйжага жетүү үчүн сабактын жүрүшүн моделдештирүү);
3. **Көзөмөлдөө** (студенттердин бардык аракеттерин окутуучу көзөмөлдөшү);
4. **Диагностика** (талап кылынган натыйжага жетүүнүн же жетпей калуунун себептерин талдоону);
5. **Прогноздоо** (студенттин жана окутуучунун аракетиnde рационалдуу вариантты талдоо жана алгылыктуу жактарын бөлүп көрсөтүүнү);
6. **Корректировкалоо** (сабактын жүрүшүндө натыйжага ээ болуу учун мурдагы планга айрым өзгөртүү киргизүүнү); жана башка.

Азыркы мезгилде дүйнөлүк билим берүү системасынан алынып, маанилүү орундардын бирин ээлеп, кеңири жайылган коммуникативдүү окуу интерактивдүү окутуу деген аталыш менен окуу процессинде ишке ашырылып жатат. Интерактивдүү окутуу латын тилиндеги

«интер» жана «актив» деген эки сөзүнөн алынып, сөзмө-сөз алганда «аралыкка таасир этүү» маанисин туюндурганы менен азыркы учурда «коммуникативдүү окутуунун» маанилешти катары колдонулуп жүрөт [3].

Бул багыттын өзгөчөлүгү коомчулуктан алыстап, социалдык чөйрөгө «кошула албай» жаткан студентти өз чөйрөсүнө, коомдун белгилүү бир тобуна «аралашууга» көнүктүрүү, колледждердеги сабак аркылуу «биргелешип аракеттенүү» жол-жоболорун калыптандыруу болуп саналат. Тактап айтканда, интерактивдүү окутуу азыркы мезгилде студенттердин таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн, өз билимин өнүктүрүүнү, турмушка керектүү билимди издөөнү, өзүн-өзү андаштыруунун, ички жана тышкы керектөөнүн зарылдыгын аныктай билүүнү, инсан катары калыптануусун пайда кылууну жана өнүктүрүүчү иш чараларын, ага ылайык максатта уюштурулган сабакты толугу менен ичине алат.

Анда айрым эмгектер белгиленгендей окутуучуга төмөнкү милдеттер гана калат: сабакта теманы, талкууга алынуучу маселени, ага керектүү суроолорду аныктайт, чечилүүгө тийиш болгон маселени, ага берилген жооптордун зарылдыгына жараша доскага же плакатка жазат, керектүү көз караштарды аудиториядагы студенттерге же топторго жеткирип турат;

Студенттерге түшүндүрөт, айрым көз караштарына комментарий берет:

-Тапшырмаларды аткаруу убактысын, студенттердин иштөө тартибин бардыгы аткарууга милдеттүү болгон эрежелер менен студенттерди тааныштырат;

-Студенттер тарабынан аткарылган иштердин айтып берүү (презентация) тартибинде иштин жүрүшүн көзөмөлдөйт; студенттер менен дидактикалык жана психологиялык жактан тыгыз байланыш түзөт.

Академиялык окуу жана жазуу менен коммуникативдүү багыттарында колледж окутуучусунун инновациялык ишмердүүлүгү сабакта дидактикалык жана психологиялык маселелерди чечүүдө мына ушул иш чараларды аткаруу менен коштолгон кырдаалдарда ачык көрүнөт. Сыртынан караганда окутуучу насаатчы, студенттердин ички ишине киришпеген байкоочу катары сезилгени менен окутуунун дидактикасын толугу менен башкарып, окуу жараянында жетекчиликке алып турууга милдеттүү экендигин тана албайбыз жана ар бир окутуучу сабактын өзөгүн түзө тургандай касиетке көз каранды экендигин билүүгө тийиш экендигин эскербей коюуга болбойт.

Сабактын жүрүшү төмөнкү усулдар менен түшүндүрүлөт:

1. Окутуучу ар бир студентке жана топко маселе чечүүгө зарыл болгон маалыматтарды чотултуп, идеяларды иргеп, зарылдыгына жараша тактоого жардамдашууга тийиш;
2. Ар бир студенттин пикирин угуп, анын ойлорундагы темага тиешелүүсүн жана негиздүүлөрүн табууга көмөктөшүүгө милдеттүү;
3. Студенттердин билимдерин өз ара бири-бири менен бөлүшүп, иш үстүндө кызматташ болууга, ички кызыкчылыгынан чыгып бир пикирге келишине багыт берип туруу;
4. Сабакта теория менен практиканы айкалыштырып, талкуу аралыгында, окуунун жүрүшүндө туура жыйынтыктоого жана бүтүм чыгарууга ар бир студентке көмөктөшүү;
5. Кандай шартта болбосун студенттердин инсандык сапаттарынын өнүгүшүндө багыт берүү жана ушул сапаттардын жеңил калыптануусу жана ага зарыл болгон касиеттерди, билимди өздөштүрүүнү камсыз кылуучу ыкмаларды таба билүү;

Ал эми практикалык иштерде анын башка усулдардан кандай касиеттери менен айырмаланып тураарын жана кандай натыйжаларга ээ болоорун окутуучу О.Саалаев «Окутуунун интерактивдүү усулдары» аттуу китебинде туура белгилейт[4].

Кыргыз тилин окутуу иштеринде интерактивдүү окутуу өлкөгө келип кирген ар түрдүү долбоорлор аркылуу, ага катышкан окутуучулардын практикалык иш аракеттери, методист-

окумуштуулардын сабак учуруда пайдаланган ар түрдүү эксперименттик иш тажрыйбалары менен келип киргендигин эстен чыгарууга болбойт. Маселен, Кыргызстанга келип, колдонула баштаган эл аралык долбоорлордун негизги багыттары тикелей интерактивдүү окутуу усулдарына таянгандыктан, кыргыз тили сабагын азыркы мезгилдин талаптарына ылайык инновациялоо иштери толугу менен мына ушул окутуу ыкмаларын колдонууга байланыштуу түшүндүрүлүп келе жаткандыгын тана албайбыз.

Студенттин эмгегин, алган билимин баалоо мурдатан колдонулуп келсе да, азыркы учурда анын айырмасы маалыматты канчалык жаттап алгандыгына эмес, аны өз турмушунда канчалык пайдалана алгандыгына окутуучу тарабынан басым коюлгандыгы менен айырмаланат. Анткени, студенттин алган билимин окуу процессинде жооптору эмес, өзү жашаган турмушта колдоно алган иш чаралар аркылуу аныкталып жатканы азыр барына белгилүү болуп калды. Ошондуктан студенттин окуу материалын өз алдынча үйрөөнүүсүн, же билимин аныктоону башкы планга койгон төмөнкү формаларды, усулдарды жана ык-жолдорду өзүнчө бөлүп кароо зарылдыгы турат.

Алар төмөнкүлөр:

1. Академиялык окуу жана жазууга негизделген коммуникативдүү окутуунун стационардуу формалары:
 - сабак-семинар;
 - сабак-консультация;
 - сабак-конференция;
 - сабак-тьюториал;
 - сабак-иштиктүү оюн (деловое игры);
 - сабак-тренинг;
 - сабак-КВН;
 - сабак-ролдоштуруу (ролевые);
 - Оюн-сабак; (ал бир нече түргө бөлүнөт, алар: предметтик, сюжеттик, ролдук, эвристикалык, иштиктүү, уюштуруу-ишмердүүлүк)
 - сабак-викторина;
 - сабак-конкурс;
 - сабак-концерт;
 - сабак-жомок;
 - сабак-«сот»;
 - сабак-«прессконференция»;
 - сабак-презентация сыяктуу стационардуу сабак үлгүсүндө өтүлө турган инновациялык сабактарды өзүнчө бир типке кошуп келишет.
2. Академиялык окуу жана жазууга негизделген коммуникативдүү окутуунун көчмө (выездные) формалары:
 - сабак-экскурсия;
 - сабак-таанышуу;(музейлерге, коомдук жайларга, ишканаларга, университеттерге барып өтүлө турган сабактар).
 - чыгармачыл клубдук талкуу; (терендетип үйрөнүү үчүн уюштурулган сабактар), мастер-класс (адистердин катышуусу менен өтүлө турган сабактар).
 - жайкы окуу лагерлери, көчмө мектеп; (окумуштуулардын мектепке келип уюштурган сабактары), окуу-өндүрүш практика сыяктуу формалары кездешет.
3. Академиялык окуу жана жазууга негизделген коммуникативдүү окутуунун калыптанышына жетишүүгө максатталган сабактын формалары:

- киришүү сабагы;
- билимди жана көндүмдү калыптандыруу боюнча сабак;
- билимди жана көндүмдү системалаштыруу жана жалпылоо боюнча сабак, жыйынтыктоочу сабак;
- окуу материалын өздөштүрүлүшүн текшерүү боюнча сабактар (дилбаян жана эссе жазуу жана аны талкулоо);
- аңгемелешүү, экзамен алуу, рефератты, долбоорду коргоо;
- сабактын ийгилиги жана кемчилдиги боюнча окутуучунун студенттер менен бирдикте жүргүзгөн талкуусу.

4. Академиялык окуу жана жазууга негизделген коммуникативдүү окутуунун ар бир колледж студентинин өз билимин өзү өркүндөтүү аркылуу негизги (ключевые) компетенттүүлүктүн калыптанышына жетишүүгө максаттанган сабактын формалары:

- сабак-слайд-шоу;
- сабак-видео;
- интернет-сабак;
- сабак-компьютердик моделдештирүү, жана башка формаларын келтирүүгө болот.

Кыргыз тили окутуучуларынын көпчүлүгү азыркы илимий технологиянын жетишкендиктерин сабактарында толук пайлана элек болсо да, студенттер компьютердик технологияны өз ишмердигинде колдонуп жатканын аларга таркатылып берилген жооптордон улам билүүгө болот. Студенттердин мындай кызыкчылыктарын окуу жараянында пайдалануу үчүн окутуучулардын алдында «слайд-шоу», сабак-видео, интернет-сабак, сабак-компьютердик моделдештирүү, google тиркемелерин пайдалануу жана башка формаларын стационардуу билим берүүгө айландыруу санариптик милдети турат[5].

Ал эми аны колледждерде кыргыз тили сабагында колдонуу үчүн, албетте, кыргыз тили окутуучусунун бул багытта билими, компьютерди пайдалана алуу көндүмдөрү болушу зарыл. Кыргыз тилин академиялык окуу жана жазуу формаларынын ык-усулдарын колдонуунун зарылдыктарынын бири - ал сабакты уюштурууда гана эмес, анын ар бир деталында, башкача айтканда окутуунун мазмуну менен формасын, окутуу усулдарын, ал тургай студенттердин билимин баалоо критерийлерин да жаңылоону, аны азыркы мезгилде өнүккөн өлкөлөр колдонгон деңгээлди эске алуу менен кайра карап чыгууну талап кыла тургандыгын эске алуу зарылдыкты туудурат [6].

Кыргыз тили боюнча сабак кандай формада өтүлбөсүн жогоруда келтирилген принциптерди студенттин бул багыттардагы компетенттүүлүгүн калыптандырууну жетекчиликке алуу менен уюштурулушу зарыл экендигин көрсөтөт. Кандай формада өтүлгөнүнө карабастан окутуучунун азыркы мезгил талабын канаттандыруучу орунду алышы керек. Ал сабактарында компетенттүүлүктөр боюнча төмөнкүдөй мазмунда бөлүштүрүлүп жайгашуусу зарыл. Академиялык окуу жана жазуу коммуникацияга таандык критерийлеринд ар бир өздөштүрүлгөн билимдин реалдуу турмуш менен болгон байланышы канчалык экендиги аныкталат, башкача айтканда кыргыз тилин окуп үйрөнүүдө студент аны өз турмушунда канчалык пайдалана ала тургандыгы башкы орунга чыгат. Мында кыргыз тилинин турмуш- тиричиликтеги негизги орду ар бир адамдын ошол тилде туура сүйлөөсү, өз оюн жеткире билүүдөгү айтуу чеберчилиги, ар бир сөздүн кандай мааниде айтылып жаткандыгын аныктай ала тургандай уга билүүсү, ошондой эле кыргыз тилиндеги сабаттуулугун көрсөтүүчү жаза билүүсү, андан соң ал тилде жазылган китептерди окуп түшүнүүсү башкы орунда турат. Анда жалпысынан адамдын өз ара пикирлешүүсүндө

маанилүү касиетке ээ болуу менен бирге студенттин алган билиминин турмушта канчалык орду бар экендигин аныктап керсөтө ала тургандыгын окутуучу өз сабактарында өзөк принцип катары кармап турууга тийиш [7].

Академиялык окуу жана жазууда окутуунун стратегиясы жана социалдык көндүмдөргө таандык критерийлеринде кыргыз тилин турмушта колдонуунун негизги принциптери аныкталып берилмекчи. Социалдык көндүм ар бир студентке акырындык менен калыптануучу көрүнүш. Ошондуктан, кыргыз тили боюнча өтүлгөн инновациялык сабактардын ар бир студентке адамдар менен пикирлешүүдө маалыматка ээ болуунун жана аны башкаларга жеткире билүүнүн жол-жоболорун үйрөтүүнү шарттайт. Маселен, сүйлөө учурунда сылык мамиле кылуу, так жана түшүнүктүү суроо бере билүү, суроого жеткиликтүү жооп берүү, ар бир сөздү интонация менен жеткиликтүү айтуу, сөздүн маанилерин ажырата билүү, ошондой эле сөздүн маанисин үйрөнүүдө ар кандай ыкмаларды колдоно билүү, сөздүктөр менен иштөө, тилдин теориясын пайдаланып, сөздүн же сүйлөмдүн курамын өздөштүрүү сыяктуу маселелерди ичине алууга тийиш деген көз караштар мында маанилүү орунду ээлеп турат.

Жыйынтыктар:

1. Академиялык окуу жана жазууга жетишүү менен студенттердин турмуштук-социалдык жактан бири-бири менен мамиле түзүүнү, биргелешип иш-аракеттерди жүргүзүүнү камсыз кылган татаал жана көп кырдуу жараян экендиги чечмеленди;

2. Колледждеги студенттерди академиялык окуу жана жазуунун негизиндеги коммуникативдик багытта окутуунун илимий-теориялык жолдору такталып окутуу жараянында пайдаланууга сунуш кылынды. Коммуникациянын табияты, изилдениш тарыхы, жыйынтыктары боюнча жана психологиялык өнүгтөн талдоо жүргүзүү, баарлашууну ишмердүүлүк катары кароо жагы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Зимняя, И.А.** Педагогическая психология [Текст]: учеб. для ВУЗов / И.А.Зимняя.– Москва, 2008. 384 с.
2. **Сарылбекова, З. С.** Коммуникативные основа обучение кыргызкому языку в школах с русском языком обучение [Текст] / З.Сарылбекова. –Бишкек, 2014.- 168 б.
3. **Яковлев, И.П.** Основы теории коммуникации [Текст]: уч.пособ. / И.П.Яковлев.-2001.- 230 с.
4. **Коновленко, М.Ю.** Теория коммуникации [Текст]: учебник для бакалавров / М.Ю. Коновленко, В.А.Коновленко.-Москва, 2014. – 415 с.
5. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст]: окуу китеби / Ж.А Чыманов.- Бишкек, 2009. – 286 б.
6. **Тыныбекова, Ч.А.** Инсандын кош тилдүүлүгүн калыптандыруу жараянында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен окутуунун интерактивдүү усулдарынын пайдаланылышы. [Текст] / Ч.А.Тыныбекова // Наука. Образование.Техника.- .-Ош: КУМУ, 2021.- №3.- Б. 119-123.
7. **Кашкариева, М.А.** Кыргыз тилин коммуникативдүүлүккө багыттап окутуунун педагогикалык маселелери [Текст] / М.А. Кашкариева // Наука. Образование.Техника. - Ош: КУМУ, 2023. - №2. – Б. 204-210.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_252

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:343.5

Кокоева А.М.

д.ю.н., проф. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Абдиманап к. Н.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Токтогулов С.А.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

ҮЙ-БҮЛӨЛҮК НИКЕЛИК УКУКТУК МАМИЛЕЛЕРДЕГИ УКУК БУЗУУЛАРДЫН УЧУРДАГЫ МЫЙЗАМДАРДА КАРАЛЫШЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары зордук-зомбулук, жүрүм-турум жубайлардын мамилелеринин өзгөчөлүктөрү каралат. Изилдөөнүн максаты: зордук-зомбулукка дуушар болгон үй-бүлө мүчөлөрүнүн учурдагы абалын аныктоо, жубайларга ден соолугуна зыян келтиргендиги келип чыккан маселелерди жөнгө салууну жүзөгө ашыруу, жарандардын өмүрүн жана ден соолугун коргоо зарылдыгына байланышкан коомдук укуктук мамилелерди аныктоо. Изилдөөнүн актуалдуулугу, учурдагы үй-бүлөлүк никелик укуктук мамилелердеги, укук бузуулардын учурдагы мыйзамдарда каралышы жана алардын коомго тийгизген таасири, үй-бүлө мүчөлөрүнүн зордук зомбулуктун кесепеттеринин натыйжасында келип чыккан көйгөйлөр жана алардын түрлөрү, мыйзам аркылуу чечүү чаралары, кылмыш-жаза мыйзамдарында каралган укуктук нормаларга кошумча сунуштар, зордук-зомбулуктун алдын алуу жолдору, үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктары, эркиндиктери, кызыкчылыктарын коргоо болуп саналат. Жубайлардын зордук-зомбулугунун табылган өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу жана сунушталган иш багыттарын ишке ашыруу калктын укук-аң сезимин жогорулатууга, үй-бүлөдөгү тараптардын зордук зомбулуктарын азайтууга мүмкүндүк берген сунуштарды теориялык изилдөөгө көңүл бурулат. Изилдөөнүн жыйынтыктары турмуш-тиричилик, үй-бүлөлүк зордук зомбулук проблемаларын андан ары иштеп чыгуу, изилдөө үчүн да кызыктуу болушу мүмкүн экендиги каралат.

***Негизги сөздөр:** үй-бүлө; зордук зомбулук; жубайлар; кылмыш-жаза; жоопкерчилик; мамлекет; мыйзам; укук; эркиндиктер; мыйзамдуулук; коом, Конституция.*

РАССМОТРЕНИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В ДЕЙСТВУЮЩЕМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Предметом исследования в данной работе являются общественные правоотношения, связанные с насильственным поведением, особенностями взаимоотношений супругов. Цель исследования - определение состояния членов семьи, подвергшихся насилию, необходимости осуществления регулирования вопросов, вызванных причинением вреда здоровью супругов, защиты жизни и здоровья граждан. Актуальность исследования, рассмотрение правонарушений в современных семейно-брачных правоотношениях в действующем законодательстве и их влияние на общество, проблемы и их виды, возникающие в результате насильственных действий со стороны членов семьи, меры по их разрешению через закон, дополнительные рекомендации к правовым нормам, предусмотренным уголовным законодательством, вопросы, касающиеся способами предотвращения насилия, являются защита прав, свобод, интересов членов семьи. Внимание будет уделено теоретическому изучению рекомендаций, учет выявленных особенностей супружеского насилия и реализация предложенных направлений деятельности, которые позволят повысить правосознание населения, снизить уровень насилия сторон в семье. Рассматриваются результаты исследования, которые могут быть интересны для дальнейшей разработки, изучения проблем бытового, семейного насилия.

***Ключевые слова:** семья; насилие; супружеская пара; преступление; ответственность; государство; закон; право; свободы; законность; общество; Конституция.*

CONSIDERATION OF OFFENSES IN FAMILY AND MARITAL RELATIONS IN THE CURRENT LEGISLATION

The relevance of the study, consideration of offenses in modern family and marriage relations in the current legislation and their impact on society, problems and their types arising from violent actions by family members, measures to resolve them through the law, additional recommendations to the legal norms provided for by criminal legislation, issues related to the ways of preventing violence are protection rights, freedoms, interests of family members. The subject of the study is public legal relations related to violent behavior, the peculiarities of the relationship between spouses, the current state of family members who have been subjected to violence, the need to regulate issues caused by harm to the health of spouses, the protection of life and health of citizens. Attention will be paid to the theoretical study of the recommendations, taking into account the identified features of marital violence and the implementation of the proposed activities that will increase the legal awareness of the population, reduce the level of violence of the parties in the family. The results of the study are considered, which may be of interest for further development, studying the problems of domestic and family violence.

Key words: family, violence, married couple, crime, responsibility, state, law, law, freedoms, legality, society, constitution.

Дүйнө өнүгүп, адамзат коомунда маалыматтык технологиялык каражаттардын күн санап өсүшү, жашоо шарттардын өзгөрүшү менен кошо көйгөйлүү маселелер көбөйүп, алардын катарында үй-бүлөлүк никелик мамилелердин социалдык-укуктук мааниси да жогору. Үй-бүлөлүк никелик мамилелерди жөнгө салуу маселелери күндөн күнгө курчуп, өзгөчө актуалдуу экендигин белгилөөгө болот. Кыргыз Республикасынын 2021-жылы 5-майда кабыл алынган Конституциясынын 20-беренесинде көрсөтүлгөндөй, үй-бүлө коомдун негизин түзүп, мамлекет тарабынан ата-эне, бала мамлекеттин коргоосуна алынып, кепилдик берилет. Укуктук ченемдер кабыл алынып, мыйзамда көрсөтүлгөнү менен коомчулукта маселелер күн санап өсүп, адамдардын жүрөгүн сыздаткан окуялар менен коштолгонуна күбө болуудабыз.

Жубайлар, ата-эне, балдар, үй-бүлө тууганчылыктан куралган, баа жеткис, кайталангыс адамзат коомундагы баалуулук экендигин таанууга болбойт. Үй-бүлөлүк укуктук никелик мамилелер укуктук мамлекетти куруу шартында укук тутумдарындагы негизги үй-бүлөлүк институтунун негизи.

Үй-бүлө мыйзамдарына өлкөбүздүн социалдык-экономикалык, укуктук демократиялык шарттарына карата толуктоолор, өзгөртүүлөр тынымсыз киргизилип, 2003-жылдан тартып, үй-бүлөлүк никелик мамилелер укуктук жөнгө салынып келет. Үй-бүлө кодекси менен катар эле үй-бүлөлүк никелик укуктук мамилелердеги укук бузуулардын алдын алуу, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин коргоолорду максат кылуу менен кылмыш-жаза кодекси 2021-жылы кабыл алынып, жаңы өзгөртүүлөр, укуктук нормалар, негизги институттар менен толукталды.

Жаңы кабыл алынып, колдонуудагы кылмыш-жаза мыйзамдарында, үй-бүлө мамилелеринин салттарына жана балдардын кызыкчылыктарына каршы кылмыштар деп аталып, 26-главада каралып 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188-беренелерди камтып, үй-бүлөлүк никелик мамилелердеги укук бузууларды жөнгө салууга, бузулган укуктарды коргоого багытталгандыгын кошууга болот.

Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин 177-беренеси үй-бүлөлүк зомбулук деп аталып, үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн башка мүчөсүнө же ага теңештирилген адамга карата жабырлануучунун конституциялык жана башка укуктарын жана эркиндиктерин бузган, ошого тете анын дене боюн же психикасын жабыркаткан, дене боюнун же психикалык өнүгүшүнө зыян келтирген, ден соолукка анча оор эмес залалга алып келген ар кандай атайын аракеттери, эки айдан бир жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштарына же болбосо кырктан жүз саатка чейинки коомдук иштерге тартууга же беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат деп жаза чарасы каралган [1].

Жогоруда кабыл алынган укуктук нормалар үй-бүлөлүк никелик мамилелерде үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы келип чыккан кылмыштардын алдын алуу менен бөгөт коюуга шарт түзөөрү бышык. Азыркы учурда жубайлардын, ата-эне менен балдардын ортосунда мамилелерде бир катар маселелер бар экендигин жокко чыгарууга болбойт. Жубайлардын өз ара сый урматы, кадыр баркы социалдык-экономикалык абалдан көз каранды болуп, руханий байлыктардан жогору бааланып жаткандыгы өкүндүрөт. Мисал катарында жубайлардын көмүскөдөгү зордук-зомбулуктарын кароого болот. Үй-бүлө мүчөсү, адам катарында жубайлар тең укуктуу экендигин унутуп, гендерлик теңчиликте эске албастан, басмырлоо менен жубай катарында жашап жаткандар, өмүрүнүн акырына чейин калыптанып калган салттык адаттарга таянуу, намыс менен жашап өткөндөр бар экендигин байкоого болот.

Жогоруда каралган үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы ар кандай зомбулуктун түрлөрүн карап көрсөк, жубайлардын ортосундагы аялдын эркекке, эркектин аялга карата басмырлоо, күч колдонуу, финансылык, материалдык, социалдык көз карандылыктарынын көмүскөдө өздүк жашоодо болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Жубайлар эле эмес, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар биринин ортосундагы аганын иниге, эженин сиңдиге, тууганчылыктан куралган ар бир үй-бүлө мүчөлөрүнүн зомбулуктун түрлөрүн колдонуусун көрүүгө болот. Эженин сиңдиге, аганын иниге үстөмдүк кылуусу, психологиялык, моралдык кыйноолор, коркутуулар үй эмгектерин жасоодо кеңири кездешет. Булардын кесепетинен тараптардын жашоодогу коркуу сезимдери түбөлүк калыптанып калгандыгын да коомдо көрүүгө болот.

Зомбулуктун түрлөрү катары эненин бала эмизбей коюусу, көптөгөн энелердин ар кандай себептерден улам баланын табигый эне сүтүн эмбей калышы, баланын эне сүтүнөн ала турган витаминдерге ээ болбой ден соолугуна зыян келтирүүсү мүмкүн, ошондой эле баланы кароодон тажоо, кагуу, силкүү, орунсуз кыймылдатуу баланын ден соолугуна олуттуу зыян алып келиши мүмкүн. Мисалга өрчүп келе жаткан жаш организмдин өспөй калуусу мүмкүн, мээнин жабыркашы, жаш сөөктүн чыгып кетүүсүнөн улам, туура эмес өсүүсү. Үй-бүлө мүчөлөрүнө физикалык зомбулук көрсөтүү, улуу жактардын кичүүлөргө физикалык жазаны колдонуусу, мисалга жүк ташуу, чоң массадагы иштерди аткартуусун кошууга болот. Үй-бүлөдө жазалоо үчүн физикалык зомбулук менен катар эмоционалдык зомбулук да колдонулат. Кордоо, урушуу, коркутуу, ыйлатуу, камоо сыяктуу. Үй-бүлө мүчөлөрүн көзөмөлсүз, ачка калтыруу, каалаганын алып бербей, карабай коюу. Үй-бүлө мүчөлөрүнө сексуалдык зомбулук. Мындай аракеттерди көбүнчө эркектер өз үй-бүлөсүндө аялга жана өгөй кыздарына жасаган учурлар кездешет. Эрте никеге берүү, улгайган эркектерге турмушка чыгууга мажбурлоо.

Үй-бүлөлүк зомбулук мамлекеттик саясатты ишке ашырууда негизги маселелеринин бири экендиги себептүү, көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган бир катар иштер аткарылууда, ага карабастан бүгүнкү күндө коомдогу актуалдуу маселе катары калууда. Бул маселени чечүүнүн бир негиздүү элементи катары укуктук кеңеш берүү, укуктук жардам алуу, укуктук сабаттуулукту арттыруу, укуктук маданиятты калыптандыруу, мыйзам аркылуу тыюу салуу, мыйзамдык эскертүү, тарбияга чакыруу, кылмыш-жаза жоопкерчилигин күчөтүү сыяктуу иш-чараларды тынымсыз өркүндөтүү зарылчылыгы деп эсептейбиз.

Кыргыз Республикасынын азыркы колдонууудагы кылмыш-жаза кодексинин 26-главасында каралган үй-бүлө мамилелеринин салттарына жана балдардын кызыкчылыктарына каршы кылмыштарга дагы беренелерди кошуу зарылчылыгы бар экендигин белгилөөгө болот. 177-беренедө үй-бүлөлүк зомбулук үй-бүлө мүчөлөрүнө жалпы каралган. Жубайлардын ортосундагы зордук зомбулукту өз алдынча берене катары карап,

кылмыш-жаза жоопкерчилигин конкреттүү көрсөтсө да натыйжалуу болмок. Үй-бүлөлүк никелик мамилелерди түзүүдө, никеге катталып жаткан учурда, тараптарга бул жоопкерчиликти милдеттүү түрдө эскертип, жарандык абал актыларын каттоодо билдирме жасоону аткара тургандай механизм иштеп чыкса туура болот беле. Бул да болсо зордук зомбулуктун алдын алуунун бир элементи катары пайдалуу шартты түзмөк. Анткени, коомчулукта бардык адамдарда укуктук нормалардын баары боюнча маалыматтын бар экендигине кепилдик жок. Никеге туруп жаткан ар бир тарап, бул маалыматка ээ болмок, жашоосунда пайдаланууга шарт түзүлмөк.

Жыйынтыктар:

1. Үй-бүлөлүк никелик укуктук мамилелердеги укук бузуулардын учурдагы мыйзамдарда каралышы, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин, кызыкчылыктарын коргоодогу мамлекеттин өнүгүшүндө, келечектеги үй-бүлөлүк никелик мамилелердеги зордук зомбулуктун алдын алууга шарт түзө турган негиз катары баалоого боло тургандыгы каралды;

2. Келечекте актуалдуу маселелерди чечүүгө жакшы натыйжа бере турган нормалар катары кароого болот, изденүүчүлөр, практиктер, юристтер бул маселелерди жөнгө салууга аракеттерди жасап, жыргалчылыкта жашоо шартын түзүүгө, чечүүгө басым жасап, укуктук нормалар тереңдетилип, колдонууга шарттар түзүү муктаждыгы белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 5-май. 2021-жыл. - № 59.
2. КРнын Кылмыш-жаза кодекси. 2021-жылдын 28-октябры № 127.
3. **Кокоева, А.М.** Правовая культура кыргызского народа как основа развития государства [Текст] / А.М. Кокоева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2018. - № 2 (62). - С. 115-118.
4. **Кокоева, А.М.** Права несовершеннолетних и проблемы их реализации [Текст] / А.М. Кокоева, А.М.Кокоева, А.Жаасынбек к. // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2023. - № 2. – С. 264-268.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_260

Поступила в редакцию: 03.10.2023 г.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдибаитов Ш.А.** - доцент Кыргызского госуд. техн. универ. им. И.Раззакова, к.т.н. 720044, Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Ч.Айтматова, 66
- Абдиев М.Ж.** - профессор Ошского технологического университета им. М.М.Адышева, д.э.н. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81
- Абдиманап к. Н.** - аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Абдирасулова Ж.А.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Абдыкулова Р.А.** - директор дистанционного центра Кыргызско-Турецкого университета Манас, д.и.н. 720044, Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Мира, 56, **e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg**
- Абсатаров Р.Р.** - доцент Ошского государственного педагогического университета, к.б.н. 714017, Кыргызская Республика, г. Ош, Исанова 73. **e-mail: rrr_51@mail.ru**
- Адылбекова А.А.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Акматалиева А.** - магистр. Кыргызско-Турецкого университета Манас. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Акматова А.А.** - доцент Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Алиева Р.А.** - ст. преп. Ошского технологического университета им. М.М.Адышева. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81
- Анищенко Ю.В.** - доцент Ошского технологического университета им. М.М.Адышева, к.т.н. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81
- Асанбаева А.А.** - магистр. Ошского госуд. педагог. универ. им. М. Мырсабекова. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 80
- Асылбек к. Б.** - аспирант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57
- Батиров А.Р.** - аспирант Кыргызского гос. универ. им. И. Арабаева. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. И. Раззаков 51 А
- Бекташева А. Дж.** - преп. Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, тел.: +996 559 12 12 08, **e-mail: abektasheva@oshsu.kg**
- Бообекова К.** - проф. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Бугубаева М.М.** - доцент Ошского государственного университета, к.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Ганиев Ж.М.** - ст. преп. Кыргызского госуд. техн. универ. им. И.Раззакова, к.т.н. 720044, Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Ч.Айтматова, 66
- Джумабеков С.А.** - академик Национальной академии наук Кыргызской Республики, д.м.н., г. Бишкек, тел.: +996555090609, **e-mail: s_djumabekov@mail.ru**

- Дилишатов О.У.** - доцент Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова, к.т.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79, **e-mail: oskonbay_77@mail.ru**
- Дюшеналиев Б.Б.** - доцент Кыргызско-Российского Славянского Университет им. Б.Н.Ельцина, к.м.н. Кыргызская Республика, Бишкек, 7 микрорайон, 3/53, тел.: +996555040233, **e-mail: Bakitb@mail.ru**
- Жапаров К.А.** - и.о. доцента Ошского государственного университета, к.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Э. Ташболотова 7, тел.: +996772125441, **e-mail: keldibek70japarov@mail.ru**
- Жээнбекова Г.Т.** - доцент Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Жээнбекова Г.Б.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ш. Руставели 126, тел.: +996779841776, **e-mail: gjnbekova@oshsu.kg**
- Исмаилов А.К.** - аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Исмаилова Р.У.** - и.о. доцент Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Исманов К.М.** - преп. Южного филиала Кыргызского государственного медицинского института переподготовки и повышения квалификации. 723511, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Саргалчаева, 130/2
- Йылмаз К.** - проф. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Калыгулова С.Ш.** - доцент Ошского государственного университета, к.ф.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Калыкеева А.А.** - соискатель Кыргызского гос. универ. им. И. Арабаева. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. И. Раззаков 51 А
- Карабаев Ж.** - преп. Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Кармышбеков М.А.** - научный сотрудник Кыргызской Государственной Медицинской Академии имени И.К.Ахунбаева, Кыргызская Республика, г. Бишкек, 6 микрорайон 12/1 77 кв, тел.: +996990191982, **e-mail 82meder@mail.ru**
- Кокоева А.М.** - проф. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, д.ю.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27
- Колбаева М.** - д.филол.н. Института языка и литературы им.Ч. Айтматова Национальной академии наук Кыргызской Республики. 720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а
- Колдошов Т.Р.** - доцент Кыргызского государственного университета культуры и искусства им. Б.Бейшеналиевой, к.филол.н. 720005, г. Бишкек, ул. Джантошева 113
- Купсуралиева И.К.** - науч. сотр. Научно-производственный центр исследования лесов им. П.А. Гана Института биологии НАН Кыргызской Республики, г. Бишкек, ул. Карагачевая роща 5, **e-mail: i.kupsuralieva@mail.ru**
- Курманалиева Г.С.** - ст. преп. Ошского технологического университета им. М.М.Адышева. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81

- Курманбеков С.К.** - мл. науч. сотр. Научно-производственный центр исследования лесов им. П.А. Гана Института биологии НАН Кыргызской Республики, г. Бишкек, ул. Карагачевая роща 5
- Мамасаидов Ф.А.** - преп. Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Мамасаидов А.Т.** - профессор Ошского государственного университета, д.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Маметов Р.Р.** - проф. Ошского государственного университета, д.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Маметова К.К.** - аспирант Ошского технолог. универ. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина 331, **e-mail: k.burak@mail.ru**
- Мингараева Р.А.** - преп. Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Осмонова Г.Ж.** - аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Осмонова Ж.Р.** - аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27
- Райымбаев Ч.К.** - профессор Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова, д.э.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27
- Сагынбаева Б.** - проф. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, д.филол.н. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Сакиева С.С.** - профессор Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова, д.п.н. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57
- Самсиева А.Ж.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Сатанбаева М.С.** - преп. Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Сатыбаев А.Дж.** - профессор Ошского технологического университета им. М.М.Адышева, д.ф.-м.н. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81
- Сулайманова Г.Ш.** - аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Тажигаева А.А.** - доцент Ошского государственного университета, 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Таирова Ж.С.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Ташиев Н.М.** - доцент Ошского технологического университета им. М.М.Адышева, к.т.н. 723500, Кыргызская Республика, город Ош, улица Н. Исанова, 81. **e-mail: mialin@mail.ru**
- Ташкулова Ш.Б.** - доцент Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, к.филол.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79.
- Темирбаева Г.К.** - ст. преп. Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57

- Тилекова М.** - аспирант Национальной академии наук Кыргызской Республики. 720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а
- Тилекова Н.Д.** - доцент Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, к.п.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г. Айтиева, 27
- Токтогулов С.А.** - аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Токторалиев Б.А.** - академик НАН Кыргызской Республики, д.б.н. 720071, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Чуй, 265
- Турдубаева Н.Ш.** - доцент Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына, к.ф.н. 720033, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Фрунзе 547
- Турдубай у.Э.** - аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Узакбаев И.С.** - доцент Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, к.п.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Хегай И.В.** - ст. науч. сотр. Научно-производственный центр исследования лесов им. П.А. Гана Института биологии НАН Кыргызской Республики, г. Бишкек, ул. Карагачевая роща 5
- Чотурова У.А.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331
- Чыманова Ж.Ж.** - доцент Кыргызско-Турецкого университета Манас, к.ф.н. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Шаршенов К.Т.** - ассистент кафедры травматологии, ортопедии и экстремальной хирургии Кыргызской Государственной медицинской академии имени И.К.Ахунбаева, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Матыева 122, тел.: +996709471010, e-mail: kyban4ik@bk.ru
- Эфилти Э.** - профессор Кыргызско-Турецкого университета Манас. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)

ТРЕБОВАНИЯ

к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале «Наука. Образование. Техника»

Требования к содержанию и оформлению научной статьи представлены с учетом структуры ее рукописи.

Формат, поля и нумерация страниц	Статья представляется в электронном и/или бумажном варианте. Оформляется в редакторе Microsoft Office, формате *.doc или *.docx, шрифтом 14, Times New Roman. Формат А4. Поля: верхнее и нижнее по 20 мм; правое – 15 мм; левое – 30 мм. Не используйте колонтитулы. Нумерация страниц производится внизу справа, начиная с 1-й страницы.
УДК	На первой странице проставляется код УДК (прописными буквами), располагается слева вверху. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman.
Ф.И.О. автора(ов)	На следующей строке (на русском языке) указывается Ф.И.О. автора, ниже учёная степень, должность в организации, страна - располагаются - справа. Шрифт 12 (курсив), межстрочный интервал 1. Например: <i>Иванов И.И.</i> <i>д.и.н., проф. Кыргызско-Узбекского Межд. универ., Кыргызская Республика.</i> Подробные сведения об авторах на кыргызском, русском и английском языках, представляются в конце статьи, на отдельной странице.
Название статьи	Название статьи (на кыргызском, русском и английском языках) с прописными буквами – по центру страницы. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25. <i>Обратите внимание, в конце названия точка не ставится!</i>
Аннотация	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (100 - 200 слов) строчными буквами. Аннотация состоит из 7 предложений: предмет исследования; цель исследования; методы исследования; полученные результаты; особенности (научная ценность) полученных результатов; практическая значимость полученных результатов; рекомендации о перспективах исследований по данной теме. В аннотации не допускается цитирование и сокращение. Форматирование выравниванием по ширине страницы. Шрифт 14 (курсив), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25.
Ключевые слова	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (8-10 слов) строчными буквами, не более двух строк. Слова или словосочетания отделяются друг от друга точкой с запятой. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25.
Текст статьи	Текст статьи оформляется шрифтом 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5. Абзацы («красная строка») – 1,25 см, должны вставляться автоматически, а не с помощью клавиши «пробел». Наличие двойных или тройных пробелов не допустимо. Требуется следующая логическая структура текста статьи: <i>1. Вводная часть</i> – проводится анализ работ ученых по данной теме, выявляются их достоинства и недостатки, обосновывается актуальность темы, цель и задачи исследования; <i>2. Исследовательская часть</i> – производится выбор научного метода(ов) исследования, методика проведения исследований, последовательное и логическое изложение проведенных исследований; <i>3. Заключительная часть</i> – последовательно и доступно излагаются основные результаты исследования. Производится сравнительный анализ полученных результатов с известными, обобщение. Определяется научная ценность и практическая значимость результатов исследования

	<p>и сформулируются рекомендации по перспективным направлениям развития исследований в данной области. При первом употреблении <i>аббревиатур</i> обязательно указывать их расшифровку. Должны применяться единицы международной системы СИ. Оформление таблиц, рисунков и формул должно соответствовать требованиям ГОСТ 7.32. – 2001. Каждая таблица снабжается заголовком и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на неё. Название таблицы приводится <i>над таблицей слева</i> с выравниванием по ширине. Текст в таблицах – шрифт 12, интервал 1, Time New Roman. Количество таблиц не ограничено. Все составляющие <i>формулы</i> должны быть оформлены в макросе «Math Type» (шрифт 14). Нумерация формул производится в скобках, например: (1), (2). <i>Рисунки</i> должны допускать перемещение в тексте и возможность изменение размеров. Каждый рисунок снабжается надписью и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на него. Формирование названия и номера рисунка – шрифт 12, обычный, интервал 1. <i>Графические рисунки</i> должны быть хорошего качества. Если есть надписи, то текст должен отображаться четко. <i>Фотографии</i> должны быть с разрешением минимум 300 или 600 dpi. Формат рисунков и фотографии – gif, jpeg. Количество рисунков - не более 4. <i>Обратите внимание, что в конце названия таблицы и рисунка точка не ставится!</i></p>
Выводы	<p>Текст статьи завершается с изложением основных выводов. Кратко формулируются основные результаты исследования, при этом выводы должны содержать достаточно информации для оценки научной ценности и практической значимости работы. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5.</p>
Список литературы	<p>При заимствовании материала из других источников ссылка на эти источники обязательна. Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками, например: [1], [2-5]. Источники указываются в порядке цитирования в тексте. На все источники из списка литературы должны быть ссылки в тексте. Список литературы оформляется по ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая ссылка. Общие требования и правила составления. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,25.</p>
Общий объём статьи	<p>Объём статьи: в формате А4 - от 7 до 16 страниц включая аннотацию, ключевые слова, рисунки, таблицы и литературу (до 30 000 знаков с пробелами).</p>
Сведения об авторе(ах)	<p>В конце статьи на отдельной странице представляются подробные сведения об авторах на кыргыз., русс. и англ. языках. Фамилия, имя, отчество автора(ов) - полностью, должность в организации, ученая степень, звание. Почтовый индекс, страна, город, улица, № кв., телеф.: служ. или моб., e-mail. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,25.</p>
Проверка в системе «Антиплагиат»	<p>Предельные нормы заимствования научных статей после проверки в системе «Антиплагиат» должно быть: для технических, естественно-математических, химико-биологических и медицинских наук – 14%; для социально-гуманитарных наук – 24%.</p>

Разработал, проректор по науке КУМУ, д.т.н. **М.М. Исманов**

МАЗМУНУ

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Ташиев Н.М., Дилишатова Ө.У.

Жылуулук кармоочу түзүлүштүн кыймылынын азыктардын кургоо ылдамдыгына тийгизген таасири 5

Абдибаитов Ш.А., Ганиев Ж.М.

Жер астындагы боштуктардын кооптуулугун аныктоо ыкмалары жана аларды жоюу жолдору. 11

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Сатыбаев А.Дж., Курманалиева Г.С., Анищенко Ю.В.

Нерв талчаларындагы потенциалдын таркалуусунун түз гиперболикалык маселесинин сандык алгоритмин талдоо. 16

ХИМИЯ-БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Карабаев Ж., Сагынбаева Г.А.

Кыргызстандын жаңгак-жемиштүү токойлорунун абалына таасир кылган энтомофагдар. 29

Купсуралиева И.К., Хегай И.В., Токторалиев Б.А., Курманбеков С.К.

Бишкек шаарында эмен таарычудан (*Profenusa rugmaea klug*) англис эменин (*Quercus robur L.*) коргоо үчүн сөңгөк ичине инъекцияларды колдонуу тажрыйбасы. 36

Абсатаров Р.Р., Маметова К.К., Асанбаева А.А.

Ош шаарынын жашылдандыруу абалын нормалдаштырылган салыштырмалуу вегетация индекси (NDVI) аркылуу баалоо. 42

Бердибаева Ж.Р.

Чиелердин (*Cerasus L.*) айрым түрлөрүнүн түрдүү зоналарда өскөн формаларын салыштырмалуу анализдөө. 48

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР

Жапаров К.А., Бугубаева М.М., Адылбекова А.А., Абдирасулова Ж.А., Таирова Ж.С.

Медицинадагы харассмент проблемасы. 55

Жапаров К.А., Маметов Р.Р., Жээнбекова Г.Б., Абдирасулова Ж.А., Таирова Ж.С.

Баштапкы деңгээлдин амбулаториялык хирургиясындагы кайдзен. 60

Джумабеков С.А., Кармышбеков М.А., Шаршенов К.Т., Дюшеналиев Б.Б.

Сан сөөктүн проксималдык бөлүгүнүн перипротездик сыныктары. Остеосинтез ыкмалары жана натыйжаларын салыштыруу мүнөздөмөсү. 68

Мамасаидов А.Т., Исманов К.М., Мамасаидов Ф.А.

Люпус нефрит жана люпус гепатит дартынын клиникалык жана лабораториялык белгилери. 73

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Бекташева А. Дж.	
Глобалдашуу шартында санариптик экономиканын өнүгүүсү.	79
Йылмаз К., Бообекова К.	
Башкаруу стилдери.	86
Абдиев М.Ж., Исмаилов А.К., Асылбек к. Б.	
Евразия экономикалык биримдигинин шартында Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугунун көйгөйүн чечүү жолдору.	96
Райымбаев Ч.К., Мингараева Р.А., Осмонова Г.Ж., Турдубай у. Э.	
Кыргыз Республикасында жумушсуздук көйгөйлөрү жана аны чечүү жолдору.	103

ТАРЫХ-ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Ташкулова Ш.Б.	
Кыргыз аялдарынын салттуу кийимдери (түштүк аймагынын мисалында)	108
Абдыкулова Р.А.	
Архив материалдарынын негизинде Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосундагы диний байланыш.	114

ФИЛОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Акматова А.А., Жээнбекова Г.Т., Тажибаева А.А.	
Кыргыз жана британ маданияттарында «Аял» концептинин образдык жана символдук белгилеринин негизинде изилдениши.	119
Исмаилова Р.У.	
Көркөм котормодогу поэтикалык каражаттардын жана фигуралардын орду.	125
Исмаилова Р.У.	
1950-60- жылдардагы көркөм котормолор: бийиктиктер жана көйгөйлөр.	131
Калыгулова С.Ш., Сатанбаева М.С.	
Англис жана кыргыз адабиятындагы “Мугалим” концептин салыштырып талдоо.	138
Көлбаева М., Тилекова М.	
Айтуучулук салттагы төкмөлүк өнөрдүн орду.	145
Колдошов Т.Р.	
Кыргыз обондуу ырларынын калыптануусу, өнүгүүсү жана варианттуулугу.	149
Колдошов Т.Р.	
Кыргыз эл ырларынын генезиси: тарыхый-маданий контекст.	157
Турдубаева Н.Ш.	
Түрк дүйнөсүнүн адабияты кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрүндө.	163
Осмонова Ж.Р.	
Менди Мамазаированын “Тур, улуу журт!” поэмасында адам, коом, мезгил маселеси.	173
Осмонова Ж.Р.	
Менди Мамазаированын поэзиясында адам менен жаратылыштын байланыш маселелери.	179

Пазилова Т., Рысбаева А.А., Алайбек к. Г.

Татаал этиштердин компоненттерине салыштырма типологиялык анализ. 185

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Абдыкулова Р.А., Чыманова Ж.Ж.

Интернет ресурстарынын өнүгүү шартында тарыхты аралыктан окутуунун эффективдүү жолдору. 191

Акматалиева А., Эфилти Э.

Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүү программаларынын кеңеш берүү көйгөйлөрүнүн багыттарына карата талдоо. 197

Калыкеева А.А.

Орто мектеп окуучуларынын ден соолук маданиятын калыптандыруу маселелери. 207

Сакиева С.С., Алиева Р.А.

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуунун сапаттык көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору. 213

Сулайманова Г.Ш., Узакбаев И.С.

Башталгыч билим берүү педагогунун кесиптик-педагогикалык даярдыгынын деңгээлин жогорулатууну изилдөө. 220

Чотурова У.А., Жээнбекова Г.Б., Самсиева А.Ж.

Медициналык колледждин окуу процессинде заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу. 227

Темирбаева Г.К., Тилекова Н.Д.

Башталгыч класс окуучуларынын окурмандык ишмердүүлүгүнүн психологиялык аспектилери. 232

Батиров А.Р.

Баатырлардын эрдиги – балдарды патриоттук тарбиялоонун педагогикалык кодекси. 237

Мамбетова Н.С.

Геометрия сабагында санариптик окутуу ресурстарын колдонуу технологиясы. 243

Кашкариева М.А.

Колледждерде студенттерди академиялык окуу жана жазуунун негизинде коммуникативдүүлүккө калыптандыруунун айрым технологиялары. 252

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Көкөева А.М., Абдиманап к.Н., Токтогулов С.А.

Үй-бүлөлүк никелик укуктук мамилелердеги укук бузуулардын учурдагы мыйзамдарда каралышы. 260

Авторлор жөнүндө маалымат. 264

"Илим. Билим. Техника" журналында макаланы жарыкка чыгаруу үчүн анын мазмунуна жана жазылышына коюлган талаптар. 268

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Ташиев Н.М., Дилишатова О.У.**
Влияние характера движения теплоносителя на скорость сушки продуктов. 5
- Абдибаитов Ш.А., Ганиев Ж.М.**
Методы оценки опасности подземных пустот и способы их погашения. 11

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Сатыбаев А.Дж., Курманалиева Г.С., Анищенко Ю.В.**
Анализ численного алгоритма прямой гиперболической задачи распространения потенциала действия нервного волокна 16

ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Карабаев Ж., Сагынбаева Г.А.**
Энтомофаги влияющие на состояние орехово-плодовых лесов Кыргызстана. 29
- Купсуралиева И.К., Хегай И.В., Токторалиев Б.А., Курманбеков С.К.**
Опыт применения внутривидовых инъекций для защиты дуба черешчатого (*Quercus robur L.*) от дубового минирующего пилильщика (*Profenusa rugmaea klug*) в городе Бишкек. 36
- Абсатаров Р.Р., Маметова К.К., Асанбаева А.А.**
Оценка состояния озеленения города Ош по результатам использования нормализованного относительного вегетационного индекса (NDVI) 42
- Бердибаева Ж.Р.**
Сравнительный анализ форм некоторых видов вишни (*Cerasus L.*) из разных зон ареала. . 48

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- Жапаров К.А., Бугубаева М.М., Адылбекова А.А., Абдирасулова Ж.А., Таирова Ж.С.**
Проблемы Харассмента в медицине. 55
- Жапаров К.А., Маметов Р.Р., Жээнбекова Г.Б., Абдирасулова Ж.А., Таирова Ж.С.**
Кайдзен в амбулаторной хирургии первичного звена. 60
- Джумабеков С.А., Кармышбеков М.А., Шаршенов К.Т., Дюшеналиев Б.Б.**
Перипротезные переломы проксимального отдела бедренной кости. Способы остеосинтеза и результаты: сравнительная характеристика. 68
- Мамасаидов А.Т., Исманов К.М., Мамасаидов Ф.А.**
Клинико-лабораторные признаки люпус-нефрита и люпус-гепатита. 73

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Бекташева А. Дж.**
Развитие цифровой экономики в условиях глобализации. 79

Йылмаз К., Бообекова К.	
Стили управления.	86
Абдиев М.Ж., Исмаилов А.К., Асылбек к. Б.	
Пути решения проблем продовольственной безопасности Кыргызской Республики в условиях Евразийского экономического союза.	96
Райымбаев Ч.К., Мингараева Р.А., Осмонова Г.Ж., Турдубай у.Э.	
В Кыргызской Республике проблема безработицы и пути решения.	103

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Ташкулова Ш.Б.	
Традиционная одежда кыргызских женщин (на примере южного региона).	108
Абдыкулова Р.А.	
Религиозные отношения Османской империи с Кокандским ханством по архивным материалам.	114

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Акматова А.А., Жээнбекова Г.Т., Тажибаева А.А.	
Репрезентация образного и символического значения концепта «Женщина» в кыргызской и британской культурах.	119
Исмаилова Р.У.	
Место поэтических приемов и фигур в художественном переводе.	125
Исмаилова Р.У.	
Литературные переводы 1950-60-х годов: взлёты и проблемы.	131
Калыгулова С.Ш., Сатанбаева М.С.	
Сравнительный анализ концепта «Учитель» в английской и кыргызской литературе.	138
Колбаева М., Тилекова М.	
Место импровизаторского искусства в сказительской традиции кыргызов.	145
Колдошов Т.Р.	
Становление, развитие и многовариантность кыргызских песен.	149
Колдошов Т.Р.	
Генезис кыргызской народной песни: историко-культурный контекст.	157
Турдубаева Н.Ш.	
Литература турецкого мира в исследованиях кыргызских ученых.	163
Осмонова Ж.Р.	
В поэме Менди Мамазаировой “Тур улуу журт!” задачи человека, общества и времени.	173
Осмонова Ж.Р.	
Связь человека с природой в поэзии Менди Мамазаировой.	179
Пазилова Т., Рысбаева А.А., Алайбек к. Г.	
Сравнительно-типологический анализ компонентов сложных глаголов.	185

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдыкулова Р.А., Чыманова Ж.Ж.

Эффективные способы дистанционного преподавания истории в условиях развития интернет-ресурсов. 191

Акматалиева А., Эфилти Э.

Анализ программ дошкольного образования в Кыргызстане по направлениям консультирования проблем. 197

Калыкеева А.А.

Задачи формирования культуры здоровья учеников средней школы. 207

Сакиева С.С., Алиева Р.А.

Пути решения проблем повышения качества квалификации учителей кыргызского языка и литературы. 213

Сулайманова Г.Ш., Узакбаев И.С.

Исследование повышения уровня профессионально- педагогической подготовленности педагогов начального образования. 220

Чотурова У.А., Жээнбекова Г.Б., Самсиева А.Ж.

Применение современных информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе медицинского колледжа. 227

Темирбаева Г.К., Тилекова Н.Д.

Психологические аспекты читательской деятельности учащихся начальных классов. 232

Батиров А.Р.

Подвиг героев – педагогический кодекс патриотического воспитания детей. 237

Мамбетова Н.С.

Технология использования цифровых обучающих ресурсов по предмету геометрия. 243

Кашкариева М.А.

Некоторые технологии формирования коммуникативных навыков на основе чтения и письма у студентов в колледже. 252

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кокоева А.М., Абдиманап к. Н., Токтогулов С.А.

Рассмотрение правонарушений в семейно-брачных правоотношениях в действующем законодательстве. 260

Сведения об авторах. 264

Требования к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале "Наука. Образование. Техника". 268

CONTENT

TECHNICAL SCIENCES

Tashiev N.M., Dilishatov O.U.

The influence of the character of heat carrier motion on the rate of drying of products5

Abdibaitov Sh.A., Ganiev Zh.M.

Methods for assessing the danger of underground voids and ways to extinguish them 11

PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Satybaev A.J., Kurmanalieva G.S., Anishchenko Yu.V.

Analysis of a numerical algorithm for the direct hyperbolic problem of nerve fiber action potential propagation16

CHEMICAL AND BIOLOGICAL SCIENCES

Karabaev Zh., Sagynbaeva G.A.

Entomophags affecting the condition of walm-fruit forests of Kyrgyzstan 29

Kupsuralieva I.K., Khagai I.V., Toktoraliev B.A., Kurmanbekov S.K.

Experience in the use of intratruncal injections for the protection of english oak (*Quercus robur L.*) From the oak miner (*Profenusa pygmaea klug*) in Bishkek 36

Absatarov R.R., Mametova K.K., Asanbaeva A.A.

Assessment of the development of the city as a result of using the normalized difference vegetation index (NDVI)42

Berdibaeva Zh.R.

Comparative analysis of forms of some types of cherry (*Cerasus L.*) from various zones of the area48

MEDICAL SCIENCES

Zhaparov K.A., Bugubaeva M.M., Adylbekova A.A., Abdirasulova Zh.A., Tairova Zh.S.

Problems of harassment in medicine55

Zhaparov K.A., Mametov R.R., Zheenbekova G.B., Abdirasulova Zh.A., Tairova Zh.S.

Kaizen in outpatient primary care surgery 60

Dzhumabekov S.A., Karmyshbekov M.A., Sharshenov K.T., Dyushenaliev B.B.

Periprosthetic fractures of the proximal femoral bone. Osteosynthesis methods and results: comparative characteristics 68

Mamasaidov A.T., Ismanov K.M., Mamasaidov F.A.

Clinical and laboratory signs of lupus nephritis and lupus hepatitis73

ECONOMIC SCIENCES

Bektasheva A. J.

Development of the digital economy in the context of globalization 79

Yilmaz K., Boobekova K.

Management styles 86

Abdiev M.Zh., Ismailov A.K., Asylbek k.B.

Ways to solve the problem of food security of the Kyrgyz Republic in the conditions of the Eurasian economic union 96

Raimbaev Ch.K., Mingaraeva R.A., Osmonova G.Zh., Turdubai U.E.

The problem of unemployment in the Kyrgyz Republic and ways of solving it 103

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCES**Tashkulova Sh.B.**

Traditional clothes of kyrgyz women (in the example of the southern region) 108

Abdykulova R.A.

XIX-XX c. religious relationship between the ottoman empire and central Asia khanates 114

PHILOLOGICAL SCIENCES**Akmatova A.A., Jeenbekova G.T., Tazhibaeva A.A.**

The figurative and symbolic (semiotic) features of concept "Woman", their specific peculiarities in the kyrgyz and british cultures 119

Ismailova R.U.

The place of poetic devices and figures in artistic translation125

Ismailova R.U.

Literary translations of the 1950s-60s: heights and problems131

Kalygulova S.Sh., Satanbaeva M.S.

Comparative analysis of "Teacher" concept in english and kyrgyz literature138

Kolbaeva M., Tilekova M.

The place of foundry art in the tradition of storytelling 145

Koldoshev T.R.

Formation, development and multivariation of kyrgyz songs149

Koldoshev T.R.

Genesis of kyrgyz folk song: historical-cultural context157

Turdubaeva N.Sh.

Literature of the turkish world in the research of kyrgyz scientists 163

Osmonova Zh.R.

In the poem of Mendi Mamazairova "Tur uluu jurt!" challenges of person, society and time ...173

Osmonova Zh.R.

Questions of the connection between humanity and the nature of the poetry of Mendi Mamazairova 179

Pazilova T., Rysbaeva A.A., Alaybek k.G.

Comparative typological analysis of components of complex verbs 185

PEDAGOGICAL SCIENCES
Abdykulova R.A., Chymanova Zh.Zh.

Effective ways of teaching history via distance education in the context of the development of internet resources 191

Akmatalieva A., Efilti E.

Examining the preschool education programs in Kyrgyzstan according to the counseling problem areas 197

Kalykeeva A.A.

Problems of health culture formation in secondary school students 207

Sakieva S.S., Alieva R.A.

Qualitative problems of improving qualifications of teachers of the kyrgyz language and literature and ways to solution them 213

Sulaymanova G.Sh., Uzakbaev I.S.

Research of increasing the level of professional and pedagogical training of primary education teachers 220

Choturova U.A., Jeenbekova G.B., Samsieva A.Zh.

Application of modern information and communication technologies in the educational process of a medical college 227

Temirbaeva G.K., Tilekova N.D.

Psychological aspects of primary school students' reading activity 232

Batirov A.R.

Feat of heroes – pedagogical code of patriotic education of children 237

Mambetova N.S.

Technology for the use of digital learning resources on the subject of geometry 243

Kashkarieva M.A.

Some technologies of communication formation of students based on academic reading and writing in colleges 252

LEGAL SCIENCES**Kokoeva A.M., Abdimanap k.N., Toktogulov S.A.**

Consideration of offenses in family and marital relations in the current legislation 260

Information about authors. 264

Requirements for the content and design of articles for publication in the journal "The science. Education. Equipment". 268

НАУКА. ОБРАЗОВАНИЕ. ТЕХНИКА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Адрес редакционно-издательского совета:

723503. Кыргызская Республика, г. Ош, улица Н. Исанова, 79,
Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова
Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».
Телефон: (03222) 4-20-64; (03222) 4-20-79. Факс: (03222) 4-20-64; (03222) 5-53- 45.
E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg; nurkyz.alisherovna78@bk.ru

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (регистрационное свидетельство № 387 от 23.06.1999 г. и перерегистрирован № 387 от 30.07.2021 г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Номер подготовили: М.М.Исманов, Н.А.Салиева, М.К.Касымов.

Сдано в набор 08.12.2023 г. Подписано в печать 27.12.2023 г. Печать офсетная. Формат А4. Гарнитура «Times», шрифт 12. Объем 26,8 усл. п.л. Заказ № 29. Тираж 200 экз.